

Anadolu Arkeolojisi'ne Katkıları

65. yaşında Abdullah Yaylalı'ya
Sunulan Yazılar

Editör

Turan Takaoğlu

İstanbul: Hitit Color
2006

Anadolu Arkeolojisine Katkılar:
65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar

İstanbul: Hitit Color, 2006

ISBN: 975-7487-96-1

Copyright: 2006 Hitit Color, İstanbul

Kapak Tasarım: Ercan Mermer

Hitit Color

Adres:Çağaloğlu Yokuşu, No. 39/1, Sirkeci İstanbul
e-posta: info@hititcolor.com
Telefon: (212) 526 56 51

İçindekiler

Önsöz

Sunuş

Prof. Dr. Abdullah Yaylalı

Tabula Gratulatoria

Serap Yaylalı

Muğla Prehistoryası: Paleolitik Dönemden Erken Tunç Çağı Sonuna Kadar..... 1

Semih Güneri

On the Problems of the Late Karaz Culture Settlements at Sos Höyük..... 21

Nurettin Öztürk

Kars/Digor Buluntusu Sarmal Bezekli bir Karaz Çömleği..... 37

Oktay Belli

Van/Yoncatepe Sarayı'nda Bulunan Çekiç Başlı Demir Savaş Baltaları..... 42

Oktay Belli

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı'na ait Devetaşı Kalesi ve Nekropolü... 63

Altan Çilingiroğlu

Ayanis Urartu Tapınağının Mülkleri..... 75

Hanifi Biber

Van/Kalecik Urartu Nekropolü Ka. 10 Mezarı Demir Buluntuları..... 80

Rafet Çavuşoğlu

Zernaki Tepe Urartu Kaya Mezarları..... 89

Mehmet Karaosmanoğlu

Muş/Bulanık Buluntusu Urartu Mobilya Aksamları..... 98

Adnan Diler

Pedasa Geç Protogeometrik Tümülüsü ve Leleglerde Ölü İnancı..... 109

Suat Ateşlier

A Phrygian Temple Model from Daskyleion..... 132

Heidemarie Koch

Lydische Armreifen..... 155

Georg Petzl

*Ehrenbeschluss des Ionischen Bundes für Hippostratos aus Milet: ein Fragment
der Stele von Chios (SEG 35, 926).....* 166

Guntram Koch

Drei Grabreliefs in Hama..... 173

Cevat Başaran

Parion: Karanlıktan Gün Işığına..... 185

Veysel Tolun	
<i>Assos Nekropolünden Klasik Dönem Terracotta Atlı Heylekcikler.....</i>	201
Nurettin Koçhan	
<i>Kyzikos'tan iki Hellenistik Heykeltraşlık eser.....</i>	207
Emre Ögöl Öncü	
<i>Alabanda'da Bulunan bir Taş Mezar Kapısı.....</i>	213
Emin Yener ve Gülay Uluişik	
<i>Alabanda'dan bir Hellenistik Kadın Heykeli.....</i>	219
Fatma Bağdatlı	
<i>Alabanda Sikkelerinde Apollon Isothimos.....</i>	225
Vedat Keleş	
<i>"Athena Nikephoros" Betimli bir Bergama Sikkesi Üzerine Gözlemler.....</i>	232
Ali Yalçın Tavukçu	
<i>Amisos'tan bir Grup Helenistik Sikke.....</i>	237
Aslı Saraçoğlu	
<i>M.Ö. İkinci Yüzyıl Heykeltraşlığında Bergama ve Rodos Bağlantısı.....</i>	244
Musa Tombul	
<i>Troas Bölgesi Hellenistik ve Roma Dönemi Taş Kapları.....</i>	254
Turan Takaoğlu	
<i>New Light on the Origins of Eastern Sigillata B Ware.....</i>	263
Taner Korkut	
<i>Ein bisher vergessener Torso aus Attaleia im Diskophoros-Typus des Polyklets.....</i>	271
Ramazan Özgan	
<i>İki Adet İmparator Portresi.....</i>	279
Korkmaz Meral	
<i>Bithynia Bölgesinden Roma Dönemi bir Aslan Heykeli.....</i>	294
Celal Şimşek	
<i>Laodikeia ad Lycum'da Menorahlı bir Haç Betimi.....</i>	299
Helmut Engelmann ve Taner Korkut	
<i>Eine Inschrift aus Patara.....</i>	307
Birol Can	
<i>Erken Roma Dönemi Kıvrıkdal (Ranke) Bezemelerinde Hellenistik Etkiler.....</i>	313
Hamza Gündoğdu	
<i>Tokat Paşa Hanında Kabartmalı bir Hayvan Sembolizmi.....</i>	329
Ahmet Ali Bayhan	
<i>Ağrı Bölgesinden bir Osmanlı Dönemi Kantarı.....</i>	335

Mustafa Kemal Şahin	
<i>Mazgirt Elti Hatun Camisi, Türbesi ve Çoban Dede Türbesi Üzerine Gözlemler.....</i>	345
Aynur Civelek	
<i>Antik Çağdan Günümüze Aydın ve Yöresinde Seramik Üretimi.....</i>	365
Erdal Korkmaz	
<i>Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunması Bilinci ve Türkiye.....</i>	372

Önsöz

1960'lı yıllar Türkiye Üniversitelerinde Arkeoloji biliminin ve öğreniminin şaha kalktığı, henüz yeni başlayan, merkezi sistem seçme yerleştirme sınavlarının her Üniversite ve onların Fakültelerinin özgür iradeleri ile öğrenci aldıkları bir mutlu dönemdi. 1960'lı yılların öğrencileri, öğretim üyeleri, Mustafa Kemal Atatürk'ün Kültür, okumak, anlamak, görebildiğinden anlam çıkarmak, etkilenmek, düşünmek, zekayı eğitmektir; büyük değişimlerinden ve 1961 Anayasasının verdiği demokratik özgürlüklerden yola çıkarak ikinci Cumhuriyet aydınlanmasında büyük görevler üstlendiler. İşte 1960-1970'li yıllar içeriğinde Arkeoloji bilimi de yine Ulu Önderin arzuladığı büyük atılımı bu yıllarda gerçekleştirebildi. Bu Gelişimin kökeninde iki Üniversite vardı. Bunlar Ankara ve İstanbul Üniversiteleri ve onları alanlarında idol olmuş Hocaları Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal, Ord. Prof. Dr. Arif Müfit Mansel, Prof. Dr. Tahsin-Nimet Özgüç'ler, Prof. Dr. Bahadır Alkım, Prof. Dr. Jale İnan ve Arkeoloji kürsülerine yan dal olarak yardım eden Latin-Yunan Filolojileri, Hitit ve Sümer dillerini inceleyen kürsüler. Bilimdeki dinamik yapılanma arzusu ve sevgisi-idealizmi, öğrenci ve öğretim üyelerinin orta amacı olarak bu dönemde kristalleşti ve yetişen genç arkeologlar ülkemizin birçok yörelerinde meslekten olmayanların yönetimindeki müzelere önce asistan sonra müdür olarak görev yaptılar ve Atatürk'ün arzuladığı ve üzerine titrediği kültür işlerimize sahip çıktılar, bugün ulaşılan yüksek düzeye getirme başarısını ortaya koydular. Abdullah Yaylalı da işte bu dönemin bir genci olarak bu arkeoloji devriminde yerini aldı.

Sevgili meslektaşım, kardeşim Abdullah Yaylalı Konya'nın Cihanbeyli kasabasında doğdu, ama kendisi hep ben Altınekin'liyim, köyüm orasıdır, ben oralıyım der her zaman. İlk orta ve lise eğitimini kasabasında ve daha sonra Konya'da tamamlayan Abdullah Yaylalı hangi dürtü ile hareket ettiği bilinmez bir seçim ile Ekrem Akurgal'ın yönetimindeki Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde Klasik Arkeoloji ve Çağdaş Anadolu Arkeolojisi kürsüsünde öğrenimine başladı. Yıllar 1959-1964 idi. Arkeolojinin yavaşta olsa Türk Halkı tarafından tanınmaya, meraklarını uyandırmaya başladığı zamanlardı. Daha henüz ülkenin kültür varlıklarının tüm bilindiği, envanterleri yapıldığı dönem değildi. Her şey İstanbul'da toplanan 40 kişilik bir; Gayri Menkul Eski Eserler Yüksek Kurulu; koruma kurulu ve kimi zaman Başbakanlığa bağlı kimi zaman Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde olan ve Asar-ı Atika yasası ile idare edilen bir Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü dönemi ile yaşanan bir süreçti bizlerin ve Abdullah Yaylalı'nın meslekteki ilk yılları. Yeni Üniversitelerin açılması için bir ön hazırlık döneminin planlı programlı yapıldığı yıllar olan 1961-1970 arası, gereksinim duyulan dallarda genç bilim adamlarının yurtdışında doktora öğrenimi yapmaları gündeme gelince, Arkeoloji kürsüleri ve arkeologlarda bu olanaktan yararlandılar. Mili Eğitim Bakanlığının açtığı sınavı kazanan Abdullah Yaylalı 1965 yılı içinde o zamanki Federal Almanya'ya doktora yapmak üzere gönderildi. Göttingen Üniversitesinde Prof. Dr. Rudolf Horn'un gözetiminde Batı Anadolu topraklarında büyük onur gören bir tanrıçanın kutsal alanı ile ilgili doktora çalışmasını başarı ile tamamladı. Konu bugün çalıştığı üniversitenin ve yaşadığı Aydın kentinin sınırları içinde yer alan Magnesia kentindeki Artemis tapınağı ile ilgili *Der Fries des Artemisions von Magnesia am Maeander*;

konusu idi, yani Artemis tapınağının mitolojik konuları içeren üst yapıdaki plastik friz levhaları. 1971 yılında başarı ile sonuçlanan doktora sınavı sonrası her idealist Türk arkeoloğu gibi o da ülkesine 1972 yılında geri döner ve ilk devlet hizmeti olarak İzmir Arkeoloji müzesine asistan tayin edilir. Sevgili eşi, can hayat arkadaşı Serap'ı da İzmir müzesinde tanır ve 30 yılı aşkın mutluluğun temelleri yine tezinde olduğu gibi Batı Anadolu-Ege topraklarında atılır. Evlenirler bir kızı ve daha sonra oğlu olur. Anadolu delikanlısı olarak Kemal der başka bir şey demez, ama sonra öğrenecektir ki erkek çocuk misafirdir. Şirin'in tadına sonra varacaktır. 1974 yılında amacına uygun iş olarak, Milli Eğitim Bakanlığı, mecburi hizmetini Erzurum Atatürk Üniversitesine verince, çok sevdiği hocalık, öğreticilik görevini başarı ile beraberce yurtdışında doktora yapan arkadaşları ile çok başarılı öğrenciler yetiştirir. Bugün Erzurum Atatürk Üniversitesindeki öğrencileri profesör, doçent olarak görev yapmaktadırlar. Bu olay büyük bir övünç kaynağıdır.

Akurgal okulunun Ankara'lı üçüncü kuşak olan bizler, henüz daha öğrencilerini profesör olarak göremedik. Ders vermekten, öğrencileri ile geziler yapmaktan, onların yetişmesi için her türlü özveride bulunan sevgili kardeşim Abdullah, bu özelliklerini hiçbir zaman bırakmadı ve öğretim üyeliğinin birinci görevi olan insan yetiştirme uğruna birçok kez parlak zekasının ve birikiminin ortaya koyacağı yapıtlarını vermede, hep insan yanını ortaya çıkardı. 1979 yılında beraberce doçent olduk. Sınavlar sırasında bizde kaldığı süre içinde onun ironik yanını daha yakından tanıma fırsatı buldum. O sakın görünümünün altında kendi ile dalga geçen, tanımları ile bizleri güldüren bir insan yatar. Tanışıklığımız onunla aynı yıllarda okuduğumuz sıralarda ve 1963 yılında katıldığım Yusuf Boysal'ın başkanlığındaki Teos ve Müsgebi kazılarına kadar uzanır. İlk kazı deneyimimi onunla beraber yaşadım. Sakin mizaçlı, kızmayan, çeledi bir kişiliği olan bir arkadaştır o. Karıncayı incitmez. Pipo içmeyi sever. Örf ve adetlerine bağlı, laik düşüncenin ve özgür bilimin ve düşünceden ödün vermez bir arkadaştır. Aynı yıl doçent olduk, daha sonra 1988 yılında o zamanın Milli Eğitim Bakanı olan Avni Akyol'un yasama koydurduğu yasa ile 1988 yılında profesörlüğe yükseltildik. Yaylalı 1989-1998 yılları arasında Erdek ilçesi sınırlarında yer alan Kyzikos antik yerleşmesinde kazı ve araştırmalarda bulundu. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi gelişim süreci içinde Erzurum'da yetiştirdiği öğrencilerine kürsüsünü bırakarak, Aydın'da Fen/Edebiyat Fakültesi Dekanlık görevi ile birlikte Arkeoloji bölümünü kurdu. Halen görevine Bölüm Başkanı olarak devam etmektedir. Şirin'i Kemal'i büyüdüler. Biri Diş Hekimi, diğeri biyomühendis oldular. 2008'de bizimle beraber emekliliğe doğru yol alan sevgili arkadaşım, meslektaşım Abdullah Yaylalı, tanınması gereken, hep iyilik ve sevgiden başka düşüncesi olmayan çevresine piposu ile hep pozitif enerji salan bir fenomendir kendisi.

Sevgili kardeşim 65. yaş günün kutlu olsun, her zaman sevdiklerinle, sana saygı duyanlarla beraber ol.

Prof. Dr. A. Coşkun Özgünel
Ankara, Mart 2006

Sunuş

Prof. Dr. Abdullah Yaylalı'nın 65. yaş günü dolayısıyla hazırlanan bu armağan kitabı onun dostları, meslektaşları ve öğrencileri tarafından kendisine sunulan Anadolu arkeolojisi ve kültür tarihinin değişik yönlerine ışık tutan çeşitli bilimsel yazılardan oluşmaktadır. Önsöz yazısıyla bu çalışmaya katkısından dolayı Prof. Dr. Coşkun Özgünel hocamıza teşekkür ederiz. Bu çalışmanın hazırlanması ve yayınlanması aşamalarında Doç. Dr. Taner Korkut, Muğla Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Başkanı Erdal Korkmaz ve Çanakkale Arkeoloji Müzesi arkeologlarından Musa Tombul ve Tevhit Kekeç önemli katkı ve destek sağlamıştır. Kitabın basımı için maddi desteğini sunan Orjin Holding, Ahmet Ertegün, İlhan Karavelioğlu, Akfen Holding yönetim kurulu başkanı Sayın Hamdi Akın'a Anadolu arkeolojisine yaptığı bu önemli katkıdan dolayı teşekkürlerimizi borçluyuz.

2006 yılı adeta Türk arkeolojisinin önemli bir kuşağını temsil eden hocalarımızın birçoğunun 65. yaş gününe denk gelmesi ile birlikte bu özel anları ölümsüzleştirme adına armağan kitapları hazırlanmasına vesile olmuştur. Bu bakımdan bilimsel makaleleri ile bu kitaba katkı sağlamak isteyip bunu gerçekleştiremeyen hocalarımız ve meslektaşlarımıza da ayrıca teşekkür etmek isterim.

Abdullah hocamız mütevazı, iyi niyetli, hoşgörülü ve insancıl kimliği yanı sıra etrafındaki dost ve öğrencilerine sevgi dolu yaklaşımı ile öğrencileri arasında hep bir rol model olmuştur. Davranışlarını örnek alan öğrencilerden biri olarak beni arkeolojiyi bir yaşam biçimi olarak seçme konusunda yüreklendirdiği için kendimi hep çok şanslı hissettiğimi bu özel fırsatla ifade etmek isterim. 65. yaş günü dolayısıyla hazırlanan bu armağan kitabı vesilesiyle bu çalışmaya bilimsel makaleleri ile katkı sağlayan dostları, meslektaşları ve öğrencileri adına hocam Prof. Dr. Abdullah Yaylalı'ya daha nice başarı ve sağlık dolu uzun yıllar dilerim...

Turan Takaoğlu
Çanakkale, Mart 2006

Prof. Dr. Abdullah Yaylalı

Kişisel

Doğum yeri ve tarihi	: 5 Mayıs 1941
Uzmanlık alanı	: Klasik Arkeoloji
Yabancı dil	: Almanca ve İngilizce
Lisans Eğitimi	: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1964
Doktora	: Göttingen Üniversitesi-Almanya, 1971
Doçentlik	: Atatürk Üniversitesi, 1979
Profesörlük	: Atatürk Üniversitesi, 1989

Bilimsel Çalışmaları

- 1976 *Der Fries des Artemisions von Magnesia am Mäander*. Istanbuler Mitteilungen, Beiheft 15. Tübingen: E. Wasmuth.
- 1980 "Die hellenistischen Grabstelen von Smyrna." Göttingen Üniversitesi, Almanya
- 1986 "Hellenistik Devir İzmir Mezar Stelleri." IX. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler I. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 473-482.
- 1990 "Kyzikos 1989 yılı çalışmaları." XII. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 28 Mayıs-1 Haziran 1990 Ankara, XII. *Kazı Sonuçları Toplantısı II*: 171-194.
- 1991 "Eine Grabstele im Museum von İzmir." *Jale İnan Armağanı. Festschrift für Jale İnan*. N. Başgelen ve N. Lugal, (Derl.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 471-481.
- 1991 "Kyzikos 1990 Çalışmaları." XIII. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 27-31 Mayıs 1991, Çanakkale. XIII. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*: 205-26.
- 1992 "Kyzikos arkeolojik kazı çalışmaları, 1991." XIV. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 25-29 Mayıs, 1992, Ankara. XIV. *Kazı Sonuçları Toplantısı II*: 223-46.
- 1993 "Kyzikos 1992 kazı çalışmaları." XV. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 24-28 Mayıs 1993, Ankara. XV. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*. 537-560.
- 1994 "1993 Kyzikos kazı etkinlikleri." XVI. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 30 Mayıs-3 Haziran 1990, Ankara. XVI. *Kazı Sonuçları Toplantısı II*: 107-130.
- 1995 "1994 Kyzikos arkeolojik kazısı." XVII. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 27-31 Mayıs 1990, Ankara. XVII. *Kazı Sonuçları Toplantısı II*: 311-337.
- 1996 "Kyzikos 1995 arkeoloji kazı etkinlikleri." XVIII. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 27-31 Mayıs 1990. Ankara XVIII. *Kazı Sonuçları Toplantısı II*: 409-430.
- 1997 "Kyzikos 1996 arkeolojik kazıları." XVII. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 26-30 Mayıs 1990, Ankara. XIX. *Kazı Sonuçları Toplantısı II*: 367-390.

Yönettiği Doktora Tezleri

- Nurettin Koçhan. 1987. *Anadolu Mimari Bezekleri I. Hellenistik Çağ Lotus-Palmet ve Yumurta Dizisi*. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Emel Işık. 1988. *Lydia Mezar Stelleri*. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Vecihi Özkaya. 1992. *İ.Ö. Erken I. Binde Frig Boyalı Seramiği Doğu-Batı Siyasal ve Kültürel İlişkileri*. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Neşe Diler. 1996. *Anadolu Girlandlı Sunakları*. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Aslı Saraçoğlu. 1997. *Antakya Yöresi Mezar Stelleri*. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Yönettiği Yüksek Lisans Tezleri

- Emel Işık. 1982. *Çanakkale Mezar Steli*. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Adnan Diler. 1986. *Gökçeşeyh Buluntuları Işığında Protomlu Boynuz Rhytonların Kökeni ve Gelişimi*. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Fatma Mergan. 1987. *Erzurum Müzesindeki Boyalı Çanak Çömlekler*. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Mustafa Şahin. 1988. *Hermogenes Sorunu*. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Mesut Güngör. 1989. *Stoaların Kökeni*. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Hilmi Özkorucuklu. 1990. *Sinop Mezar Stelleri*. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Filiz Ekir. 1993. *Kyzikos Mimari Bezemeleri*. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Aslı Saraçoğlu. 1991. *Patara Kandilleri*. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Nurettin Öztürk. 1994. *Kyzikos'da "Metroon" Olarak tanımlanan Yapı: Mimarisi, Bezemeleri ve Plastik Eserleri*. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Funda Ölmez. 2000. *Tralleis Nekropolünden Bir Mezar ve Buluntuları*. Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.
- Fatma Bağdatlı. 2002. *Alabanda Apollon Isotimos Tapınağı*. Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.
- Fatma Yavuz. 2003. *Milas Müzesinden Hellenistik Döneme Ait bir Sunak*. Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.

Yürüttüğü Bazı Görevler

- 1993-1994 Atatürk Üniversitesi, Fen/Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölüm Başkanlığı.
- 1994-2006 Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Başkanlığı.
- 1994-2002 Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanlığı.
- 1996-2001 Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü Vekaleti.

Tabula Gratulatoria

Adnan Diler	Gülay Uluişik	Serap Yaylalı
Ahmet Ali Bayhan	Hamza Gündoğdu	Suat Ateşlier
Ali Yalçın Tavukçu	Hanifi Biber	Tevhit Kekeç
Aliye Öztan	Hasan Malay	Taner Korkut
Altan Çilingiroğlu	Hayat Erkanal	Tomris Bakır
Antonio Sagona	Heidemarie Koch	Turan Takaoğlu
Armağan Erkanal	Helmut Engelmann	Ümit Serdaroğlu
Aslı Saraçoğlu	Hüseyin Yurttaş	Vedat İdil
Aynur Civelek	Korkmaz Meral	Vedat Keleş
Bilal Söğüt	Mehmet Karaosmanoğlu	Veysel Tolun
Birol Can	Mehmet Önal	Wolfgang Neimeier
Celal Şimşek	Murat Aydaş	Yusuf Boysal
Cengiz Işık	Musa Tombul	Zerrin Köşklü
Cevat Başaran	Mustafa Büyükkolancı	
Claudia Sagona	Mustafa Şahin	
Christine Bruns-Özgan	Mustafa Kemal Şahin	
Coşkun Özgünel	Mustafa Yılmaz	
Elmar Schwertheim	Nurettin Arslan	
Emin Yener	Nurettin Koçhan	
Emre Öğül Öncü	Nurettin Öztürk	
Erdal Korkmaz	Oktay Başak	
Erhan Öztepe	Oktay Belli	
Ersin Döğner	Orhan Bingöl	
Ertan Küçükkefe	Rafet Çavuşoğlu	
Fahri Işık	Ramazan Özgan	
Fatma Bağdatlı	Renate Rolle	
Georg Petzl	Sedat Akkurnaz	
Guntram Koch	Semih Güneri	

Muğla Prehistoryası: Paleolitik Dönemden

Erken Tunç Çağı Sonuna Kadar

Serap Yaylalı

Adnan Menderes Üniversitesi

Aydın

Anadolu'nun güneybatı köşesindeki Muğla aynı zamanda Ege Denizi ile Akdenizin birleştiği köşede yer alır. Burada Muğla bölgesinde prehistorik çağlara ait bilinen en erken kültürleri, buluntu merkezleriyle birlikte tanıtılmaya çalışılacaktır.¹ Konu ile ilgili 19. yüzyıl sonlarından bugüne kadar yapılan araştırma ve kazılar ile sonuçlarının değerlendirileceği bu çalışmada Paleolitik dönemden Erken Tunç Çağı sonuna, yaklaşık olarak M.Ö. 3. bin yılın sonlarına kadar yaşayan kültürlerin buluntuları özetlenip Muğla'nın anılan dönemlerine açıklık getirilecektir (Res. 1).

Milas İlçesi

Bafa Gölü çok eskilere gitmeyen geçmişte denizin karaya girinti yaptığı körfez şeklindeydi ve antik çağlarda Latmos Körfezi olarak anılmaktaydı. Ancak, Büyük Menderes Nehri, yatağındaki tektonik oluşun batı kısmını doldurup önünü kapatması sonucunda Latmos Körfezini bugünkü Bafa Gölü'ne (Çamiçi Gölü) dönüştürmüştür.² Bafa Gölünün doğu ve kuzeydoğusunda yer alan Beşparmak Dağlarının Muğla prehistoryası bakımından önemi, son yıllarda Peschlow-Bindokat³ tarafından dağların göle bakan batı tarafında belirlenen, duvarlarında boyalı resimler olan mağara ya da kaya sığınaklarından kaynaklanmaktadır. Bafa Gölünün kuzey ve kuzeydoğusu ile doğusunda yoğunlaşan mağara ve kaya sığınaklarının, gölün kuzeyinde kalan bir kısmı Aydın İl sınırları içinde, kuzeydoğu, doğu ve güneybatısında olanları ise Muğla İl sınırları içinde kalmaktadır. Mağara ve kaya sığınaklarının hem birbirlerine yakın olmaları hem de Aydın-Muğla İl sınırının aralarından geçmesi nedeniyle, son derece dağlık ve dolaşılması zor olan bu alandaki kaya resimlerinden hangilerinin Aydın, hangilerinin Muğla İl sınırları içinde kaldığını belirlemek zor olmuştur.⁴

¹ 1/650.000 ölçekli haritayı hazırlayan Harita ve Kadastro Mühendisi Sayın Mehmet Ayhan'a çok teşekkür ederim.

² Göney 1975: 52-53; Sarıgül 1997: 99.

³ Peschlow-Bindokat 1996: 5, 17-21, Abb.14-18.

⁴ 1/25.000 lik haritada il, ilçe ve köy sınırları belirtilmediğinden kaya resimlerinin bulunduğu noktalar, yakınındaki yerleşim birimi ve coğrafi mevkii adı dikkate alınarak, bu isimlerin en yakınındaki köyler ve ait olduğu ilçe saptanmış, daha sonra ilçe kaymakamlığından kaya resimlerinin bulunduğu noktanın kendilerine bağlı köyün sınırları içinde bulunup bulunmadığı sorulmuş ve alınan cevaba göre ilçesi ve dolayısıyla ili saptanmıştır. Buna göre; Malkaya, Damlıyurt, Çatındere, Göktepe-Söğütözü/Söğütözü, Kanlıkovanlık, Karakaya, Eskiçavdar, Bozalan, Balıkkaya, Karadere, Kovanalan, Bağarcık, Çamalan, Kestanetaş ve Çörlenasar'ın Aydın il sınırları içinde bulunduğu anlaşılmıştır. Muğla il sınırları içinde bulunanlar ise Çayırılık, Kapıkırı, Kuletepe, İsa Mağarası yanı, Pinarlık, Yediler, Kerdemelik, Balıktaş, Kavaklıdere, Kayabaşı, Günece-Mezarlıkdere buluntularıdır.

Milas İlçesi'nin Pınarcık, Kapıkırı, Gölyaka, Karahayıt, Sakarkaya Köyleri çevresinde yoğunlaştığı ve gölün doğu yakasından başlayıp, yakın doğusundaki Sakarkaya'ya doğru yayılarak devam ettiği izlenebilmektedir.⁵ Prehistorik yerleşim yerleri ise dağ yamaçlarının kıyıya yakın daha alçak kısımlarındadır.⁶ Boyalı kaya resimlerine Kapıkırı Yaylasında Bizans Kulesi⁷ ve Bizans Manastırı yanında,⁸ Karahayıtlı Köyü kuzeybatısında Kerdemelik Mağarası'nda,⁹ Karahayıtlı Köyü kuzeydoğusunda Balıktaş Kayası/Odası'nda,¹⁰ Karahayıtlı Köyü doğusunda Kavaklıdere Kayalığı'nda,¹¹ Sakarkaya Köyü kuzeyinde Kayabaşı Mağarası'nda,¹² Kayabaşı kuzeyinde Çayırılık Kayası'nda,¹³ Sakarkaya Köyünde Sakarkaya Kayalığı'nda¹⁴ rastlanılmıştır. Bunlardan Kerdemelik Mağarası'ndaki¹⁵ resimlerde insanlar tekli, ikili, üçlü ve dörtlü olarak topluluk içinde görülürler. Tam olarak ne yaptıkları anlaşılamayan, insanların şematik üslupla betimlendiği bu kaya resimlerinde önemli olan, kompozisyonlarının yani anlatımlarının algılanabilmesindedir. Kaya resimleri arasında en iyi korunanlardan birisi olan Balıktaş'daki, dağın yükseklerinden düşen büyük bir kayanın üzerine yapılmıştır. Bu büyük kaya düştüğünde iki ucunun alttaki kayalar üstüne oturmasıyla oluşan oda görünümü nedeniyle Balıktaş Odası olarak da anılmaktadır. Kuzey yönü kısmen, güneyi ise tamamen açık olan bu bölümün batı duvarında oturmak için uygun olan seki nedeniyle burası neredeyse kült odası izlenimini uyandırmaktadır. Resimlerin yapıldığı üstteki kayanın oda içine bakan tarafındaki niş görünümlü doğal girintiler insan figürleri, insan elleri ve çeşitli bezeklerle süslenmiştir. Bunlar arasında iki ayrı nişte yer alan, iki ayrı ikilinin, birbirine sarılan kadın-erkek ile anne-kız ikilileri olduğu belirtilmektedir.¹⁶ Ayrıca üçlü bitişik eşkenar dörtgen dizisi, çarpı, artı, zikzak dizileri, üst üste birbirinden ayrıık biçimde sıralanmış çok sayıda 'V' ile meander dizisi de görülmektedir. Yöredeki boyalı kaya resimlerinin hemen hepsinde kırmızı ve tonları ile kızıl kahverengi kullanılmışken sadece Balıktaş'da kırmızı ile birlikte sarı da kullanılmıştır. Her iki rengin de Latmos'tan çıkan demir oksitten elde edildiği, boya maddelerinin toz haline getirilip sıvıyla karıştırılmasından sonra parmakla veya başka bir gereçle sürüldüğü anlaşılmıştır.¹⁷

Kavaklıdere Kayalığı'ndaki¹⁸ resimlerde de insanlar şematik olarak ve toplu halde betimlenmişlerdir. Aynı sahne içinde birbirine paralel üçlü zikzaklar dizisi ile tek sıra halindeki zikzaklar dizisi ve el ya da ayak baskıları vardır.¹⁹ Yan yana duran kadın ve erkek

⁵ Peschlow 1998: 377-379, Abb.4-5; 1999: 463-467, Abb.3-12; 2001: 209-210, Abb.1-8; 2003: 261-262, Abb.1,3-5; 2005: 255-256; Peschlow-Bindokat 2005: 5-81. arka kapak içindeki haritada 18.no.lu merkezden 10.no.lu merkeze-Sakarkaya'ya doğru olan yayılım.

⁶ Peschlow-Bindokat 2005: 76-77, 79.

⁷ Peschlow-Bindokat 2005, arka kapak içindeki haritada 18no.lu merkez. Makale içindeki haritada "Kapıkırı 1" olarak gösterilmiştir.

⁸ Peschlow-Bindokat 2005, arka kapak içindeki haritada 17no.lu merkez. Makale içindeki haritada "Kapıkırı 2" olarak gösterilmiştir.

⁹ Peschlow-Bindokat 2005: 53.

¹⁰ Peschlow 1999: 464-465, abb. 6-9.

¹¹ Peschlow 1999: 465-466, abb. 10-11; Peschlow-Bindokat 2005: 64.

¹² Peschlow-Bindokat 2005: 55-56.

¹³ Peschlow 2003: 262, Abb. 5.

¹⁴ Peschlow-Bindokat 2005, arka kapak içindeki haritada 10 no.lu merkez doğusunda.

¹⁵ Peschlow-Bindokat 2005: 53.

¹⁶ Peschlow-Bindokat 2005: 60.

¹⁷ Peschlow-Bindokat 2005: 58.

¹⁸ Peschlow-Bindokat 2005: 64.

¹⁹ Peschlow 1999: Abb. 11.

ikilisi olarak yorumlanan figürlerden kadın olduğu düşünülenin karın kısmındaki geometrik bezemesi ile Burdur-Hacılar'ın Kalkolitik Çağ seramiği arasında kurulan benzerlikler, kaya resimlerinin tarihlendirilmesinde dikkate alınmıştır.²⁰ Kayabaşı Mağarası'ndaki²¹ resimlerin önemi, kaya sığınağı ya da kayada değil de gerçek bir mağarada yapılmış olmasından kaynaklanır. Burada korundukları kadarıyla, çoğunlukta olan el baskılarının aralarında tekli ve yan yana duran ikili insan figürleri seçilebilmektedir (Res. 2). Bunların yanı sıra zikzak, meander benzeri kıvrımlı çizgiler ile birbirine paralel ikili zikzak çizgilerin kesişmesiyle oluşturulmuş eşkenar dörtgenli kafes tarama bezeği de vardır. Çayırılık Kayası'nda²² ise, çarpı işareti ve boşluklarındaki eşkenar dörtgenler ile iç içe geçmiş ikili eşkenar dörtgenler, zikzaklar ve kırık çizgilerden oluşan geometrik bezeme yapılmıştır (Res. 3). Tekil dokuma örneği olduğu düşünülen bu bezeme ile Hacılar seramiği arasındaki benzerlik dikkat çekicidir.²³

Yukarıda kısaca değinilen kaya resimlerinde, insan figürleri şematik ve soyut görünümlü geometrik çizgilerle betimlenmiştir. Bunu başın iki yanda zikzak ya da T şeklinde kolların yukarıya kalkık, bacakların ise ayrı çizilişinde görmek olasıdır. Az sayıdaki hayvan figürleri yanında, çeşitli geometrik bezekler ile el ve ayak baskısı şeklindeki bezemeler de yapılmıştır. Kültürel işlevi olduğu düşünülen mağara ve kaya sığınaklarında görülen boyalı kaya resimlerinde işlenen konunun tapınım, ilkbahar şenlikleri ya da evlenme/kutsal evlenme törenleriyle ilgili olabileceği yorumlanmıştır. Ancak daha sonra aile ve ailenin sürekliliği veya daha genel bir ifadeyle bereketin konu edildiği şeklinde yeni bir yorumlama daha yapılmıştır.²⁴ Kaya resimlerine araştırmacı tarafından M.Ö. 10. bin yıldan M.Ö. 4. bin yıla kadar değişen, başka deyişle Epipaleolitik'ten Kalkolitik döneme kadar uzanan uzun süreç içinde farklı dönemler önerilmiştir.²⁵ Önerilen tarihler farklı da olsa, anılan kaya resimlerinin Ege Bölgesi'nde ilk kez görülmesi ve bölgenin en erken bulguları olmaları nedeniyle önemi tartışılmaz.

Kaya resimlerinin bulunduğu mağara ve kaya altı sığınaklarının, yaşanamayacak kadar küçük olmaları, buraların kültürel işlevli yerlerden olabileceğini düşündürmektedir.²⁶ Resimleri yapan insanların yerleşimlerini saptamak amacıyla yapılan araştırmalarda ele geçen prehistorik buluntular yardımıyla bazı yerleşim yerleri belirlenmiştir. Bunlar arasında Bafa Gölü'nün kuzeydoğusunda; Armutalan yöresinin kıyıya yakın kesimini, Kapıkırı Köyü doğusundaki İsa Mağarası ile Vadisini ve Kuletepe yamacını,²⁷ Yediler Mağarası'nın kuzeyindeki Malkayası Mağarası²⁸ ile çok yakınındaki Kerdemelik²⁹ ve Pınarlık İş Merkezi'ni³⁰ sayabiliriz. Bafa Gölü'nün güneydoğusundaki bir merkez de Pınarcık Yaylası'nda göl kıyısındaki antik İoniapolis Kenti yanındaki Belentepesi'dir.³¹ Bunlardan, İsa Mağarası ve Vadisinde silex mızrak ucu ile pişmiş toprak kap (Res. 9); Malkayası Mağarası

²⁰ Peschlow-Bindokat 2005: 81.

²¹ Peschlow 2000: 284, Abb.2; Peschlow-Bindokat 2005: 55-56.

²² Peschlow 2003: Abb.5.

²³ Peschlow 2003: 262.

²⁴ Peschlow-Bindokat 2005: 64, 70.

²⁵ Peschlow-Bindokat 1996: 21; 2005: 12, 81; Peschlow 1997a: 115; 1997b: 149; 1998: 379.

²⁶ Peschlow-Bindokat 2005: 76-77.

²⁷ Peschlow-Bindokat 2005: 77-78.

²⁸ Peschlow-Bindokat 2005: 78, 80-81.

²⁹ Gerber 2002: 196.

³⁰ Peschlow 2003: 262, Abb. 11-12.

³¹ Peschlow-Bindokat 2005: 79, arka kapak içindeki haritada 5no.lu merkez.

ile yakınındaki diğer yerleşme yerlerinde çoğunluğu Kalkolitik döneme ait ve bir kısmı oldukça iyi nitelikte çok miktarda prehistorik seramik³² (Res. 5) ile çok sayıda taş, obsidyen ve kemikten yapılmış aletler ile kilden bir hayvan figürü ve üç idol bulunmuştur.³³ Pınarlık İş Merkezi'nin ise bulunan taş aletlere göre atölye olabileceği ve diğer buluntular da dikkate alınarak Epipaleolitik/Erken Neolitik'den seramikli Neolitik/Kalkolitik döneme kadar olan döneme ait olabileceği düşünülmektedir.³⁴ Anılan buluntular arasında seramik parçaları, obsidiyen kesici parçaları, delici ve Latmos'un en erken buluntusu olduğu açıklanan obsidyen ucu, parlatılmış silex kazıyıcı ve küçük baltaları sayabiliriz. Kerdemelik'de taş aletlerden öğütme taşı, karşılıklı yivleri olan ok düzleştirici taşı/schaftglatter yanında düzeltme taşı ve balta formunda taş parçaları bulunmuştur.³⁵ Belentepesi'nin yüzeyinde yaklaşık bir metre kalınlığındaki, çok tahrip olan yerleşme alanında prehistorik seramikler ile silex, obsidyen ve boksit taş aletlere rastlanmıştır.³⁶ Buluntuları az olsa da yukarıda belirtilen merkezler yardımıyla Milas İlçesi'nde prehistorik yerleşim yerlerinin belirlenmesinin Batı Anadolu arkeolojisine önemli katkıları olmuştur.

Milas İlçesi'nin 8 km. batısındaki Damlıboğaz Köyü'nde (Antik Hydai Kenti), 1953 yılında bulunan ve Milas Müzesi'nde olduğu bildirilen el yapımı gaga ağızlı testiye dayanılarak güneybatı Anadolu'nun M.Ö. 3. binde Troia-Yortan kültür alanı içine girdiği kanısına varılmıştır.³⁷ Damlıboğaz Köyü'nün doğusundan geçen Sarıçay'ın sularından yararlanmak için 1953 yılında yapılan kanal çalışmasında, suyun yatağı yaklaşık 40-50 m. doğuya kaydırılmıştı. Sonraki yıllarda çayın yatağında ve köyün alt tarafındaki eski mezarlık alanında yapılan kaçak kazılardan pek çok eski eserin çıkarıldığının öğrenilmesi üzerine 2000 yılında yapılan kurtarma kazısında³⁸ Damlıboğaz Köyü'nün yaklaşık 600-700 m. kuzeyinde, kaçak kazılardan son derece zarar görmüş Erken Tunç Çağı mezarlığı belirlenmiştir.³⁹ Mezarlıkta gömünün pithoslara yapıldığı, küplerin toprakta bıraktığı çukurluklardan ve tahribat sonucu küplerden geriye kalan çok küçük seramik parçalarından anlaşılmış olup, bu mezarlıktaki çukurluklardan birinin içinde bulunan, daha sonra tümlenerek Milas Müzesi'ne verilen üç ayaklı (Res. 6) Erken Tunç Çağı çömleği yardımıyla hem bu mezarlığın Erken Tunç Çağına ait olduğu hem de Milas Müzesi'nde büyük sayıdaki bir grup seramiğin Damlıboğaz Erken Tunç Çağı Mezarlığı'ndan geldiği görüşüne varılmıştır.⁴⁰ Damlıboğaz buluntularının, Beycesultan, Troia III-V ve Ege adalarından Lemnos'da Poliochni, Khios'da Emporio ve Phylakopi, Rodos'da Seraglio, Samos'da Heraion'un Erken Tunç III buluntularıyla olan benzerliği, Erken Tunç Çağı Batı Anadolu ile Ege Adaları arasındaki kültür birlikteliğini açıklar niteliktedir.⁴¹

³² Gerber 2002: 197, Res. 2.

³³ Peschlow-Bindokat 2005: 78-79.

³⁴ Gerber 2002: 196.

³⁵ Gerber 2002: 196, Res.7.

³⁶ Peschlow-Bindokat 2005: 79.

³⁷ Akarca 1954: 130-131, Lev. 60 ortada. Yük:13,5 cm. olan uzun boyunlu, şişkin karınlı, yuvarlak dipli ve halka kesiti olan tek kulplu gaga ağızlı testinin hamuru koyu gri renkli hamurlu ve boz renk astarlıdır.

³⁸Kültür Bakanlığı-Milas Müzesi Müdürlüğü ile Muğla Üniversitesi-Fen-Edebiyat Fakültesi-Arkeoloji Bölümünce birlikte kurtarma kazısı yapılmıştır.

³⁹ Diler 2002: 225; 2004: 13.

⁴⁰ Gülseven 2002: 8; Diler 2004: 13.

⁴¹ Lloyd ve Mellaart 1962: 243, 252 harita 8.

Milas ilçe merkezine 28 km. uzaklıkta olan Kıyıkışlacık Köyü'ndeki Antik Iasos kentinde İtalyan Atina Arkeoloji Okulu adına 1960 yılında D. Levi⁴² başkanlığında başlatılan kazılara daha sonra C. Laviosa,⁴³ P.E. Pecorella⁴⁴ ve F. Berti⁴⁵ tarafından devam edilmiştir. Önemli bir Erken Tunç Çağ yerleşimi olan Iasos'da daha sonraları Geometrik, Hellenistik ve Roma Dönemlerine ait yerleşimler belirlenmiştir. Antik kent içinde Agora güneyinde, Artemis Astias Stoa'sının temelleri altında rastlanan mezarların Erken Tunç Çağına ait olabileceği düşünülmektedir.⁴⁶ Yerleşim dışında, Roma Dönemi villalarının bulunduğu alanda Erken Tunç Çağ Mezarlığında 96 adet mezar ortaya çıkarılmıştır. Dikdörtgen, oval, yuvarlak, yamuk, yarım daire ve çokgen ya da düzensiz biçimdedirler. Sandık tipinde olan mezarların duvarları plaka halindeki taşların yan yana sıralanmasıyla oluşturulmuştur. Üstleri de bir ya da iki yassı plaka taşla kapatılmıştır.⁴⁷ Ölüler çoğunlukla *hocker* tarzında doğrudan toprağa yatırılmışsa da bazen taş plaka üzerine de yatırılmışlardır. Tekil gömüler yanında birden fazla gömünün yapıldığı uygulamalar da vardır. Bu durumda ilk ölüye ait kemikler uygun bir kenara toplanarak boşalan alana yeni ölü yatırılmıştır. Mezarlardan, 1970'li yıllarda İzmir Fuar Müzesinde sergilenen, büyük olanı, iskeletin ve ölü hediyelerinin konulduğu iki bölümden oluşmaktadır. Mezarlardan ele geçen ve bazılarının Kalkolitik döneme,⁴⁸ diğerlerinin Erken Tunç Çağına⁴⁹ verildiği ölü hediyeleri arasında çoğunluğu oluşturan seramikler İzmir Müzesindedir. Bunlar arasında çanaklar, bardaklar, çömlekler ve gaga ağızlı testiler çoğunluktadır. Seramikler arasında bezemesiz olanlar yanında, geometrik bezeklerin kazıma bezemeye ve beyaz renk boya ile yapıldığı örnekler de vardır.⁵⁰ Iasos seramiklerinde görülen bezemelerin, Erken Tunç Çağın Karataş-Semayük, Troia, Yortan ve Kyklad seramiklerinde uygulanıyor olması hem merkezlerde kültür bütünlüğünü göstermesi hem de aynı kültürün ne kadar uzak merkezlere kadar yayıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca ölü hediyeleri arasında ele geçen arsenikli tunç bulgular, gümüş ve kurşun yüzükler ile kolye boncukları yanında az sayıda olsa da ele geçen mermer kapların Erken Tunç Çağ Kyklad Adası ürünlerine olan benzerliğine dayanılarak, Kyklad Erken Tunç Çağ kültürünün Anadolu'nun batı kıyılarındaki yerleşimlerle etkileşim içinde oldukları şeklinde yorumlanmaktadır.⁵¹ Iasos Erken Tunç Çağ mezarlığı ele geçen buluntular yardımıyla Erken Tunç II dönemine tarihlendirilmiştir.⁵²

Milas'ın yaklaşık 2 km. doğusunda Gencik Tepe'de 1938 yılında yapılan kazıda⁵³ her ne kadar prehistorik buluntu ele geçirilememişse de, daha sonra 1950 yıllarında Seton Lloyd, James Mellaart ve David French tarafından yapılan yüzey araştırmasında, Geç Kalkolitik döneme ait boynuzlu bir kulp bulunmuştur. Beycesultan Geç Kalkolitik kültür örnekleriyle

⁴² Levi 1963: 505vd; 1974: 91vd.

⁴³ Laviosa 1974: 103-108; 1978: 1093vd.

⁴⁴ Pecorella 1977: 65vd; 1984: 81-84; 1987: 19vd.

⁴⁵ Berti 1993: 189-190.

⁴⁶ Pecorella 1984: 81vdd.

⁴⁷ Levi 1986: 91-92.

⁴⁸ Levi 1963: 505-507, figs. 168.3, 169. 8; Joukowsky 1986: 437, 457.

⁴⁹ Joukowsky 1986: 457; Mee 1982: 80; Levi 1963: 510.

⁵⁰ Pecorella 1984: Figs. 2,3,6,8,9.

⁵¹ Pecorella 1984: 66, figs.10; Levi 1986: 92-93; Melas 1988: 110-112; Berti 1993: 120-121.

⁵² Pecorella 1984: 101-106.

⁵³ Save et al. 1997: 75.

olan yakın benzerliği vurgulanan bu kulpun, anılan kültürün Güneybatı Anadolu'da Milas'a kadar yayıldığını göstermesi bakımından önemi büyüktür.⁵⁴

Bodrum İlçesi

Bodrum İlçesi, Gündoğan Köyü'nde, köy merkezine yaklaşık 500 m uzaklıkta, Gölköy-Gündoğan yolu üzerinde, kayalık alçak bir tepede, Peynir Çiçeği adıyla anılan, girişleri farklı iki mağara vardır. Doğal yapısı ve arkeolojik buluntuları nedeniyle, arkeolojik ve doğal sit olarak tescil edilerek koruma altına alınmışlardır.⁵⁵ Her ikisi de tepenin doğu yamacında bulunan bu mağaralardan⁵⁶ yamacın üst kısmında bulunan birincisine, boyutları yaklaşık 1 x 1,5 m olan açıklıkla girilir. Buradan mağaranın içine doğru devam eden 5 m uzunluğunda bir koridor yardımıyla, içinde sarkıt ve dikitlerin bulunduğu, 12 x 8 m boyutlu odaya geçilir. Yüksekliği yaklaşık 10-12 m olan bu bölümden de küçük dehlizlerle diğer bölümlere geçilir. Yamacın alt tarafında bulunan ikinci mağaranın giriş açıklığı ise 1 x 0,50 m boyutundadır. Bu girişten sonra dik bir eğimle aşağı doğru inilerek 10 x 15 m boyutunda ve yüksekliği yaklaşık 10-12m.olan bir odaya ulaşılır. Buradan da dört ayrı açılımla galerilere ve odalara geçilir. Sağ tarafta 4-5 m yüksekliğinde bir dehliz, solunda 10 x 10 m boyutlarında köylülerin gölcük dediği bir oda vardır. Odanın sol tarafında ise dehlizleri olan, yaklaşık 10 x 12 m boyutlarında ve 7-8 m yüksekliğinde bir başka oda daha vardır. Girişten sonraki bölümde görülen eski moloz örgülü duvar kalıntılarının Roma Dönemi'ne ait olabileceği düşünülmektedir. Bu odada ayrıca sarkıt ve dikitler de bulunmaktadır.

Peynir Çiçeği Mağarası'nda 1994 yılında Yalçinkaya, Alpagut ve Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü uzmanlarınca yapılan inceleme ve sondaj kazısında bulunan pişmiş toprak seramik parçaları, cilalı taş balta, öğütme taşları ve hayvan kemiklerinin Erken Tunç Çağına ait oldukları belirtilmiştir.⁵⁷ Peynir Çiçeği mağarasında 1994 yılından sonra bir daha çalışılmamış ve yapılan çalışma ile ilgili müzeye sunulan ön rapor dışında herhangi bir yayın yapılmamıştır. 2000 yılında aynı yerde Adnan Diler tarafından yapılan yüzey araştırmasında toplanan seramik parçalarının (Res. 10) da Erken Tunç Çağına ait oldukları belirtilmektedir.⁵⁸

Bodrum İlçesi'nin 9 km. kuzeybatısındaki Ortakent'in güneyinde Vermeule tarafından yapılan çalışmalarda, şahıslara ait özel kuyulardan, yüzeyin 8-10 m., su seviyesinin ise 4 m. altında çamur tortusu içinden Erken Tunç Çağına ait üç adet gaga ağızlı testi, bir adet ilmik kulplu fincan, bir adet küçük yuvarlak kapaklı kap ve çok sayıda seramik parçası ele

⁵⁴ Lloyd ve Mellaart 1962: 70 de harita 1, 103-104.

⁵⁵ Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi tespit çalışmalarında belirlenen Peynir Çiçeği Mağarası, Kültür Bakanlığı İzmir II Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 11.11.1992 tarih ve 2992 sayılı kararıyla, 20m. çevresiyle birlikte korunması gerekli I. Derece Arkeolojik ve I. Derece Doğal Sit olarak tescil edilmiştir. Mağara girişleri Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nce demir parmaklıklı kapı ile kapatılarak koruma altına alınmıştır.

⁵⁶ Peynir Çiçeği Mağarası hakkındaki bilgiler mağaranın tescil fişinden alınmıştır. Bu konudaki yardımları için Muğla Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Müdürlüğü'ne teşekkürlerimi sunarım.

⁵⁷ Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesinde bulunan eserler ile Alpagut-Yalçinkaya tarafından hazırlanarak Müze Müdürlüğüne sunulan ön rapor konusundaki bilgilendirmeleri ve yardımları için Müze Müdürlüğü sayın çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım.

⁵⁸Diler 2004: 13. Seramik parçaları Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü arşivindedir.

geçirilmiştir.⁵⁹ Kırmızı astarlı ve siyah alacalı bu testilerin Iassos Erken Tunç Çağ mezarlık buluntuları, Girit Adası seramikleri ve Ege Adalar seramiği ile olan benzerlikleri üzerinde durulmasından⁶⁰ zaten var olduğu bilinen, Erken Tunç Çağda Güneybatı Anadolu ile Ege Adaları kültür birlikteliği bir kez daha anlaşılmıştır.

Bodrum İlçesi, Mumcular Bucağı, Yukarı Mazı Köyü'nde, Erken Tunç Çağında güneybatı Anadolu'da pek çok merkezde etkisi görülen Beycesultan kültürünün yakın benzerleri tesadüfen ele geçirilmiştir.⁶¹ Erken Tunç III dönemine tarihlenen bu buluntular, en erken buluntuların yetersiz olduğu, Muğla'yı da içine alan Karya coğrafyası için, önemli bir merkez ve buluntularıdır.⁶²

Bodrum İlçesi, Gümüşlük Beldesi'nde antik Myndos Kenti yanında Bozdaş/Bozdağ Köyünde ele geçen, Geç Kalkolitik⁶³ ve Erken Tunç Çağına tarihlenen 1895 yılında bulunan seramiklerin, Ege Denizi'ndeki Oniki Adalar'ın buluntularıyla karşılaştırılabilir özellikte seramikler olduğu öğrenilmiştir.⁶⁴ Bozdaş buluntuları, Myndos antik kentinde ya da çok yakınında Geç Kalkolitik ve Erken Tunç yerleşimiyle karşılaştırılabilirliğinin işaretidir.

Yatağan İlçesi

Günümüz Yatağan'ın eski adı olan Ahi Köy'de⁶⁵ bulunan ve Erken Tunç III dönemine tarihlenen bronz mızrak ucunun⁶⁶ (Res. 8) hem Batı Anadolu'daki bazı merkezlerde bulunanlarla, hem de Ege adalarından Amorgos'da⁶⁷ bulunanlara benzerliği nedeniyle Batı Anadolu ile Ege Adaları arasında Erken Tunç Çağ kültür benzeşmesini göstermesi bakımından önemli bir yeri vardır.

⁵⁹ Vermeule 1964: 244-249.

⁶⁰ Vermeule 1964: 245-249; Mee 1982: 80; Melas 1988: 110; Diler 2004: 12.

⁶¹ Lloyd ve Mellaart 1962: 243, 252 de harita 8. Yukarı Mazı ile birlikte Milas'da Damlıboğaz ve Yatağan=Ahırköy'de de aynı şekilde benzer buluntular ele geçmiştir.

⁶² Yukarı Mazı buluntuları Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesindedir. Lloyd ve Mellaart 1962: 243.

⁶³ Joukowsky 1986: 437; Paton ve Myers 1896: 204, 264.

⁶⁴ Levi 1963: 510; Vermeule 1964: 249; Melas 1988: 110.

⁶⁵ Ahır Köy ya da Ahır Köy'ün nerede bulunduğunu öğrenmek amacıyla Muğla'nın günümüz köylerinde haritalarda yaptığım aramalarda adına rastlayamayınca yöre halkından bazılarıyla yaptığım konuşmalardan, Yatağan İlçesi'nin eski adının Ahi Köy olduğunu öğrendim. Bu konuda Yatağan Belediyesi Meclisi'nin eski üyesi ve Yatağan ilçesi ile ilgili yayınları olan Sayın Tarcan Oğuz'dan öğrendiğime göre: Ahi Köy 1848 yılına kadar Muğla'nın Bozüyük İlçesi'ne bağlı bir köydür. 1848-1864 yılları arasında Bozüyük İlçe, Ahi Köy ise bucak olmuştur. Daha sonra ilçelik Bozüyük'den alınarak Aydın'ın Çine İlçesi'ne verilmiş, Ahi Köy de bucak olarak kalmıştır. 1944 yılında Çine'den ayrılan Ahi Köy ilçe olmuş ve adı Yatağan olarak değiştirilmiştir. Yatağan ilçe olunca Bozüyük de Yatağan'ın köyü olmuştur. Bu duruma çok üzülen Bozüyük'lüler Ahi Köylülere sizin köyünüz Ahiler'in köyü olamaz, sizin köyünüz ancak Ahır Köy olur diyerek üzüntü ve kızgınlıklarını dile getirmişlerdir. Bu düşünce ile 1944 yılından sonra uzun yıllar Ahır Köy olarak anılmış ve giderek azalsa da devam etmiştir. Bu nedenle olmalıdır ki konumuzla ilgili olan yayınlarda (Bkz: Stronach 1957: 104de harita, 111de fig.7.3, 112. ve Lloyd ve Mellaart 1962, 243, 252de harita, 254, 256da harita.) günümüzün Yatağan İlçesi, eski adı olan Ahi Köy ve değiştirilerek anılan şekli olan Ahır Köy ya da Ahır Köy olarak yayınlarda yerini almıştır.

⁶⁶ Stronach 1957: 104de harita, 111de fig. 7.3, 112; Lloyd ve Mellaart 1962, 243, 252de harita, 254, 256da harita.

⁶⁷ Stronach 1957: 104de harita, 111de fig.7.3, 112.

Yatağan İlçesi'nin Yava Köyü'ne bağlı Çobanlar Mahallesi yakınlarında bulunan prehistorik kaya resminde sadece ayakta duran iki hayvan figürü görülmektedir.⁶⁸ Köpek olabileceği düşünülen⁶⁹ bu hayvanlar kısa boynuzlu ve kısa kuyruklu hayvanları da anlatıyor olabilir. Burada hayvan türünün saptanması kadar önemli olan diğer konu ise sadece hayvan figürünün işlenmiş olmasıdır. Çünkü diğer kaya resimlerinde hayvan betimlemeleri az sayıdadır.

Yatağan İlçesi'ne bağlı ve ilçe merkezinin kuzeyinde bulunan Yava Köyü'nün 3 km. batısında Küpasar adıyla anılan tepede küp mezarların bulunduğu bir mezarlık belirlenmiştir.⁷⁰ Tarım alanı olarak kullanılması nedeniyle tepenin topoğrafik yapısında bozulmalar olmuştur. Tepenin güney tarafında 10 yıl önce su arkı açmak için yapılan kazıda yaklaşık 5-6 m. derinlikte bir yarma açılmıştır. Tahribat sonucu oluşan kesitte parçalanmış küp mezarlarla karşılaşmıştır. Kesitten görüldüğü kadarıyla küp mezarların, dere taşlarıyla çevrelendiği ve boylarının yaklaşık olarak 50-100 cm. arasında değiştiği, ağızlarının doğuya, diplerinin batıya yönelik olduğu anlaşılmıştır. Ancak mezarlığın tamamı açılmadığından mezarların hepsi için yön birliğinden söz edilememektedir. Yüzeyden ve kesitten toplanan seramikler; yuvarlak ağızlı bir testinin parçası, çanak ya da çömleğe ait bir kaide parçası, beş adet çanak parçası, beş adet kulp parçası ile üçayaklı çanak ya da çömleğin ayaklarından birisidir (Res. 7). Ele geçen parçaların hepsi de el yapımıdır. Mika, saman ve iri kum ya da taşçık katkılı orta nitelikli kalitede hamurludurlar. Hamurlar kahverengi tonlarında olup kırmızı astarlı ve perdahlıdır. Çanak çömleklerin hamur ve astar boyasının, ayak ve kulp (burmalı ve sarmallı) parçalarının, güneybatı Anadolu'dan Damlıboğaz, Iasos, Aphrodisias ve Beycesultan, Ege Adaları'ndan Lesbos ve Khios, Kıta Yunanistan'dan Aegina Erken Tunç Çağ buluntularına olan benzerlikleri nedeniyle, Küpasar mezarlığının Geç Kalkolitik dönemden Erken Tunç Çağın sonuna kadar kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.⁷¹

Bugünkü Turgut Köyü'nün (Antik Lagina Kenti doğusunda), Çine Çayı vadisine bakan tarafında Yarbaşı olarak anılan yerde Erken Tunç Çağ Mezarlığı'nın olduğu bilinmektedir. Mezarlıkta hepsi tahrip olmuş ve soyulmuş küp mezarlara rastlanmıştır. Birden fazla gömünün yapıldığı bu mezarlardan, çoğunun ağız kısmı doğuya yönelik olup yassı taşlarla kapatılmıştır. Ölü hediyesi olarak pişmiş toprak çanak ve çömlekler yanında bazıları kazıma çizgi bezekli, küçük gaga ağızlı testiler ile metal ok uçları bulunmuştur.⁷²

Köyceğiz İlçesi

Köyceğiz İlçesi, Yangı Köyü'nde raslantı sonucu karşılaşılan Erken Tunç Çağ'a ait küp mezar parçaları yanında yine aynı kültürün çeşitli seramik parçaları bulunmuştur.⁷³ Şimdi Fethiye Müzesi'nde bulunan bu eserler yardımıyla,⁷⁴ Köyceğiz'de her ne kadar henüz yerleşim yeri bulunamamışsa da Erken Tunç Çağ'ın yerleşim gören yerlerinden olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁸ Peschlow 2003: 261-262, Abb.3.

⁶⁹ Peschlow 2003: 261.

⁷⁰ Kazıl 2004: 13.

⁷¹ Kazıl 2004: 17.

⁷² Mellink 1977: 296; Harmankaya ve Erdoğan 2002: "Turgut/Lagina maddesi.

⁷³ Gülseven 2002: 7.

⁷⁴ Yangı Köyü seramikleri konusunda bilgilendirmeleri için Fethiye Müzesi'nden Arkeolog Sayın Hüseyin Köktürk'e teşekkürlerimi sunarım.

Girmeler Köyü yakınında bulunan Girmeler Mağarası, antik Tlos kentinin 5 km. güney batısındadır.⁷⁵ Toros Dağları'nın batı ucundaki son uzantısı olan Akdağlar'ın eteğinden girilen mağara, deniz seviyesinden 100 metre yüksekliktedir. Burada yapılan araştırmalarda prehistorik çağlara ait seramik parçaları ele geçmiştir.⁷⁶ Mağarada farklı girişleri olan üç galeri vardır. Tepenin kuzey tarafındaki birinci galerinin ancak 70m.sinde ayakta yürünebilmekte, devamında ise sadece sürünülecek ilerlenebilmektedir. Birincinin batısında yer alan ikinci galerinin de ilk 20 m.'sinde ayakta yüründükten sonra ancak sürünülecek ilerlenebilmektedir. Tepenin güney tarafında 1 ve 2 no.lu galerilerle aynı karakterde ve 2 no.lu galeriye bağlantıyı sağlayan üçüncü bir giriş daha vardır. Kuzeydeki ikisinden farklı yapıda olan bu 3 no.lu galerinin, girişi 8-10 m. yükseklikte ve içi yaklaşık 1000 m² olup barınma için yeterli yükseklik ve genişliktedir.⁷⁷ Galerilerden 50 m. uzaklıkta ki bölümden ahşap basamaklarla galerilerin altında yayılmış olan sülfürlü su kaynağına gidilir.⁷⁸ Mağaranın ikinci galerisindeki çöp çukurundan ve üçüncü galerinin girişinden toplanan malzemenin çoğunluğunu oluşturan seramikler dışında çakmak taşı dilgiler ve öğütme taşları da ele geçmiştir.⁷⁹ Girmeler Mağarası'ndan, hepsi de küçük parçalar halinde olan 150 adet seramik parçası ele geçirilmiştir (Res. 11). Seramikler arasında boya bezemesiz olan bu örnekler yanında, krem astar üzerine kırmızı renkli diagonal şeritlerle ve kırmızı astar üzerine siyah renkli şeritlerle bezemelerin yapıldığı, özenle çizilerek boyanmış, kaliteli boya bezemeli seramikler de dikkati çekmektedir. Az sayıda da olsa beyaz astar üzerine siyah renkle bantlı bezemenin yapıldığı örnekler görülmektedir. Yukarıda özelliklerine kısaca değinilen Girmeler Mağarası seramiklerinin, anılan özellikleri dikkate alınarak kendi içinde ve yakın merkezlerin buluntuları arasında yapılan değerlendirmeleri sonucunda, en çok Hacılar ile Kuruçay Höyük'ün Erken-Geç Kalkolitik tabakalarında üretilip kullanılan örnekleri ve ayrıca Karain Mağarası'nın Erken-Geç Kalkolitik Çağ çanak çömlekleri ile benzerlik gösterdiği saptanmıştır.⁸⁰ Seramikler dışında ele geçen öğütme taşlarının, Hacılar II. tabakadaki ve Kuruçay Höyükteki Neolitik ve Kalkolitik Dönem örnekleri ile olan benzerlikleri üzerinde durulması,⁸¹ Kalkolitik dönem boyunca uzun süre kullanılmış olan Girmeler Mağarası'ndaki yaşamın, Kalkolitik öncesinde de var olduğunu düşündürmesi bakımından katkısı olmuştur.

Fethiye İlçesi

Fethiye Müzesi arkeologlarınca Fethiye Bölgesi Prehistorik yerleşimlerini tanıtmak amacıyla yapılan çalışmalarda, Seki yakınında Eceler Köyü'ndeki höyükte yoğun olarak Kalkolitik ve Erken Tunç çanak çömlek parçaları ve diğer bazı buluntulara rastlanılmıştır.⁸²

⁷⁵ Köktürk 1997: 39.

⁷⁶ Girmeler Mağarası, Kültür Bakanlığı Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 13.11.1982 tarih ve A 4020 sayılı kararıyla I. Derece Doğal Sit olarak tescil edilmiştir. Daha sonra Kültür Bakanlığı İzmir II Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 21.10.1998 tarih ve 8109 sayılı kararı ile de I.Derece Arkeolojik Sit olarak tescil edilmiştir.

⁷⁷ Köktürk 1997: 39.

⁷⁸ Köktürk 1997: 39. Yöre halkı, kaplıca ya da şifalı su kaynağı için *Girme* kelimesini kullanmaktadır.

⁷⁹ Köktürk 1997: 40.

⁸⁰ Köktürk 1997: 41-42.

⁸¹ Köktürk 1997: 42.

⁸² Eceler Höyük hakkında verdikleri bilgiler ve yardımları için Fethiye Müzesi Müdürü Sayın İbrahim Malkoç ve Fethiye Müzesi arkeologlarından sayın Hüseyin Köktürk ile Ali Dervişağaoğlu'na teşekkürlerimi sunarım.

Daha sonra, değerlendirilmek için toplanan eserler (Res. 12) yardımıyla Eceler Höyük tanıtılmaya çalışılmıştır.⁸³ Çanak çömlekler arasında Kalkolitik olanların Burdur-Kuruçay Höyük örnekleriyle çok benzerlik gösterdiği,⁸⁴ Erken Tunç Çağına ait iki sağlam gaga ağızlı testinin paralellerinin ise Karataş-Semayük Erken Tunç II dönemi örnekleri arasında bulunduğu belirlenmiştir.⁸⁵ Bu iki kaptaki uygulanan beyaz dolgulu kazıma bezeme ve oluklu bezeme dışında, Erken Tunç Çağında sevilerek uygulanan, kırmızı ve siyah ya da gri astar üstüne, bezeklerin beyaz renk ile boyandığı örneklerle de rastlanmıştır. En sevilen bezek zikzaklardır. Ayrıca iç içe geçmiş konsantrik daireler de vardır. Bir diğer bezeme türü olan kabartmalı bezemede, düğme benzeri çıkıntılar ve iç içe geçmiş konsantrik daireler görülür. Buluntular arasında Erken Tunç Çağ merkezlerinin pek çoğunda sevilerek kullanılan burmalı kulplar da vardır. Yukarıda kısaca olsa da değinilen bezeme türleri, Erken Tunç Çağında Batı Anadolu'da yaygın olarak uygulanmıştır. Eceler seramiklerinin yakın benzerleri Karataş-Semayük'te görülmüştür. Seramikler dışında ele geçen taş eserlerin çoğunluğu silex kesicilerdir. Obsidyen ise yok denecek kadar azdır. Siyah ve yeşilimsi gri taştan yapılmış üçgenimsi baltalar ve çekiçler Neolitik ve Kalkolitik Anadolu ve Ege dünyasında sıkça rastlanan türlerdendir.⁸⁶ Çok az sayıdaki pişmiş toprak buluntu arasında bir ağırşak ile pişmemiş topraktan yapılmış birkaç figürin parçası vardır.⁸⁷

Fethiye Bölgesi Prehistorik yerleşimlerini saptamak amacıyla yapılan çalışmalarda Seki yakınındaki Çaltılar Höyük'te Kalkolitik ve Erken Tunç Çağına ait küçük seramik parçalarına rastlanılmıştır.⁸⁸ Coulton tarafından sadece yeri konusunda bilgilendiğimiz Çaltılar Höyük'ten⁸⁹ Fethiye Müzesi uzmanlarınca höyükteki prehistorik yerleşimi değerlendirebilmek için toplanan seramik parçalarına göre (Res. 13), en azından yörenin, Kalkolitik Çağ'dan Erken Tunç Çağına değin yerleşim için tercih edilen yerlerden olduğu anlaşılmıştır.

Datça İlçesi

Reşadiye yarımadasında, antik Knidos Kenti yanında günümüzde Tekirburnu ya da Deveboynu olarak anılan, ancak önceden Cape Krio adıyla literatüre geçen, burundaki kayalık üzerinde, Kyklad tipi taş sandık mezarların olduğu ve bu mezarlarda Erken Tunç Çağına tarihlenen Kyklad idollerinin benzerleri olan oturmuş arp çalan ve başında hilal/ay olan mermer heykelcikler ile seramik parçalarının bulunduğu öğrenilmiştir.⁹⁰

⁸³ Aksoy 2005: 71-83.

⁸⁴ Aksoy 2005: 73, res. 4-6.

⁸⁵ Aksoy 2005: 73, res. 7. Yükseklikleri 7 cm. olan gaga ağızlı testilerden, birisinde kulp yassı ve oluklu olup kabın yüzeyi kazıma ile yapılan zikzakların içinin beyaz boya ile doldurulmasıyla bezenmiştir. Diğerinde ise gaga ağız daha yüksek ve güzel olup kulp yine yassı ve olukludur. Kabın yüzeyi oluk bezemeli olup, oluklar karnın sadece üç tarafında aşağı doğru inerek kabı bezemiştir.

⁸⁶ Aksoy 2005: 78.

⁸⁷ Aksoy 2005: 82, fig.21.

⁸⁸ Çaltılar Höyük hakkında verdikleri bilgiler, fotoğraflar ve yardımları için Fethiye Müzesi Müdürü Sayın İbrahim Malkoç ve Fethiye Müzesi arkeologlarından sayın Hüseyin Köktürk ile Ali Dervişağaoğlu'na teşekkürlerimi sunarım.

⁸⁹ Coulton 1993: 459vd.

Sonuç

Muğla bölgesinde, insan üretimi en eski kültür hakkındaki bilgilerimiz Milas İlçesi'nde Bafa Gölü'nün kuzeydoğu, doğu ve güneydoğu kıyılarından başlayarak, doğusuna doğru yayılarak devam eden, hatta daha doğuda Yatağan İlçesi, Yava Köyü'nde de rastlanan kayalar, kaya sığınakları, mağaralar ve yerleşim yerlerine dayanır. Yukarıda ayrıntılıca değinilen bu merkezlerde belirlenen boyalı resimler ve bazılarında ele geçirilen eserler yardımıyla, Milas İlçesi'nin Kapıkırı, Karahayit ve Sakarkaya Köyleri ve çevresinin, hem dinsel törenlerin yapıldığı kutsal alanlar için hem de yerleşim için tercih edilen bir bölge olduğu anlaşılmaktadır. Anılan merkezlerde bulunan boyalı duvar resimleri, toprak kaplar ve çeşitli taşlardan yapılan aletler yardımıyla, bu yörede yaşanan kültür için, zaman zaman farklı görüşler bildirilmiş olsa da son olarak, Epipaleolitikten Kalkolitik döneme kadar devam eden çok uzun süreç ve tarih olarak da M.Ö. 10. bin yılın ilk beşbin yılı önerilmektedir. Buna göre, yöredeki en erken yerleşimin, en erken Epipaleolitik döneme kadar indiği anlaşılmaktadır. Ancak her ne kadar, şimdilik Neolitik Çağ kültürü, yerleşim olarak, belirlenememişse de yaşanmamış olduğu düşünülemez. Çünkü nehir göl ve deniz gibi su kenarlarına yakın olduğu düşünülen yerleşimler, daha sonra deniz seviyelerinin yükselmesi ve nehirlerin taşıdıkları toprakların su kıyılarına yığılması gibi nedenlerle toprak ya da su altında kalmış olabilirler. Bu nedenle, bu konuda daha sonra yapılacak araştırmalarda hem bu noktalara dikkat edilmeli hem de Bafa Gölü yakınlarında Beşparmak Dağları ve yamaçlarında olduğu gibi, yüksek yerler araştırılmalıdır. Çünkü benzeri yerlerde konuşlanan Pinarlık iş merkezinde, Malkayası'nda, İsa Mağarası ve Vadisi'nde Epipaleolitik/Erken Neolitik ile Neolitik dönemlere ait çeşitli taş aletler ve seramikler bulunmuştur. Anılan bölge dışında, Fethiye/Eceler Höyük ve Fethiye/Girmeler Mağarası gibi, bazı yerleşimlerde bulunan taş el baltası ve öğütme taşları gibi eserlerin, komşu coğrafyadaki Neolitik ve Kalkolitik yerleşimlerinde bulunan eserlerle benzerlik göstermesi, Muğla coğrafyası içinde de benzer yerleşimlerin bulunabileceği beklentisini yaratmaktadır.

Neolitik devamında yaşanan Kalkolitik kültür hakkındaki bilgilerimiz yukarıda değinilen Bafa Gölü doğusundaki kaya resimleri ve diğer buluntular dışında, yine Milas'da Gencik Tepe ve Iasos buluntuları ile dönem boyunca yaşamın sürdüğü Fethiye'deki Girmeler Mağarası, Çaltılar Höyük ve Eceler Höyük buluntularına dayanır. Bu merkezlerde ele geçen buluntular, komşu coğrafyalardaki Hacılar ve Kuruçay Höyük ile Karain Mağarası'nın Kalkolitik buluntularıyla benzerdirler. Her ne kadar böyle benzeşim varsa da, bu çağda Batı Anadolu'nun çok önemli bir prehistorik yerleşim merkezi olan ve Güneybatı Anadolu'yu etkileyen, Denizli-Beycesultan Geç Kalkolitik kültürünün de etkileri bilinmektedir. Böylece Muğla'nın coğrafyada olduğu gibi kültürde de Ege ile Akdeniz arasında yer aldığı anlaşılmaktadır.

Muğla Coğrafyasında yerleşim merkezi sayısının en çok olduğu dönem Erken Tunç Çağıdır. Anadolu'da genelde M.Ö. 3. bin yıl başlarından sonlarına kadar devam ettiği kabul gören Erken Tunç Çağında yerleşim merkezlerinin sayıları artmış ve yerleşim merkezleri genişlemiştir. Batı ve Güneybatı Anadolu'daki merkezlerin hem kendileriyle hem de Ege Adaları'yla kültürel etkileşim içinde oldukları eserlerde görülen benzerliklerden anlaşılmaktadır. Muğla'daki bu merkezlerle ilgili belirlemeler, Milas'da Kıyıkışlacık Köyü'nde/Iasos'da yapılan kazı dışında yüzey araştırmaları ya da raslantı sonucu ele geçen buluntulara dayanmaktadır. Bunlar arasında Yatağan'da Ahır Köy ve Yava Köyü'nü,

⁹⁰ Bittel 1934: 128; 1942: 170-176, 188; Akurgal 1945: 2, 4; Özgüç 1948: 54; Vermeule 1964: 244, 249; Harmankaya ve Erdoğan 2002: Kap Krio/Deveboynu/Tekirburnu maddesi.

Köyceğiz’de Yangı Köyü’nü, Bodrum’da Yukarı Mazı Köyü’nü, Çömlekci/Müsgebi Köyü’nü ve Gündoğan-Peynir Çiçeği Mağarası’nı, Gümüşlük-Myndos yanında Bozdaş(ğ)’ı, Datça-Knidos yanında Deveboynu/Tekirburnu’nu, Fethiye’de Çaltılar Köyü ile Eceler Köyü’nü ve Girmeler Mağarası’nı sayabiliriz. Her ne kadar bu merkezlerden elde edilen eserler kazı buluntuları olmasalar da önemli olan buralarda Erken Tunç Çağda insanların yaşamış olduklarını ve kullanmak için eser ürettiklerini anlamış olmamızdır. İleride bilinen ve belirlenecek yeni merkezlerde yapılacak bilimsel kazılarla Muğla Coğrafyası’ndaki Erken Tunç Çağ Kültürleri hakkındaki bilgilerimiz daha da artacaktır.

Muğla bölgesi, iklim koşullarının yaşam için çok uygun olması nedeniyle doğal olarak Paleolitik dönemden günümüze kadar her dönemde yerleşim için tercih edilmiştir. Muğla, Anadolu’nun güneybatı köşesinde, Ege ve Akdenizin buluştuğu yerde, her iki bölgenin fiziki koşullarına sahip olması yanı sıra, deniz ticaret yollarının kesiştiği yerde yaşam için hep çekici bir konuma sahip olmuştur. Muğla coğrafi konumunun sağladığı avantajla, doğal olarak zengin bir kültür birikimine de sahip olmuştur. Bugüne kadar edindiğimiz bilgiler her ne kadar daha çok yüzey araştırmaları, küçük çaplı kazılar ve raslantı sonucu kazanılan buluntulardan elde edilmişse de en azından yerleşim merkezlerinin tanınması, bu merkezlerin dağılımı ve komşu coğrafyalarla olan etkileşimlerinin saptanması bakımından önemlidirler. Bunun da ötesinde Muğla bölgesinin kültürel karakteri hakkındaki bilgilerimizin netleşmesini sağlamışlardır. Son yıllarda artan, bölgenin tarih öncesi çağlarına ait yerleşim alanları ile ilgili araştırma ve kazıların sonuçları alındıkça Muğla coğrafyasının prehistoryası daha da aydınlanacaktır.

Kaynakça

- Akarca, A. 1954. *Milas, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Aksoy, B. 2005. "A site in the Seki Plateau (Lycia): Eceler Höyük." *Anatolia Antiqua* 13: 71-83.
- Akurgal, E. 1945. "İzmir ve Dolaylarındaki Eski Eserler Hakkında Birkaç Not." *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi* 47: 1-40.
- Berti, F. 1993. "Iasos di Caria." *Arslantepe, Hierapolis, Iasos, Kyme. Scavi Archeologici Italiani in Turchia*, Venezia: Marsilio, 189-248.
- Bittel, K. 1934. *Prähistorische Forschungen Kleinasien*. Berlin.
- Culton, J.J 1992. "Balboursa Survey 1991." *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 459-472.
- Diler, A. 2002a. "Damlıboğaz/Hydai Araştırmaları 2000." *19.Araştırma Sonuçları Toplantısı* I: 225-236.
- _____. 2002b. "Damlıboğaz/Hydai ve Leleg Yarımadası Araştırmaları 2001." *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı* II: 11-22.
- _____. 2004. *Muğla'da Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunmasında Yaşanan Sorunlar: Kültürel ve Doğal Kaynak Yönetimi Ön Araştırması*. İstanbul:
- Gerber, C. 2002. "Latmos/Beşparmak Dağlarındaki prehistorik buluntulara it ilk Sonuçlar." *Birinci Uluslararası Aşağı Menderes Havzası Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu, Söke-Türkiye*. İzmir, 194-198
- Göney, S. 1975. *Büyük Menderes Bölgesi*. İstanbul
- Gülseven, E. 2004. "Milas Müzesi Eski Tunç Çağı Kapları." *Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- Harmankaya, S. ve B. Erdoğan. 2002. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, 4a/b: İlk Tunç Çağı*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Joukovsky, M.S. 1986. *Prehistoric Aphrodisias I: An Account of the Excavations and Artifact Studies*. Louvain-la-Neuve.
- Kazıl, E. 2004. *Yatağan Ovası ve Çevresinin Arkeolojik Araştırması*. Muğla Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Köktürk, H. 1997. "New Light on prehistoric Lycia. Finds from Girmeler Cave Near Tlos." *Lykia* 3: 39-45.
- Laviosa, C. 1974. "La Campagne de Fouilles de 1972 a Iasos." *Türk Arkeoloji Dergisi* 21: 103-108.
- _____. 1978. "Les Fouilles a Iasos." *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1093-1099.
- Levi, D. 1963. "La due prime campagne di scavi a Iassos 1960-1961." *Annuario dele Scuola Archeologica Italiana di Atene* 23-24: 505-571

- _____. 1974. "La Campagne de Fouilles 1971 a Iasos." *Türk Arkeoloji Dergisi* 20/2 : 91-95.
- _____. 1986. *Iasos Kazıları*. Ankara.
- Lloyd, S. ve J. Mellaart. 1962. *Beycesultan I: The Chalcolithic and the Early Bronze Age Levels*. London: British Institute of Archaeology at Ankara.
- Mac Gillivray, J.A. 1984. *The Relative Chronology of Early Cycladic III. Contributions to Workshop on Cycladic Chronology*. Edinburg: Edinburg University Press.
- Manning, S.W. 1995. *The Absolute Chronology of the Aegean Early Bronze Age*. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Mee, O.C. 1982. *Rhodes in the Bronze Age. An Archaeological Survey*. Warminster: Aris & Philips.
- Melas, E.M. 1988. "The Dodecanese and west Anatolia in Prehistory: Interrelationships, Ethnicity and Political Geography." *Anatolian Studies* 38: 109-120.
- Mellink, M. 1967. "Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1966." *American Journal of Archaeology* 71: 251-267.
- _____. 1977. "Archaeology in Asia Minor." *American Journal of Archaeology* 81: 289-321.
- Özgüç, T. 1948. *Ön Tarihte Anadolu Ölü Gömme Adetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Paton, W.R. ve J. Myres, "Karian sites and inscriptions." *Journal of Hellenic Studies* 16:188-271.
- Pecorella, P.E.1977. "La Necropoli di Iassos nel quadro delle Culture dell Anatolia Occidentale." *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici* 18: 65-72.
- _____. 1984. *La Cultura Preistorica di Iasos in Caria*. Roma: G. Bretschneider.
- _____. 1987. "L'Anatolia occidentale, le isole e Iasos nel III millennio." *Bollettino d'Arte, al nr.* 31-32.
- Peschlow-Bindokat A. 1996. *Der Latmos. Eine unbekannte Gebirgslandschaft an der türkischen Westküste*. Mainz am Rhein: P. Von Zabern.
- _____. 2005. *Latmos'ta Bir Karia Kenti. Herakleia. Şehir ve Çevresi*. Istanbul: Homer Yayınevi.
- Peschlow, A. 1997a. "Latmos'un Dansçıları." *Atlas* 48: 115.
- _____. 1997b. "Die Arbeiten Des Jahres 1995 im Territorium von Herakleia am Latmos (Beşparmak)." *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*: 141-160.
- _____. 1998. "Bericht über die Arbeiten des Jahres 1996 in Herakleia am Latmos und dem zugehörigen Territorium(Beşparmak)." *XV.Araştırma Sonuçları Toplantısı II*: 373-384.
- _____. 1999. "Die Arbeiten Des Jahres 1997 in Herakleia am Latmos und Umgebung." *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*: 461- 474.
- _____. 2000. "Bericht Über Die Arbeiten Des Jahres 1998 İn Herakleia Am Latmos Und Umgebung." *XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*: 279-286.
- _____. 2001. "Die Arbeiten Des Jahres 1999 in Herakleia am Latmos und Dem Zugehörigen Territorium (Beşparmak)." *XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*: 209-220
- _____. 2003. "Die Arbeiten Des Jahres 2001 in Herakleia am Latmos und.

- Umgebung (Bafa-Gölü/Beşparmak)." *XX. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*: 261-270.
- _____. 2005. "Die Arbeiten Des Jahres 2003 im Latmos (Beşparmak)." *XXII. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*: 255-258.
- Save-Södenbergh, T. ve P. Hellström. 1997. "Excavations at Genciktepe, 1938." *Acta Archaeologica* 68: 75-107.
- Stronach, D.B. 1957. "The development and diffusion of metal types in Early Bronze Age Anatolia." *Anatolian Studies* 7: 89-125.
- Vermeule, E. 1964. "The Early Bronze Age in Caria." *Archaeology* 17: 244-249.

MUĞLA İL HARİTASI

AYDIN

BURDUR

DENİZLİ

ANTALYA

EGE DENİZİ

AKDENİZ

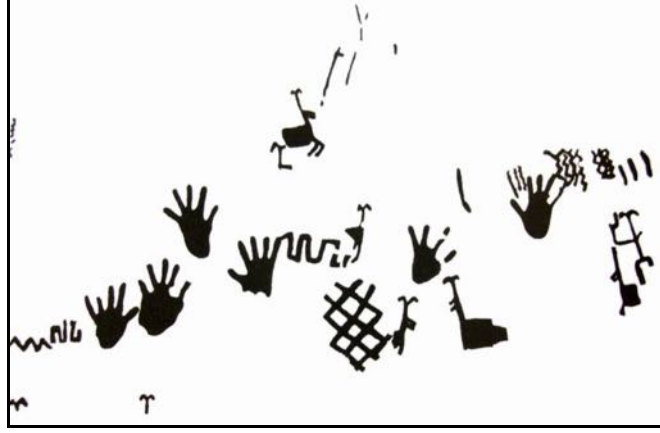
MUĞLA

İl Merkezi

İlçe Merkezi

MAKALEDE ADI GEÇEN BULUNTU MERKEZLERİ

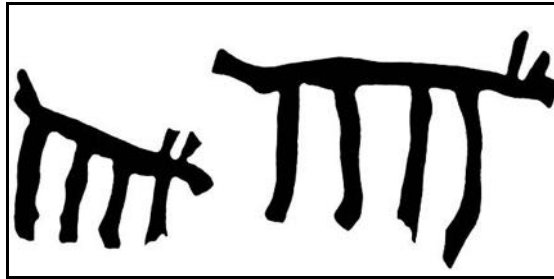
ÖLÇEK 1 : 650 000

Res. 2. Kayabaşı Mağarası resmi (Peschlow 2000: res. 2)

Res. 3. Çayırılık kaya resmi (Peschlow 2003: res.5)

Res. 4. Yava-Çobanlar kaya resmi (Peschlow 2003: res. 3)

Res. 5. Milas-Malkayaşı mağarasından
pişmiş toprak kap (Peschlow-Bindokat
2005: 80)

Res. 6. Milas-Damlıboğaz'dan pişmiş
toprak kap (Diler 2002: res. 11)

Res. 7. Yatağan/Yava/Küpasar mezarlık buluntusu (Kazıl 2004: res. 20)

Res. 8. Yatağan/Ahırköy'den bronz
mızrak ucu (Stronach 1957: fig. 7.3)

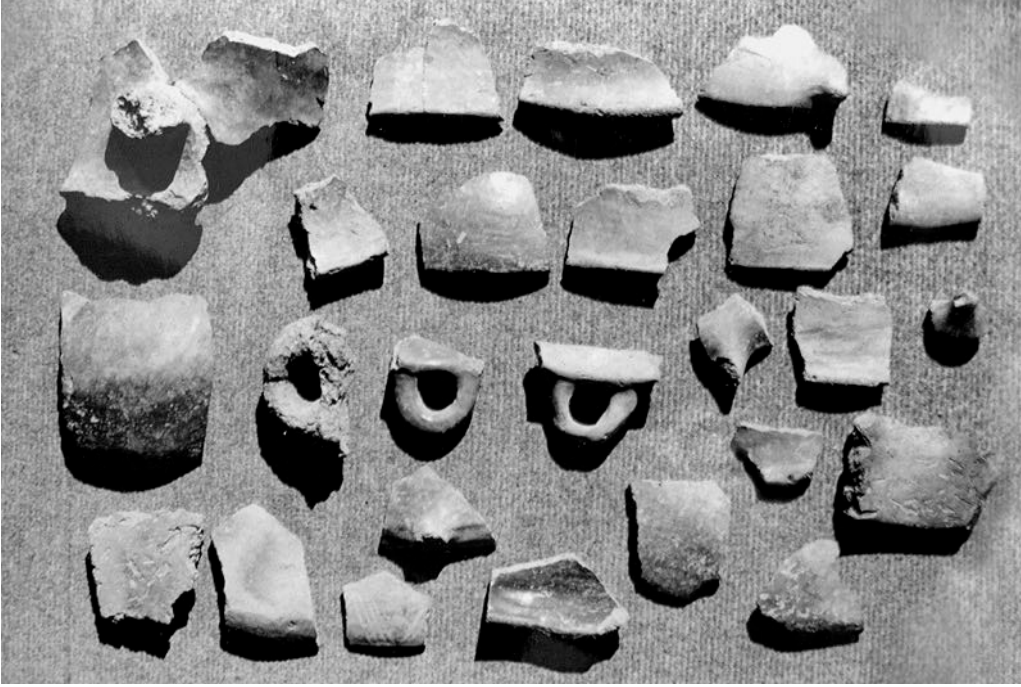
Res. 9. Milas/İsa Mağarasından
çömlek (Peschlow-Bindokat 2005: 79)

*Res. 10. Bodrum/Peynir Çiçeği Mağarası seramik buluntuları
(Muğla Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü Fotoğraf Arşivi)*

Res. 11. Fethiye/Girmeler Mağarası Buluntuları (Köktürk 1997: res. 4)

Res. 12. Fethiye/Eceler Höyük Buluntuları (Fethiye Müzesi Fotoğraf Arşivi)

Res. 13. Fethiye/Çaltılar Köyü buluntuları (Fethiye Müzesi Fotoğraf Arşivi)

On the Problems of the Late Karaz Culture Settlements at Sos Höyük

A. Semih Güneri

*Dokuz Eylül Üniversitesi
İzmir*

This article represents a response to the reinterpretation¹ of the present author's report on the results of the excavations carried out at Sos Höyük in 1987 by a team from the Atatürk University at Erzurum.² The results of earlier excavations at Sos Höyük conducted in 1987 have been published by the present author.³ The results of this report were subsequently re-evaluated in a separate article by Sagonas.⁴ In their re-evaluation, it has been asserted that the work in 1987 did not reach to the Early Iron Age levels at Sos Höyük. Another notable argument in the re-evaluation has been put forward on the ethno-cultural fabric of the region. Another issue that receives attention in this article is the explanations on the ethno-cultural fabric of the region during this period. The present author here argues that, including Sos Höyük, the whole region of northeastern Anatolia was formed politically and culturally of the Proto-Indo-European tribes during Late Bronze and Early Iron Ages. Here follows the assessment of these issues.

Stratigraphy and Architecture

Sagonas⁵ attempted to place the buildings of level III of 1987 excavation at Sos Höyük (Fig. 1), which is dated to 12th century B.C. by the present author on the basis of archeological evidence, into the architecture of Sos IIC (300-200 B.C.). This issue needs to be re-addressed. If one looks at the overlapped plan (Fig. 2),⁶ it appears that what overlaps is simply the corner of the buildings, since this two dimensional plan is uninformative about the depth of the strata in the trench. So, there is here a problem involved stratigraphy. When one looks at the plans of Sos IIC, it is difficult to see any information about the stratigraphy and depths. Not only in IIC but also in any of the essays about Sos Höyük excavations one can see any measurement of height. However, such measurements are to be seen in the plans published in the report of 1987 excavations at Sos Höyük (Fig. 1).⁷ There is a need to look at the level

¹ Sagona and Sagona 2003: 101

² Güneri 2002b.

³ Güneri 2002a

⁴ Sagona and Sagona 2003

⁵ Sagona and Sagona 2003: 101

⁶ Sagona and Sagona 2003: fig. 3

⁷ Güneri 2002a: plan 2

measurements in the plan of Sos Höyük III excavated in 1987. According to the measurements of the 1987 excavation, the level of III is at 1793.52 m. The depth of this spot from the surface of the höyük is 1.95 m. with respect to the northeast corner, -2.02 m. with respect to the southeast corner, -1.80 m. with respect to the southwest corner, and -2.30 m. with respect to the northwest corner. The claims are to remain at the theoretical level if one does not take the depths of level IIC into the account. This is because the floors of the houses of level IIC are not deeper than 1.00 m. from the surface level, as one deduces from the photographs.

There are also other contradicting points in this attempt to overlap both plans:

1. Take the north wall of the IIC plan (Fig. 3). The only element that overlaps between the two plans is the internal part of the walls (Fig. 2). Because both walls are straight, they easily overlap, although there is a problem in one corner. The corner emphasized in the plan of level IIC, there is not a corner when compared to the one drawn by the present author. Furthermore, when carefully examined,⁸ one can see that the north wall and the Iron Age wall lying just beside it are nearly at the same level. It was stated that the structure belonging to the Iron Age wall had been re-used in the Hellenistic period.⁹ It is really difficult to distinguish the Hellenistic and the Iron Age structures between each other because of low level of stratigraphy. The Iron Age walls were re-used during the Hellenistic period. It was stated there is not sufficient archaeological material representing this level because the structure was abandoned shortly after its destruction. The same structure yielded a great amount of sherds during the 1987 excavation season, including the holed bottom jars which are well known from the Pulur graves and dated about 12th century B.C. ¹⁰ The depth differences between the Hellenistic, Iron, and Late Bronze Age levels are not clear in the reports. The interrelationships among the latest three cultural levels are not satisfactorily displayed in the reports.¹¹

2. There is also a need to examine the northern extension of the east wall in the overlapped plan (Fig. 3). In the 1987 excavation, the stone foundation wall representing the eastern wall of the Room 2 does not occur in the late plan of level IIC. Here, there should have at least been a trace indicating the extension of the wall. There are also problems in reading the plan of the plastered Room 3 in the late plan by Sagonas.

3. It is also difficult to understand what is related to the plasters of floors. The areas L14a-b/L13c-d of level IIC (Fig. 3), which represent a large room, have a well-preserved plastered floor.¹² Upon our visit to the höyük in those days, we observed that the houses of level III revealed at a 5 x 10 m. trench in the 1987 excavations were destroyed by the villagers. So, it is difficult to understand how the plastered floor of that structure which was completely destroyed during our visit survived when the excavations resumed in 1994.

4. Another problem involves the differences between the color and quality of the plasters presented by the reports of present author and that of late excavations. The floor of level IIC in area L13 was reportedly coated with a thin level of plaster,¹³ which is partially blackened because of a fire. If a comparison is needed between the two plastered floors unearthed

⁸ Sagona et al. 1996: 30, pl. 4c.

⁹ Sagona et al. 1996: 30.

¹⁰ Güneri 2002a: 17.

¹¹ Sagona 1997: 150.

¹² Sagona et al. 1996: pl. 5.

¹³ Sagona et al. 1996: 30, pl. 5a, c.

between the excavations of 1987 and those resumed in 1994, it is not logical to compare the metallic gray colored, thick and coarse, burnt plastered floor of level III revealed in 1987 with the grayish white (Locus 1785) colored, burnt thick plastered floor in L16d¹⁴ rather than the blackened floor of the Post-Achaemenid IIC unearthed in area of L13.¹⁵ There can be a link between the grayish-white colored, thick plastered structure (1200-855 B.C.)¹⁶ and the estimated date (12th century B.C.) for the level III of 1987 excavation at Sos Höyük.

Pottery

In the pottery section of the article, the pottery evidence derived from the level III was also not identified as the material remains representing the Early Iron Age.¹⁷ The most important work of the 1987 excavation was not simply the recovery of a building, but the pottery that were recovered from this area. The term “they” should have also been clarified when deciding that they are not dated to Early Iron Age. In the articles of present author, the quality of drawings of pottery and their definition made it possible to make some assessments. They are illustrated here again (Fig. 4-7) for a re-assessment of the issue. It is notable that materials comparable to those sherds found along with the holed-bottom jar fragments at the Room 2 of the houses at Sos Höyük III also turned out from the Post-Achaemedid levels at IIC. Thus, these sherds illustrated here must be dated to later than the second millennium B.C. It must be mentioned that the number of pots concerning Sos Höyük III does not exceed sixteen at this point. It would appear from this discussion that there is not enough evidence to illuminate the Late Bronze/Early Iron levels, as well as the interrelations between these two ages at Sos Höyük. Although over ten pieces of holed-bottom jar fragments (Fig. 8-11) have been found during the 1987 excavation at Sos Höyük and recent excavations at Bulamaç Höyük,¹⁸ no comparable examples turned out from the Sos Höyük excavations resumed in 1994. It seems that there is a serious lack of cultural material concerning the levels III and early II at Sos Höyük.

The Problems of Early Iron Age and earliest Iron Age in the Sos Excavations and the transitional period between Bronze and Iron Ages in eastern Anatolia

There are vague and contradicting definitions of the Early Iron Age and the earliest phases of the Iron Age levels at Sos Höyük. It is clear that what is known about the late second millenium B.C. settlement at Sos Höyük is limited, due to the excavation of a very small area.¹⁹ In fact, the details of this matter do not concern us directly. The term Early Iron Age used in the 1987 excavations is different from the reports involved the reinterpretation of these results. The terms and dates they stand for should be examined separately.

The statement that “the team from the Atatürk University could not reach to the Early Iron Age levels at Sos Höyük in their 1987 excavation”²⁰ needs to be questioned, since the term Iron Age implies is different for those who first excavated the Sos Höyük and the ones who re-interpreted this early data. It is hard to figure out the time span that corresponds the

¹⁴ Sagona et al. 1997: 183; Sagona and Sagona 2000: 66.

¹⁵ Sagona et al. 1996: 30.

¹⁶ Sagona et al. 1997: 183.

¹⁷ Sagona and Sagona 2003: 105.

¹⁸ Güneri 2005: 104-105, 134-135

¹⁹ Sagona et al. 1996: 32; 1997: 184.

²⁰ Sagona and Sagona 2003: 108.

term Early Iron Age from these excavation reports. It is not thoroughly understood whether the term stands for an early phase in the Iron Age (1000-200 B.C.)²¹ or the phase, as we preferred, a period between Late Bronze and Early Iron Ages (12th century B.C.).²²

At the end of the second season of excavation at Sos Höyük, it is mentioned that the Iron Age lasts from 10th century B.C. to the Post-Achaemenid period.²³ At the end of the third excavation season, there is a mention of Early Iron Age level in the areas L15-M16 and J14 under the title of the Iron Age.²⁴ The finds from this area have been dated to a period between 1200 and 855 B.C. on the basis of radiocarbon datings. The samples from the area M15 indicate dates ranging from 1500 to 1135 B.C. The term of Early Iron Age used here clearly points to the earlier periods than the 10th century B.C.

In the reports of the fourth excavation season at Sos Höyük, the Early Iron Age period at the site was mentioned in relation to the Late Bronze Age in the light of finds derived from area L16. The charcoal samples taken from area L16 provided dates between 1520-1215 and 1675-1395 B.C. Moreover, in the reports of the excavations carried out between 1998 and 2000 at Sos Höyük,²⁵ the Early Iron Age phase has been viewed as a distinct sub-period representing an early phase within the Iron Age (1000-200 B.C.), while the Late Bronze Age falls into a period between 1500 and 1000 B.C. Apart from these, there is a mention of term "Iron Age",²⁶ which also poses a problem of interpretation. The last of the terms concerning the Iron Age mentioned by Sagona is Iron Age I. Another term used for the Sos IIA period, is not mentioned in the previous excavation reports, is the "Iron Age I."²⁷

The architectural units unearthed in areas L16 and J14, which is named as "industrial area/complex," are of great archaeological importance for the Late Karaz settlement at Sos Höyük. It is not clear to which cultural period of Sos Höyük this industrial complex belongs in the reports, since it has been ascribed to both Iron (1000-800/750 B.C.)²⁸ and Late Bronze Ages (1500-1000 B.C.).²⁹

As is understood from the foregoing discussion, the stratigraphical expressions of the term Early Iron Age have not been clarified. The levels that are expected to represent the proto-urartu sequence (the second half of second millennium B.C.) at Sos Höyük are not very informative. There has not been a special effort to reach these cultural levels at the site. I believe that the complexity involved in the terminology used by Sagona during his Sos Höyük excavations can be clarified in the light of the Bulamaç excavations. At present, we should not expect reliable results from that interpretation of the time interval that is still poorly understood.

The present author previously emphasized the presence of a transitional period between Bronze and Iron Ages in eastern Anatolia.³⁰ This transitional period was explained with a period when cultural and political changes were taking place in the region. At the same time, this period covers nearly a century covering roughly a period between the reigns of Tukulti-

²¹ Sagona and Sagona 2003: 104.

²² Sagona et al 1997: 183.

²³ Sagona et al 1996: 32.

²⁴ Sagona et al. 1998: 32-33.

²⁵ Sagona and Sagona 2000: 66-67.

²⁶ Sagona et al 1998: 32; Sagona 1999: 153.

²⁷ Sagona and Sagona 2000: 68.

²⁸ Sagona 1999: 153.

²⁹ Sagona 1999: 153, 157.

³⁰ Güneri 1995; 2002a; 2002b.

Ninurta I (1244-1208 B.C.) and Tiglatpileser I (1115-1077 B.C.). This was also a period when the written sources were completely mute. Despite the lack of written sources about this vague period, it is reasonable to argue that the northern parts of eastern Anatolia witnessed a lively period under the impact of central Asian warrior tribes arriving through the Caucasus.

Sagona stressed out the need that one needs to look at the Sos III-IIA period in order to understand the transitional period between Bronze and Iron Ages in eastern Anatolia.³¹ Nevertheless, it must be mentioned that it is not the right place to look at the remains of the building levels III-II at Sos Höyük in order to understand the archaeology of eastern Anatolia for several reasons. Certain changes in pottery and settlement plan have been viewed as the indications of a transitional period at Sos Höyük.³² The pottery found in the areas of M15 and L16, where the transitional period is observed, mostly consists of jars which are wheel-made, thick walled, wide mouthed, made from orange clay (e.g., 5YR 6/6), slipped on surfaces in cream or greenish cream (e.g., 10YR7.5/1).³³ There are not traces of polishing over their interiors and exteriors, and on the surfaces of many of them there are crackles because of overfire. The samples taken from this building level provided radiocarbon date ranging from 1500 and 1135 B.C. Nearly identical pots were also found during the excavations at Bulamaç Höyük in the same region. In particular, a workshop-like place (Figs. 12-13) has also been identified in the eastern corner of the Koşay Açması during the excavations. Here, numerous fired sherds belonging to these wares have been found. These were classified as being well fired orange-red plain ware. Their shapes may be regarded smooth, but it is clear that they were not wheel-made. In their fabric, there has not been found any tempering material except from grit. They were hard fired. Surfaces of some became crackled (Figs. 14-16) and shapes of some were deteriorated by overfire (Fig. 17). Surfaces of some are the same color with their orange-red clays (Figs. 18-19), beside the ones with cream surfaced (Fig. 20), the samples of greenish cream (Figs. 15, 21, 22) are not rare. Nevertheless, there are ones with orange-red colored interiors and cream exteriors. There are also samples with two basic colors with mottled interiors and exteriors (Fig. 23). If these wares are same with the ones found from Sos Höyük, it will not be accurate to define them as cream slipped wares.

It is evident that such wares do not fit easily into the traditional wares of Bulamaç II in terms of firing techniques and shapes. However, the recovery of holed bottom jars among these repertoires is important to establish a link between the traditional jars and the new ones of the subsequent period. We have not yet obtained the radiocarbon dates of the charcoal samples taken from these levels of different periods from Bulamaç II. Thus, it is still early to offer a date for these wares, which I believe belonged to the same period with those from the Erzurum-Pulur graves dating to the middle of the 12th century B.C.). This is to say that we do not have enough evidence to demonstrate whether they are to be viewed as evidence for the transitional period between the Bronze and Iron Ages in eastern Anatolia.

According to Sagona, there were also changes in the settlement plan of Sos Höyük levels dating to the late second millennium B.C. He argued that the dwellings of this period were built with perishable materials such as reeds and mat.³⁴ Sagona repeatedly argued that the archaeological evidence for the poorly understood level III at Sos Höyük is not satisfactory.³⁵

³¹ Sagona and Sagona 2003: 108.

³² Sagona 1999: 157; Sagona and Sagona 2003: 105.

³³ Sagona et al 1997: 183; Sagona 1999: 153.

³⁴ Sagona et al 1997: 183.

³⁵ Sagona and Sagona 1999: 157; 2003: 108.

The area unearthed at the site is not great, since it was also not possible to extend the limits of the settlement because of the topography. It is likely that the Late Bronze/Iron Age populations of the Erzurum region were not spending the winter in reed-made huts on the top of a hillock during the harsh winters. As a conclusion, it may be misleading to focus on the details of the transitional period in light of the insufficient architectural evidence before attempting to understand whether or not the peoples of this period had a nomadic way of life, had productive economies, lived in reed made huts, and settled down to the top of hillocks instead of adapting themselves in more suitable landscapes.

Early Phases of the Extension of the Karaz Tradition in Eastern Anatolia

As opposed to my argument favoring that the Karaz pottery tradition was not abandoned between the fifth (perhaps earlier) and the early first millennium B.C., Sagona argues that the Karaz tradition did not pre-date 3600 B.C. Nevertheless, I may push this date to as early as the fifth millennium B.C., if not the sixth millennium B.C. This is because the present author used the term “Karaz pottery tradition” rather than “Karaz wares” in that article. As is well known by the archaeologists studying in eastern Anatolia, the Karaz tradition is tied to the Dark Faced Burnished Ware culture of the early sixth millennium B.C. The source of our expression is derived directly from that cultural tradition with Dark Faced Burnished Ware.

The term “Karaz culture” is confined to eastern Anatolia. It is a definition used by the excavators of eastern Anatolia to describe the cultures representing the continuation of the traditions with roots in the periods pre-dating the Karaz. This description includes a native and settled cultural process rather than direct nomadic elements. The Hurrians, who spoke an agglutinative language with roots in the Ural-Altai languages, dominated the eastern Anatolia during this period. The Hurrians were one of the most ancient ethnic groups of eastern Anatolia who arrived into the region from the Sayan-Altay, since there are close relationships between them in terms of language and material culture.

Each culture can have the logic and geography of its own and each scholar can express the culture with his or her phrases. It is difficult to understand the logic behind using the geographic terms such as Kura or Aras or Transcaucasia instead of Karaz when studying on Karaz culture around Erzurum or in the region of Van region or the Fırat River Basin. For instance, the archeologists from Transcaucasia, in one respect probably from the same reason, do not mention the name of “Karaz” while defining the cultures between the Kura and Aras. In fact, Transcaucasia or Kura-Aras regions also belong to the same extension area of the original Karaz culture in the east. The sites located there can not be considered as being too far away to the sites of the Erzurum/Kars region. However, the archaeological evidence from these areas is not that great in comparison to those in Erzurum region. Moreover, the earlier cultures related to Karaz did not develop in the southern Caucasus. It is reasonable to argue that, in eastern Anatolia, the Karaz culture represents a continuation which was nourished by the rich and creative core of the Dark Faced Burnished Ware of the cultures whose history extends to the early sixth millennium BC. Thus, there is no need to search the roots of the Karaz culture outside the Erzurum/Kars region. It is not an objective method not to use the local terminology of the Erzurum/Kars region when working there.

In addition, it may also be useful to mention briefly the issue of the impact of the nomadic Central Asian cultures on the Medes and the Late Karaz cultures of eastern Anatolia. Sagona asserted that the northern parts of eastern Anatolia were dominated by the Proto-Indo-European groups with roots in the region of Iran from the Late Bronze/Early Iron

period to the end of first millennium B.C.³⁶ We know from the written sources that there is no mention of the Medes, the ancestors of the Iranians, and the Hittite-related other Proto-Indo-European ethnic groups among the Hurrians during a period from the Early Karaz phase to the fall of the Urartian Kingdom.³⁷ No typical archaeological evidence has so far been found in eastern Anatolia to ascribe to any Proto-Indo-European tribe until the Urartian period. It is difficult to understand how one can claim the dominant presence of an ethnic group³⁸ which does not manifest itself in the archaeological record of this region. The impact of the Central Asian nomadic cultures on the northern parts of eastern Anatolia following the Early Karaz phase has also been opposed.³⁹ This is clearly evident in the details of the finds from the Pulur graves and materials from Karaz and Güzelova excavations, as well as recent discoveries in eastern Anatolia.⁴⁰ In contrast to what A. Sagona quoted from the present author's article, it may be useful to remind that the traces of nomadic culture are not only seen on the surface colors and ornamental patterns of the pots but also in their production techniques and forms.

In sum, it is not of crucial importance of being right or wrong in the problems that were discussed above. It does not seem that the details such as the collision of excavation plans are any interest to the archaeologists. It is important to have a proper understanding of the proto-Urartu cultural sequence, as well as establishing connections with the preceeding and succeeding cultures. It is necessary to form a series of archaeological documents in order to enlighten the darkness of the second millennium B.C. eastern Anatolia. This will not be achieved with unproductive discussions. The present author has a complete faith in that the materials belonging to Sos Höyük and Bulamaç excavations will make it possible to come up with new dates.

³⁶ Sagona and Sagona 2003: 107-108.

³⁷ Mallory 2002: 63, 69-70, 266-68.

³⁸ Sagona and Sagona 2003: 107-108.

³⁹ Sagona and Sagona 2003: 108.

⁴⁰ Güneri 1999: 57; Sevin 2001: 79.

References

- Arsebük, G. 1974. *Altınova'da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu* İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- _____. 1979. "Altınova'da (Elazığ) koyu yüzlü açıklı ve Karaz türü çanak çömlek arasındaki ilişkiler." *VIII. Türk Tarih Kongresi* I: 81-92
- Erlih, V.R. 2002. "Perehod ot bronzovogo k jeleznomu vekı na severo-zapadnom kavkaze k postanovke problemi." *Rossikaya Arheologiya* 3: 26-38
- Erzen, A. 1992. *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Güneri, A.S. 1988. "Erzurum evresindeki höyüklerin yüzey araştırmaları." *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı* II: 45-76
- _____. 1992. "Doğu Anadolu'da yeni gözlemler." *Türk Arkeoloji Dergisi* 30: 149-195.
- _____. 1999. "Protourartu." *Bilim ve Ütopya* 65: 57-61
- _____. 2002a. "Cultural connections between Anatolia and Caucasus-Central Asia during the Late Bronze-Early Iron Age in the light of the 1987 Sos Höyük excavations and north-eastern Anatolia surveys carried out between 1985-1997." *Anatolica Antiqua* X: 11-77.
- _____. 2002b. "Some remarks on the cultural relations between Eastern Anatolia and Caucasus- Central Asia during the Late Bronze-Early Iron Age" *International Conference Eurasian Steppes in Prehistory and the Middle Ages, Commemorating the centenary of the birth of Professor Mikhael Griaznov*, March 11-16, Sankt-Petersburg, Russia, 2002: 262-264
- _____. 2005. "Erzurum Bulamaç Höyük kazıları 2001-2002 çalışmalarına ait ilk rapor." *Arkeoloji, Anadolu & Avrasya* I: 99-140
- Güneri A.S., B. Gönültaş. 2003. "Erzurum Bulamaç Höyük kazıları 2001 yılı Çalışmaları." *24. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1: 249-258.
- Güneri A.S., B. Gönültaş ve H. Korucu. 2004. "Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2002 yılı çalışmaları." *25. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1. Cilt: 207-214
- Koşay, H.Z. ve K. Turfan. 1959. "Erzurum-Karaz kazısı raporu." *Belleten* XXIII: 394-413
- Koşay, H.Z. ve H.Vary. 1964 *Pulur Kazısı Raporu 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- _____. 1967. *Güzelova Kazısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mallory, J.P. 1994. *In Search of the Indo-Europeans, Language, Archaeology and Myth*. London.
- Sagona, A. 1999. "The Bronze Age-Iron Age Transition in Northeast Anatolia: A View from Sos Höyük." *Anatolian Studies* 49: 153-157.
- Sagona, A., M. Erkmén, C. Sagona, I. Thomas. 1996. "Excavations at Sos Höyük, 1995: Second Preliminary Report." *Anatolian Studies* 56: 27-48
- Sagona, A., M. Erkmén, C. Sagona, S. Howels. 1997. "Excavations at Sos Höyük 1996: Third Preliminary Report." *Anatolica* 23: 181-223

- Sagona, A., M. Erkmén, C. Sagona, I. McNiven. 1998. Excavations at Sos Höyük 1997: Fourth Preliminary Report." *Anatolica* 24: 31-64
- Sagona, A. ve C. Sagona. 2000. Excavations at Sos Höyük 1998-2000: Fifth Preliminary Report." *Ancient Near Eastern Studies* 37: 56-127.
- _____. 2003. "The Upper Levels at Sos Höyük, Erzurum: A Reinterpretation of the 1987 Campaign." *Anatolia Antiqua* XI: 101-109.
- Sevin, V. 2001. "Hakkari Stelleri: Zap Irmağı Kıyısında Bozkır Göçebeleri." *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 4: 79-88.

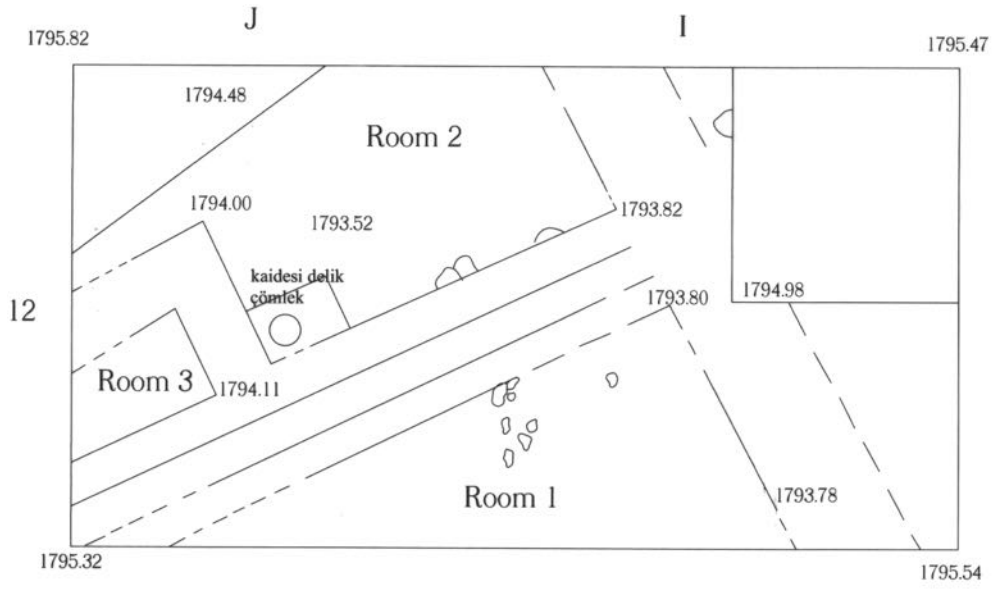

Fig. 1. Plan of the Late Bronze Age settlement at Sos Höyük (1987 excavations) Trench I-J/12 (Güneri 2002a: 16).

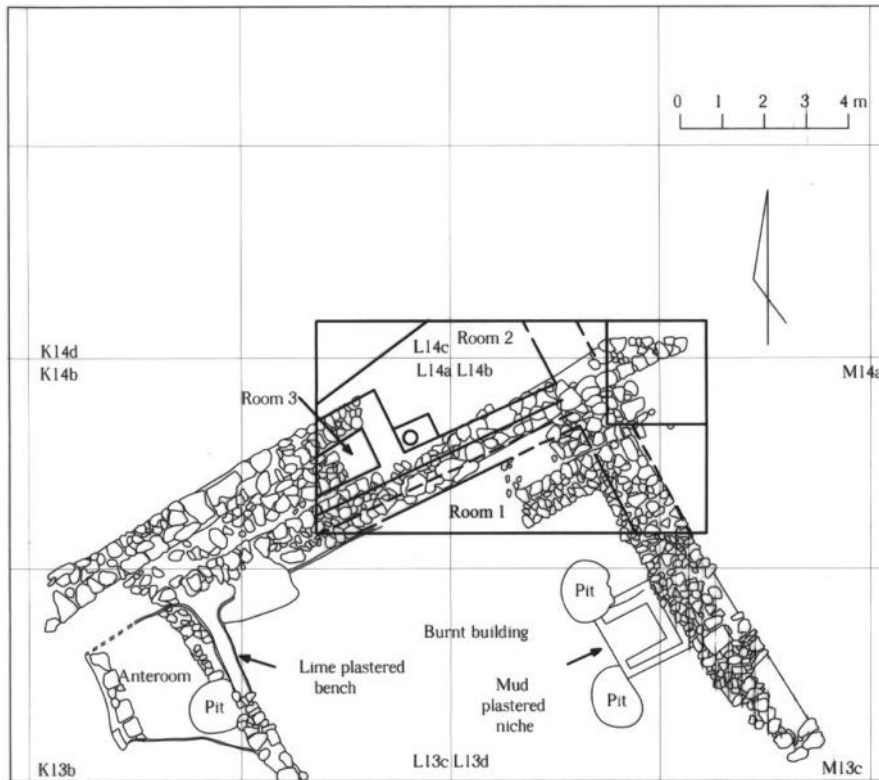
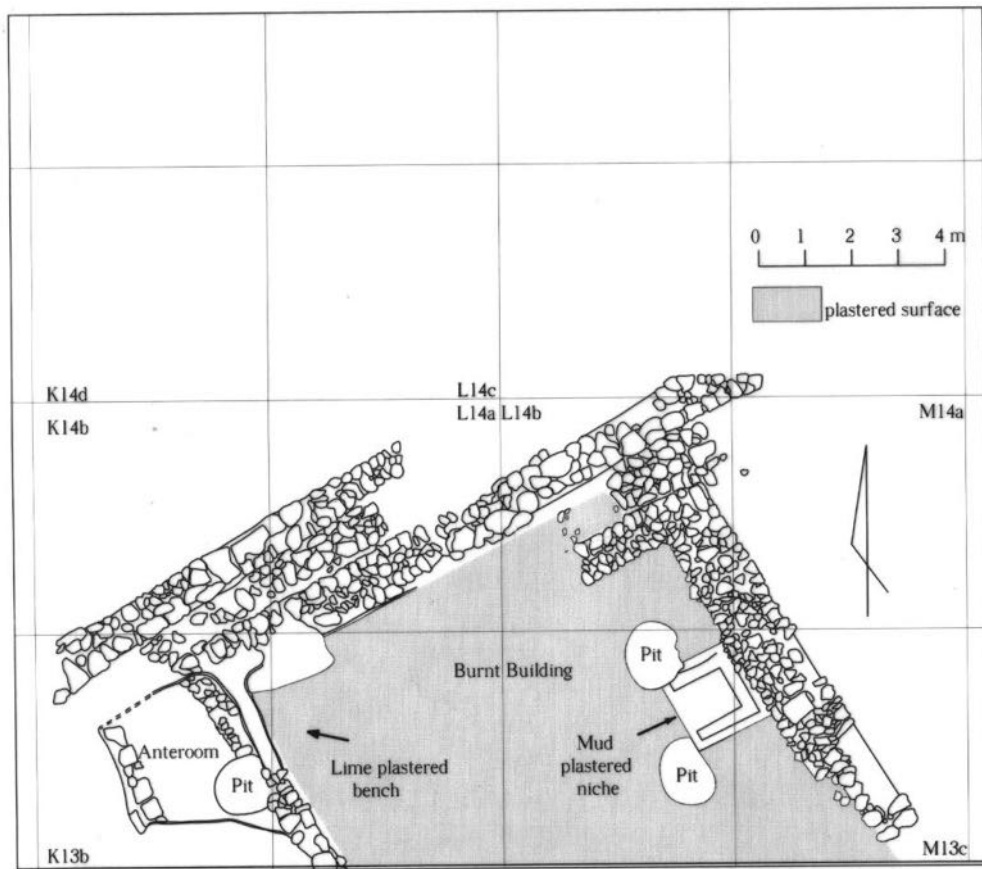

Fig. 2. Sagons' design (Sagons and Sagons 2003: Fig. 3).

*Fig. 3. Plan of the Post-Achaemenid settlement at Sos Höyük (IIC)
(After Sagona and Sagona 2003)*

Fig. 4. Well burnished ware with interior and exterior contrasting (black and red) colours, from Sos III (Güneri 2002a: 33, Pl. 7/1)

Fig. 5. Black surfaced, burnished ware, from Sos III (Güneri 2002a: 26, Pl. 1/5)

Fig. 6. Grey-black mottled surfaced ware, from Sos III (Güneri 2002a: 30, Pl. 4/2)

Fig. 7. Black surfaced, burnished ware, from Sos III (Güneri 2002a: 26, Pl. 1/1)

Fig. 8. Base fragment with a hole, well fired orange-red ware, from Bulamaç II.

Fig. 9. Base fragment with a hole, well fired orange-red ware, from Bulamaç II (Güneri 2005: 135, Resim 23/12)

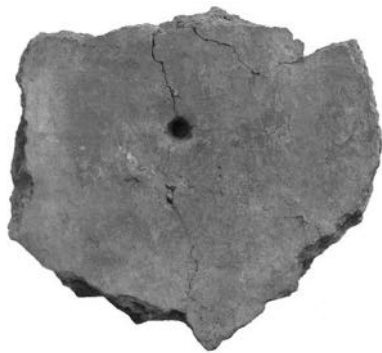

Fig. 10. Base fragment with a hole, well fired orange-red ware, from Bulamaç II (Koşay Açması) (Güneri 2005: 135, res.

Fig. 11. Base fragment with a hole, black surfaced ware, with interior and exterior burnished, from Bulamaç II (Güneri 2005: 134. res. 23/7).

Fig. 12. Workshop-like area, Bulamaç II (Koşay Açması) (Güneri 2005: 136, res. 23/21)

Fig. 13. Workshop-like area, Bulamaç II (Koşay Açması) (Güneri 2005: 136, Res. 23/20)

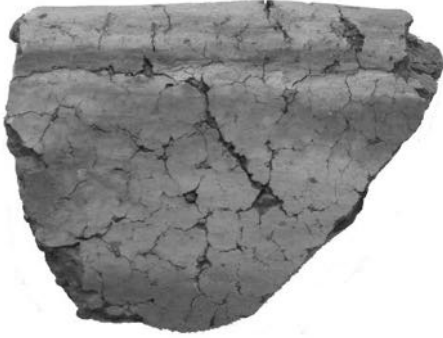

Fig. 14. Well fired coarse ware from the workshop-like area, Bulamaç II (Koşay Açması)

Fig. 15. Well fired coarse ware from the workshop-like area, Bulamaç II (Koşay Açması) (Güneri 2005: 134, res. 23/5)

Fig. 16. Well fired coarse ware from the workshop-like area, Bulamaç II (Koşay Açması).

Fig. 17. Well fired coarse ware from the workshop-like area, Bulamaç II (Koşay Açması)

Fig. 18. Well fired coarse ware from the workshop-like area, Bulamaç II (Koşay Açması) (Güneri 2005: 134, res. 23/6b)

Fig. 19. Well fired coarse ware from the workshop-like area, Bulamaç II (Koşay Açması)

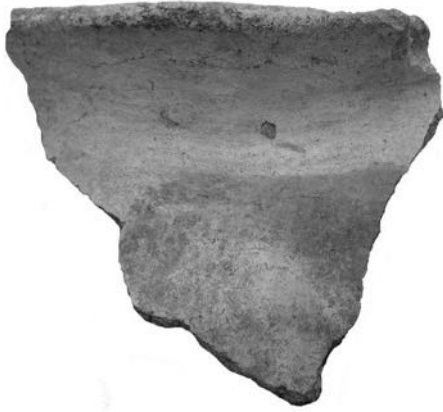

Fig. 20. Well fired coarse ware from the workshop-like area, Bulamaç II (Koşay Açması)

Fig. 21. Well fired coarse ware of from the workshop-like area, Bulamaç II (Koşay Açması)

Fig. 22. Well fired coarse ware from the workshop-like area, Bulamaç II (Koşay Açması)

Fig. 23. Well fired coarse ware from the workshop-like area, Bulamaç II (Koşay Açması)(Güneri 2005: 134, res. 23/3)

Kars/Digor Buluntusu Sarmal Bezekli bir Karaz Çömleği

Nurettin Öztürk

*Atatürk Üniversitesi
Erzurum*

Arpaçay'ın batı kıyısındaki Digor kasabası Kars-Tuzluca-Kağızman yolu üzerinde olup aynı ismi taşıyan dere yatağında kurulmuştur. Mreni Karabağ ve Bagaran gibi tarihi oldukça eski kentlere yakındır ve bu yerleşimlerin batısında yer alır. Digor Çayı bu iki ören arasında Arpaçay'a katılmaktadır. Şimdiye kadar Kars ve civarında sistemli kazı gerçekleştirilip bölgenin sosyal ve kültürel bağlantıları gün ışığına çıkartılmamıştır. Sadece 1940'lı yıllar da Azat'ta Kökten¹ tarafından yapılan yüzey araştırması ve kazı dışında bölgenin kültür tarihine yönelik çalışmalar yapılmamıştır. Etkileşim kültür açısından buluntuları karşılaştırabileceği komşular bulamayınca Orta Batı Anadolu höyüklerinde ele geçen buluntularla karşılaştırmıştır. Son yıllarda Ceylan tarafından Kars/Çıldır'da yürütülen kazı ve yüzey araştırmalarının sonuçlarını merakla bekliyoruz. Örneğimizin, Digor'da yasal olmayan yollardan ele geçmesi, bu tür kapların yerelliği, geliş güzergâhı ve kökeni hakkında bölgenin kültürel bağlantıları eşliğinde çömleğimizi form ve bezeme açısından paralelleri ile karşılaştırarak değerlendirmeyi amaçladık. Bu bağlamda, bu çalışmaya konu teşkil eden Digor çömleği 26 cm. yükseklik, 22 cm. ağız çapı ve 10 cm. kaide çapı ölçüleri ile el yapımı olup fazla arıtılmayan kilinin içine katkı maddesi olarak kum, taşçık ve mika katılan kilden üretilmiştir. Hamur özelliği, kap biçimi ya da büyüklüğü ile yakından bağlantılıdır. Düşük ve orta derecedeki ateşle pişirildiği için pişme kalitesinde bir standart yoktur.² İçi açık kiremit dışı siyah renktedir. Ağız kenarlarında ve gövde kısımlarında çoğunlukla fırınlamadan kaynaklanan alacalanmalar mevcuttur. Dış yüzeyi perdahlı ve ince cila ile parlatılmıştır. Bu tür kapların çoğunluğunda astarlama mevcuttur. Astar çoğu zaman ince bir tabaka halindedir. Astar ve açık işlemleri sonucunda seramik yüzeyleri Erken Transkafkas seramiğinin en ayırt edici olan parlaklığıdır.³ Hafifçe dışa çekik yüksekçe boyunlu, ağız kenarı pervazlı küresel gövdeli ve yuvarlak diplidir. İlk Tunç Çağı kaplarının omuz ve karın şişkinliği üzerinde karşılıklı olarak yerleştirilmiş memecik şeklinde iki simgesel tutamaklarla karşılaşabiliyoruz. En dikkat çekici yönü, yine karın şişkinliği üzerine frontal olarak yerleştirilmiş kabartma çifte spiral motifidir. Frontal olarak yerleştirilmiş çiftli spiral bezek, Aşurov⁴ tarafından karakteristik bezeme olarak kabul edilir; van Loon⁵ ise yıllardır sürüp giden bir alışkanlık la açıklamaya çalışır. Anadolu dışında Gürcistan,

¹ Kökten 1948: 196.

² Edens 1995: 55; Duru 1979: 18.

³ Çilingiroğlu 1992: 469-493.

⁴ Aşurov 2002: 35.

⁵ Van Loon 1978: 70.

Ermenistan, Nahçıvan, Azarbaycan ve Urmiye civarındaki Kura-Aras kültürünün ilk evrelerinde spiral bezemelere rastlanmamasına rağmen sonraki dönemlerde karşımıza çıkmaktadır.⁶ Kuzey Kafkasya'da Amiranis Gora, Ozni, Kiketi, Baba Derviş ve Trialeti-Beshtasheni bölgesinde spiral ve iç içe daireler Erken Tunç I de yaygındır.⁷ Erken Tunç II döneminde de görülür.⁸ Bu türde spiraller daha çok Kafkas ötesi ve Dağıstan'ın İlk Tunç dönemi seramikleri için çömleklerin sadece ön tarafına bezenmesi karakteristik bir özelliktir.⁹

İlk Tunç dönemindeki kapların üzerinde bulunan bezemelerin bir anlamı olmalıdır. Spiral bezemeler için koç-boynuzu, yılan, güneş ve hayat ağacı gibi kavramları sembolize ettiği görüşleri ileri sürülmektedir. İlk Tunç döneminde koç inancı insanların ideoloji ve dünya görüşünde önemli yer tutmuştur. Hayvancılık gelişimi sürecinde, insanların ideolojisine de etki etmiştir. Hayvancılıkta aynı ona uygun olan semboller ve inançları sonucunda dini törenler oluşmuş olmalıydı. Krupnov Kura-Aras kültürlerinin kuzey komşularından Maikop çömlekciliğine spiral bezemelerin yabancı olduğunu ayrıca Doğu İran'da Godintep'e'de¹⁰ form ve bezeme benzerinin olmasına rağmen İran ve Mezopotamya sanatı için karakteristik olmadığını açıklar.¹¹ Karaz seramiğinin kayda değer örneklerle ele geçtiği M.Ö. 3. binin ilk yarısına tarihlenen Geoy Tepe'deki K tabakasındaki spiral bezeli çömlekleri göz önünde tutularak Karaz ve Güney Kafkasya arasındaki formların hem biçim hem de bezeme açısından benzerliklerine işaret edilmiştir.¹² Bu benzerliğin sınırları sadece Doğu Anadolu Aras vadisi veya Azarbaycan ile sınırlı kalmamaktadır. Kafkasya bağlantısı, Kültepe'de çok yakın benzeri olan kapalı kabartma stilinde meander görünümü kazanmış başka bir spiral motifi geliştirilmiştir.¹³ Bu yerel bir seramik işçiliği olmalıdır Bunun yanında benzerlikler olsa da Doğu Anadolu'ya Aras Vadisine ve Azarbaycan'a has yerli bir kültür dikkatten kaçmamaktadır.¹⁴

Anadolu paralelleri içinde Karaz Höyük buluntuları başı çekmektedir. Koşay'ın II. grupta tanıttığı Geç Kalkolitik döneme ait spiral bezeme dikkat çekicidir. Erken Tunç katmanında da rastlamıştır. Yılan bezemesi olarak nitelendirdiği spiral bezemeli çömlek gruplarının birebir benzerleri Pulur/Sakyol'da¹⁵ temsil edilmiştir. Son yıllarda Sos Höyük çalışmaları ile Geç Kalkolitik dönemden Selçuklu dönemine ait yaklaşık 11 katman tespiti ile Doğu Anadolu'nun stratigrafisini aydınlatmada önemli bir adım atmıştır.¹⁶ Her ne kadar Sos'un Erken Tunç çanak çömleği Martkobi bağlantılı olduğunu ve bunları Erken Tunç II dönemine tarihlenen Trialeti Kurganlarından çıkan seramiklerle ilişkilendirse de asıl üstün evrenin Karaz olduğunu ifade eder.¹⁷ Sagona Erken Tunç II dönemine tarihlendiği ve bizim örneğimizle form benzerliği gösteren malzemesinin Karaz, Güzelova ve Pulur'un orta

⁶ Aşurov 2002: 35.

⁷ Kuftin 1941: 101-118. lev. CXX.

⁸ Burney 1958: 169.

⁹ Aşurov 2002: 35.

¹⁰ Young 1969: 73, Fig. 11-13.

¹¹ Krupnov 1964, 31-42.

¹² Lamb 1954: 21-31.

¹³ Brown 1951: 34-62.

¹⁴ Koşay 1967: 9.

¹⁵ Koşay 1976: 66, lev. 49.1.

¹⁶ Sagona 2000: 339.

¹⁷ Sagona 2000: 333.

tabakalarından olduğunu açıklıyor.¹⁸ Pervaz ağızlı, şişkin küresel gövdeli ve yuvarlak dipli, frontal çift spiral bezeli çömlek türlerine ayrıca Van-Karagündüz ve Dilkaya' da, Elazığ-Norşuntepe Erken Tunç I batı yamacında ve Tepecik'de, Malatya-Aslantep'e'de, Iğdır Ovasında Yaycı ve Ernis'de rastlamak mümkündür.¹⁹ Ernis'in yaygın olan, pervaz ağızlı çanak çömleği Tahran yakınlarındaki Yanıktepe buluntuları ile karşılaştırılır. Muş ve Bulanık Ovası Höyüklerinde, Erken Transkafkasya da Karaz olarak adlandırılan seramik parçaların, parlak siyah astarları ve spiral bezemeleriyle bu kültürün çok iyi bilinen örneklerle paralellik gösterdiğine tanık oluyoruz.²⁰

Netice olarak bu homojen kültürün bir parçası olan dışa çekik pervaz ağızlı şişkin karınlı memecik sembolik kulplu ön yüzü plastik spiral bezeli çömleklerin her ne kadar Erken Transkafkasya'nın Kura ve Aras nehirleri arasında kalan Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan ve Van-Urmiye Gölü çevresi ile İran-Azarbeycan yerleşim merkezlerinde Erken Tunç I-II evrelerinde yoğun bir şekilde bilinmektedir. Buna rağmen, erken dönem benzerleri için Karaz, Pulur, Güzelova ve Sos örnekleri de göz ardı edilmemelidir. Sagona'nın, kronolojik sıralamalar dönemden döneme materyal kültürde kesin dönüm noktaları olması gerekmiyor ifadesi ile arkeolojik belgelerde, genel eğilimlerin çok uzun bir dönem boyunca devamlılık arz ettikleri anlaşıyor.²¹

Yapılan araştırmalar, başlangıçtan beri etkileşimin doğudan batıya olduğunu gösteriyor. Ancak yayılım alanı oldukça geniş olan Karaz çanak çömleği Anadolu'da ve diğer bölgelerde yerel buluntuların ve bunlara ait özelliklerinin de göz ardı edilmemesi gerektiğini açıklıyor. Digor'da ele geçen spiralli çömlek yukarıda hangi kültür sanatı ve dönemi için karakteristik olup olmadığını paralelleri doğrultusunda irdelenmeye çalışıldı. Spirallerin ön yüzde bulunuşu yüksek plastik yapısı ve parlak cilalı boyası ile yöresel bir görüntü oluştursa da Gürcistan bölgesi çömleklerinin stiline ait olabileceği düşünülmüştür. Ancak spiralin yerleştirilişi ve tipolojisi açısından, Karaz, Pulur ve Güzelova çömleklerinin yakın benzerliği dikkat çekicidir. Bunların yanı sıra Nahçıvan örneklerinin de göz ardı edilmemesi gerekir. Digor'un kendine ait yerel bir stile sahip olduğunu söylemek yeterli değildir. Digor örneğinde görülen spiral benzeri bezeklerin Transkafkas İlk Tunç devri kültürleri için karakteristik olup yerli Geç Neolitik gelişim süreci ile geçtiğini düşündürse de köken ve etkileşim açısından Karaz kültürüne yönelik mevcut sorunları irdeleme konusunda küçük bir ölçüde de olsa yardımcı olmaktadır.

¹⁸ Koşay ve Turfan 1959; Koşay ve Vary 1964: 1967.

¹⁹ Burney 1958: 169.

²⁰ Özfrat 1998: 193-210.

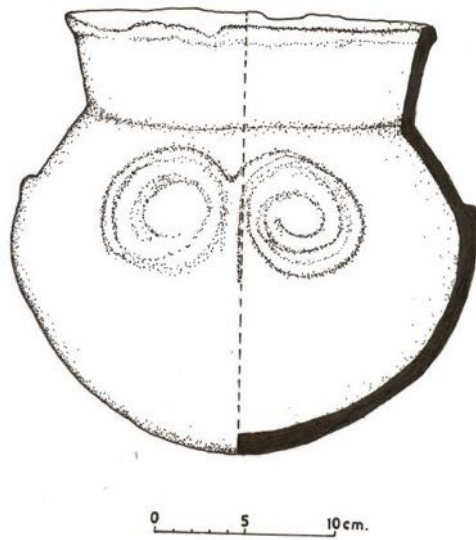
²¹ Sagona 2000: 340.

Kaynakça

- Aşurov, S. H. 2002. *Naxçıvan'ın İlk Tunç Dövrü Keramikası*. Bakü.
- Buron-Brown, T. 1951. *Excavation in Azerbaijan, 1948*. London: Murray.
- Burney, C.A. 1958. "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age." *Anatolian Studies* 7: 157-209.
- Çilingiroğlu, A. 1992. "Van-Dilkaya höyüğü kazıları kapanış." 14. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I: 469-493.
- Duru, R. 1979. *Keban Projesi Değirmentepe Kazısı 1973*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Seri III. No.2.
- Edens, C. 1995. "Trancaucasia at the end of the Early Bronze Age." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 299/300: 53-64.
- Hauptmann, H. 1976. "Norşuntepe kazıları 1972." *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Seri 1, no. 5, 41-59.
- Koşay, H.Z. ve V. Turfan. 1959. "Erzurum Karaz kazısı raporu." *Belleten* 91: 349-413.
- Koşay, H.Z. ve H. Vary. 1964. *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışma Raporu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- _____. 1967. *Güzelova Kazısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kökten, K. 1948. "Anadolu'da prehistorik yerleşmeler ve 1944-1948 yıllarında yapılan tarih öncesi araştırmaları." IV. *Türk Tarih Kongresi*, 195-209.
- Krupnov, E.İ., 1964. "The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community." *Sovyet Antropologie and Archeologie* 3: 31-42.
- Kuftin, B.A. 1941. "Archaeological Excavations in Trialeti I." *Academy of Sciences of the Georgian S.S.R Tiflis*, 101-118.
- Lamb, W. 1954. "The culture of northeast Anatolia and it's neighbours." *Anatolian Studies* 4: 21-33.
- Özfırat, A. 1999. "1998 yılı Bitlis-Muş İlleri yüzey araştırması Tunç ve Demir Çağları." 17. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I: 193-210.
- Palmieri, A. 1983. "Arslantepe kazıları." 5. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 97-106.
- Sagona, A. 2000. *Ancient Near Eastern Studies*. An Annual Published by the Centre for Classics and Archaeology University of Melbourne Vol. XXXVII.
- Sevin, V. ve A. Özfırat. 2000. "Van-Karagündüz Kazıları." *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, O. Belli (Derl.) 168-174.
- van Loon, M. 1978. *Korucutepe II*. Amsterdam: North-Holland Pub. Co.
- Young, T.C. 1969. *Excavations at Godin Tepe. First Progress Report*. Toronto: Royal Ontario Museum.

Res. 1.

Res. 2.

Van-Yoncatepe Sarayı'nda Bulunan Çekiç Başlı Demir Savaş Baltaları

Oktay Belli

*İstanbul Üniversitesi
İstanbul*

Yoncatepe Sarayı ve Nekropolü, bugünkü modern Van Kenti'nin 9 km. güneydoğusundaki Yukarı Bakraçlı (eski Yedikilise) Köyü'nün 1.5 km. güneybatısında yer almaktadır.¹ Saray yerleşmesinin 1.5- 2 km. doğusunda yükselen Varak (2800 m) ve Erek (3200 m) dağları, tam bir yarım ay biçimindeki doğal konumu ile doğudan esen sert ve soğuk rüzgarları önlemekte ve daha elverişli bir iklim sağlamaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin en zengin su kaynaklarına sahip olan Varak ve Erek dağları, aynı zamanda Van Bölgesi'nin ulaşım yönünden en elverişli yaylalarına da sahiptir. Su kaynaklarının yanı sıra, zengin otlak ve dağ çayırlarına sahip Erek Dağı ve yakın çevresi, yaz mevsiminde onbinlerce küçükbaş hayvanı ile göç eden yarı göçebe topluluklar tarafından yaylak olarak kullanılmaktadır. Varak ve Erek dağlarının hemen güneybatı eteğinde yer alan Yoncatepe Sarayı, zengin su kaynakları ve otlaklarına sahip Keşişgöl Yaylası'na giden yolu denetim altında tutmaktadır.² Oldukça güçlü savunma sistemine sahip olan Yoncatepe, bu işlevini Urartu Krallığı'nın yıkılışına değin sürdürmüştür.

Saray yerleşmesinin 700-800 m kuzeyinde ise, şimdilik Van Bölgesi'nin en eski sulama tesisi olan Harabe Barajı bulunmaktadır. Doğuda Varak Dağı eteklerinden çıkan zengin su kaynaklarının önü, tıpkı büyük bir havuz gibi birbiri ardı sıra barajlar ile kesilmiştir. Köyün içinde ve hemen batı eteğinde bulunan Bakraçlı barajlarının içi dolmasına ve duvarları tahrip olmasına karşın, Harabe Barajı'nın gövde duvarı günümüze değin sağlam bir şekilde varlığını korumuştur. 4-5 m genişliğinde, 2 m yüksekliğinde ve 80 m uzunluğundaki baraj duvarı, arazinin eğimli olan batı kesimini kapatmaktadır. Baraj duvarı, kumtaşı bloklardan yapılmıştır. Ancak ne yazık ki yüzlerce yıldan beri suların taşımış olduğu kalın toprak tabakası, barajın içini doldurmuştur. Günümüzde barajın içi tarla olarak kullanılmaktadır. Batı yüzde ve duvarın ortasında bulunan 35 x 35 cm büyüklüğündeki savak kısmı, bugüne değin bulunan Urartu barajlarındaki savakların en küçüğünü oluşturmaktadır.³ Batı yönüne doğru akıtılan sular, tarım alanlarının, sebze ve meyve bahçelerinin su gereksinmesini karşılamaktadır.

Basık bir tepe görünümünde olan Yoncatepe'nin en yüksek kesiminde saray, bunun kuzeydoğu eteğinde sivil yerleşim alanı ve kuzey eteğinde de nekropol bulunmaktadır (Res. 1). Erken Demir Çağı'na ait diğer kale ve yerleşim merkezlerinde olduğu gibi, Yoncatepe'de sivil yerleşim merkezi ile nekropol alanı neredeyse iç içedir.⁴ Deniz seviyesinden 2050 m

¹ Belli 2002: 265; 2003: 385; Beli ve Konyar 2001a: 150.

² Belli ve Tozkoparan 2004: 351 vd.

³ Belli 1996a: 147 vd., res. 12; 1999b: 11 vd.; Belli ve Konyar 2001b: 173 vd.; res. 7- 8.

⁴ Belli ve Konyar 2001a: 151 vd.; 2003: 91.

yüksekliğinde olan saray yerleşmesi, şimdilik Türkiye'nin en yüksek rakımlı kazı alanını oluşturmaktadır.⁵ Saray yerleşmesinin güneyi dik ve derin bir uçurum ile sonuçlanmaktadır. Güneydoğudan batı yönüne doğru akan Doni Çayı, araziye geniş ve derin bir şekilde oymuştur. Saray yerleşmesinin kuzey kesimi de dik olmasına karşın, kuzeydoğu ve kuzeybatı yönlerine doğru teraslar halinde alçalmaktadır.

Doğu-batı doğrultusunda uzanan saray yerleşmesi, yaklaşık olarak 2.650 m²'lik bir alana yayılmaktadır (Res. 3). Arazinin doğu kesimi çok dik ve eğimli olduğu için, sarayın en önemli mimari yapıları, batıda 1675 m²'lik bir alana yapılmıştır. Arazinin doğusu ile batısı arasındaki yükseklik farkının 10 m.'yi geçmesi, doğu bölümündeki mimari yapılar için çok büyük bir sorun oluşturmıştır. Bu yüzden doğu bölümündeki mimari yapılar, açık avlu dışında en çok 450 m²'lik bir alanda teraslar üzerinde yapılmıştır.

Temelleri taştan ve bunun üzeri de kerpiçten örülen sarayın çok güçlü ve yüksek dış duvarları, aynı zamanda savunma duvarı görevini de görmektedir (Res. 4). Bu haliyle Yoncatepe, Van Ovası'nın kuzeydoğusunda Zızmım Kayalıkları üzerinde bulunan ve çevresi sur duvarı ile çevrili olmayan Toprakkale'nin (*Rusahinili*) konumuna çok benzemektedir. Ancak Toprakkale'de ulusal Tanrı Haldi adına kurulmuş bir tapınak olmasına karşın, Yoncatepe yerleşmesinde tapınak yoktur. Bilindiği gibi Urartu saraylarının çok büyük bir kısmı, yüksek ve yalçın kayalıklar üzerinde, çevresi çok güçlü savunma duvarları ile çevrelenen kaleler içinde bir veya iki tapınak ile birlikte planlanarak yapılmıştır. Şimdilik bu kuralın dışında kalan tek yerleşme, Patnos Aznavurtepe'nin 8 km. güneydoğusunda bulunan Giriktepe Sarayı'dır. Bu yüzden Yoncatepe Sarayı, alçak bir tepe üzerinde bulunan Giriktepe Sarayı'nın konumuna çok benzemektedir. Ancak son sekiz yıldan beri akropoldeki sarayda sürdürdüğümüz arkeolojik kazı çalışmalarında herhangi bir çivi yazısı örneği bulamadığımız gibi, erzak küpleri üzerinde işaret, ölçek ve çivi yazısı ile resim yazısı da bulunamamıştır. Çok büyük bir olasılıkla Yoncatepe Sarayı, yerleşim merkezi ve nekropolü, Urartu Krallığı egemenliğine tabi olmayan bir yerel beyliğe ait olmalıdır. Bilindiği gibi hem çivi yazılı Asur kaynakları,⁶ hem de Urartu kaynakları bu tür beyler konusunda önemli bilgiler vermektedir; örneğin Van Ovası'nda özel bağ ve bahçelere sahip olan beyler,⁷ askerleri ile birlikte katılmış oldukları savaşlardan da ganimet almaktaydılar.⁸

Yoncatepe Sarayı'nın ne zaman kurulduğunu şimdilik kesin olarak bilemiyoruz. Ancak saray yerleşmesinin hemen kuzey eteğinde bulunan nekropol alanındaki birçok mezar, M. Ö. I. Binyılın başlarından beri kullanılmıştır. Saray, M. Ö. 7. yüzyılın sonlarında Doğu Anadolu Bölgesi'ne kuzeyden ve doğudan bir çekirge sürüsü gibi giren İskitler tarafından diğer Urartu kaleleri ile birlikte yakılıp yıkılmıştır. Bu korkunç yıkım ve yağmadan canını zor kurtaran halk, taşınabilir eşya ve silahlarıyla birlikte Erek Dağı'na sığınmıştır. Bu yıkımdan sonra saray kesimi, yeni bir yerleşmeye uğramamıştır.

Saray Yerleşmesi

Yoncatepe yerleşmesinin akropol kesiminde yer alan saray kompleksi, şimdilik doğu ve batı olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Saray yerleşiminin ana girişi, kuzeydoğu

⁵ Belli ve Kavaklı 2000: 435 vd.; 2001: 369 vd.

⁶ Mayer 1983: 78 vd.; Luckenbill 1927: 20, 56, 154.

⁷ König 1955-57: no. 102 ve 123; Melikşvili 1960: no. 277.

⁸ Dinçol 1976: 19- 30; Salvini 1980: 169 vd.; Melikşvili 1951: 27 vd.

kesimdendir.⁹ Kuzey kesimde sivil yerleşim merkezi ile nekropol alanın güneybatı eteklerinden fazla dik olmayan bir eğimle saraya doğru uzanan eski yol kalıntısı, üstü açık olan orta avluya ulaşmaktadır. Hatta avludan batıdaki odalar topluluğuna geçit veren 2,8 m genişliğindeki kapı girişinin doğusu, çok hafif bir rampa şeklinde sal taşlarla döşenmiştir. Kuzeydoğu kesimden saraya girildiğinde, söz konusu üstü açık avlu ile karşılaşmakta ve bu avludan sarayın batı bölümüne geçilebilmektedir (Res. 2).

Orta Avlu

Orta Avlu'nun tabanın sıkıştırılmış kilden yapıldığı gözlemlenmiştir. Avlunun batı duvarının kuzeybatı köşesinde, sal taşlarından yapılmış bir seki bulunmaktadır. Ancak bu sekinin yer yer tahrip olduğu görülmüştür. Ayrıca köretilen kapının kuzeydoğusunda, taş duvarın büyük kaya parçalarının üzerinden geçirildiği görülmektedir. Kaya parçalarının görülen doğu yüzündeki çıkıntılar, murç ve kesikler ile büyük bir özenle düzeltilmiştir, öyle ki kaya parçası sanki işlenmiş bir taş bloğu gibi görünmektedir. Avlunun kuzey kısmı ise, toprağın dik ve eğimli arazide kuzey yönüne doğru akıp gitmesi sonucunda tahrip olmuştur.

Avlunun batı duvarının orta kesiminde yer alan ve Büyük Salon'a geçiş sağladığı anlaşılan kapı girişi köretilmiş ve 2,8 m genişliğindeki bu girişin önünde sal taşlarından yapılmış bir rampanın varlığı saptanmıştır. Avlu içerisinde, batıdaki Büyük Salon'un doğu duvarının 10 m doğusuna denk düşen kesimde, kuzey- güney doğrultusunda uzanan bir duvar ortaya çıkarılmıştır. Şimdilik toplam 28 m uzunluğunda olan bu duvarın genişliği 1.60 m.'dir. İri taşlardan oldukça sağlam olarak yapılan duvarın yalnızca kuzey bölümü arazinin dik ve eğimli olması yüzünden akıp gitmiştir. Örneğin duvarın güney ucunda kalın duvarlı küçük bir oda bulunmasına karşın, kuzey ucundaki duvarların tahrip olması yüzünden herhangi bir odanın olup olmadığı belli olmamaktadır. Ayrıca duvarın batı yüzünde, yani hücre planlı odaların hemen güneyinde, yer yer tahrip olmasına karşın, sal taşlardan yapılmış bir sekiye rastlanılmıştır.¹⁰ Bu duvarın batı kısmına, kuzeye doğru yan yana üç küçük oda yapılmıştır.

Doğu duvarına bitişik olarak yan yana yapılan üç küçük oda, plan ve tasarım yönünden batıda yer alan ve Büyük Depo olarak adlandırılan mekândaki üç küçük odaya benzemektedir. Ancak Büyük Depo Odası'nın ve içindeki üç küçük odanın üstü kapalı olmasına karşın, buradaki odaların üstünün kapalı olup olmadığını şimdilik bilemiyorsak da, üzerlerinin kapalı olduğu sanılmaktadır.

Sarayın Batı Bölümü

Her iki çekiç başlı demir balta da sarayın batı bölümünde yer alan depo odalarında bulunduğundan, bu yazıda sarayın doğu bölümündeki odalar anlatılmayacaktır. Saray kompleksine kuzeydoğudan girildiğinde, sarayın batı bölümünde karşımıza öncelikle Büyük Salon olarak adlandırılan mekân çıkmaktadır.¹¹

⁹ Akropoldeki saray yerleşmesinin zemin kat planını büyük bir başarı ile çizen değerli meslektaşım Yrd. Doç. Dr. Şehabettin Öztürk'e ve çok büyük özveriyle çalışan Araş. Gör. İsmail Ayman (M.A.) ve İlknur Zeynep Konuralp'e (M.A.) içtenlikle teşekkür etmeyi zevkli bir görev sayarım.

¹⁰ Belli 2005a: 74.

Büyük Salon

Orta Avlunun batısında ve Küçük Salon'un doğusunda yer alan Büyük Salon, yaklaşık olarak 10,2 x 16,2 m. büyüklüğünde dikdörtgen bir plan göstermektedir. Bu büyük alanın kuzeydoğu köşesinde, 2,6 x 2 m ölçülerinde küçük bir oda yer almaktadır; ayrıca odanın 1.10 m. genişliğinde ve 1,6 m derinliğindeki kapı açıklığı batısında yer alan Küçük Salon'a açılmaktadır. Üstü kapalı olan Büyük Salon'un tabanı tıpkı yandaki Küçük salon'un tabanı gibi yassı kum taşlarıyla döşenmiştir.¹² Büyük bir özenle döşenen taban döşemesinde, duvarların kenarlarına herhangi bir seki yapılmamıştır. Taban döşemesinde, çok önemli çöküntü, kırık ve kaymaların görülmemesi, kalenin tahribinden sonra bölgede sık sık oluşan depremden etkilenmediğini göstermektedir. Avlunun döşeme taşlarının arasında karbonlaşmış mercimek taneleri bulunmuştur. Ayrıca, salonun kuzeydoğu köşesinde, kırılan çanak çömlek parçaları, tabanda sanki keramikten yapılmış döşemeyi andırır nitelikte, yıkılan taş duvarların altında kalarak, tabana yapışmıştır.

Salonun kuzeybatı köşesinde, salonun doğu-batı doğrultusunda uzanan kuzey duvarına bitişik durumda ve taştan çamur harçla yapılmış, üst kata çıkan basamaklardan oluşan bir merdiven ortaya çıkarılmıştır. 1,35 m genişliğinde, 37 cm derinliğinde ve yaklaşık 20 cm yüksekliğinde olan basamaklar doğu yönüne doğru inmektedir.¹³ Merdivenin bitişiğindeki duvar doğu-batı doğrultusunda 8,1 m uzanmakta ve bir kapı açıklığı ile son bulmaktadır. Kuzeydoğuda yer alan küçük oda, aynı zamanda kuzey yönüne geçit vermektedir. Bu kesimden kuzeye doğru devam edildiğinde, Kuzeydoğu Depo Odası ile karşılaşmaktadır.

Kuzeydoğu Depo Odası

Büyük Salon'un kuzeyinde yer alan doğu- batı doğrultusundaki duvarın, doğusundaki kapı açıklığından, sarayın Kuzeydoğu Depo Odası'na geçiş sağlanmaktadır. Ortalama 5 x 9,3 m. ölçülerinde dikdörtgen bir plan gösteren bu Kuzeydoğu Depo Odası'nın kuzeybatısında bir destek çıkıntısı bulunmaktadır. Kuzey yönüne doğru arazi dik ve eğimli olduğu için, kalın destek duvarlarıyla güçlendirilmiştir. Odanın taş duvar yüksekliği, 1-2.10 m arasında değişmektedir. Diğer odalardaki sağlam kalmış taş duvar yüksekliklerinin de gösterdiği gibi, bu odadaki duvar yüksekliğinin 3.5 m'den fazla olması gerekmektedir. Diğer odalar gibi, bu odanın taş duvarları da sıvalı ve badanalıdır. Kalkerin öğütülmesi ile yapılan ve bölgede "Cas Harcı" olarak adlandırılan harcın, nemi alan bir özelliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Depo odasının sağlam kalmış duvarları üzerinde en küçük bir pencere açıklığı görülmemektedir. Aslında bu durum akropoldeki tüm bodrum katları için de geçerlidir. Aydınlanmanın kandiller ile yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu depo odasının 1,5 m genişliğindeki kapı girişi, güneydeki tabanı sal taş döşeli Büyük Salon'a açılmaktadır. Tümüyle çeşitli yiyecek ve içeceklerin depo edildiği bu odanın giriş kapısı önündeki güney boşluğu kısmına da çeşitli büyüklükte erzak kapları yerleştirilmiştir.

Giriş kapısından sonra, doğu duvarı önünde 20 cm yüksekliğinde ve ortalama 70 cm derinliğinde kerpiç bloklardan yapılmış bir seki bulunmaktadır. Bu odada çıkan şiddetli yangın yüzünden sekinin kerpiçleri tuğlalaşmıştır. Sekinin üzerine herhangi bir depolama kabı konulmamış, yalnızca girişin doğusu ve sekinin güneydoğu köşesine bir adet depolama

¹¹ Belli 2005a: 75.; Belli 2005b: 206 vdd.

¹² Belli ve Tozkoparan 2004: 353 vd.

¹³ Belli ve Tozkoparan 2004: 355.

kabı konulmuştur. Sekinin kuzeybatısında küçük bir alan ise taban sal taşları ile döşenmiştir. Ancak bu depo odasının tabanı, sıkıştırılmış kilden yapılmıştır.

Depo odasının batı duvarına 2 x 2,3 m derinliğinde bir niş yapılmıştır. Nişin olduğu bu bölüme, tabandan 35 cm yüksekliğinde bir seki üzerine yerleştirilen çeşitli büyüklükte küpler yerleştirilmiştir. Dairesel ve oval biçimli dört küpün içine un konulduğu sanılmaktadır. Ortalama 1 m çapında olan küplerin yüksekliği de 80 cm ile 1 m arasında değişmektedir. Günümüzde Bakraçlı köy evlerindeki depolarda da benzer biçimli küpler içinde un saklanmaktadır. Çuvallardan çok daha kullanışlı olan küplere fareler zarar veremediği için, unlar is, duman ya da nemden de etkilenmemektedir. Ayrıca odanın güneydoğu ve kuzeybatı köşesi ile diğer depolama kapları yanına da 4 adet daha un küpü konulmuştur. Küplerin altı ve çevresinin ısıyı belirli bir düzeyde tutması için kalın bir tabaka halinde küçük ponza taşlarıyla desteklenmiştir.¹⁴

Kuzeydoğu depo odası olarak adlandırdığımız bu odanın güney, batı ve kuzey duvarlarına yakın yere toplam 29 adet depolama kabı yerleştirilmiştir. Çeşitli büyüklükte olan depolama kaplarının yan yana çok düzenli olarak yerleştirildiği görülmektedir. Kapların eğilmemesi ve düşmemesi için, yanlarına dikey olarak yassı sal taşları konulmuştur. Ayrıca depolama kaplarının altı ve çevresinin yine ısıyı belirli bir düzeyde tutması için küçük ponza taşlarıyla desteklendiği görülmüştür. Yalnızca odanın orta kısmı, insanların bu kaplara çeşitli yiyecek koyması veya alması için boş bırakılmıştır. Depolama kaplarının çoğunlukla ağız kısımları, duvarların ve tavanın çökmesi yüzünden kırılmıştır. Bir depolama kabı üzerinde ise yılan ve baş kabartma tekniğinde başarılı olarak yapılmıştır. Şimdilik tek örnek olan bu kap üzerindeki yılan figürünün dinsel veya başka bir anlamının olup olmadığını bilemiyoruz. Depolama kaplarının içinde, ağızlarına kadar dolu bir şekilde buğday ve diğer bakliyat türleri bulunmaktadır. Bir kap içinde ise bulgur bulunmaktadır. Bulgurun küçük ve ince olarak çekildiği görülmüştür. Buğday ve diğer bakliyat türleri kalenin yıkılması ve tahrip edilmesinden sonra karbonlaşmıştır. Akropolün diğer odalarında olduğu gibi, burada da büyük miktarda bulgur ve buğdayın bulunması, kaleye düzenlenen saldırının, ekinlerin tarlalardan biçildiği, saplarından ayrıldığı ve depolara konulduğu Eylül ayının ikinci yarısında yapıldığı sanılmaktadır. Bu saldırının, Van Bölgesi'nde diğer Urartu kalelerini yerle bir eden İskit ordusu tarafından yapıldığını, akropolün eteklerinde bulunan tunçtan yapılmış İskit ok uçları da kanıtlanmaktadır.

Kuzeydoğu Depo Odası'nda amorf durumda demirden yapılmış ok ve kargı uçları ile topuz başları da ortaya çıkarılmıştır. Bunların yukarıdan, ikinci kattan düştüğü sanılmaktadır. Oval ve elips biçimli topuz başlarının ortasından, ağaç sap geçmektedir. Bazı topuz başlarının üzerinde, ağaç sapa perçinlenen çiviler de *in-situ* olarak bulunmuştur. Topuz başlarından biri diğerlerinden farklıdır, her iki uç kısmı boru biçiminde çıkıntılıdır. Demirden dövme tekniği ile yapılan topuz başları, oksitlenmeden dolayı yer yer aşınmıştır. Benzer topuz başlarından biri, kuzeyde yer alan Sarayın nekropol alanındaki M5 mezarında da ortaya çıkarılmıştır. İlk kez akropoldeki odalar ile mezar buluntuları arasında bir paralellik sağlanmıştır. Ayrıca benzer biçimli topuz başları, Erken Demir Çağı'na ait Ernis-Evditepe Nekropolü'nde de bulunmuştur.¹⁵ İlginçtir ki bugüne değin Urartu kalelerinde veya nekropollerinde benzer biçimli demirden yapılmış topuz başlarına henüz rastlanılmamıştır.

¹⁴ Belli 2005a: 74- 75; 2005b: 210 vd.

¹⁵ Belli ve Konyar 2001b: 184, fig. 188-189.

Büyük Depo Odası

Pithoslu Depo Odası'nın hemen kuzey bitişiğinde yer alan ve güneydoğu kesiminden bir kapı açıklığı ile Küçük Salon'a bağlanan bir diğer mekân ise Büyük Depo Odası'dır. Odanın güneyindeki Pithoslu Depo Odası'ndan çok daha büyüktür. Özellikle her iki odanın uzunlukları hemen hemen aynı olmasına karşın, bu mekânın genişliğinin depo odasına kıyasla iki kat daha fazla olduğu görülmüştür.¹⁶

Depo Odasının doğu duvarına bitişik olarak yan yana üç küçük depo odasının yapıldığı saptanmıştır. Bu küçük odalardan güneyde olanı 2,3 m uzunluğunda ve 2,4 m genişliğinde kare bir plan göstermektedir. Doğu- batı doğrultusunda uzanan duvar 35 cm., kuzey-güney doğrultusunda uzanan duvar ise 50 cm genişliğinde kerpiçten yapılmıştır. Odanın doğu duvarını ise mekanın 3,5 m yüksekliğindeki sal taşlardan yapılmış duvarı oluşturmaktadır. Odanın 70 cm genişliğindeki küçük kapısı, duvarın batı yüzünde ve tam orta kısmında yer almaktadır. Şiddetli yangın yüzünden kerpiç duvarlar tuğlalaşmıştır. Duvarların iç ve dış kısmının açık kahverengi bir sıva ile sıvandığı ve bunun üzerine de koyu bordo renkli bir boya ile kalın yatay bantlar yapıldığı görülmüştür. Kapı boşluğunun iç kısmında ve güney köşesinde bulunan kumtaşından yapılmış kapı alt mili, kapının içeriye doğru açıldığını ve bunun tek kanatlı olduğunu göstermiştir. Odanın tabanı sıkıştırılmış kilden yapılmıştır. Odanın güney ve batı duvarı önüne 40 cm genişliğinde ve 30 cm yüksekliğinde bir seki yapılmıştır. Kerpiçten yapılan sekinin dış yüzü de tıpkı duvar yüzü gibi açık kahverengi bir sıva ile sıvanmıştır. Bu küçük odanın tümüyle depo odası olarak kullanıldığını, sekilerin üzerinde, duvarların dibinde ve tabanın üstünde bulunan çeşitli büyüklükte kap ve testi ile depolama kapları doğrulamaktadır. Güney duvarı önüne yapılan sekinin üzerine orta büyüklükte ve yan yana beş adet depolama kabı konulmuştur. Hatta yer darlığından dolayı daha kısa boylu kapların üzerine bir sıra daha kap yerleştirilmiştir. Taban üzerindeki tabak, kâse, testi ve depolama kaplarının oldukça kaliteli yapıldığı ve kırmızı astarlı olduğu görülmüştür. Duvarların yıkılmasından dolayı bazı şişkin gövdeli kaplar kırılmış ve içlerinde bulunan buğdaylar yerlere dökülmüştür. Yalnızca yonca ağızlı, tek kulplu ve kırmızı ağızlı bir testi yere düşerek yan yatmıştır. Diğer kâse ve depolama kaplarının hemen hepsi son yerleştirildiği biçimde *in-situ* olarak ortaya çıkarılmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi yer darlığından dolayı bu küçük depo odasına tabak, kâse, testi ve depolama kapları o denli düzenli bir şekilde yerleştirilmiştir ki, insan o dönemdeki görevlilerin düzen ve kullanım yöntemine hayran kalmaktadır. Ani düşman saldırısı yüzünden çıkan yangın sırasında ahşap kapı, kapı kirişleri ve tavan örtüsü ile birlikte depoda bulunan susam yağı gibi yanıcı maddeler yanmış ve her taraf kalın bir is ve kömür tabakası ile kaplanmıştır. Bu depo odasının bir başka ilginç özelliği, tavanın çok alçak olmasıdır. Örneğin odayı çevreleyen kerpiç duvarların mevcut yüksekliği 1,3 m. ise de, bunun ilk yapıldığı sıradaki yüksekliğinin 1,8-1,9 m kadar olduğu, duvardaki tavan örtüsü izlerinden anlaşılmaktadır. Hatta kerpiç duvarın güneybatı köşesi içine yerleştirilen ahşap bir direk ile batıda yer alan basamakların en üst kısmı, çatı örtüsünün taşınmasına yardımcı olmaktadır.

Küçük depo odasının iki katlı olduğunu kanıtlayan bir başka mimari buluntu da, batı duvarına bitişik olarak yapılan basamaklardır. Kerpiçten yapılan basamaklar 70 cm genişliğinde, 20 cm yüksekliğinde ve 20 cm derinliğindedir. Toplam beş basamak günümüze değin sağlam olarak varlığını korumuşsa da, en üstteki altıncı basamak çatı örtüsünün kapanmasını sağlayan ahşap hatılların konulduğu kısımdır. Bu basamaklar sayesinde küçük

¹⁶ Belli 2005a: 74- 75; 2005b: 218 vd.

depo odalarının üstüne de çeşitli eşya ve çanak çömleğin yerleştirildiği sanılmaktadır. Basamaklar da tıpkı duvarların iç ve dış kısmı gibi açık kahverengi bir sıva ile sıvanmış ve bunun üzerine de yine koyu bordo renkli kalın yatay bantlardan oluşan bezemeler yapılmıştır.¹⁷

Bunun hemen yanına yapılan ortadaki küçük depo odası da 2,5 m uzunluğunda ve 2,7 m genişliğindedir. Diğer depo odaları gibi, bunun kapısı da batı duvarı üzerinde ve ortada yer almaktadır. Duvarlar kerpiçten yapılmışsa da bu odanın duvarları daha fazla tahrip olmuştur. Bu odanın içinde de kırılmış depo kapları ile yanmış bir yük taşıma sepeti *in-situ* olarak bulunmuştur. Odanın güneydoğu köşe duvarının önüne açılan boşluk, çatıyı taşımak için konulan ahşap direğe aittir, ancak direk yanmıştır.

Bu odada bulunan küçük buluntuların sayısı ve çeşitliliği oldukça fazladır. Örneğin tunçtan yapılmış iki küçük fibula, tunçtan yapılmış at koşum takımına ait umbolar, kabara başlı çiviler, çeşitli taşlardan yapılmış kolyeler ve kumaş parçaları. Kabara başlı kısa çivilerin, ahşap ya da deri kaplamasında kullanıldığı sanılmaktadır. Bulunan tunç eşya ve kolyelerin çok büyük bir olasılıkla üst kattan, yani deponun üstünden düşmüş olduğu sanılmaktadır. Fibulalar gibi birçok çanak çömlek, tabak, testi ve depolama kapları da M.Ö. 7. yüzyıla aittir.¹⁸

Bu odanın hemen kuzeyine bitişik olarak yapılan üçüncü depo odası, 2.15 m. uzunluğunda ve 2.30 m. genişliğindedir. Batı duvarı üzerinde ve ortada bulunan 1.20 m. genişliğindeki kapı açıklığı, diğer iki depo odasının kapısına kıyasla daha geniştir. Bu odanın güney ve doğu duvarı üzerine kerpiçten seki yapılmıştır. Ortalama 40 cm. genişliğindeki sekinin üzerinde herhangi bir depolama kabı konmamıştır. Odanın kuzeydoğu köşesi önüne kerpiçten yapılan dikey eklenti, ahşap çatı direklerinin üzerine konulması içindir. Diğer odalar gibi bu küçük odanın da depo amaçlı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Büyük Depo Odası, 12,5 m uzunluğunda ve 9,5 m genişliğindedir ve yaklaşık 118 m²'lik bir alan kaplamaktadır. Büyüklüğünden de anlaşılacağı gibi bu yapının şimdilik akropolün en önemli yapılarından biri olduğu sanılmaktadır. Odanın içindeki üç küçük depo odasının 2,7 m batısında ve hemen hemen odanın ortasında 1,68 x 1,65 m büyüklüğünde kare biçimli bir sunak bulunmaktadır. Tabana yerleştirilen sunak 18 cm genişliğinde ve 30 cm. yüksekliğinde dört adet kalker taşının birleşmesinden oluşmaktadır. Taşların çok büyük bir özenle işlendiği ve birleştirildiği görülmektedir.¹⁹ Kare biçimli sunağın tabanı sıkıştırılmış kilden yapılmıştır. Odanın tabanı sıkıştırılmış kilden yapılmışsa da bunun altına nem çekmesi için çakıl taşı büyüklüğünde ponza taşları serilmiştir. 9,5 m genişliğindeki bu odanın tavanını kapatmak için, tabana direk altlıkları yerleştirilmiştir. Kapı girişinin hemen 2,5 m doğusunda yer alan altlıkların biri ortada, diğer ikisi de bunun kuzeyinde ve güneyinde yer almaktadır. Büyük, yassı ve kalın kumtaşı bloklar kabaca elips biçimli olup, üstü ve altı düzdür. Tavanı taşıyan ahşap kirişler ile birlikte direklerin de yanmış olduğunu, yarı yanmış direk parçaları ve ahşap kirişleri doğrulamaktadır.

Bu odanın içinde demir ve bronzdan yapılmış çok sayıda bronz ok ucu, demir silah parçaları, at koşum takımına ait disk parçaları, bronz miğfer yanaklık parçaları, kabara biçimle bronz çiviler, kesin olarak hangi tür eşya ve silaha ait olduğu belli olmayan demir ve bronz parçalar ile kemikten yapılmış ok uçları ortaya çıkarılmıştır. Metal eşya ve silahların yangından sonra nemli bir ortamda kalmış olmaları, aşırı derecede korozyona uğramalarına

¹⁷ Belli ve Tozkoparan 2005: 191.

¹⁸ Belli ve Tozkoparan 2005: 191 vd.; Belli 2005b: 220 vd.

¹⁹ Belli 2005a: 74-75; 2005b: 218 vd.

ve kırılmalarına neden olmuştur. Hiç kuşkusuz bu buluntuların en ilginçini, kemikten yapılan ok uçları oluşturmaktadır. Büyük bir özenle kemikten yapılan ok uçları, özellikle söğüt yaprağı biçiminde olan çift mahmuzlu ok uçlarının bir kopyası durumundadır. Tıpkı bronz ok uçları gibi, sap kısmı boğumludur. Bu tür ok uçlarının avın yanı sıra savaşta da kullanılmış olduğu sanılmaktadır. Çok büyük bir özenle kemikten yapılan ok uçları, kalenin tahribi sırasında çıkan yangından aşırı derecede etkilenmiştir.²⁰

Bu büyük odanın batı duvarının ortası, 4 m.'lik bir kapı açıklığı ile batı yönündeki odalar topluluğuna açılmaktadır. Batıdan bu odaya iki basamakla inilmektedir. Şimdilik saray yerleşmesindeki odaların en geniş kapı girişini oluşturan bu alanda yaptığımız kazı çalışmalarında, her iki duvarda da herhangi bir kapının olmadığı anlaşılmıştır. Kapı derinliği 2.70 m.'dir. Kapı boşluğu duvarlarının kuzeyinde ve güneyinde duvarların içine kare biçimli ikişerden toplam dört niş yapılmıştır. Tabandan 2,5 m yüksekliğinde olan nişler 55 x 55 cm yüksekliğinde ve 25 cm derinliğindedir. Dikdörtgen biçimli nişlere çeşitli eşyaların konulduğu sanılmaktadır. Kapı boşluğunun 1.20 m. batısına, 2.30 m. genişliğinde ve 7,6 m uzunluğunda anıtsal bir duvar yapılmıştır. İri taşlardan özenli bir şekilde örülen duvar, oldukça sağlam bir şekilde inşa edilmiştir. Bu duvarın kuzeyinde ve güneyinde 1,2 m genişliğinde ve 1,8 m derinliğindeki boşluk, aynı zamanda kuzeyde ve güneyde bulunan odalara girişi sağlamaktadır.

Güneydeki odaya girişi sağlayan duvarın üzerinde tek kanatlı olduğu anlaşılan kapının eşik altı ve yan bağlantı yerleri görülmektedir. Ancak çıkan yangında kapı direkleri ve ahşap kapı kanadı yanmıştır. Ayrıca bu duvarın batısına bitişik olarak 2,6 m genişliğinde ve 18 m. uzunluğunda anıtsal bir duvar daha örülmüştür. Duvarın üzerindeki taşlar, ne yazık ki 1995'li yıllarda kaleden taş çeken insanlar tarafından tahrip edilmiştir. Bu iki anıtsal duvar, batı yönüne doğru dik ve eğimli bir şekilde uzanan arazide yapılan odalar topluluğunu sağlam bir platform olarak güçlendirdiği gibi, özellikle batıdan şiddetli bir şekilde esen sert ve soğuk rüzgârları da önlemektedir.

Kuzeybatı Depo Odası

Kuzeybatı Depo Odası, 3.90 x 4.15 m. büyüklüğünde kare bir plan göstermektedir. Odanın kuzey duvarının, taş temel üzerine kerpiç duvar ile örüldüğü görülmektedir. Kerpiç duvarın üzerine cas harcı ile sıva yapılmış ve bunun üzerine de açık kahverengi bir badana çekilmiştir. Akropoldeki birinci katı oluşturan odaların duvarları hep taştan örülmüş iken, ilk kez burada ilk katı oluşturan odanın duvarı kerpiçten yapılmıştır. İlk katı oluşturan diğer odalarda olduğu gibi, bu odanın duvarlarında da pencere boşluğu görülmemektedir. Odanın batı, kuzey ve doğu duvarları önüne tabandan 25 cm. yüksekliğinde ve 70-90 cm. derinliğinde kerpiçten bir seki yapılmıştır. Odanın yalnızca güneye açılan kapı girişi ve orta kısmı boş bırakılmıştır. Kapının kuzey kısmı ile odanın ortasının boş bırakılmasının nedeni, görevli insanların bu kapların içine çeşitli yiyecek ve içecek gibi gıda maddelerini bırakmaları veya almaları içindir. Sekilerin üzerine yan yana ikişer sıra depolama kapları bırakılmıştır. Ortaya çıkardığımız depolama kaplarının sayısı şimdilik 19 adet ise de, bunların sayısının 28'den fazla olması gerekmektedir. Zira odanın kuzeybatı köşesindeki duvarları kaleden taş çeken insanlar tarafından tahrip edildiği için, buradaki kaplar da tahrip edilmiştir. Kapların hemen hepsi, oldukça kalın bir ponza taşı tabakası içine gömülmüştür. Diğer silo odasının içindeki depolama kaplarının çevresinde olduğu gibi,

²⁰ Belli 2005a: 74-75; 2005b: 222 vd.

küçük ponza taşları ısıyı belirli bir düzeyde tutması için konulmuştur. Duvarların ve üstteki ikinci katın çökmesi sonucunda, kapların ağız ve gövde kısımları kırılmıştır. Buradaki depolama kaplarının içinde herhangi bir bakliyat türünün bulunmayışı, kaplara şarap ya da susam yağı gibi sıvı yiyecek ve içeceklerin konulabileceğini de göstermektedir.

Depo odasının tabanı ise sıkıştırılmış kilden yapılmıştır. Ayrıca ikinci katın çökmesi sonucunda, çok sayıda tabak ve kâse depolama kaplarının üzerine düşmüştür. 60' dan fazla olduğu sanılan tabak ve kâselerin büyük bir kısmı da tabanın üzerine düşmüştür. Tabak ve kâselerin büyük bir kısmı ilk düştüğü biçimde birbirinin üstüne gelecek şekilde ortaya çıkarılmıştır. Düşme sonucunda tabak ve kâselerin çok büyük bir kısmı kırılarak parçalara ayrılmıştır.²¹ Bu odada ikinci kattan düştüğü anlaşılan bronzdan yapılmış çok sayıda bronz kemer tokası, çekiç başlı demir balta, bronz kaplama levhaları ve özellikle çeşitli büyüklükte bronz kalkan umboları bulunmuştur. Çekiç başlı demir balta ve bronz kalkan umbolarının da gösterdiği gibi, ikinci katın akropolün çok önemli bir silah deposu olduğunu kanıtlamaktadır.

Çekiç Başlı Demir Savaş Baltaları

I No'lu Balta

[Uzunluk: 26 cm, Yükseklik: 6,4 cm, Ağız Genişliği: 5,5 cm, Çekiç Genişliği: 6,2 x 4 cm, Sap Boşluğu: 2,8 cm, Mevcut Ağırlığı: 1,494 kg].

Demir balta, 2002 yılındaki kazı çalışmalarında sarayın batı bölümündeki Küçük Salon'un batısında yer alan üç küçük odanın kuzeyindeki odanın tabanı üzerinde bulunmuştur (Res. 7).²² Bunun dışında bu odada başka bir eşya veya silah bulunmamıştır. Baltanın üstteki birinci kattan düşüp düşmediği ise belli değildir. Ağaçtan yapılan sap kısmı tümüyle çürümüştür, ayrıca 2700 yıl boyunca nemli bir ortamda kaldığı için, aşırı bir şekilde oksitlenmiştir. Ancak metal özelliğini kaybetmediği için önce Van'da bulunan "İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi"nin tam donanımlı laboratuvarında, daha sonra da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı "Taşınabilir Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü"nin laboratuvarında konservasyon çalışmaları yapılarak, bilim dünyasına kazandırılması sağlanmıştır.²³

Tek parça demirden dövme tekniği ile yapılan baltanın ağız kısmı ile çekiç kısmı aşınmıştır (Res. 9).²⁴ Ayrıca baltanın gövdesinde derin çatlaklar oluşmuştur (Res. 5). Baltanın çok uzun bir süreden beri kullanıldığı sanılmaktadır, yalnız baltanın ağız kısmı hala çok keskindir. Baltanın yapımı sırasında vurulan çekiç darbelerinin izleri oldukça belirgin olarak görülmektedir. Şu anda 1.494 kg ağırlığında olan baltanın, ilk yapıldığı sıradaki ağırlığının 2 kg'dan fazla olduğu sanılmaktadır. Çekiç başlı diğer Urartu baltaları gibi, namlu kısmı geniş

²¹ Belli 2005a: 74-75; 2005b: 225 vd.

²² Çekiç başlı demir baltaların onarımına gösterdiği yakın ilgi ve katkılarından dolayı değerli meslektaşım Dr. Ufuk Kocabaş'a çok teşekkür ederim.

²³ Çekiç başlı demir baltalar üzerinde büyük bir özveriyle çalışan ve bu değerli eserleri geleceğe kazandıran konservatör Vedat Evren Belli, Tuba Akar, Hidayet Bakırcı, Gökçen Tokgönül ve Uğur Tunalı'ya yürekten teşekkür etmeyi zevkli bir görev sayarım.

²⁴ Çekiç başlı demir baltaları büyük bir özenle çizen Nihal Ayyıldız'a, titiz ve özverili çalışmalarından dolayı çok teşekkür ederim.

değil, gövdenin bir devamı niteliğindedir. Diğer balta gibi, bunun da M.Ö. 7. yüzyıla ait olduğu anlaşılmaktadır.

II No'lu Balta

[Uzunluk: 26 cm, Yükseklik: 7,5 cm, Ağız Genişliği: 6 cm, Çekiç Genişliği: 4 x 4 cm, Sap Boşluğu: 3,2 cm, Mevcut Ağırlığı: 1,986 kg].

Demir balta, 2004 yılı kazı çalışmalarında sarayın kuzeybatı odasında taban üzerinde bulunmuştur (Res. 8). Balta ile birlikte bulunan birçok bronz kalkan çakıntısı (umbosu) gibi bunların üstteki kattan düşüp düşmediği belli değildir. Öteki balta gibi 26 cm uzunluğunda olan bu baltanın da çok büyük bir olasılıkla aynı usta tarafından yapıldığı sanılmaktadır (Res. 10). Demir baltaların Yoncatepe Sarayı atölyelerinde mi üretildiği, yoksa başka bir yerden mi satın alınarak getirildiğini şimdilik kesin olarak bilemiyoruz. 2002 yılında bulunan diğer balta gibi, bu balta da yangından ve daha sonra da nemden aşırı bir şekilde etkilendiği için, oksitlenmiştir. Baltanın onarımı önce Van'da bulunan Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi laboratuvarında, daha sonra da İstanbul'da Taşınabilir Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü laboratuvarında yapılmıştır. Saray odalarında çıkan yangın sırasında, baltanın ağaçtan yapılan sapı tümüyle yok olmuştur. Tek parça demirden dövme tekniği ile yapılan baltanın mevcut ağırlığı 1.986 kg ise de bunun ilk yapıldığı sıradaki ağırlığının 2.400 kg kadar olduğu sanılmaktadır. Yalnız bu balta yine de bugüne değin bulunan çekiç başlı diğer Urartu demir baltalarının en ağırını oluşturmaktadır (Res. 6). Diğer balta gibi bu baltanın da namlu kısmı geniş değildir, ancak çekiç kısmı tam kare biçimlidir. Bundan önceki balta gibi, bu balta da M.Ö. 7. yüzyıla aittir.

Çekiç başlı demir baltaların görünüşleri oldukça ilginçtir, çünkü bunlar çekiç ile baltanın birleşmesinden oluşmuştur. Çekiç kısımları genellikle kare biçimli olan baltaların namlu kısımları da Erken Demir Çağı baltalarının aksine geniş değil, dardır. Hatta M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenen Urartu baltalarının namlu kısmı neredeyse gövdenin bir devamı niteliğindedir.

Çekiç Başlı Demir Savaş Baltalarının Gelişimi

Çekiç başlı demir baltaların en eski örneği, Van Bölgesi'nde yer alan Erken Demir Çağı'na ait nekropollerde halk tarafından yapılan kaçak kazılarda ele geçirilmiştir.²⁵ Bulunan baltaların ayrımlı özelliği, küçük, hafif ve çekiç başlı olmaları ve namlu kısımlarının da oldukça geniş olmasıdır. Van Gölü'nün hemen kuzey kıyısında yer alan ve Erken Demir Çağı'na tarihlenen Ernis-Evditepe Nekropolü'nde Prof. Dr. Afif Erzen başkanlığında yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan çekiç başlı bir balta, bugüne değin bulunan diğer Erken Demir Çağı baltalarına kıyasla oldukça küçüktür. Ortalama 10.5 cm. uzunluğunda olan balta, 210 gr. ağırlığı ile diğer Erken Demir Çağı baltaları gibi hafiftir.²⁶ Ernis baltası, M.Ö. 11. yüzyılın sonu veya en geç 10. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir.²⁷ Bu haliyle Erken Demir Çağı'na ait demir baltalar, sembolik anlamda kullanılan törensel baltalar grubuna girmektedir.

²⁵ Belli 1996b: 193.

²⁶ Erzen ve diğ. 1962: 20; Erzen 1963: 542; 1964: 570- 572; Sevin 1987: 37- 38; Belli 1991: 31, res. 10; 1996: 163 vd., çiz. 1, res. 1- 2; 2001: 145 vd., res. 10; 2004: 228-230; Belli ve Konyar 2003a: 181 vd., fig. 17; 2003b: 46, çiz. 35;

²⁷ Belli 1996b: 163; Belli 2001, 146 vd.; Belli ve Konyar 2003a: 181, vd.

Baltaların hafif ve namlu kısımlarının geniş olması, Tunç Çağı baltaları ile yüzeysel de olsa bir benzerlik göstermesine karşın, çekiç başlı olmaları ile bir ayrımlılık göstermektedir.

Anadolu dışında Erken Demir Çağı'na tarihlenen çekiç başlı ve namlu kısmı geniş olan demir baltalar, Kuzeybatı İran Bölgesi'nde Dinkha Tepe II ²⁸ ve Luristan Bölgesi'nde Bardi-Bal²⁹ ve Tepe war Kabud ³⁰ nekropollerinde de bulunmuştur. Ancak buradaki baltalar Van Bölgesi nekropollerinde bulunan çekiç başlı demir baltalardan hem daha büyük hem de ağırdır.

Yoncatepe Sarayı'nın batı bölümü odalarında ortaya çıkarılan çekiç başlı demir baltaların benzerleri, Urartu mezarları ve kalelerinde de bulunmuştur, ancak bunların sayısı fazla değildir. Urartu çekiç başlı demir baltalarını Erken Demir Çağı baltalarından ayıran en önemli özelliğin başında, daha büyük ve ağır olmalarının yanı sıra, özellikle namlu kısımlarının çok dar olması gelmektedir. Şimdiye kadar bildiğimiz ilk balta örneği, 19. yüzyılın sonunda Toprakkale'de (*Rusahinili*) kazı yapan Alman bilimadamı C.F. Lehmann-Haupt tarafından ortaya çıkarılmıştır.³¹ Diğer demir eşya ve silahlar gibi, baltada M.Ö. 7. yüzyıla aittir.³² K. Balkan tarafından Patnos-Giriktepe'de yapılan kazı çalışmalarında, saray avlusundaki su kuyusunda bir adet çekiç başlı balta bulunmuştur.³³ Bir başka çekiç başlı demir balta, B. Ögün tarafından Adilcevaz Nekropolü'nde yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır.³⁴ Ancak şimdiye kadar her iki baltanın da çizimleri ve fotoğrafları yayınlanmadığı için, ne yazık ki biçimleri konusunda herhangi bir bilğimiz yoktur. Varto-Kayalıdere Kalesi³⁵ ile Iğdır- Malaklı Nekropolü'nde³⁶ bulunan demir baltalar kırık ve parçalar halinde oldukları için, bunların biçimleri konusunda da yeteri derecede bilğimiz yoktur.

Halk tarafından Patnos Bölgesi'nde yer alan Urartu kale ve nekropollerinde yapılan kaçak kazılarda ele geçirilen çok sayıdaki demir eşya, tarım aleti ve silahtan birini de çekiç başlı balta oluşturmaktadır.³⁷ M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenen bu balta, diğer Urartu baltalarına kıyasla hem daha büyük hem de ağırdır. Ayrıca Patnos baltasının diğer Urartu baltalarından ayrılan bir başka önemli özelliği, sap deliği baş kısmından uzaktır ve orta kısımda yer almaktadır. Bu özelliği ile Patnos baltası, M.Ö. 7 yüzyılın sonundan itibaren görülmeye başlanan çekiç başlı İskit demir baltalarına daha çok benzemektedir.

Urartu başkenti Tuşpa'nın 11 km kuzeydoğusunda yer alan ve Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki en büyük ekonomik ve yönetim merkezi olan Yukarı Anzaf Kalesi'nin Kuzey Kapı Avlusu'nda bulunan çekiç başlı demir balta, büyüklük ve ağırlık yönünden Patnos baltasına daha çok benzemektedir. Aradaki en önemli fark, sap deliğinin baş kısmına yakın olmasıdır. M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenen bu balta da diğer eşya, alet ve silahlar gibi Yukarı Anzaf Kalesi'nin ünlü madencilik atölyelerinde üretilmiştir.³⁸ Son olarak Van Ovası'nın kuzey ucunda yer alan Kalecik Nekropolü'nde yapılan kazılarda ele geçirilen diğer eşya ve

²⁸ Muscarella 1974: 67, res. 36/1033.

²⁹ Vanden Berghe 1970: 25, res. 13/4.

³⁰ Vanden Berghe 1968: res. 23/7, lev. 27a.

³¹ Lehmann-Haupt 1931: 545-47; Piotrovski 1959: 141, res. 10.

³² Wartke 1990: 96-98, lev. 29/b.

³³ Balkan 1964: 243.

³⁴ Ögün 1978: 670.

³⁵ Burney 1966: 93, 111, res. 18/4.

³⁶ Barnett 1963: 186, res. 38/5.

³⁷ Belli 1996b: 166 vd., çiz. 4, res. 7- 8; Belli 2004: 230 vd.

³⁸ Belli 1996c: 167 vd., çiz. 5, res. 9- 10; Belli 2004: 238.

silahlar arasında, bir tane de çekiç başlı demir balta bulunmaktadır.³⁹ Diğer çekiç başlı Urartu baltaları gibi, bu baltanın da M. Ö. 7. yüzyıla ait olduğu anlaşılmaktadır. Yoncatepe saray deposu ile diğer Urartu kale ve nekropollerinde bulunan çekiç başlı demir baltaların benzerleri Boğazköy Büyükkale I. Tabaka ⁴⁰ ile Kafkasya'daki nekropolde ⁴¹ ve Luristan Bölgesi'ndeki Djub-i Gauhar Nekropolü'nde ⁴² de ortaya çıkarılmıştır. Tıpkı Urartu demir baltaları gibi, bu baltalar da çekiç başlıdır ve namlu kısımları dardır.

Hiç kuşkusuz Urartu demir baltaları, Van Bölgesi'nde Erken Demir Çağı'na ait nekropollerde ortaya çıkarılan çekiç başlı baltalardan gelişmiştir. Bugüne değin Urartu Krallığı'nın yayılım alanında, çekiç başlı demir baltaların bronzdan yapılmış örneklerine rastlanılmamıştır. Hatta bronzdan yapılmış herhangi bir Urartu baltasının bulunamamış olması, silah teknolojisinin gelişimini yansıtamaması açısından çok büyük bir eksiklik olarak karşımıza çıkar.

Asur ordusunda balta taşıyan askerlerin daha çok betimlenmesi ve çivi yazılı metinlerde ordunun ilerleyebilmesi için ağaçların bronz baltalar ile kesildiğinin belirtilmesi, bu silahın daha yaygın olarak kullanıldığına işaret etmektedir⁴³. Urartu ordusunda balta taşıyan savaşçıların betimlendiği sahnelerin yok denecek kadar az olması, bu silahın avda ve savaşta fazla yaygın olarak kullanılmadığını göstermektedir. Asur Kralı II. Sargon M.Ö. 714 yılında Urartu ve onun bağdaşıklarına karşı düzenlemiş olduğu ünlü sekizinci seferinin sonunda, Muşasır/Ardini Tapınağı ve Sarayı'nı yağmalamıştır. Saray ve tapınaktan toplam 1 ton altın, 10 ton gümüş ve 109 ton da bronzdan yapılmış çeşitli eşya, alet ve silah yağmalamasına karşı⁴⁴ çok az demir eşya ve silahtan söz edilmektedir. Özellikle demirden yapılmış baltanın ele geçirilmemiş olması, bu silahın çok az ve değerli olduğunu bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Bronz kemerler üzerindeki ilginç resim sahnelerinde çok az da olsa balta taşıyan savaşçılar betimlenmiştir.⁴⁵ Karmir-Blur kazısında bulunan bronzdan döküm tekniği ile yapılmış bir figür sağ elinde topuz, sol elinde ise balta tutmaktadır.⁴⁶ Ancak bu sahnelerin en eskisi ve en ilginçini, Yukarı Anzaf Kalesi'nde Tanrı Haldi Tapınağı'nın batısında bulunan bronz kalkan parçası üzerindeki resimler yansıtmaktadır. Birbiri peşi sıra savaşa giden Urartu tanrıları, çeşitli silahlar taşımaktadır. Van Gölü'nün Kuzeydoğu Bölgesi'nin yerel tanrısı olan ve Urartu tanrılar listesinde 6. sırada yer alan Tanrı Ua ileriye doğru uzattığı sol elinde kalkan, arkada havaya kaldırdığı sağ eliyle de bir baltayı sapından tutmaktadır (Res. 11).⁴⁷ İlginçtir ki bu balta, çekiç başlı baltalara çok benzemektedir. Diğer Urartu tanrıları arasında balta taşıyan bu ilginç sahnenin benzerine şimdiye kadar rastlanılmamıştır.

Çekiç başlı Urartu demir baltaları, İskitlerin demir baltalarını da etkilemiştir. Örneğin Norşuntepe'de İskitlere ait bir mezarda ortaya çıkarılan çekiç başlı demir balta, Urartu baltalarına benzemektedir.⁴⁸ Aradaki en önemli fark, Urartu baltalarında sap deliği baş

³⁹ Çavuşoğlu ve Biber 2005: 24, çiz. 7.

⁴⁰ Boehmer 1972: 137, lev. 43, no. 1243.

⁴¹ De Morgan 1889, res. 51.

⁴² Vanden Berghe 1983: res. 42/8.

⁴³ Madhloom 1970, lev. 45/7; Mayer 1983: 70 vd.

⁴⁴ Mayer 1983: 68- 132.

⁴⁵ Kellner 1991: lev. 137/140.

⁴⁶ Piotrovski 1967: 52, lev. 15; Piotrovski 1969, res. 106; Barnett ve Watson 1952: 139, res. 6.

⁴⁷ Belli 1999: 52, res. 23.

⁴⁸ Hauptmann 1983: 258, res. 4/3; Schmidt 2002: 60, lev. 54, no. 706.

kısmı yakinken, İskit baltalarında sap deliğinin orta kısma yakın olması ve namlu kısmının da biraz eğri olmasıdır. Bu yüzden İskit baltaları biraz daha ağır ve uzundur.⁴⁹

Yoncatepe Sarayı'na M.Ö. 7. yüzyılın sonunda İskitler tarafından yapılan ani saldırı sırasında, sarayda yaşayan insanlar yanlarına aldıkları eşya, yiyecek ve silahları ile birlikte çok acele olarak doğuda yükselen Erek Dağı'na kaçmışlardır. Bizim sürdürdüğümüz kazılar sırasında sarayın depolarında ortaya çıkardığımız eşya ve silahların çok büyük bir kısmı, panik sırasında götürülemeyen, unutulmuş veya düşürülen eşya ve silahlardır. Ancak yine de diğer Urartu kale ve nekropollerinde şimdiye kadar birden çok çekiç başlı demir baltanın bulunmadığını göz önüne alacak olursak, Yoncatepe Sarayı'nda kullanılan silahların oldukça çeşitli ve zengin olduğu kolayca anlaşılır.

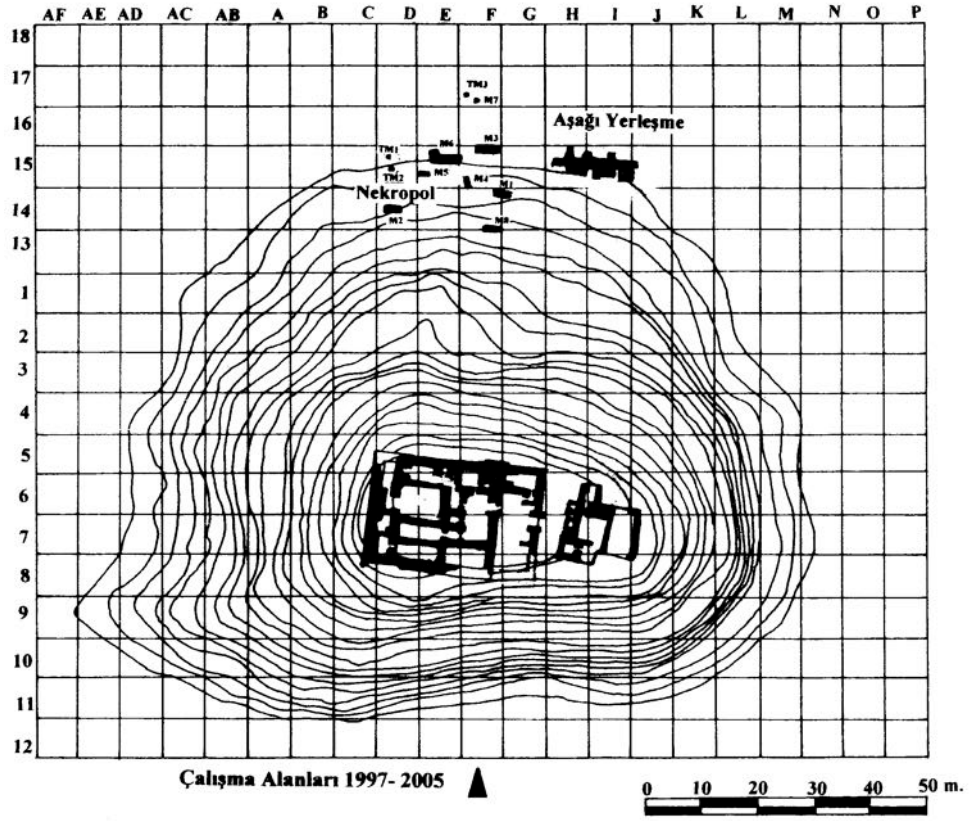
⁴⁹ Grakov 1978: 83 vd.; Teschov 1980. res. 5/3, 7/4, 11/2; Kossack 1983: 163.

Kaynakça

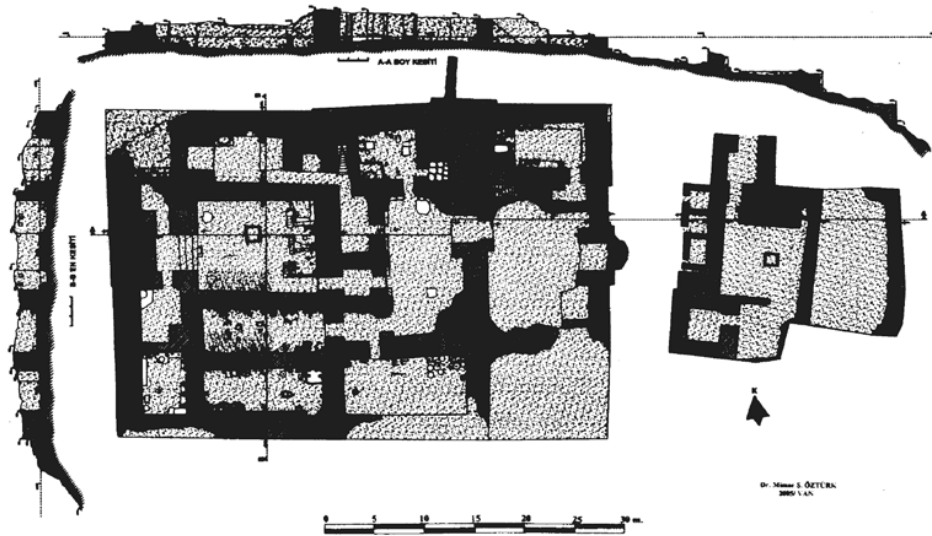
- Balkan, K. 1964. "Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Sarayı." *Atatürk Konferansları I*: 235- 243.
- Barnett, R. D. 1963. "The Urartian Cemetery at Igdyr." *Anatolian Studies* 13: 153-198.
- Barnett, R. D. ve W. Watson 1952. "Russian Excavations in Armenia." *Iraq* 14: 132-147.
- Belli, O. 1996a. "1995 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması." *14. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*: 139-169.
- _____. 1996b. "Çekiç Başlı Urartu Baltaları." *Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan, Anadolu Araştırmaları* 14: 161- 182.
- _____. 1996c. "1994 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı." *16. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 349- 408.
- _____. 1999 a. *The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- _____. 1999 b. "Dams, reservoirs and irrigation chanelles of the Van Plain in the period of the Urartian Kingdom." *Anatolian Iron Ages 4, The Proceedings of the Four Anatolian Iron Ages Colloquium held at Mersin, 20-23 Mai 1997*, A. Çilingiroğlu ve R. Matthews, (derl. *Anatolian Studies* 49: 1-16.
- _____. 2001. "An Early Iron Age Cemetery in the Van Region: Ernis-Evditepe." *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932- 2000)*, O. Belli (derl.), İstanbul: 145- 149.
- _____. 2002. "2000 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı." *23. Kazı Sonuçları Toplantısı II*: 265-274.
- _____. 2003 a. "2001 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı." *24. Kazı Sonuçları Toplantısı II*: 385 -392.
- _____. 2004. "İslam Öncesinde Demir Döküm Sanatı- Iron Castings, Pre-Islamic Period." *Anadolu Dökümün Beşiği- Anatolia, Cradle of Castings*, İstanbul: Döktaş.
- _____. 2005a. "Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Mezarlığı." *Arkeo-Atlas* 4: 74- 75.
- _____. 2005 b. *Tarih Boyunca Van*. İstanbul: Celisa Ajans Yayınevi, (baskıda)
- Belli, O. - E. Kavaklı 2000. "1998 Yılı Van - Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı." *21. Kazı Sonuçları Toplantısı I*: 435-448.
- _____. 2001. "1999 Yılı Van - Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı." *22. Kazı Sonuçları Toplantısı I*: 369-384.
- Belli, O. ve E. Konyar 2001 a. "Excavations of Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis (1997- 1999)." *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, O. Belli (derl.), İstanbul, 150-156.
- _____. 2001 b. "Excavations at Van - Yoncatepe Fortress and Necropolis." *Tel Aviv* 28: 169- 212.

- _____. 2003. *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller-Early Iron Age Fortresses and Necropolises in East Anatolia*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. ve M. Tozkoparan. 2004. "2002 Yılı Van – Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı." 25. *Kazı Sonuçları Toplantısı II*: 351-364.
- _____. 2005. "2003 Yılı Van – Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı." 26. *Kazı Sonuçları Toplantısı II*: 189-202.
- Boehmer, R. M. 1972. *Die Kleinfunde von Boğazköy, Aus den Grabungskampagnen 1931- 1939 und 1952- 1969*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Burney, C. A. 1966. "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere." *Anatolian Studies* 16: 55-111.
- Çavuşoğlu, R. ve H. Biber. 2005. "Van- Kalecik Urartu Gözlem Alanı ve Nekropolü." *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 120, İstanbul, 17- 28.
- De Morgan, J. 1899. *Mission scientifique au Caucase: études archéologiques historiques*. Paris: E. Leroux.
- Dinçol, A. M. 1976. "Die neuen urartäischen Inschriften aus Körzüt." *Istanbuler Mitteilungen* 26: 19-30.
- Erzen, A. ve diğ. 1962. "Toprakkale ve Çavuştepe Kazıları Raporu." *Türk Arkeoloji Dergisi* 12/1: 19- 20.
- Erzen, A. 1963. "Ernis (Ünseli) Mezarlığı." *Belleten* 107: 542.
- _____. 1964. "Ünseli (Ernis) Mezarlığı." *Belleten* 111: 570- 572.
- Grakov, B. N. 1978. *Die Skythen*. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- Hauptmann, H. 1983. "Neue Funde eurasischer Steppennomaden in Kleinasien." *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien, Festschrift für Kurt Bittel*, H. Hauptmann- R. M. Boehmer, (derl.). Mainz: P. von Zabern, 251- 270.
- Kossack, G. 1983. "Tli Grab. Bemerkungen zum Beginn des Skythenzeitlichen Formenkreises im Kaukasus." *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie* 5: 89- 186.
- König, F. W. 1955- 57. *Handbuch der chaldäischen Inschriften, Archiv für Orientforschung*. Beiheft 8. Graz: Im Selbstverlage des Herausgebers.
- Lehmann-Haupt, C. F. 1931. *Armenien einst und jetzt II/2*. Berlin: B. Behr.
- Luckenbill, D. D. 1927. *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Madhloom, T. A. 1970. *The Chronology of Neo-Assyrian Art*. London: Athlone P.
- Melikişvili, G. A. "Nekotorye voprosy social'no-ekonomičesko istorii Nairi-Urartu." *Vestnik Drevnei Istorii* 4: 27-38.
- Melikishvili, G. A. 1960. *Urarskie Klinobraznye Nadpisi*. Moskova: Izd-vo Akademi nauk USSR.
- Muscarella, O. W. 1974. "Excavations at Dinkha Tepe." *Bulletin of the Metropolitan Museum of Arts*, 187-196.

- Mayer, W. 1983. "Sargons Feldzug gegen Urartu – 714 v. Chr. Text und Übersetzung." *Mitteilungen der Deutschen Orient- Gesellschaft* 115: 65-132.
- Öğün, B. 1978. "Die urartäischen Bestattungsbrauche." *Studien zur Religion und Kultur Kleinasien, Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976*, 639- 678.
- Piotrovski, B. B. 1959. *Vanskoe Carstvo*. Moskova: Izd-vo vostochnoi lit-ry
- _____. 1967. *Urartu, the Kingdom of Van and its Art*. London: Evelyn Adams & Mackay.
- _____. 1969. *Urartu (Archaeologia Mundi)*. Geneva: Nagel Publishers.
- Salvini, M. 1980. "Note sulle Neove Epigrafi Urartee del Distretto di Van." *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 22: 169-180.
- Sevin, V. 1987. "Urartu oda-mezar mimarisinin kökeni üzerine bazı gözlemler." *Anadolu Demir Çağları I*, A. Çilingiroğlu (derl.), İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 35- 55.
- Schmidt, K. 2002. *Nurşuntepe, Kleinfunde II, Artefakte aus Felsgestein, Knochen und Geweih, Ton, Metal und Glas*. Mainz: P. von Zabern.
- Teschov, B. V. 1980. *Skythen und Zentralkaukasus*. Moskova.
- Vanden Berghe, L. 1968. *Het Archeologisch Onderzoek naar de Bronscultuur van Luristan, Opgraving in Pusht-i Kuh I Kalwali en Wer Kabud (1965 en 1966)*. Brüssel: Paleis der Academiën.
- _____. 1973. "Recherches archeologiques dans le Luristan, Sixieme campagne 1970, Foilles a Bard-i Bal et a Pa-yi Kal. Prospections dans le district d'Avian (rapport preliminaire)." *Iranica Antiqua* 10: 1- 79.
- _____. 1981. *Luristan, Vorgeschichtliche Bronzekunst aus Iran*. Katalog der Ausstellung, Prähistorische Staatssammlung. München.
- _____. 1983. *Luristan, een verdwenen bronzekunst uit West-Iran*. Brüssel.
- Wartke, R. B. 1990. *Toprakkale, Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*. Berlin: Akademie-Verlag.

Res. 1. Yoncatepe Sarayı ve yerleşmesinin topografik planı

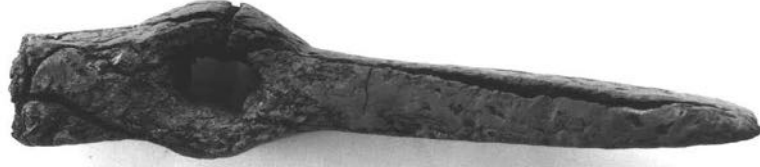
Res. 2. Yoncatepe Sarayının plan ve kesitleri

Res. 3. Yoncatepe saray yerleşmesi, kuzeydoğudan bir görüntü

Res. 4. Sarayın batı bölümündeki yapıların yüksek duvar kalıntıları, kuzeyden bir görüntü

Res. 5. I. No'lu demir balta

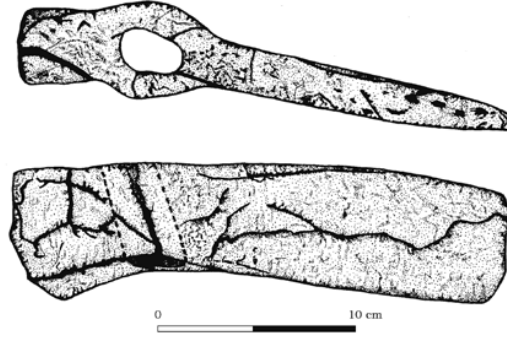
Res. 6. II. no'lu demir balta

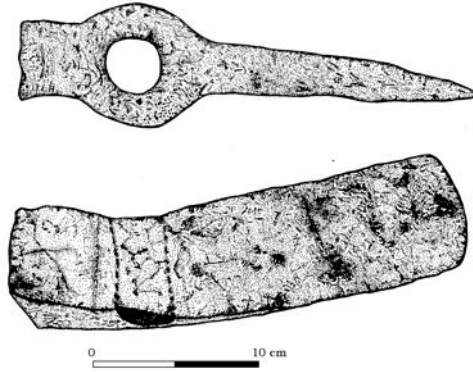
Res. 7. Taban üzerinde bulunan I no.lu balta

Res. 8. Taban üzerinde bulunan II. No.lu balta

Res. 9. I no'lu demir balta

Res. 10. II no'lu demir balta

Res. 11. Sağ eliyle balta tutan Urartu tanrısı Ua

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demirçağı'na ait Devetaşı Kalesi ve Nekropolü

Oktay Belli

*İstanbul Üniversitesi
İstanbul*

Devetaşı Kalesi ve Nekropolü, Van'ın 96 km. kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Kale ve nekropole, Van'dan Muradiye-Çaldıran karayolunun 88. kilometresine kadar asfalt, Gönderme Boğazı'ndan kuzeybatı yönüne doğru ise 8 km stabilize bir yol ile gidilmektedir. Gönderme Boğazı'ndan itibaren önce Babacan Köyü, daha sonra da Devetaşı Köyü'ne ulaşılmaktadır. Bugünkü Devetaşı Köyü, kalenin 550 m kadar kuzeybatısında yer almaktadır. Oysa eski Devetaşı Köyü, kalenin hemen kuzeybatı eteklerinde bulunmaktadır, ancak 1950'li yıllarda meydana gelen deprem dolayısıyla köy terk edilmiş ve bugünkü yerine taşınmıştır. Bugünkü anayolların dışında kalan kale kalıntısı ile güneyindeki nekropolü, köyün adına uygun olarak Devetaşı Kalesi ve Nekropolü olarak adlandırmayı uygun bulduk.

1997 yılından beri Doğu Anadolu yüksek yaylasında Erken Demir Çağı'na ait kale ve nekropoller konusunda sürdürmüş olduğumuz sistemli yüzey araştırması sonucunda, hem çok sayıda kale ve nekropolün varlığı saptanmış, hem de ilk kez bu karanlık çağın sorunları aydınlatılmaya başlanmıştır.¹ Bugüne değin saptamış olduğumuz Tunç, Erken Demir Çağı ve Urartu Krallığı'na ait höyük, kale, çivi yazıtı, nekropol, kaya mezarı, anıtsal kaya işaretleri ve sulama tesisleri, Doğu Anadolu Bölgesi kültür tarihine büyük katkılar sağlamakta ve komşu bölgelerin kültürleriyle olan ilişkisini gözler önüne sermektedir. İlk kez bilim dünyasına duyuracağımız Devetaşı Kalesi ve Nekropolü de Doğu Anadolu Bölgesi'nde daha önce keşfettiğimiz Erken Demir Çağı kale ve nekropelleri ile benzer özellikler göstermektedir. Her yıl bu konuda sürdürdüğümüz sistemli yüzey araştırması, tüm hızıyla devam etmektedir. Yapacağımız yüzey araştırmaları ile yeni kale ve nekropollerin bulunacağını düşünmekteyiz.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Tunç ve Erken Demir Çağı kültürlerinin tanınması ve araştırılmasında, 1998 yılından beri Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarında yaptığımız arkeolojik yüzey araştırmaları çok önemli bir rol oynamıştır.² Özellikle Nahçıvan Bölgesi'nde Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait kale ve nekropollerde sürdürülen arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan çanak-çömlek ve mimari özellikler, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Son Tunç ve Erken Demir Çağı kültürünün tanınması ve yorumlanmasında çok büyük bir katkı

¹ Belli 2001: 145 vd.; 2005a, 2 vd 2005b; Belli ve Konyar 2001: 331 vd.; 2003a: 167 vd.; 2003b: 6 vd.; Özfırat 2001: 67 vd.; Belli ve diğ. 2005: 172 vd.

² Belli 2001c: 412 vd.

sağlamıştır.³ Eğer üç yıl boyunca Nahçıvan Bölgesi'nde bulunan kale ve mezarları bizzat gezip görmeseydik ve kazılar sonucunda ortaya çıkarılan malzemeyi incelemeseydik, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Tunç ve Erken Demir Çağı kale, nekropol ve çanak-çömlek kültürünü öğrenmemiz oldukça zor olacaktı.⁴

Devetaşı Kalesi ve Nekropolü'nün yerini bize bildiren, değerli meslektaşım Sinan Kılıç'tır. Kendisine bu duyarlı ve sorumlu davranışından dolayı çok teşekkür ederim. Başkanlığım altında yapılan bilimsel araştırmaya Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü'nden Araş. Gör. Sinan Kılıç (M.A.), Teknik Ressam Güzin Sühran Belli ve Rıza Gürler Akgün katılmıştır. Kalenin ve mezarın plan ve kesitleri G. Sühran Belli, haritalar ve topografik plan ise Araş. Gör. İ. Zeynep Konuralp (M.A.) ve Nihal Ayyıldız tarafından çizilmiştir. Büyük bir özveriyle çalışan araştırma ekibine kalpten teşekkür etmeyi vazgeçilmez bir gönül borcu olarak görmekteyim.

Devetaşı Kalesi

Volkanik Aladağ'ın (3225 m.) güneydoğu eteğinde yer alan Devetaşı Kalesi ve yakın çevresi, günümüzde bile tipik bir yayla yerleşimi niteliğindedir. Kalenin çevresinde bulunan zengin su kaynakları yüzünden, yakın çevre dağ çayırıları ve gür otlaklar ile kaplıdır. Aladağ'ın teraslar halinde güneydoğu yönüne doğru uzanması ve arazinin fazla kayalık ve engebeli olmaması, yaylacılık faaliyetlerini arttırmıştır.⁵ Buna karşın yakın çevrede ağaç yok denecek kadar azdır. Köyde oturan yaşlı insanlar, büyükbabalarından duyduklarına göre, eskiden küçük kümeler halinde orman alanlarının bulunduğunu ve çeşitli kara av hayvanlarının avlandığını bir efsane gibi anlatmaktadırlar. Gerçekten Ortaçağ yazılı kaynakları da, Aladağ çevresinin orman alanları ile kaplı olduğu konusunda çok önemli bilgiler vermektedir. Örneğin tarihçi Nizamüddin Şami, 1394 yılında Timur'un ordusu ile birlikte ünlü Aladağ ormanlarında konakladığını, ordusu ile birlikte sürekle avına çıkarak dağ keçisi, koç gibi hayvanları avladığını yazmaktadır.⁶

Yalçın ve kayalık bir tepe üzerine kurulan kale, deniz seviyesinden ortalama 2120 m.'lik bir yüksekliğe sahiptir (Res. 1). Andezitten oluşan kayalıklar üzerinde yükselen kalenin doğu ve güneybatısı, Devetaşı Deresi suları tarafından derin bir biçimde oyularak parçalanmıştır (Res. 4). Kalenin güneyini de yüksek tepeler kapatmaktadır. Bu durum kalenin savunmasını daha da güçlendirmiştir. Oldukça stratejik bir konumda bulunan Devetaşı Kalesi'nin, zengin su kaynakları ve otlaklara sahip olan çevredeki yüzlerce küçükbaş hayvanın güvenliğini sağladığı ve yaylalara giden yolları denetim altında tuttuğu anlaşılmaktadır. Yakın çevrede herhangi bir kalenin bulunmadığını göz önüne alacak olursak, Devetaşı Kalesi'nin M.Ö. I. binyılın başlarından Ortaçağ'a değin bölgedeki en önemli koruma tesisi olduğu kolayca anlaşılır.

Yaklaşık olarak 34 x 61 m büyüklüğünde elips bir plan gösteren kale, 2000 m²'lik bir alana yayılmaktadır (Res. 2 ve 5). Kalenin küçüklüğü ve konumu, Van Gölü'nün kuzeydoğu kıyısında yer alan ve Erken Demir Çağı'na tarihlenen Aliler Kalesi'ne çok benzemektedir.⁷

³ Bahşaliyev 1997: 23 vd.; Belli ve Sevin 1999: 16 vd.; Belli ve Bahşaliyev 2001: 14 vd.; Belli ve Konyar 2003b: 6 vd.; Belli ve Konyar 2003a: 167 vd.; Belli 2004a: 28 vd.

⁴ Belli ve Bahşaliyev 2001: 13 vdd.

⁵ Saraçoğlu 1956: 270 vd.; Sözer 1972: 15 vd.; Atalay ve Mortan 1997: 317 vd.

⁶ Şami 1949: 190.

⁷ Belli ve Konyar 2003b: 58 vd.; Belli 2004b: 5 vd.

Kalenin doğusu dik ve eğimli, diğer yönleri kayalıktır. Kalenin girişi kesin olarak belli değilse de kuzeybatı kesimden olduğu sanılmaktadır.

Tıpkı Aliler Kalesi'nde olduğu gibi, bu kalenin de zayıf ve eğimli olan güneyindeki kayalık kesime savunma duvarı yapılmıştır (Res. 6). Duvar yatağı için andezitten oluşan kayalığın bazı kesimlerinin düzeltildiği görülmektedir, ancak kaya çıkıntılarının duvar gibi kullanılıp kullanılmadığı, toprak dolgudan dolayı pek anlaşılamamaktadır. Yaklaşık olarak 21 m uzunluğunda olan ve doğu-batı doğrultusunda uzanan bu duvardan günümüze değin ancak bir iki sıra yüksekliğindeki taş, varlığını koruyabilmiştir. Taş duvarların en yüksek kısmı, toplam 1.65 cm. kadardır. Yıkılarak güney eteklerine sürüklenerek küçük kümeler oluşturan taşların da gösterdiği gibi, duvarın orijinal yüksekliğinin 2 m.'nin üzerinde olduğu sanılmaktadır. 21 m. uzunluğundaki taş duvar üzerinde, tıpkı diğer Erken Demir Çağı kalelerinde olduğu gibi, herhangi bir bastiyon ve kurtin çıkıntısı görülmemektedir.

Ana kayanın üzerine yapılan iri andezit taşlardan oluşan taş dizisinden sonra, ikinci sırayı oluşturan taş dizisi 55 cm kuzeye alınarak, bunun üzerine duvar yapılmıştır (Res. 7). Bu tür uygulamanın benzerine, Urartu kalelerinde rastlanılmamıştır. Aliler gibi Erken Demir Çağı'na ait kalelerde görülen bu tür mimari uygulamaların,⁸ Orta Demir Çağı'na ait kalelerin duvar yapım tekniğinin gelişmesiyle terk edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin Urartu Krallığı'nın erken döneminde, yani M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreğinde yapılan kalelerin duvarlarında her taş dizisi 8-12 cm. içeriye alınarak eğimli yapılması özelliği, daha sonraları 3-7 cm.'ye gerilemiştir.⁹

Duvarlarda kullanılan taşlar, yakın çevrede zengin olarak bulunan andezit yataklarından elde edilmiştir. Bölge özellikle yanardağ püskürüğü olan andezit kayalıkları ile kaplıdır.¹⁰ Duvarlarda kare ve dikdörtgen biçimli taşların yanı sıra, kabaca üçgen biçimli taşlar da kullanılmıştır. Taşların dış yüzleri ile birleşme yerlerinin kabaca da olsa düzeltildikleri görülmektedir. Kalelerin yalnızca zayıf ve alçak kısımlarına duvar yapılması özeliği hem Doğu Anadolu hem de Nahçıvan Bölgesi'ndeki kalelerde Son Tunç ve özellikle Erken Demir Çağı'ndan beri kullanılan bir gelenektir.¹¹

Devetaşı Kalesi'nin Urartu Krallığı döneminde de yerleşmeye sahne olduğu anlaşılmaktadır. Ancak gerek toprak örtüsü gerekse defineciler tarafından yapılan şiddetli tahribat yüzünden Urartu duvarlarına ait herhangi bir kalıntı kalmamıştır. Urartu Krallığı döneminde kalenin kullanıldığını gösteren en önemli kanıt, bulunan çanak- çömlek parçalarıdır. Çanak-çömlek parçalarının birçoğunun M.Ö. 7. yüzyıla ait olması, kalenin Urartu Krallığı'nın yıkılışına değin kullanıldığını açık bir şekilde kanıtlamaktadır. Ancak kalenin çok küçük olması nedeniyle, Urartu Krallığı döneminde ekonomik ve yönetsel amaçla kullanılan bir merkez olmadığı anlaşılmaktadır. Zengin su kaynaklarına sahip olan ve yaylalara giden yolları denetim altında tutan Devetaşı Kalesi, aynı stratejik önemini Ortaçağ'da da sürdürmüştür. Kalenin üzerinde ve eteklerinde bulunan sırlı çanak- çömlek parçaları, kalenin Ortaçağ'da da kullanıldığını göstermektedir. Özellikle kalenin güneybatı eteğinde ve vadinin korunaklı yamaçlarındaki sivil yerleşim merkezine ait konutların taş temel kalıntıları, Ortaçağ yerleşmesinin daha uzun süre devam ettiğine tanıklık etmektedir.

⁸ Belli ve Konyar 2003b: 59, çiz. 43.; Belli 2004b: fig. 3, 5-6.

⁹ Belli 1999: 11; Belli ve Konyar 2003b: 59.

¹⁰ Altınlı 1964: 24 vd.; Belli 2001b: 378.

¹¹ Belli ve Konyar 2003b: 59 vd.

Nekropol Alanı

Kalenin yaklaşık olarak 250 m güney eteğinde ve “Ziyaret” olarak adlandırılan yerde, nekropol alanı bulunmaktadır. Buraya ziyaret denilmesinin nedeni, kutsal olarak kabul edilen yaşlı bir ağacın bulunmasıdır. Nekropoldeki mezarların üzeri, kuzeydeki yamaçlardan yağmur ve sel sularının taşımış olduğu kalın bir toprak ve taş tabakası ile kapanmıştır. Bu yüzden kalın bir toprak tabakası altında kalan mezarlar, büyük bir şans eseri olarak definecilerin acımasız tahribatından korunmuştur. Yakın çevrede kurgan türü mezarlar görülmediği gibi, çevresi tek sıra taşlarla çevrili (*kromlek*) mezarlar da görülmemektedir. Ziyaret olarak kabul edilen yaşlı ağacın 17 m güneydoğusunda ve nispeten daha eğimli olduğu için üzeri daha az taş ve toprak ile kaplı olan alanda yer alan büyük bir oda mezar, ne yazık ki 9-10 yıl önce halk tarafından kaçak olarak kazılmıştır. Bilindiği gibi Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki nekropoller ile sivil yerleşim merkezi, neredeyse iç içedir.¹² Ne yazık ki Aktaş Kalesi’nin güneybatı ve güney eteğinde heyelanın çok fazla olması nedeniyle, sivil yerleşim merkezine ait herhangi bir konuta ait duvar kalıntıları görülmemektedir.

Kabaca kuzey- güney doğrultusunda uzanan mezar, 1,65 m genişliğinde ve 3,5 m uzunluğundadır (Res. 3). Birçok Erken Demir Çağı mezarında olduğu gibi, burada da defineciler mezarın üzerindeki ağır kapak taşlarını kaldırarak içeriye girmişlerdir. Yalnızca güney uçta bulunan ağır kapak taşı *in-situ* olarak durmaktadır. Bazı büyük ve ağır kapak taşları da mezarın içine düşmüştür (Res. 8). Mezarın üzeri, enine atılmış ağır ve uzun andezit taşlar ile kapatılmıştır. Kapak taşlarının kenarlarındaki ve üstündeki çıkıntıların büyük bir özenle murçlar ile düzeltildikleri görülmektedir. Oda mezarın yapımında kullanılan taşlar da yine yakın çevrede zengin olarak bulunan andezit yataklarından elde edilmiştir.

Diğer Erken Demir Çağı mezarlarında olduğu gibi, bunun da bir aile mezarı olduğu anlaşılmaktadır. Ön girişi olmayan mezar odasında herhangi bir gömü yapılacağı zaman, kuzey ya da güney uçta bulunan ve nispeten daha küçük olan kapak taşlarından biri kaldırılarak içeriye giriş sağlanmıştır. Güneydeki kapak taşı 1.60 m. uzunluğunda, ağır ve büyük olduğundan, çok büyük bir olasılıkla kuzey uçtaki kapak taşı sık sık kaldırılıp, içeriye yeni gömü yapılmaktaydı. Mezarın mevcut derinliği 1.20-1.45 m. arasında değişmektedir, ancak bu mezarın gerçek derinliği değildir. Zira 9- 10 yıldan beri açık kalan mezarın içi hem taş hem de kalın bir toprak tabakası ile dolmuştur. Toprak içine açılan dikdörtgen biçimli çukurun yan duvarları bindirme tekniği ile inşa edilmiştir (Res. 9). Mezarın mevcut alt taban kısmı 1,6 m genişliğinden, üste doğru 1,35 m.’ye düşmüştür. Mezarın orijinal taban genişliğinin kaç metre olduğunu şimdilik bilemiyoruz. Mezarın yan duvarlarının alt kısmında daha büyük, üst kısımlara doğru ise nispeten daha küçük taşlar kullanılmıştır. Taşlar arasında birleştirici malzeme olarak da çamur kullanılmıştır. Taşların ön yüzleri ile birleşme yerlerinin kabaca düzeltildiği görülmektedir. Taşlar arasında kalan boşluklar da küçük taşlar ile doldurulmuştur. Urartu mezarlarının aksine, mezarın içindeki yan duvarlarda armağanların konulduğu nişlere ve cesedin yatırıldığı sekiye rastlanılmamıştır. Bilindiği gibi bu durum, Erken Demir Çağı mezarlarının karakteristik özelliğini oluşturmaktadır. Mezarı bizzat kazan kişilerin anlattığına göre, mezarda insan iskeletlerinin yanı sıra, bol sayıda küçükbaş ve büyükbaş hayvan kemikleri ile özellikle at kemikleri bulunmuştur. Bunun yanı sıra defineciler, mezar içinde çok sayıda paslı demir parçalarının bulunduğunu da belirtmişlerdir. Mezar toprağının atıldığı kısımda, ne yazık ki herhangi bir çanak- çömlek parçasına rastlayamadık.

¹² Belli ve Konyar 2003b: 91; Belli ve diğ. 2005: 187.

Sonuç

Daha önce de belirttiğimiz gibi Devetaşı Kalesi ve mezarı, Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan diğer Erken Demir Çağı kalesi ve mezarları ile çok büyük bir benzerlik göstermektedir. Bilindiği gibi, İlk Tunç Çağı'nın sonlarından itibaren Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerindeki höyüklerde bir ıssızlaşma başlamıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki höyüklerde oturan insanlar sanki tarımı terk etmiş, suyu ve otu bol olan yaylalara göç etmeye başlamışlardır. Yaylaların sunmuş olduğu bu elverişli koşullar öylesine benimsenmiştir ki, M. Ö. II. binyılda hayvan besiciliğine dayalı yarı göçebe yaşam biçimi neredeyse karakteristik bir duruma dönüşmüştür. İnsanların ovalardaki tarımdan uzaklaşmaları, günümüzdeki iklimin başlangıcı olan daha kurak bir iklimin varlığına bağlanmaktadır. Genellikle küçükbaş hayvan besiciliğine dayalı yarı göçebe yaşam biçimi, Erken Demir Çağı'nda da öneminden hiçbir şey kaybetmeden varlığını sürdürmüştür.¹³ Ancak 9. yüzyılın ortalarında Urartu Krallığı başkentinin Van Kalesi'nde (*Tuşpa*) kurulması ve özellikle Kralı Menua (M.Ö. 810-786) döneminden başlamak üzere yaptırılan çok sayıdaki baraj, gölet ve sulama kanalı sayesinde, sulamaya dayalı modern tarım ön plana geçmiş ve kentler önem kazanmaya başlamıştır. Erken Demir Çağı'nda zengin su kaynakları ile güre dağ çayırıları ve otlakları bol olan yaylalara yakın yüksek tepelerde kurulan kalelerin beyleri, hayvan besiciliğine dayalı yarı göçebe bir yaşam biçiminin organizasyonunu çok başarılı bir şekilde devam ettirmişlerdir. Nitekim M.Ö. 13. yüzyılın ilk çeyreğinden beri çivi yazılı Assur kaynakları, Doğu Anadolu yüksek yaylasında Urartu Krallığı'nın proto tarihini oluşturan *Nairi* ve *Uruatri Beylikleri* hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Örneğin Assur Kralı I. Salmanassar (M.Ö. 1274- 1245) Uruatri'nin 8 krallıktan (beylikten) oluştuğunu, I. Tukulti-Ninurta (M.Ö. 1244- 1208) ise Nairi'nin 60 kralının (beyinin) olduğunu bildirmektedir. Çok değerli olan bu bilgilerden, M.Ö. 13. yüzyılın başlarından beri Doğu Anadolu Bölgesi'nde çeşitli boy ve budunların oluşturduğu *Beylikler Dönemi*'nin bulunduğunu ve merkeziyetçi bir yönetime henüz geçilmediğini öğrenmekteyiz. Hiç kuşkusuz küçük boy ve budunlar, M.Ö. III. binyıldan itibaren Doğu Anadolu Bölgesi'nde ilk kez bir kültür birliği kuran Hurrilerden oluşmaktaydı.¹⁴

Zengin su kaynaklarına sahip olan ve dağ çayırıları ile otlakları güre olan yaylalarda yapılacak yüzey araştırmaları sonucunda, Son Tunç ve özellikle Erken Demir Çağı'na ait önemli kale ve nekropollerin bulunacağını ümit etmekteyiz. Bulunacak olan her yeni kale ve nekropol, Doğu Anadolu yüksek yaylasında şimdilik çok az bilgi sahibi olduğumuz Beylikler Dönemi'nin dini, mimari ve politik tarihine büyük katkılar sağlayacaktır. Çivi yazılı Assur belgeleri daha iyi değerlendirilecek ve 60 beyin olduğu belirtilen küçük yönetim merkezlerinin olup olmadığı araştırılacaktır. Bunun yanı sıra küçükbaş hayvan besiciliğine dayalı yaşam biçimini geleneksel olarak sürdüren ve her yıl yaz mevsiminde yaylalara göçerek yarı göçebe bir yaşamı devam ettiren topluluklar, aynı zamanda 4000 yıldan beri süregelen "yaylacılık kültürü" hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir.¹⁵ Öğrendiğimiz bu değerli bilgiler sayesinde, M.Ö. II. binyılın çok az bilinen yaylacılık kültürünü daha iyi anlayacağız.

¹³ Belli ve Konyar 2003b: 3 vd.

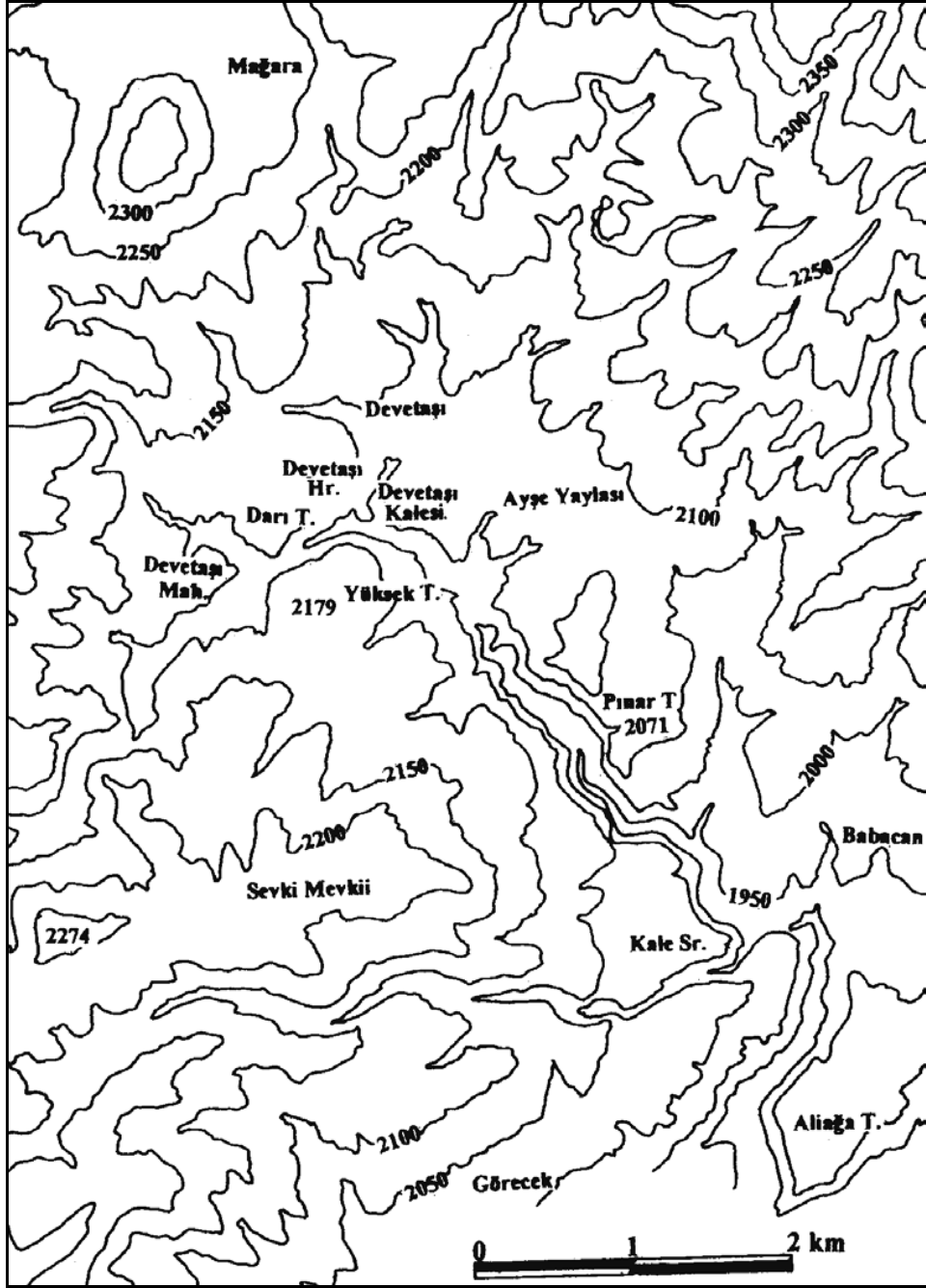
¹⁴ Belli ve Konyar 2003b: 90.

¹⁵ Yakar 2001: 489.

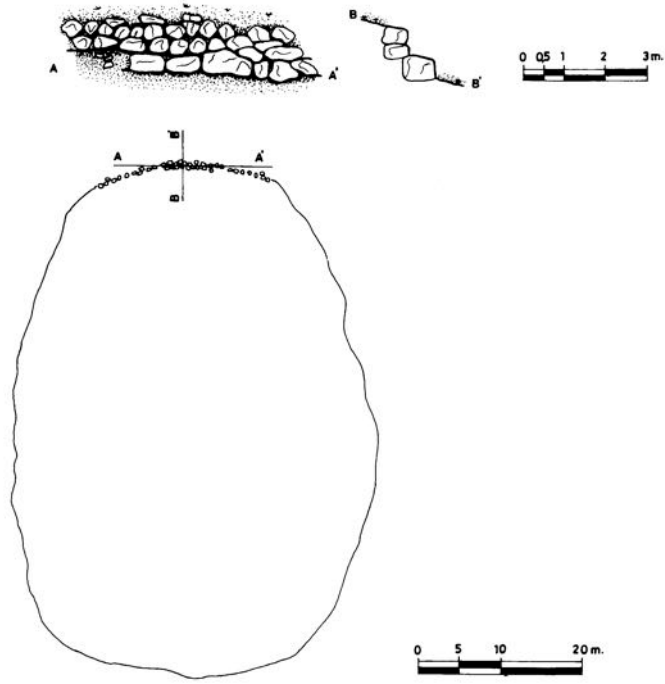
Kaynakça

- Altınlı, E. 1964. *Türkiye Jeoloji Haritası- Explanatory Text of the Geological Map of Turkey*. Ankara: Maden Tetkik Arama Enstitüsü.
- Atalay, İ. ve K. Mortan 1997. *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Bahşaliyev, V. 1997. *Nahçıvan Arkeolojisi- The Archaeology of Nakhichevan*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. 1999. *The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- _____. 2001a. "An Early Iron Age Cemetery in the Va Region: Ernis- Evditepe." *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932- 2000)*, O. Belli (derl.), İstanbul, 145- 149.
- _____. 2001b. "Urartian stone quarries and workshops in the Van Region." *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932- 2000)*, O. Belli (derl.), İstanbul, 375- 381.
- _____. 2001c. "İstanbul University and Turkey's First International Project in Archaeology: Archaeological Survey in Nakhichevan", (ed. O. Belli), *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932- 2000)*, İstanbul, 411- 417.
- _____. 2004a. "Doğubayazıt Bölgesi'nde Tunç Çağı Kalelerinin Araştırılması- Research for Bronze Age Fortresses in Doğubayazıt Region." *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, O. Belli (derl.), İstanbul, 27- 40.
- _____. 2004b : "An Early Iron Age and Urartian Fortress in the Van Region: Aliler." *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 46/1: 5- 14.
- _____. 2005a . "Research on Early Iron Age Fortresses and Necropoleis in Eastern Anatolia." *Anatolian Iron Ages, 5, The Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6- 10 August 2001*, A. Çilingiroğlu ve G. Darbyshire (derl.), London, 1- 13.
- _____. 2005b. "Iğdır Ovası'nda Erken Demir Çağı Kale ve Nekropollerinin Araştırılması." *Prof. Dr. Refik Duru'ya Armağan*. İstanbul: Ege Yayınları (baskıda).
- Belli, O. ve V. Sevin. 1999. *Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar 1998- Archaeological Survey in Nakhichevan 1998*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. ve V. Bahşaliyev. 2001. *Nahçıvan Bölgesi'nde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak Çömlek Kültürü- Middle and Late Bronze Age Painted Pottery Culture in the Nakhichevan Region*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. ve E. Konyar. 2001. "Archaeological Survey on Early Iron Age Fortresses and Necropoleis in Northeast Anatolia." *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932- 2000)*, O. Belli (derl.), İstanbul, 331- 335.
- _____. 2003a. "Ernis- Evditepe: The Largest Early Iron Age Necropolis in Eastern Anatolia." *Tel Aviv* 30, 167- 203.
- _____. 2003b. *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropollerini- Early Iron*

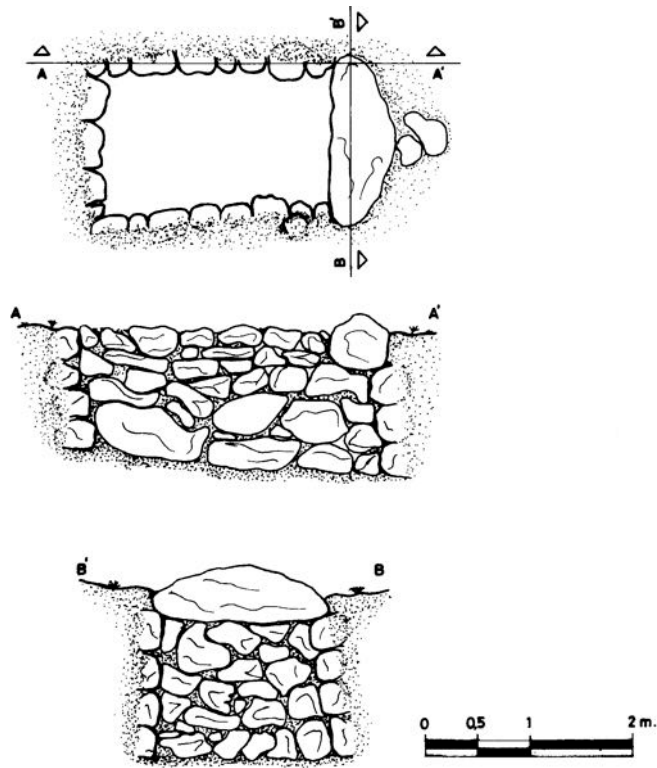
- Age Fortresses and Necropolises in East Anatolia.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O., C. Avcı, İ. Z. Konuralp, İ. Ayman. 2005. "Iğdır Ovası'nda Urartu ve Erken Demir Çağı Kaleleri ile Nekropollerinin Araştırılması- The Research of Urartian and Early Iron Age Fortresses and Necropoleis on Iğdır Plain." O. Belli ve B. B. Kurtel (derl.), 60. *Yaşında Sinan Genim'e Armağan, Makaleler.* İstanbul: Türkiye Anıt Çevre Değerlerini Koruma Vakfı, 172- 195.
- Özırat, A. 2001. *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Saraçoğlu, H. 1956. *Doğu Anadolu I.* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Sözer, N. 1972. *Kuzeydoğu Anadolu'da Yaylacılık.* Ankara: İş Matbaacılık ve Ticaret.
- Şami, N. 1972. *Zafername,* (çev. N. Lügal). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yakar, J. 2000. *Ethnoarchaeology of Anatolia: Rural Socio- Economy in the Bronze and Iron Ages,* Tel Aviv University Sonia and Marco Nadler Institute of Archaeology Publications 17, Jerusalem.

Res. 1. Devetaşı Kalesi ve yakın çevresinin topografik planı

Res. 2. Devetaşı Kalesi'nin planı ve sur duvarının kesitleri

Res. 3. Devetaşı mezarının plan ve kesitleri

Res. 4. Devetaşı Deresi ve Kalesinin kuzey yönden bir görüntüsü

Res. 5. Elips şeklinde bir plan gösteren Devetaşı Kalesi

Res. 6. Kalenin güneyindeki kayalık kesim

Res. 7. Kalenin duvar örgü sistemi

Res. 8. Mezarın içine düşen ağır kapak taşları

Res. 9. Yan duvarları bindirme tekniğinde yapılan mezar odası

Ayanis Urartu Tapınağının Mülkleri

Altan Çilingiroğlu

*Ege Üniversitesi
İzmir*

Ayanis Urartu Kalesi Van'ın (eski Tuşpa) 38 km. kuzeyinde, Ağartı adlı köyün 500 m kuzeyinde yer alır. Van Gölü'nden 300 m içerideki kale deniz seviyesinden 1866 m yüksekliktedir. Kalenin etrafı 400 x 150 m boyutlarındaki sur duvarları ile çevrilmiştir. Kalenin en yüksek noktasında tapınak alanı inşa edilmiştir. Alana giriş kuzeydoğudan açılan bir kapı ile mümkündür. Alan 30 x 30 m ölçülerindedir ve içinde 12,45 x 13 m boyutlarında çekirdek tapınak vardır. Tapınağın, doğu hariç, üç tarafını ölçüleri 2 x 2 m civarında olan payeler çevirir. Payelerin önünde ahşaptan yapıldığı kesin olan portiko vardır. Çekirdek tapınağın önünde üstü açık bir avlu yer alır. Avlunun ortasındaki yuvarlak planlı yapı dini merasimlerde görev alan kişiler için olmalıdır. Tapınak alanının kuzey bölümünde, avlu zemininin altına yapılmış depo odaları vardır. Depo odaları birbirlerine açıklıklar ile bağlanmıştır. Depoların tek girişi alanın güneybatısına yapılmış merdivenli bir açıklıktır. Alanın kuzeyinde olan ancak tapınak alanına yapıştırılmış olarak inşa edilen çok katlı mekanlar vardır. Bu mekanların alan ile bağlantısı kuzey duvarı üzerinde açılmış bir kapı ile sağlanmıştır. Mekanların tapınak alanının dışında başka yapılar ile olan bağlantısı henüz saptanamamıştır.¹

Tapınak alanına girişi sağlayan ve alabaster eşik taşına sahip olan kapının önünde ve avlu zemininin hemen altında iki adet yapım diskisi bulunmuştur.² Disklerin üzerindeki yazıtta "Argiştı oğlu Rusa tarafından Tanrı Haldi'ye armağan edildi" ibaresi vardır.³ Yazıtta açıklıkla görüldüğü gibi tapınak alanı Tanrı Haldi için yaptırılmıştır. Alan içinde yaralan tapınak yazıtında da tapınağın yine Tanrı Haldi'ye inşa edildiği belirtilmiştir. Tapınak alanında ortaya çıkan yüzlerce silah üzerlerindeki yazıtlardan bilindiği gibi silahlar Tanrı Haldi'ye armağan olarak sunulmuştur. Çok sayıda silahın tapınak duvarları üzerine veya payelerin üzerlerine asıldıkları anlaşılmaktadır. Tanrılara sunulan armağanların belli bir süre sonra tapınak alanı içinde olan depolara aktarıldığı ve burada korunduğu görülmüştür. Depoların ulaşılması zor mekanlar olduğu ve buraya yerleştirilen eserlerin dışarıya çıkartılmadığı düşünülmektedir. Bu bir anlamda tapınağın malı olan eşyaların tapınak depolarında süresiz olarak saklandığını anımsatmaktadır.

Prof. Dr. Abdullah Yaylalı ile dostluğumuz 1977 yılında göreve başladığım Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde başlamıştır. Anı kitabına bu mütevazı makale ile katkıda bulunmak istedim. Kendisine nice başarılı yıllar dilerim. Bu makalenin İngilizce çevirisi VI. Anadolu Demir Çağlar Sempozyumu'nun kitabında yayınlanacaktır.

¹ Çilingiroğlu ve Salvini 2001.

² Sağlamtimur et al. 2001: res. 6.

³ Salvini 2001a: 275

Tapınak depo odalarında adak eşyalarının dışında başka bir buluntu bulunmamıştır. Küpler içinde saklanan tahıl, şarap veya su tapınak alanı depolarında yoktur. Depolara girişi sağlayan mekânın içinde bulunan birkaç küçük boyutlu küp ve kazan tapınakta gerçekleştirilen merasimlerde kullanılan akdarı ve buğday için kullanılmıştır. Günlük hayatta sıkça kullanılan ve Ayanis Kalesi'nin diğer alanlarında ele geçen kaplar tapınak depolarında bulunmamıştır. Altından yapılmış rozet, aslan ve çeşitli süslemelere ait parçalar tapınak alanının ikinci katındaki mekanlardan düşmüş olmalıdır. Tapınak alanı içinde ortaya çıkartılan buluntular, eğer tapınak işleri ile ilgilenen bazı kimseler (rahip veya rahibeler gibi) var ise onların günlük ihtiyaçlarını karşılayacak türde malzemeler değildir. Bu insanların ikamet edeceği ve eşyalarının saklanacağı bazı mekanlar olmalıdır ve bu mekân veya yapıların da tapınak alanı ile bağlantısı olmalıdır.

Tapınak alanına doğudan girişi sağlayan kapının doğusunda ortaya çıkartılan yeni bir payeli yapı tapınak ile ilgili olmalıdır. Ayanis kazısının erken yıllarında bulunan ve yayınlarda "Doğu Depoları" olarak ⁴ adlandırılan mekanlara batıda bitişik olarak inşa edilmiş yeni kalıntılar gün ışığına çıkarılmıştır. Ortaya çıkan ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan dört adet paye bu alanda çatısı payelerle taşınan bir yapının varlığını kanıtlamıştır. İlerdeki kazılarda payelerin sayılarının artacağı kesindir. Yapının tapınak alanı ile olan bağlantısı henüz bulunamamış olsa da bu bağlantının tapınağın doğusuna yapışık olarak uzanan koridordan olması gereklidir. Önceki kazı sezonlarında çok sayıda küp ve kapların ortaya çıkartıldığı alanın (8 No.lu Alan) bu yapının bodrum katı olduğu anlaşılmıştır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve 10 m derinlikteki koridor içinde iki sıra halinde 18 adet pithos bulunmuştur. Pithosların yükseklikleri 2,15 m, karın çapları ise 1,5 m.'yi bulmaktadır. Bunlar kalede bulunan en büyük pithoslardır. Bazılarının üzerinde basit süslemeler olmasına karşın hiçbir yazı yoktur. 2 ve 4 no.lu pithosların arasına yerleştirilmiş 19 adet farklı formda kaplar ele geçmiştir. Kapların yapılış kalitesi, pişmesi ve işçiliği çok iyidir. Depo içinde mobilya parçaları, iki adet tahrip olmuş yonca ağızlı tunç testi ve bir pithosun yanında ahşap bir kap parçası buluntuların diğerleridir. Alan içinde bir adet tunç miğfer parçası ele geçmiştir.

Tapınak alanından doğrudan bağlantısı olmayan ve yayınlarda "Batı Depoları" olarak adlandırılan (7 No.lu Alan) kısımda yüzlerce pithos, depolama küpü ve bulla ele geçmiştir.⁵ Pithoslar ve kaplar çok sayıda ince uzun depo mekanları içine yerleştirilmiştir. Batı depolarında ele geçen diğer buluntular arasına kandiller, kap altlıkları ve kazanlar vardır. Batı depolarında bulunan pithosların üzerlerinde kapasiteleri ⁶ ile ilgili çivi yazıları vardır. Dikkat edildiğinde buralarda bulunan eşyaların günlük hayatta kullanılan eşyalar oldukları görülmektedir. Bullalar üzerindeki yazıtlardan depolarda saklanan bazı malların, krallığın farklı yörelerinden farklı insanlar tarafından gönderildiği anlaşılmaktadır. Gönderilen mallar arasında saman, buğday ve bitumen vardır. Malları içeren kapların ve pithosların bullalar ile mühürlenmesi ve pithoslar üzerindeki kapasite yazıtları malların bir tür vergi toplama sonunda kaleye geldiğini göstermektedir. Depo mekanları içinde ele geçen taştan yapılmış bir kanal ⁷ saklanan malların bir şekilde dağıtıldığını da kanıtlamaktadır. Olasılıkla kalede depolanan tahıl, yağ ve şarap gibi bazı malların kale dışındaki dış kette yaşayan insanlara ihtiyaç duyulduğu zamanlarda dağıtılmış olduğu gözlemlenmektedir. Doğu depoları ve tapınak alanı depoları ile batı depo mekanları arasında şu önemli farklar vardır:

⁴ Çilingiroğlu 2001: 74.

⁵ Çilingiroğlu 2001: 67-74.

⁶ Reindell ve Salvini 2001: 121-141; Sağlamtimur, baskıda

⁷ Çilingiroğlu 2001: res. 1, 3, 13.

- Doğu depolarında saklanan malların nereden geldiği belli değildir ve bunu belirtecek bullae yoktur
- Doğu depolarında saklanan malların ne kadar olduğu pithoslar üzerine yazılmamıştır
- Doğu depolarında bulunan pişmiş toprak ve tunç kaplar kaliteli prestij mallarıdır
- Tapınak alanı depolarında günlük kullanıma ayrılmış mal yoktur
- Tapınak alanı depolarındaki malların Tanrı Haldi'ye, bir başka deyişle tapınağa ait olduğu yazıtlar ile vurgulanmıştır
- Batı depolarında günlük kullanılan mallar vardır
- Batı depolarına giren malların miktarları küplerde yazılıdır
- Batı depolarındaki malların kimler tarafından gönderildiği bullalar ile anlaşılmaktadır
- Batı depolarına giren malların halka dağıtıldığı gözlenmektedir
- Batı depolarında prestij malları yoktur

Depolar arasında gözlenen bu farklılıkların nedeni batı depolarının toplanan vergilerin saklandığı ve dağıtıldığı bir alan oluşundan kaynaklanmaktadır. Doğal olarak batı depolarındaki malların kalede yaşayanlar tarafından da kullanıldığı kabul edilmelidir. Buraya gelen mallar kalenin envanterine dahil edilmiştir. Doğu depolarındaki buğday, şarap veya yağ gibi malların envantere işlenmemesinin nedeni bunların halka dağıtılmadığını gösterir. Bu durum tapınak alanı içinde saklanan silah ve diğer malların ve doğu depoları içinde bulunan malların tapınağın mülkiyetinde olması ile açıklanabilir.

Tapınak alanının doğusunda ortaya çıkmaya başlayan ve olasılıkla tapınak mülkiyetinde olduğunu belirttiğimiz yapının kale içindeki yapılar arasında önemli bir yeri olmalıdır. Ayanis Kalesi yapım yazıtında bu yapının adı belirtilmemiştir.⁸ Yazıtta inşa edilen yapılar arasında bir kale ve bir kutsal alanın var olduğu, bunların dışında kale etrafında bir kent, bağlar ve meyve bahçeleri yapıldığı belirtilmektedir. Ancak yazıtın inşa faaliyetleri ile ilgili 6. satırının yarısı ve 7. satırın tümü boş bırakılmıştır. 2004 kazı sezonunda III No.lu alanda yürütülen arkeolojik kazılar yüzlerce atılmış keramiğin yanında bir bullanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bullanın üzerindeki yazıtta “Argiştı oğlu Rusa’nın *ashihusi* binası inşa ettiği yıl...” ibaresi vardır.⁹ Bulla üzerinde ifade edilen *ashihusi* yapısının Ayanis Kalesi’nde mi yoksa bir başka kalede mi yapıldığı şimdilik kesin değildir. *Ashihusi* adına Ayanis örneğinden önce sadece bir kez Adilcevaz Kef Kalesi yazıtında rastlanır.¹⁰ Kral II. Rusa Kef Kalesi’nde de aynı adlı bir yapıyı inşa ettiğini söyler. Ayanis bullası üzerinde söz edilen ve belli bir yıla adını veren *ashihusi* binasının da Kef Kalesi’ndeki yapıyı ifade ettiği önerilebilir. Ayanis Kalesi’nde önceki yıllarda ele geçen birçok bullanın kaleye gelen mallarla ilgili olduğu bilinmektedir.¹¹ Doğal olarak yeni bullanın da bu tür bir mal girişi ile ilgili olabileceği mümkündür. Ancak unutulmaması gerekli bir nokta ise Ayanis Kalesi’nden de dışarıya çeşitli malların gönderildiği ve bu malların da üzerinde bullaların var olması gerekliliğidir. Sonuç olarak yeni bullanın Ayanis Kalesi’nde üretildiği ve üzerinde adı geçen *ashihusi* binasının da Ayanis’teki bir yapı ile ilgili olabileceği varsayılabilir.

⁸ Çilingiroğlu ve Salvini 1995: 111-120.

⁹ Bu bullanın çevirisi M. Salvini tarafından yapılmıştı ve tam çeviri kendisi tarafından yayınlanacaktır.

¹⁰ Salvini 1998: 124.

¹¹ Salvini 2001b: 279; Abay 2001: 321.

Ashihusi binasının payeli bir salon olduğu önerilebilir. Binaın depo mekanları ile ilişkili olduğu ve bazı bilim adamlarının ¹² aksine *ashihusi* kelimesinin “içki kurbanı yapılan kült mekânı” şeklinde tercüme edilmemesi gerektiğı ileri sürülmüştür.¹³ Kef Kalesi’ndeki hemen tüm yapıların payeli yapılar olduğu da dikkat çekicidir. Bu salonların tapınak mimarisinin önemli bir parçasını oluşturduğu ve *ashihusin* tapınak depolarını temsil etmiş olabileceğı ileri sürülmüştür.¹⁴ Ayanis’te kazılan doğu yapısı kesinlikle payeli bir salondur ve yapı depo mekanlarına sahiptir. Tapınak alanının hemen doğusunda ve tapınak alanı ile ilişkili olarak inşa edilmiş oluşu yapının önemini vurgulamaktadır. Ayanis kapı yazıtında bir buçuk satırın boş bırakılmasının bir nedeni olmalıdır. Büyük ihtimalle henüz tamamlanamayan veya ileriki yıllarda yapılması planlanan yapıların adları bu boş alana yazılmak istenmiştir. Yazıttaki boşluk *ashihusi* kelimesini sığdıracabilecek uzunluktadır. Bugün elimizde var olan deliller Ayanis Kalesi’nde de bir *ashihusi* binasının var olabileceğini ve binanın son yıllarda ortaya çıkartılan payeli salon olabileceğini göz ardı etmememizi göstermektedir. Ayanis Kalesi’nden her yıl gün ışığına çıkartılan yeni veriler bir çok konuda olduğu gibi *ashihusi* binası konusunda da yeni bilgiler verecektir.

Tapınak alanında ve doğusundaki payeli salonda yılın farklı aylarında yapılan dini merasimler gerçekleşmiş ve bu merasimlerde ve din ile ilgili diğer işlerde görev alan insanlar bu yapılarda yaşamış olmalıdır. Tapınak alanının balkon gibi olan ikici katından düşen altın eşyaların bu kişilere ait olması mümkündür. Birçok betimli eser üzerinde¹⁵ dini merasimlerde görev alan rahip ve rahibelerin var olduğu ve bu kişilerin kurbanlık hayvanları taşıdıkları ve ellerinde standart taşıdıkları görülmektedir. Bazı eserler üzerinde balık şeklinde bir pelerin taşıyan rahiplerin var olduğu bilinmektedir.¹⁶ Rahipler ile ilgili olarak Urartu yazıtlarına çok fazla bilgi yansımamış olsa da, bazı kişilerin tapınakta görev almasının gerekli olduğu ve görev almak istemeyenlere, tarladan taş toplama cezası verildiğı bilinmektedir.¹⁷ Eğer önerdiklerimizde doğruluk payı var ise bu durumda Urartu kaleleri içinde yer alan bazı yapıların tapınak mülkiyetinde oldukları ve bu binalarda rahip ve rahibelerin ikamet ettikleri önerilebilir. Tapınağa sunulan çok sayıdaki canlı kurban veya diğer armağanların tapınağın malı olduğu ¹⁸ ve tapınak alanlarında özellikle saklandığı benimsenebilir. Tapınağın zenginleşmesine bu armağanlar katkıda bulunduğu gibi yine tapınağın mülkiyetinde olan arazilerden ¹⁹ elde edilen tahıl, şarap ve yağ gibi mallar da bu zenginliği arttırmış olmalıdır. Urartu resmi dinini tesis eden erken Urartu krallarının bu zenginliğin krallık yararına kullanılması konusunda önlemler aldıkları kesindir. Çeşitli tanrılara kesilen binlerce kurbanlık hayvanın krallık, tapınak ve halk arasında paylaştırılmış olması kaçınılmazdır. Tapınak zenginliğinin krallığa nasıl bir katkısı olduğu Urartu krallarının bu zenginliğin paylaşılmasında ne kadar ve nasıl pay aldıkları hala bilinmeyen noktalardır. Urartu krallarının dini işlerle ne kadar ilgili oldukları veya kendilerinin başrahip gibi bir sığata sahip olup olmadıkları bilinmemektedir. Bütün bu bilinmezlerle rağmen kale yapılarının kale içindeki dağılımları ve işlevleri arasındaki farklılıklar tapınak mülkiyetine

¹² Bilgiç ve Öğün 1965: 18; Meyer-Opificius 1993: 272.

¹³ Salvini 1998: 127.

¹⁴ Sevin 2000: 304-305.

¹⁵ Çilingiroğlu 1997: çizim 37, res. 94 ve 96; Piotrovsky 1967: res. 34, 35, 58, lev.18.

¹⁶ Piotrovsky 1967: res. 58.

¹⁷ Diakonoff 1991: 14. Tarladan taş toplama cezası tapınak için yeni tarım arazilerinin açılması için kullanılmış olabilir.

¹⁸ Diakonoff 1991: 17.

¹⁹ Karş. Diakonoff 1991: 17.

ait bazı yapıların var olabileceğini, yapıların, içlerindeki malların ve hatta tapınağa gelir sağlayan bazı arazilerin sahipleri sınıfı tarafından sahiplenildiğini göstermektedir.

Kaynakça

- Abay, E. 2001. "Seals and sealings." *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, A. Çilingiroğlu and M. Salvini (der.). Roma: Istituto per gli studi micenei ed egeo-anatolici, 321-351.
- Bilgiç E. ve B. Öğün. 1965. "Adilcevaz Kef Kalesi İkinci Mevsim Kazıları." *Anatolia* 9: 1-20.
- Çilingiroğlu, A. ve M. Salvini. 1995. "Rusahinili in Front of Mount Eiduru: The Urartian Fortress of Ayanis (7th. Century B.C.)." *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 35: 111-120.
- Çilingiroğlu, A. 1997. *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- _____. 2001. "Storerooms." *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-98*," A. Çilingiroğlu and M. Salvini (der.). Roma: Istituto per gli studi micenei ed egeo-Anatolici.
- Diakonoff, I.M. 1991. "Sacrificies in the City of Teiseba (UKN 448)-Lights on the Social History of Urartu." *AMI* 1991: 13-21.
- Piotrovsky, B.B. 1967. *Urartu*. London: Cresset Press.
- Mayer-Opificius, R. 1993. "Gedanken zur Bedeutung des urartaischen Ortes Kefkalesi." *Istanbul Mitteilungen* 43: 267-278.
- Reindell, I. ve M. Salvini. 2001. "Die urartaischen Hohlmasse für Flüssigkeiten." *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 43: 121-141.
- Sağlamtimur, H. Baskıda. "Volumes of some Urartian pithoi." *V. Anadolu Demir Çağlar Sempozyumu*. Sağlamtimur, H., G. Kozbe, Ö. Çevik.
- _____. 2001. "Small Finds." *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, A. Çilingiroğlu and M. Salvini (der.). Roma: Istituto per gli studi micenei ed egeo-anatolici, 319-250.
- Salvini, M. 1998. "The Inscription of the Urartian King Rusa II at Kefkalesi (Adilcevaz)." *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 40: 123-129.
- _____. 2001a. "Royal Inscriptions on Bronze Artifacts." *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, A. Çilingiroğlu and M. Salvini (der.). Roma: Istituto per gli studi micenei ed egeo-anatolici, 271-278.
- _____. 2001b. "Inscription on Clay." *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, A. Çilingiroğlu and M. Salvini (der.). Roma: Istituto per gli studi micenei ed egeo-anatolici, 279-319
- Sevin, V. 2000. "Adilcevaz Kef Kalesi sarayı üzerine bir not." *Emin Bilgiç Hatıra Kitabı*, İstanbul: İslam, Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, 303-308.

Van/Kalecik Urartu Nekropolü

Ka. 10 Mezarı Demir Buluntuları

Hanifi Biber

*Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Van*

Van/Kalecik Nekropolü, Urartu Krallığı'nın başkenti Van Kalesi'nin (Tuşpa) bir ön karakolu işlevine sahip, Kalecik Kalesi'nin de yer aldığı, Van ili, merkez ilçeye bağlı aynı adlı köyün yaklaşık 1,5 km kadar kuzeyinde yer almaktadır. Nekropolün çevresinde, Şahbağı Tepesi'nin batı eteğinde konumlandırılmış, 39 x 40,5 m'lik bir alan içinde 45 x 55 m'lik sıralar halinde "Dikilitaşlar", bunların batı ve kuzeybatısında yer alan, yumruk büyüklüğündeki taşlarla çevrilmiş farklı ölçülerde dört "Taş Halka" yer almaktadır (Res. 1). Dikilitaşlar ve Taş Halkaların işlevi henüz anlaşılabilmiş değildir. Ancak ilk tahminler astronomi, bir takvim sistemi veya dinsel törenlerle ilişkili olabileceği yönündedir.¹ Yeraltına oyulmuş oda mezarlardan oluşan nekropol alanı "Dikilitaşlar"ın yaklaşık 150 m batısındadır. Burada yatanların diğer ünitelerle ilişkisi henüz bilinmemektedir. Ancak hiçbir günlük yaşam izi ve konut, tapınak gibi bir mimariye rastlanılmayan bu alandaki mezarlara gömülenlerin dinsel-törensel bir işleve sahip oldukları sanılan bu kompleksle bir şekilde bağlantılı oldukları tahmin edilmektedir.

2004 yılı kazıları sırasında incelenen Kalecik Nekropolü'ndeki oda mezarlar, diğer Urartu halk mezarlarında olduğu gibi, çoğunluğu bir ön giriş (dromos) ve bununla bağlantılı küçük veya büyük bir odadan oluşmaktadır. Dromosla oda arasındaki geçiş çoğu kez küçük taşlarla desteklenmiş iri sal taşlarla kapatılmıştır. Dikdörtgen planlı mezar odalarından bazılarında niş ve sekiler bulunmaktadır. Defineciler tarafından yağmalanmış olduğu için gömü şekli ve gömülerle birlikte mezara bırakılan armağanlar konusunda sağlıklı bilgilere ulaşmak güçtür. Ancak ele geçen buluntular arasındaki tipik Bianili seramik parçaları, tunç, gümüş ve altından haşhaş ve aslan protomlu iğneler, ejder başlı bilezikler, küpeler, yüzükler, akik ve karnelyen boncuklar Urartu sanatı hakkında şimdiye kadar bilinenleri doğrulamaktadır.

Mimarisi ve buluntuları ışığında Urartu Dönemi'ne ait olduğu anlaşılan Kalecik mezarları içinde Ka.10. mezarı (Res. 2-4), tipiyle değilse de ele geçen buluntularıyla dikkat çekicidir. Kuzeybatı-güneydoğu eksenli Ka.10 mezarı; 0.72 x 0.9 m ölçülerinde dikdörtgen bir ön giriş odası ve 1.90 x 2.60 m.'lik dikdörtgen planlı bir odadan oluşmaktadır. Bu mezar da maalesef diğerleri gibi defineciler tarafından yağmalanmış ve özgün durum bozulmuştur. Ancak, dromosla oda arasındaki geçişi kapatan kapak taşı oda içerisine düşürülmüş vaziyette ele geçmiştir. Odanın ortasına yakın bir kesimde, doğu-batı doğrultusunda

¹ Kalecik çalışmaları hakkındaki ilk haberler için bkz.: Çavuşoğlu ve Biber 2005; Sevin 2005.

uzatılmış durumda yetişkin iskeletleri ve 3 adet kafatası ortaya çıkarılmıştır. Girişin hemen ön kısmında, kapak taşı ile iskeletler arasında büyük bir şans eseri definecilerin gözünden kaçmış olması muhtemel bir grup demir eser ele geçmiştir. Şimdiye kadar hiçbir Urartu mezarında rastlanılmayan bu denli yoğunlukta demir eserin bir küme oluşturacak biçimde ele geçmesi oldukça dikkat çekicidir. Çünkü Urartu mezarlarında el geçen buluntular arasında tunçtan üretilmiş olanlar her zaman çoğunluktadır.² Eserler arasında tunç kabzalı-demir namlulu, demir kınlı bir adet kılıç, mızrak ucu, balta, ahşap saplı oldukları anlaşılan bıçaklar biri büyük iki spatül ve farklı tip ve boyutlarda kesiciler bulunmaktadır.

Kınlı Kılıç

[Kazı Env. No: Ka.10.4/04.25-26. Uzunluk: 70 cm, namlu genişliği: 3,5 cm]

Tek parça demirden, dövme tekniğinde yapılmıştır (Res. 5). Tunçtan döküm çerçeveli, kavrama çıkıntılı ve balçağı kelepçeli kabza sistemine sahiptir. Demir namlusu ince-uzun yapılı, paralel kenarlı iki ağızlı ve sivri uçludur. Tarafımızdan yapılmış Urartu kılıç tipolojisine göre³ “Kabzası çerçeveli çift ağızlılar” grubuna giren bu kılıcın kabzasının bir benzeri Van/Altıntepe Nekropolü’nde, namlusu katlanmış durumdaki bir başka benzeri de Habipuşağı Nekropolü’nde ele geçmiştir. ⁴ Van Müzesi’ne ve İstanbul Arkeoloji Müzesi’ne satın alma yoluyla kazandırılmış örnekleri de bulunan bu tip kılıçlar M.Ö. 8. yüzyıl başlarından itibaren kullanılmaya başlanmış olmalıdır.⁵ Kılıçla birlikte ele geçen demir kının ahşap kaplamaları çürümüş, kın pabucu ve “V” yapılı kın kenarlıkları parçalar halinde ele geçmiştir. Mevcut uzunluğu 50 cm, genişliği 3,5 cm olan kın, klasik “kompozit yapılı” Urartu kınlarının güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır.⁶ Başka hiçbir kültürde benzeri görülmeyen Urartu kınları form olarak pek fazla değişmeden, krallığın başlangıcından sonuna kadar hemen hemen aynı yapıyı tekrarlayarak kullanıla gelmiştir.

Mızrak Ucu

[Kazı Env. No: Ka.10.7/04.28. Uzunluk: 31,5 cm, Kovan çapı: 2,4 cm]. (Res. 6)

Tek parça demirden dövme tekniğinde yapılmıştır. Kovanlı (soketli) tiptedir. Namlusu eşkenar dörtgen kesitli ve sivri uçludur. Soket kısmı namluya doğru daralan silindirik yapılıdır. Gerek satın alma yoluyla müzelere kazandırılmış olanlar ve gerekse Ayanis ve Toprakkale gibi Urartu kalelerinde yapılan arkeolojik kazılarda şimdiye kadar ele geçen mızrak uçlarının tümü soketli tiptedir.⁷ Birkaç tunç örnek dışında çoğunluğu demirden üretilmiş bu mızrak uçları genellikle yaprak formu namlulara sahiptir. Kalecik’te ele geçen mızrak ucu dar ve keskin omurgalı namlu yapısıyla bilinen “yaprak formu” Urartu örneklerinden farklılık arz etmektedir. Bu tipin çok sayıda tunç örneği Orta Tunç Çağı’nda Kafkasya’da Doğu Gürcistan ve Trialeti’de görülmektedir. ⁸ Bu nedenle ilk kez karşılaşılan bu örneğin bir Urartu mızrak ucu tipi mi, yoksa dış kaynaklı (hediye, ganimet v.b.) bir silah mı olduğu açık değildir.

² Urartu mezar buluntuları için bkz.: Ögün 1973; Ögün 1974; Ögün 1978; Sevin et al. 2000.

³ Biber 2005: 156-158.

⁴ Biber 2005: 48, Kat. No. 24; Işık 1987: 560-562, res. 25-26; Biber 2005: 51, Kat. No. 27.

⁵ Biber 2005: 46, Kat. No. 22, 50, 52, Kat. No. 26 ve 28.

⁶ Urartu kınları için Biber 2005: 172; Gambaschidze et. al. 2001: 405, Kat. No. 369; Abramishvili 2003: lev. 1/68

⁷ Derin ve Çilingiroğlu 2001: 169-172, Fig. 1-4; Wartke 1990, 123-126, res. 31.

⁸ Picchelaury 1997: lev. 71, 1230-1231, lev. 72: 1232-1237; Kuftin 1941: 329, lev. XLVII, 333, lev. XLIX.

Balta

[Kazı Env. No: Ka. 10.6/04.27. Uzunluk: 14 cm, genişlik: 4 cm, Sap yuvası çapı: 3 cm]

Tek parça demirden dövme tekniğinde yapılmıştır (Res. 7). Sap delikli ve çekiç başlıdır. Çekiç kısmı kısa dikdörtgen prizmatik, namlusu uca doğru genişleyerek incelen yassı formu, ince ve keskin ağızlıdır. Sap deliği ise yuvarlak kesitlidir. Bu tür baltalarının Karmir-Blur, Yukarı Anzaf ve Toprakkale gibi Urartu merkezlerinden gelen örnekleri bulunmaktadır.⁹ Ernis (Evditepe)'de ele geçen bu tip bir balta Van bölgesinde Erken Demir Çağ'ından itibaren kullanıldığını göstermektedir.¹⁰ Anadolu dışında ise Kafkasya'da Gürcistan-Samtavro mezarlarında ve Luristan'da bulunmuş, Demir Çağ'a tarihlendirilen örnekleri bilinmektedir.¹¹

Bıçaklar

[Kazı Env. No: Ka. 10.15/04.36, Ka. 10. 18/04.39, Ka. 10.17/04.38 ve Ka. 10.16/04.37]

Ka. 10 mezarı toplu demir buluntuları içerisinde uzunlukları 11.3 ile 13 cm. arasında değişen dört adet bıçak bulunmaktadır (Res. 8). Tümü tek parça demirden, dövme tekniğinde üretilmiştir. Ahşap bir tutamağın içine sokulan kısa ya da uzun sap demirine sahiptirler. Namlu sırtı kalın ve dışbükey, ağız kenarları ince ve içbükey yapılıdır. Bazılarında sap demiri veya omuz üzerinde perçinlere yer verilmiştir. Namlu yapıları çok az farklı olmakla birlikte, Toprakkale, Kayalıdere, Iğdır/Melekli Nekropolü, Erivan Nekropolü ve Van/Altıntepe Nekropolünde ele geçen sap demirli bıçaklar Urartu'da yaygın olarak kullanılmıştır.¹²

Spatüller

[Kazı Env. No: Ka. 10.14/04.33, Ka. 10.13/04.34]

Ka. 10 mezarında ele geçen eserler arasında iki adet spatül yer almaktadır (Res. 9). Bunlardan büyük olanının uzunluğu 18 cm. ve genişliği 6 cm.'dir. Diğeri ise 9 cm. uzunluğa ve 1.5 cm. genişliğe sahiptir. Tek parça demirden dövme tekniğinde yapılmışlardır. Sapları dar ve uzun, gövdeleri uca doğru genişleyerek incelen dikdörtgen yapılıdır. İnce ve keskin ağızlıdır. Büyük spatülün bir benzer Varto/Kayalıdere'de ele geçmiştir.¹³ Elazığ Müzesi'ne satın alma yoluyla gelmiş, Patnos bölgesinden olduğu belirtilen¹⁴ spatüller de Kalecik'tekiyle yakın benzerlik içindedir. Ancak küçük olanın bir benzerine bugüne kadar Urartu'da rastlanmıştır değildir.

Kesiciler

Ka. 10 mezarında ele geçen kesicilerin tamamı tek parça demirden, dövme tekniğinde yapılmıştır (Res. 10). Namlu sırtı kalın ve dışbükey, ağız kenarı ince ve içbükey yapılıdır. Sap demirli de dahil tamamının sap kısımlarında tutamak olarak kullanıldığı anlaşılan ahşap

⁹ Belli 1996: 167-168, res. 9-10; Wartke 1990: lev. XXIX-b.

¹⁰ Sevin 1987: 39, lev. IV, res. 6:3.

¹¹ Abramishvili 2003: lev. 1/4-9; Pleiner 1967: 27, fig. 7:5, Muscarella 1974: 67, Fig. 3671033.

¹² Wartke 1990: 104, res. 24; Biber 2005: 117, Kat. No. 93; Barnett 1963: 186, res. 38/6-8; Biscione 1994: 123, fig. 7:10; Biber 2005: 125, Kat. No. 101.

¹³ Erzurum Müzesi, Env. No. 362.

¹⁴ Belli 2004: 238.

izleri mevcuttur. Kesicilerden biri (Kazı Env. No.: Ka. 10.10/04.31.) 17 cm. uzunluğa, 4 cm. namlu genişliğine sahiptir. Uca doğru daralan dörtgenimsi sap demirlidir (Res. 10a). İkinci kesici (Kazı Env. No.: Ka. 10. 11/04.32) 16.5 cm. boyunda, 5 cm. genişliktedir. Sap kısmında dar, uca doğru genişleyen hafif kavisli namlu formuna sahiptir. Ucu düz sonlanmaktadır (Fig. 10b). Ka. 10.14/04.35. kazı env. nolu kesicinin uzunluğu 16.0 cm., namlu genişliği. 3 cm. dir. Üst kısmı yuvarlak, dörtgen bir sap demirine sahiptir. Kavisli namlusu sivri ucla sonlanmaktadır (Res. 10c). Dördüncü kesici ise (Kazı Env. No: Ka. 10.08/04.29.) 26 cm. uzunluğunda, 6 cm. genişliktedir (Res. 10d). Kesicilerin sonuncusu (Kazı Env. No: Ka. 10.9/04.30.) nun uzunluğu 23 cm, genişliği 5.5 cm.'dir (Res. 10e). Her iki kesici de ortası geniş, sap ve uç kısma doğru daralan hilâl formu namlu yapısına sahiptir. İlk sırada tanımlananın bir benzeri Dedeli Nekropolünde ele geçmiştir.¹⁵ Son iki kesicinin, Karmir-Blur'da¹⁶ ve Dedeli mezarları'nda¹⁷ ortaya çıkarılmış olanların yanı sıra günümüzde Elazığ Müzesi'nde sergilenenler¹⁸ gibi çok sayıda örneği bulunmaktadır ve bu tip 'hilâl biçimli' kesiciler genellikle "orak" olarak nitelendirilmektedir. Bununla birlikte söz konusu kesicilerin tarımsal bir işlev taşıyıp taşımadığını söylemek için şimdilik yeterli veriye sahip değiliz. Ancak, tüm buluntu topluluğu göz önüne alındığında daha çok silah denilebilecek aletlerden oluştuğu görülmektedir. Bu nedenle tam anlamını bilemediğimiz kesicilerin de eğer özel bir işlevleri yoksa, birer silah olması ihtimali düşünülmelidir.

Yukarıda tanımlanan kılıç, balta, mızrak ucu, bıçak, spatül ve kesicilerin bazıları Urartu'da yaygın olarak kullanılmış, bazıları ise enderdir. Bu buluntuların aynı mezarda ve bir küme halinde ele geçmiş olmaları oldukça dikkat çekicidir. Bu durum Ka. 10 mezarına gömülmüş olan kişilerin kişilikleriyle mi ilgiliydi? Yoksa nekropol yakınındaki "Dikili Taşlar" ve "Taş Halkalar"la bağlantılı özel bir görevle mi ilgiliydi? Hiç şüphesiz bu soruların cevabı Kalecik'te önümüzdeki yıllarda yapılacak detaylı kazılarla bulunmaya çalışılacaktır. Ancak, yukarıda sunduğumuz toplu demir koleksiyonundan da anlaşılacağı üzere Van/Kalecik Nekropolü'ndeki Ka. 10 Mezarı daha çok M. Ö. 8. yüzyılda özel görevleri olan kişilere ait bir gömü mekânı olarak kullanılmış olabilir.

¹⁵ Ögün 1978: lev. CLXII:41.

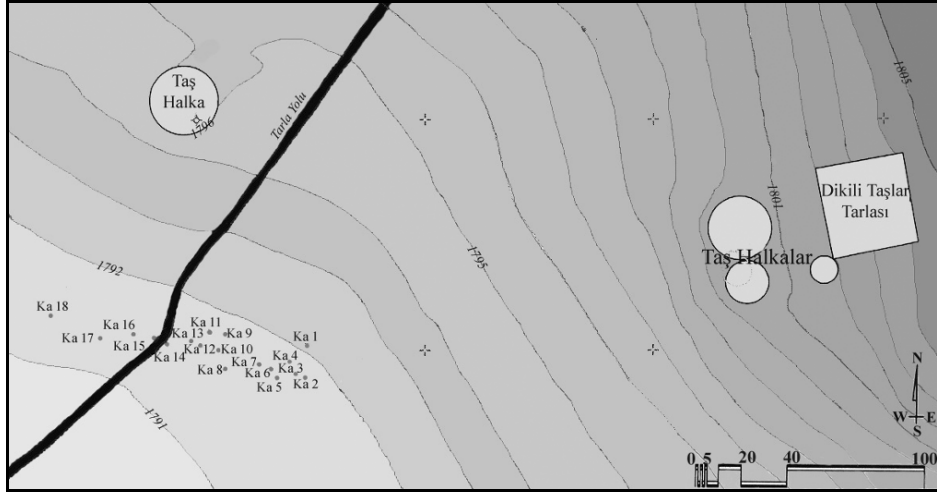
¹⁶ Pleiner 1967: fig. 2:7.

¹⁷ Ögün 1978: lev. CLXII: 42

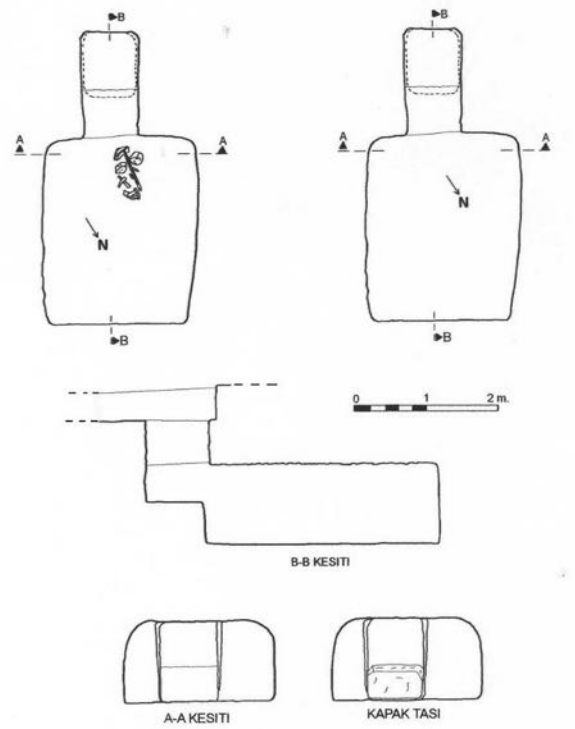
¹⁸ Belli 2004: 239.

Kaynakça

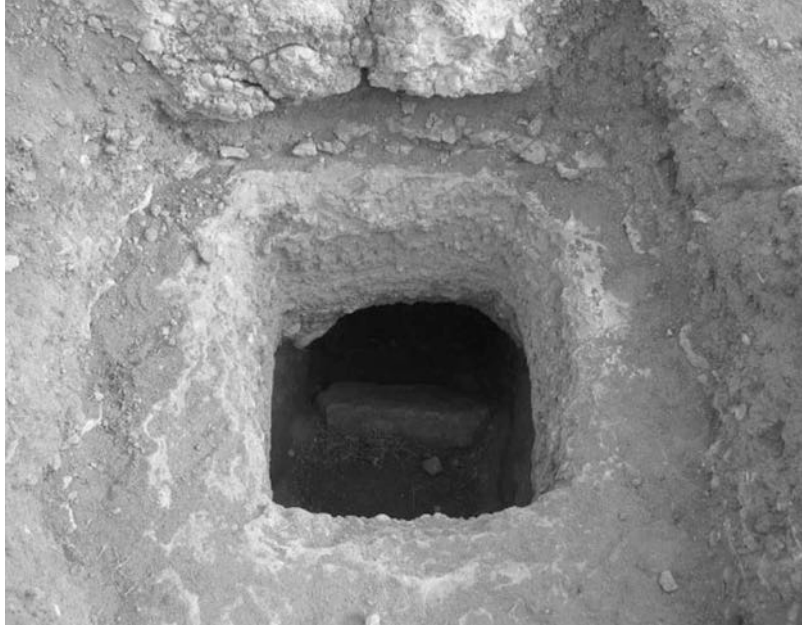
- Abramishvili, R. 2003. "Towards tating the remains of the Late Bronze Age and of the Period of Wide Adoption of Iron, Discovered at the Samtavro Brial Ground." *Problems of Caucasian Bronze-Iron Age Archeology*, Tiflis, 12-26.
- Barnett, R. D. 1963. "The Urartian Cemetery at Igdyr." *Anatolian Studies* 13: 153-198.
- Belli, O. 1996. "Çekiç Başlı Urartu Baltaları." *Anadolu Araştırmaları* 14: 161-182.
- _____. 2004. "Pre-Islâmic Period. İslam Öncesi." *Anadolu. Dökümün Beşiği*. İstanbul, 225-248.
- Biber, H. 2005. *Urartu Silahları: Kılıç, Hançer ve Bıçaklar*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Biscione, R. 1994. "Recent Urartian Discoveries in Armenia: The Colombarium of Erevan." *Studio Micenei ed Egeo-Anatolici* 34: 115-135.
- Çavuşoğlu, R. ve H. Biber. 2005. "Van-Kalecik Kazısı 2004." *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 19: 31-32.
- Derin, Z. ve A. Çilingiroğlu. 2001. "Armour and Weapons." *Ayanis I*. Roma, 155-187.
- Gambaschidze, I., A. Hauptmann, R. Slotta, Ü. Yalçın, Ü. 2001. *Georgien Schätze Aus Land Des Goldenen Vlies*. Bochum.
- Işık, C. 1987. "Habipuşağı Nekropolü." *Belleten* LI, 200: 549-564.
- Kuftin, A. 1941. *Archaeological Excavations in Trialeti I, An Attempt to Periodize Archaeological Materials*, Tiflis.
- Muscarella, O.W. 1974. "The Iron Age at Dinkha Tepe." *Metropolitan Museum Journal* 9: 35-90.
- Öğün, B. 1973. "Die Urartäischen Gräber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos." *The Proceedings at the Xth International Congress of Classical Archaeology I*, 61-67.
- Öğün, B. 1974. "Urartu Halk Mezarları" *Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı*. Ankara: DTCF. Yayını, No. 239, 443-467.
- _____. 1978. "Die Urartäischen Bestattungsbräuche." *Studien Zur Religion und Kultur Kleinasiens*, Leiden, 639-678.
- Picchelaui, K. 1997. *Waffen der Bronzezeit Aus Ost-Georgian*. Espelkamp.
- Pleiner, R. 1967. "The Beginnings of the Iron Age in Ancient Persia." *Annals of The Náprstek Museum* 6: 9-72.
- Sevin, V. 1987. "Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler." *I. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu*, A. Çilingiroğlu (derl.) İzmir: Ege Üniversitesi, 35-55.
- _____. 2005. "Urartu Bilmecesi, Van'ın Sır Taşları." *Atlas* 143: 80-88.
- Sevin, V., A. Özfirat, E. Kavaklı. 2000. "1997-1998 Van/Altıntepe Urartu Nekropolü Kazıları." *21. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1: 421-434.
- Wartke, R.-B. 1990. *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*. Berlin.

Res. 1. Van/Kalecik Nekropolü ve çevresi.

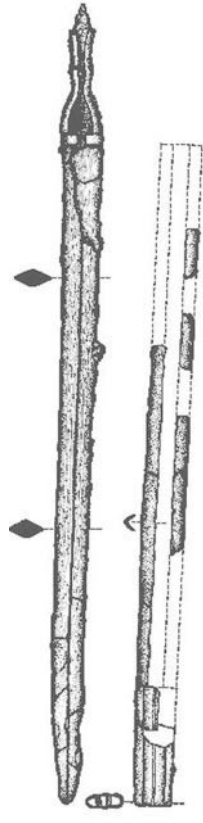
Res. 2. Van/Kalecik Nekropolü Ka. 10 Mezarı

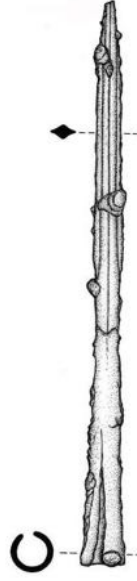
Res. 3. Ka.10 mezarının dıştan görünüşü

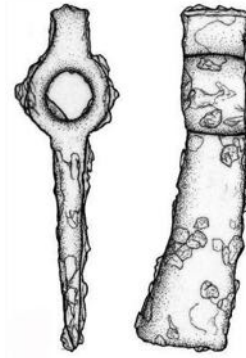
Res. 4. Ka.10 mezarı içinden bir görüntü

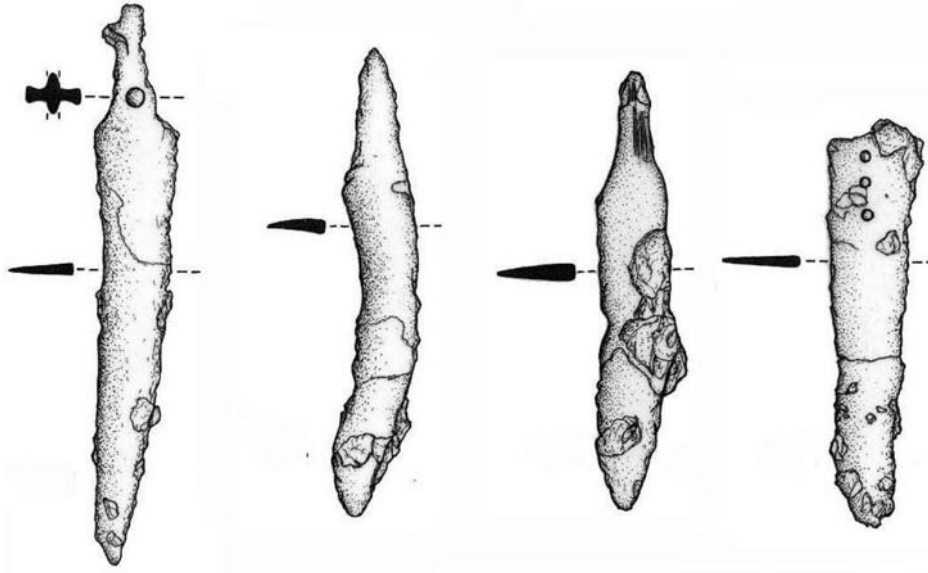
Res. 5. Kınlı kılıç

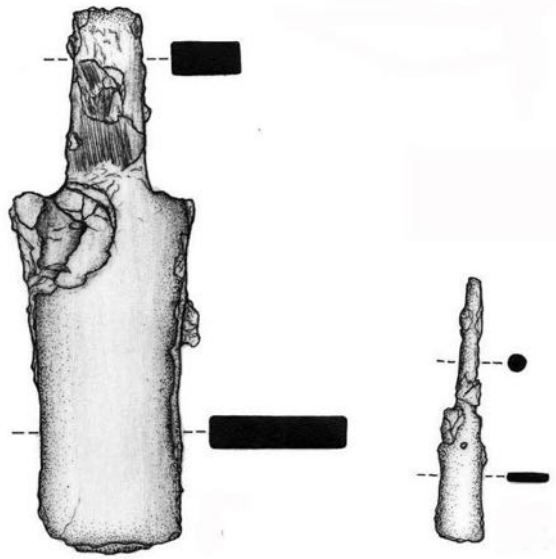
Res. 6. Mızrak ucu

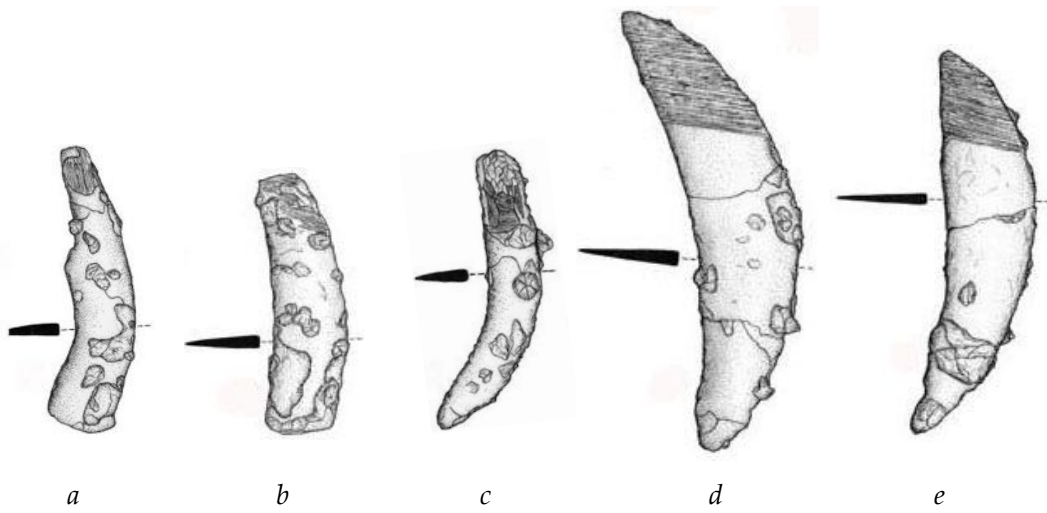
Res. 7. Balta

Res. 8. Bıçaklar

Res. 9. Spatüller

Res. 10. Kesiciler

Zernaki Tepe Urartu Kaya Mezarları

Rafet Çavuşoğlu

Yüzyüncü Yıl Üniversitesi

Van

Zernaki Tepe, Van ili Erciş ilçesinin hemen kuzeyinde, zemin seviyesinden 60 m ile 140 m arasında değişebilen yüksekliğe sahip, yaklaşık 2,5 km. uzunluğunda ve 1,5 km genişliğinde tepelik bir alan üzerine yer almaktadır (Res. 1). 19. yüzyıldan itibaren arkeolojik araştırmalara konu olan Zernaki Tepeyi önemli kılan özellik, doğu bölümünde yer alan ızgara plan tasarımıdaki şehir kalıntılarıdır. Bu kalıntıların hemen batısında, tepenin en üst noktasında muhtemelen ızgara planla aynı dönemde inşa edilmiş bir de yönetim merkezi yer almaktadır. Defineciler tarafından tahrip edilen sitadelin etrafını sur duvarları çevirmektedir. Tepenin batı ucunda, yine kalıntıları az da olsa toprak yüzeyinden izlenebilen bir bölüm daha bulunmaktadır. Izgara şehir planı birçok bilim adamının dikkatini çekmiştir. Bölge de ilk kez İngiliz bilim adamı Harry F. B. Lynch tarafından 19. yüzyılın başlarında incelemeler yapılmıştır.¹ Bunu 1956 yılında Charles Burney ve ardından Paul Lampl, Carl Nylander ve Taner Tarhan ile Veli Sevin gibi çok sayıda bilim adamı izlemiştir.² Önceleri söz konusu kalıntıların Urartu dönemine ait olduğu kabul edilmişti. Ancak sitadelde definecilerin 1995 yılında kaçak kazılar sonucunda ortaya çıkardıkları yeni buluntular, kalıntıların Urartu sonrasına ait olabileceğine işaret etmektedir. Bu kalıntıları yeniden değerlendiren Sevin, tepenin Sasani dönemine ait olabileceğini ileri sürmüştür.³ Tepenin batı eteklerinde, son zamanlarda defineciler tarafından açılan iki kaya mezarı, Zernaki Tepe üzerine yapılan tartışmalara yeni bir boyut kazandırmıştır. Yukarı Işıklı Köyünün doğusunda, Zernaki Tepe'nin batı eteklerinde iki kaya mezarı ile bir "T" şeklinde bir niş yer almaktadır. Kalker kayalıklarına açılan oda şeklindeki mezarlar aynı doğrultuda ve birbirine yaklaşık 50 m uzaklıktadır. Zemin seviyesinde yer alan "T" şeklindeki niş, kaya mezarlarının yaklaşık 300 m güneyindedir. Kaya mezarları arazideki konumlarına göre güney deki I, kuzeydeki II nolu olarak adlandırılmıştır. Dikdörtgen oda şeklinde düzenlenen iki mezar da düzgün işçilikli, kare biçimli, dromos çukurlara sahiptir. Dromoslar, mezar odalarının kısa duvarından birinin önüne açılmıştır. Kapılar silmeli, basık tonoz şeklindedir. Mezar odaları ne yazık ki defineciler tarafından soyulmuştur.

Bu çalışmaya konu teşkil edilen yapılardan I. Nolu Kaya Mezarı (Res. 2 ve 6) güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda, dromoslu girişe sahip dikdörtgen planda bir mezardır. Özenli bir işçilik gösteren dromos çukuru yaklaşık 1,6 m derinliğinde, 1,1 x 1 m ölçülerinde kareye yakın bir plana arz eder. Güney doğuda yer alan kapı 0,70 x 0,85 m ebatlarında, basık kemerli ve 0,3 m derinliğindedir. Bu girişten 0,15 m aşağıda kalan odanın

¹ Lynch 1901: 28.

² Burney 1957: 49-50; Burney ve Lawson 1960: 185-188; Lampl 1968: 113; Nylander 1965-66: 141, fig.1-6; Tarhan ve Sevin 1977a: 275, 296; 1977b: 354-356

³ Sevin 1997: 173, fig.1-8.

tabanı moloz taş ve toprakla kaplıdır. Boyutları 2,9 x 2 m kadardır. Basık tonoz şeklindeki tavan, zeminden yaklaşık 1,9 m yüksekliğindedir. Girişin solunda ve karşındaki duvarda birer niş yer almaktadır. Soldaki niş 0,90 m genişliğinde, 0,55 m. derinliğinde ve 0,7 m yüksekliğindedir. Karşı duvardaki niş ise zeminden 0.10 m. yüksekliğinde ve 0.60 x 0.50 x 0.50 m. ölçülerindedir.

I. nolu mezarın kuzeyinde yer alan II. Nolu Kaya Mezarı ise (Res. 3 ve 7) doğu-batı doğrultusunda yer alır ve dikdörtgen planlı ve dromos girişlidir. Dromos düzgün işçilik göstermektedir. Arazinin eğiminden dolayı doğu cephesi ile batı cephesi arasında kod farkı bulunmaktadır. Doğü duvarındaki yükseklik 2 m iken, batı duvarında 0.90 m'dir. Kareye yakın dromos çukuru üç cephede 0,8 m iken, doğü duvarında, yani mezar girişindeki cephede 0.95 m.'dir. Batıda yer alan silmeli, tonozlu kapı; 0,6 x 0,7 m ebatlarında ve 0,4 m derinliğindedir. Kapıdan, 0,5 m aşağıda kalan odanın tabanı, günümüzde taş ve toprakla kaplıdır. Dikdörtgen şeklindeki mezar odası 1,2 x 2,15 m ölçülerindedir. Tonoz şeklindeki tavan, zeminden ortalama 1,6 m yüksekliğindedir. Kuzey ve güney duvarlarının yaklaşık orta bölümünde karşılıklı birer niş bulunmaktadır. Kuzeydeki niş, 0,8 m genişliğinde, 0,3 m derinliğinde ve 0,6 m yüksekliğindedir. Güneydeki niş ise 0,5 x 0,25 x 0,6 m ölçülerindedir. Girişin karşısındaki duvarda Urartu mezar mimarisinden sıkça hatırladığımız seki yer almaktadır. Seki zeminden 0,3 m yükseklikte ve 0,55 m genişlikte.

"T" Şeklindeki Niş (Res. 4 ve 8) ise Kaya mezarlarının yaklaşık 300 m güneyinde zemin seviyesinde bulunmaktadır. Köşeleri silmeli nişin iç kısmı taş ve toprakla doldurulmuştur. Şimdiki mevcut yüksekliği 1,3 m, genişliği 0,95 m ve derinliği 0.60 m'dir. "T"nin yatay kolu 2,1 m uzunluğunda, 0,30 m çapında, dairesel kesitlidir. Bu türde nişleri, Erçiş/Madavank ve Van Kalesi'nden de bilmekteyiz.⁴ Bu türde nişlerin Urartu'ya özgü bir uygulama olduğunu birçok örnekten bilmekteyiz. Zernaki Tepe'deki niş, mezarların hemen yakınında yer alırken, Madavank'dakiler mezarların hemen altında, zemin seviyesinde bulunmaktadır. Bu yerleştiriliş düzeni farklılığına karşın, Zernaki Tepe'deki "T" şeklindeki niş, Madavank örnekleriyle çok yakın benzerlikler taşımaktadır.

İncelenen bu iki mezar tek odalı, dromoslu, silmeli kapılı ve kemerli nişleri ile ortak özellik göstermektedir.⁵ Buna karşılık, I. nolu mezar, büyüklüğü, sekisinin bulunmaması ve işçiliğinin II. nolu mezara göre az da olsa düzenli olmasıyla farklılık gösterir. Benzerlikleri fazla olan her iki mezar klasikleşmiş Urartu mimarisinin özelliklerini yansıtmaktadır. Ele aldığımız mezarlar mimari açıdan Van/Altıntepe, Van/Kalecik, Adilcevaz, Dedeli ve Yukarı Göçmez örnekleriyle hem bölgesel hem de yapılaş tekniği açısından benzer özellikler sergilemektedirler.⁶ Erken Demir Çağ'dan beri bölge halkları tarafından mezarlarda kullanılan sahte-kemer yani aşırma-bindirme tekniğiyle oluşturulan tonoz türü üst örtü mimarisini, Ernis/Evditepe, Dilkaya, Karagündüz ve Yoncatepe nekropollerinden bilmekteyiz.⁷ Bu geleneğin Urartu oda mezar mimarisinde de, erken dönemlerden itibaren hem toprak altı örme mezarlarında hem de kaya mezarlarında kullanıldığını görmekteyiz.

⁴ Madavank'daki "T" şeklindeki nişler, IV ve V no'lu kaya mezarlarının hemen altında yer almaktadırlar. Çavuşoğlu 2003: 143-147, fig. 11,13. Van Kalesi'nde 9 adet bulunan "T" şeklindeki nişler, genelde yürüme seviyesine yakın sathlarda ve kalenin dört bir yanına dağılmış konumda bulunmaktadırlar. Tarhan 1994: 26, fig. 3; Işık 1995: 16vd, res. 62-63. Bu türdeki nişlerin "Boğa başı" biçiminde tasarlandığını ve tapınmaya yönelik olarak oluşturulduğunu ileri sürmektedir.

⁵ Urartu kaya mezarlarındaki ölü külte ilişkin döşemler için bkz., Çevik 1997: 419-437, 2000: 49-67.

⁶ Bilgic ve Öğün 1974: 32-33; Öğün 1973: 64 ve 66. fig. 6,8; 1974, 444-45, res. 9.16 ve 13; 1978: 650 ve 660, çiz. 6-7; Sevin 1987: 46, lev. XII, res. 18.

⁷ Sevin 1987: 40; Çilingiroğlu 1991: 33; Sevin ve Kavak 1996: 19; 1999: 65; Belli 2002: 267-269, fig.7-10

Ayrıca dromoslu mezar türlerinin de erken dönemde ortaya çıktığına, Urartularda klasik şeklini aldığına ve sevilerek kullanıldığına tanık olmaktadır.⁸

Urartu Devleti, Van/Tuşpa'dan başlayan ve çeşitli yönlerde ayrılan, ulaşım sisteminin güvenliğini sağlamak için çok sayıda kale inşa etmiştir. Urartu'nun kuzey yayılım yolu üzerindeki Zernaki Tepe de önemli kavşak noktalarından birini oluşturmaktadır. Genişçe bir alanı kaplayan tepe, Erciş ovasına hâkim Erciş-Van, Erciş-Ağrı ve Erciş-Bitlis yollarını kontrol edebilecek bir konumdadır.⁹ Bu denli stratejik öneme sahip alanda, Urartu döneminde herhangi bir kale ya da yerleşim alanının olmaması mümkün görünmemektedir. Tepenin batı eteklerindeki iki kaya mezarı ile "T" şeklindeki nişin varlığı bu alanın Urartu döneminde kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir. Ancak, eğer varsa, Urartu dönemine ait kalıntıların Zernaki Tepe'nin hangi kesiminde yer aldığı, alanda yapılacak detaylı araştırmalar ve arkeolojik kazılar sonucunda kesin olarak söylenebilecektir.

⁸ Sevin 2004: 377-378.

⁹ Burney 1957: 43, fig.1.

Kaynakça

- Belli, O. 2002. "2000 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve nekropolü kazısı." *23 Kazı Sonuçları Toplantısı II*: 265-274.
- Bilgiç, E. ve B. Ögün. 1974. "Adilcevaz Kef Kalesi kazıları 1972." *Türk Arkeoloji Dergisi* 30: 31-35.
- Burney, C. A. 1957. "Urartian fortresses and towns in the Van Region." *Anatolian Studies* 7: 37-53.
- Burney, C. A.- G. R., Lawson. 1960. "Measured Plans of Urartian Fortresses." *Anatolian Studies* 10: 177-196.
- Çavuşoğlu, R. 2003. "Rock-cut tombs and an open-air shrine at Madavank, Eastern Turkey." *Ancient Near Eastern Studies* 40: 140-164.
- Çevik, N. 1997. "Urartu kaya mezarlarında ölü kültürüne ilişkin mimari elemanlar." *Türk Arkeoloji Dergisi* 31: 419-459.
- _____. 2000. *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Çilingiroğlu, A.1991. "The Age at Dilkaya." *Anatolian Iron Ages II*, A. Çilingiroğlu ve D. French, derl., Oxford: Oxbow Books, 29-38.
- Işık, F. 1995. *Die Offenen Felsheiligtümer Urartus und Ihre Beziehungen zu denen der Hethiter und Phryge*. Roma: Gruppo editoriale Internazionale.
- Lampl, P. 1968. *Cities and Planning in the Ancient Near East*. New York: Braziller.
- Lynch, H. F. B. 1901. *Armenia. Travels and Studies*. New York: Longmans, Green and Co.
- Nylander, C. 1965-66. "Remarks on the Urartian Acropolis at Zernaki Tepe." *Orientalia Suecana* XIV-XV: 141-154.
- Ögün, B. 1973. "Die Urartäischen Gräber in der Gegand von Adilcevaz und Patnos." *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, Ankara, 61-67.
- _____. 1974. "Urartu Halk Mezarları." *Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Anma Kitabı*: 443-447.
- _____. 1978. "Die Urartäischen Bestattungsbräuche." *Studien zur Religion und Kultur kleinasiens*, 639-678.
- Sevin, V. 1986. "Urartu mezar mimarisine yeni katkılar." *Anadolu Araştırmaları* 10: 329-340.
- _____. 1987. "Urartu oda-mezar mimarisinin kökeni üzerine bazı gözlemler." *Anadolu Demir Çağları I*. A. Çilingiroğlu (derl.), İzmir: Ege Üniversitesi, 35-55.
- _____. 1997. "Van/Zernaki Tepe: on the Urartian grid plan once again." *Anatolica* 23: 174-180.
- _____. 1999. "The origins of the Urartians in the light of the Van/Karagündüz excavations." *Anatolian Studies* 49: 159-164.
- _____. 2004. "Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi. Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu." *Bellesten* 252: 335-386.
- Sevin, V. ve E. Kavaklı.1996. *Van/Karagündüz. Bir Erken Demir Çağ Nekropolü*. İstanbul:

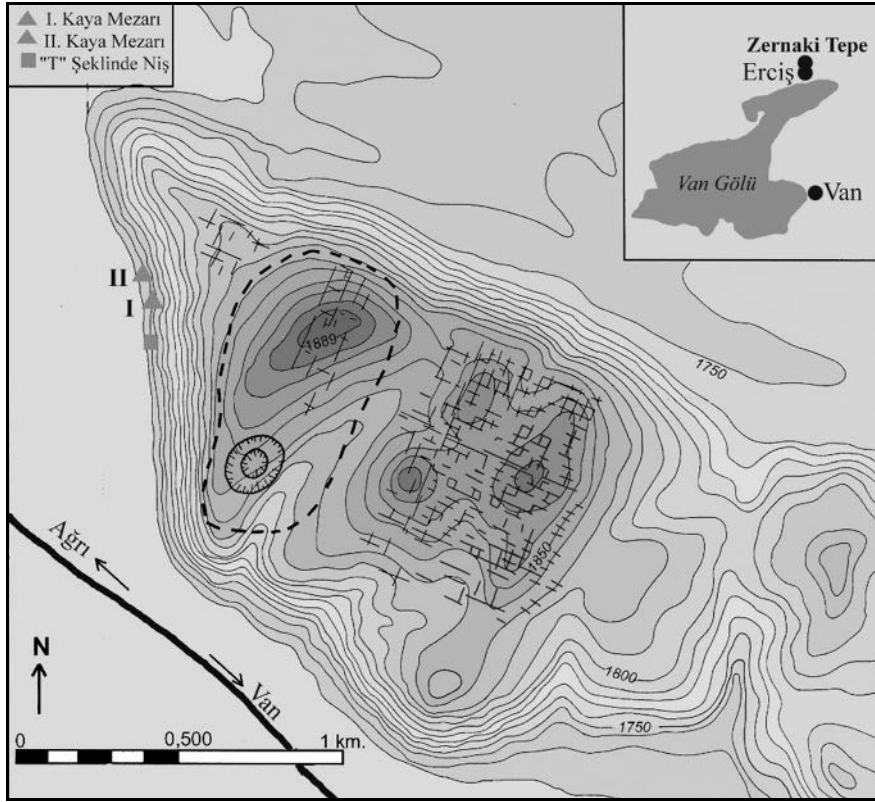
Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Sevin, V. A. Öz fırat, ve E. Kavaklı. 2000. "1997-1998 Van/Altıntepe Urartu Nekropolü Kazıları." 21. *Kazı Sonuçları Toplantısı II*: 421-434.

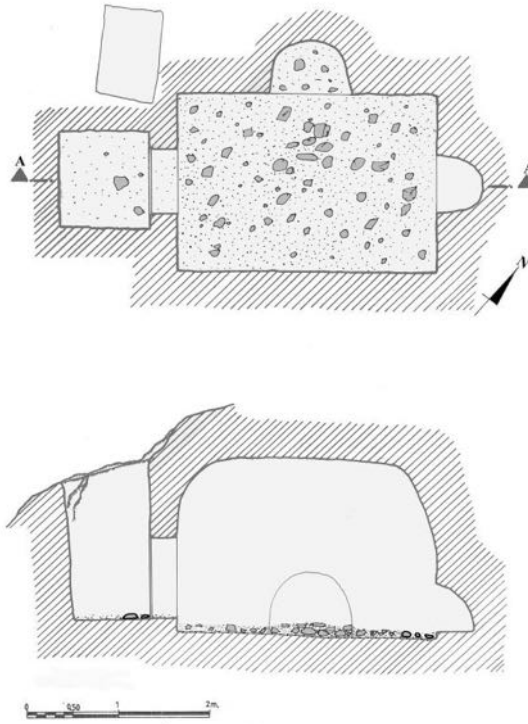
Tarhan, T. M. 1994. "Recent Research at the Urartian Capital Tushpa." *Tel-Aviv* 21/1: 22-57.

Tarhan, T. M. ve V. Sevin. 1977a. "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemeler." *Anadolu Araştırmaları IV-V*: 273-346.

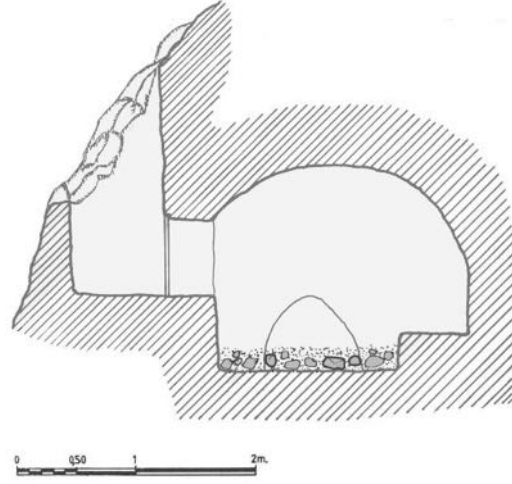
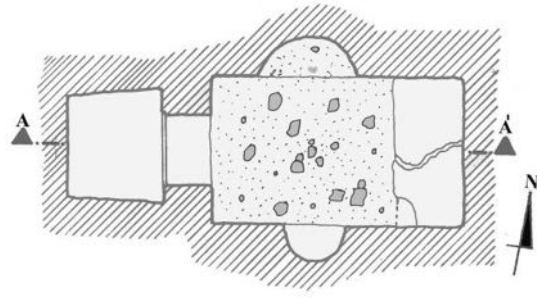
_____. 1977b. "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (II): Konut Mimarlığı." *Anadolu Araştırmaları. IV-V*: 347-365.

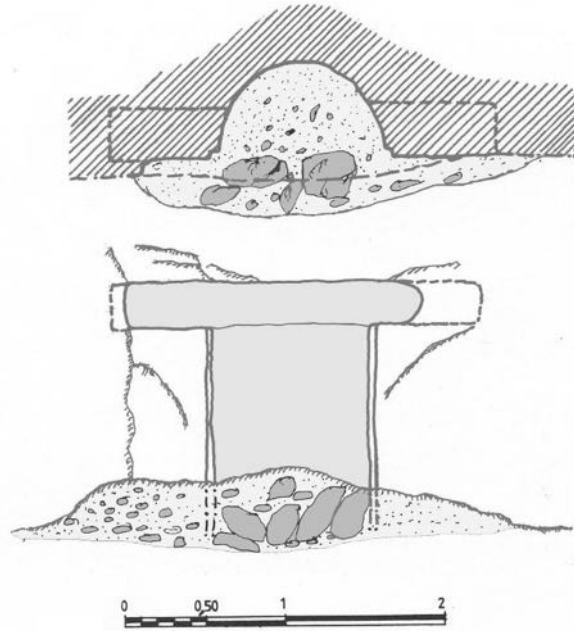
Res. 1. Zernaki Tepenin topografik haritası ve kaya mezarlarının konumu

Res. 2. I No'lu Kaya Mezarının Planı ve A-A Kesiti

Res. 3. II No'lu Kaya Mezarının Planı ve A-A Kesiti

Res. 4. "T" Şeklindeki nişin planı ve cepheden görünüşü

Res 5. Zernaki Tepe kaya mezarlarının güneyden genel görünüşü

Res. 6. I. No'lu kaya mezarının görünüşü

Res. 7. II No'lu kaya mezarının genel görünüşü

Res. 8. "T" şeklindeki nişin genel görüntüsü

Muş/Bulanık Buluntusu Urartu

Bronz Mobilya Aksamları

Mehmet Karaosmanoğlu

Atatürk Üniversitesi

Erzurum

Antik döneme ait mezarların geçmişten beri insanlar tarafından soyulmasına, günümüzde eski kalıntıların tahribi de eklenerek sürmektedir. Bu olaylar, önlemlerin yetersizliği, insanların eğitimsizliği ve kısa yoldan zengin olma hayalleriyle her geçen gün artmaktadır. Burada tanıtacağım eserlerin de soyulmuş ve tahrip edilmiş bir veya daha fazla mezardan çıktığı anlaşılmaktadır. İçimiz sızlayarak izlediğimiz bu harika eserler Muş İli Bulanık İlçesi Adliyesi'nde sürdürülen bir dava nedeniyle, bilirkişi olarak görevlendirilmemiz sonucunda incelenmiştir. Adliyeden gelen ahşap sandığın mührünün açılmasıyla gözlerimize inanmadık, içindeki eserler Urartu dönemine aitti ve onların güzelliği karşısında şaşkınlığımızı gideremedik ve çok üzüldük; yurdumuzdaki tarihi eser soygunları ve tahribi karşısında. Bazı parçalarla ilk kez karşılaşıyorduk, bu nedenle fotoğraflarını çekerek arkeoloji dünyasına tanıtmayı kararlaştırdım. Böylece eserlerin değerlendirilerek yörenin tarihine az da olsa katkı sağlayacağı inancındaydım. Ancak eserlerin kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarılmasından dolayı kazılan yerin tam tespiti yapılamamışsa da Bulanık İlçesi'nin köylerinden biri olması gerekir. Kaçak kazılara ait bu tür eserlerin bir kısmı yurt içinde el değiştirirken bir kısmı da yurt dışına çıkarılmaktadır. Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde de bölgeden getirilen eserlerin olduğu bilinmektedir.¹ Yörede bugüne dek bir kazının yapılmaması büyük bir eksiklik, çünkü Yurdumuzun bu bölgesine ait bilgilerimiz oldukça yetersizdir. Bu çalışmada ele alınan bronz malzeme ahşap mobilyaların aksamı olarak kullanılmıştır. Ayrıca bu mezarlardan bronz at koşumları, menteşeli bir bronz levha, mızrak ucu, taş mühür ele geçmiştir. Malzemenin çok olması nedeniyle burada mobilya aksamı ele alınmıştır.

Ele geçen urartu bronz mobilya malzemeleri arasında üç adet arslan pençesi bronzdan, içi boş döküm tekniğinde yapılmıştır (Res. 1-3). Bunlar genellikle masa, sehpa ve tanrı tahtları gibi mobilyaların ayaklarına giydirilerek bezeme amaçlı olarak kullanılıyor olmalıydı.² 17,2 cm yüksekliğindeki aslan pençesinde dört parmak birbirine bitişik ve parmak eklem başlangıç yerleri şişkince yapılmıştır (Res. 1). Önde, üstte ahşapla metalin uyumu için "U" biçiminde kenarı düzleştirilmiş ve dışa doğru çıkan bir oyuk açılmıştır. Bunun tam arkasında ise dikdörtgen biçiminde 2 cm yüksekliğinde bir çıkıntı bulunmaktadır. Yanlarda üstte küçük kabartma olarak 8 biçiminde süsleme yer almaktadır. Parmaklar ve aradaki geçişler yuvarlak hatlarla sağlanmıştır. Bacağın arka kısmı dışa hafifçe kavislendirilmiştir. Doğallık bozulmamıştır. Birbirinin benzeri ve aynı kalıptan çıkmış aslan

¹ Yaylalı 1997: 19.

² Merhav 1991: 246, res. 1, 2, 6.a.

pençeleri biçiminde ahşap ayaklara geçirilen bu kılıfların yükseklikleri 12,5 cm (Res. 2-3). Birinin üst kısmı bir darbeye eğilmiş, diğeri sağlam olarak ele geçmiştir. Üzerleri yeşil patina ile kaplıdır. Kısa verilen bacağın üstüne de bir öncekinde olduğu gibi, "U" biçiminde kenarı düzleştirilmiş bir oyukluk açılmıştır. Dört parmağın üstleri stilize olarak yapıldığından keskin sırtlıdır. Parmak başlangıçlarındaki eklem yerleri yuvarlak birer bilye gibi verilmiştir. Bacağın arka kısmı boyuna yivlendirilmiştir. Başka herhangi bir bezeme yoktur. Her ikisinde de ayakların altları (tabanları) açık bırakılarak, içine geçen ahşabın alttaki bir kaideye veya bardak biçimli bronz kılıfla birleşmesini sağlamak amaçlanmıştır.

Üç adet ortaları daire ve kare biçiminde, bronz döküm (Res. 4-6), yan yana dizilmiş kenarları ve orta damarı plastik verilmiş uzun yapraklardan oluşan masa veya sehpa gibi mobilyaların ayaklarının başlangıçlarına takılan süsler.³

Bardak biçimli kılıflar (Res. 7-8) bronz içi boş döküm yapılmış, alt çapı 5 cm, ağız çapı 6,3 cm. ve yüksekliği 6,9 cm bardak biçiminde alt kısmı kapalı ve bezemesizdirler. Tahtların, sehpaların veya sandalyelerin ayak uçlarına giydiriliyordu.

Dört adet basamaklı bronz içi boş döküm kılıf (Res. 9-10). Tepe uçları kapalı ve üçlü basamak biçimindedirler. Bronzdan içi boş döküm olarak yapılmışlardır. 4,5 cm eninde yaklaşık 9,5 cm yüksekliğindedirler, benzer kalıptan çıkmışlardır. Sandalye ve tahtların arkalıklarının üst uçlarına takılmaktadırlar.

Çift sarmallı bronz içi boş döküm kaplamalar (Res. 11). Masa, sehpa, tabure ve sandalye ayaklarındaki destek amaçlı yatay gergi olarak kullanılan çubuklara geçirilmektedirler. Karşılıklı iki parçadan oluşan bu kaplamalarda ince kabartma sarmallar bulun-maktadır. Süsleme amaçlı kullanılmışlardır.

Urartulu yönetici sınıf insanının günlük yaşamlarında kullanılan mobilyaların ve tapınaklarındaki tanrı tahtlarının ana malzemesi genellikle ahşaptan yapılıyordu. Urartuların geleneksel olarak oda mezarlara bıraktıkları eşyalar arasında da mobilyalar ilk sırayı almaktadır. Bu bronzlarda, mezara bırakılan ahşap mobilyaların aksamlarıdır; uzun zaman içinde bırakıldığı yerde ısı ve nem farklılıklarından etkilenecek tahrip olmuşlardır. Bunların zamana karşı dayanıksızlığı nedeniyle, bilimsel kazı dışında kurtarılması da olanak dışıdır. Kaçak kazıcılar da bu tür malzemeyi bulduğunda ahşaplarını tahrip ederek bronz aksamlarını almaktadırlar. Bu şekilde ele geçen bronz eserlerin nasıl bir mobilyaya ait olduğunu saptamak güçtür. Bu tür mobilya parçalarının bugüne kadar bilimsel kazılarda ele geçen buluntulardan veya Urartu madeni levhalar üzerindeki betimlerden kullanılış biçimleri konusunda, kısmen de olsa bilgi sahibi oluyoruz.⁴ Bugüne dek, bilimsel yöntemlerle kazılan birkaç oda mezarda bulunan buluntularla ilgili az sayıdaki yayın sayesinde konu hakkında bilgi edinebiliyoruz. Kaçak kazılarda ele geçenlerin yalnız metal kısımları elimize geçmiştir. Van-Toprakkale kazılarında ele geçen kral tahtına ait bronz aksamların, bize mobilyanın tam şeklini veremedikleri için yeniden kurulması için değişik öneriler getirilmiştir.⁵ Bu nedenle elimiz-deki, mobilyalarda dekorasyon amacıyla kullanılan, bu parçaların özellikleri ve kökeni üzerindeki görüşlerimiz bildirilecektir. Urartu ölü gömme geleneğinde oda mezarlara mobilya koyma geleneği ile ilgili buluntular bugüne kadar birkaç yerde ortaya çıkarılmıştır. Örneğin Adilcevaz'da H kayalığında, Kayalıdere'de ve Altıntepe I

³ Merhav 1991: res. 7.a, 8.a, 9.

⁴ Akurgal 1961, 23, res. 8 ve 16; Kyrieleis 1969, lev. 1, 4-6, 9; Anadolu Medeniyetleri Müzesi Rehberi, res. 316.

⁵ Barnet 1950; Seidl 1994: 67.

ve III numaralı oda mezarlarda bu tür buluntular ele geçmiştir.⁶ Ayrıca birçok müzede de kaçak kazılar sonucu ulaşılmış, yalnız bronz aksamalarını görebiliriz.⁷ Z. Derin makalesinde bu mobilyaların ölümler için kurulan ziyafet sofralarından sonra mezarlara bırakıldığını belirtmiştir.⁸ Ancak buna şunu da ilave etmek gerekir, bunlar aynı zamanda ölen kişinin hayatında kullandığı veya sevdiği eşyalar olarak da algılanmalıdır. Mezarlara bırakılan eserlerin kullanılmaması için kırılarak konulması bunların kişilerin hayattayken kullandığını göstermektedir; ayrıca ölen kişinin hayattayken kullandığı mührünün de mezara konulması bunu vurgulamaktadır. Çünkü mezarlarda ele geçen at koşum takımları, kemerler, mızraklar, mühürler de buna işaret etmektedir. Bu tür uygulamalar Anadolu'da özellikle M.Ö. I. binde doğuda Urartu'da, batıda da Frigler'de görülmektedir.⁹ Frig kralları ve elit tabakasını oluşturanlar, ölümlerini tümüslere eşyalarıyla birlikte gömdükleri için, bugüne dek soyulmamış mezarlarda yapılan bilimsel kazılarla arkeoloji dünyasına tanıtılmıştır. Örneğin Friglere ait Gordion'daki tümülüs mezarlarda değişik türlerde ahşap mobilyalar büyük ölçüde sağlam ele geçmiş ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde teşhir edilmektedir.¹⁰ Biz bugün bu sayede Frig mobilyalarının nasıl olduklarını bilebiliyoruz. Bunlarda bronz kaplamalar yerine ahşap işçiliğin ön plana çıktığını görülmektedir.¹¹

Urartulu marangozların, döküm ustalarıyla birlikte çalışarak mobilyalarını, M.Ö. III. binden beri Mısır ve Mezopotamya'daki birçok kültürde de izlendiği gibi, altın, gümüş, fildişi ve bronzlarla süslediklerini ve ayaklarını boğa ayağı veya aslan pençesi biçiminde yaptıklarını görüyoruz. Urartu'da bu geleneğin devam ettirildiğini gerek buluntular gerekse yazılı kaynaklar desteklemektedir. Asur kaynaklarından II. Sargon'un (M.Ö. 714) sekizinci seferinde yağmalanan Urzana Sarayı ve Muşaşir Haldi tapınağından elde edilen ganimetler arasında birçok mobilya çeşitleri de sayılmaktadır.¹² Saray mobilyaları, tahtları, fildişinden yapılmış masaları, abanoz ağacının altın ve gümüşle süslenmiş aksamaları içerdiği yazılıdır. Tapınak mobilyaları arasında bir altın ve fildişi yatak, tanrının değerli taşlarla dekore edilmiş kanepesi vardır. Ayrıca fildişi kakmalı masalar, altın ve gümüşle kaplanmış abanoz ağacından mobilyalardan söz edilmektedir. Ancak bugüne dek yapılan yayınlarda ister kaçak kazılar sonucu müzelere ulaşsın, isterse bilimsel kazılar yoluyla olsun, genellikle daha yalın yapılı olanlarla karşılaşırız. Ele geçenler daha çok bronz olmak üzere gümüş kaplamaların ve fildişi heykelciklerin süslediği mobilyalardır.¹³ Asur kaynaklarında söz edildiği gibi altın kaplamalara rastlanmamasının nedeni, Urartu merkez krallarına ait Van Kalesindeki kaya mezarlarının tamamının soyulmuş olmasındandır.

Mobilyaların, mezarlara bırakılması ve taht ile diğer mobilya ayaklarının boğa ayağı veya arslan pençesi biçiminde tasarlanmasının en erken örneklerini Mısır'da görüyoruz. Burada gerek kabartmalarda gerekse mezarlardan elimize geçmiş orijinal taht ve sandalyelerde bunları izlemek olasıdır. 2. Hanedanlık döneminden (M.Ö. 2720) Saqqara'da ele geçen kireç-taşından dini içerikli bir kabartma ilgi çekicidir.¹⁴ Kralın oturduğu arkalıksız

⁶ Ögün 1974: 446; 1978: 61, Pl. 32, Abb. 18-19, 21; Anadolu Medeniyetleri Müzesi Rehberi, res. 316;

Burney 1966, Fig. 23, Pl. 25.a-b; Özgüç 1969: 10. Lev. 19-24, dn. 16.

⁷ Derin 1996: 135; Yıldırım 1994: 295-300.

⁸ Derin 1996: 135-140.

⁹ Girginer 1996: 49.

¹⁰ Anadolu Medeniyetleri Müzesi Rehberi, res. 255-260.

¹¹ Sevin 2003: 268.

¹² Mayer 1979: 353.

¹³ Özgüç 1969: 22, lev. XXIV.1-5, XXV.3, L.1-4.

¹⁴ Seidlmayer 1998: res. 60.

sandalyenin ayakları boğa ayağı biçiminde ve altında altı katmanlı bir yükseltiyle yere basmaktadır. Bir diğeri 5. Hanedanlık döneminden (M.Ö. 2564-2423) yine Saqqara' daki Ptahhotep'in mastaba mezarı adak odasının batı duvarındaki kabartmada bu kez kısa arkalıklı sandalyenin ön ve arka ayakları aslan pençeleri biçimindedir.¹⁵ Ayrıca ayak altlarında birer yükseltilmiş kaide vardır. Yeni krallık döneminde, yaklaşık 1400'lere tarihlenen, Batı Theben'deki Kha mezarından çıkan ahşap sandalye ise oldukça sadedir.¹⁶ Ayakları aslan pençeleri biçiminde şekillendirilmiştir. Pençelerin altına birer bardak kılıf yükselti yerleştirilmiştir. Mısır mobilyalarının en güzel örneği Kahire Müzesinde yer alan Kral Tutankamun'un (M.Ö. 1347-1338) mezarından çıkan altın, gümüş cam ve değerli taşlarla süslenmiş arkalıklı ve kolçaklı ahşap tahttır.¹⁷ Ayakları aslan pençeleri biçiminde işlenmiştir. Pençelerin altında bardak biçimli yükseltiler vardır. Tahtın oturma yerinin her iki yanını altından yapılmış birer aslan protomu bezemektedir. Mısır'da izlediğimiz bütün bu tür mobilyalarda dikkatimizi çeken ister arslan pençesi, isterse boğa ayakları biçiminde verilmiş olsun bütününün altında yükseltilerin, yani bardak kılıfların olmasıdır.

Aynı tür mobilyaların görüldüğü diğer bir bölge Mezopotamya'dır. Bugün British Müzesinde yer alan ve M.Ö. III. binin ilk yarısına tarihlenen Ur Standard'ı üzerindeki libasyon sahnesinde karşılıklı oturan kişilerin tahtlarının ön ayakları boğa ayağı biçimindedir.¹⁸ Elimizdeki verilere göre bu uygulamanın M.Ö. II. binde Hitit İmparatorluğu ile birlikte Anadolu'ya geçtiği anlaşılmaktadır. M.Ö. II. binin başlarına ait Kültepe-Kaniş'te ele geçirilen birçok mühürlü kil bullalar üzerindeki mobilya çizimlerinde de bu tür uygulamalar vardır.¹⁹ Dönemin en güzel örneği bugün New York Metropolitan Sanat Müzesinde korunan altın takıda kucağında bir çocuk tutan Ana Tanrıçanın tahtında kolçakların ve ayakların aslan pençeleri biçiminde yapıldığını görüyoruz. New York Metropolitan Museum of Art'da bulunan Hitit Dönemine ait geyik biçimindeki gümüş rhyton üzerindeki kabartmada, tanrının oturduğu çapraz ayaklı taburenin ayakları da boğa ayağı biçimindedir.²⁰ Mezopotamya kültürlerinden zengin süslemeli en güzel örnekler Yeni Asur sanatına aittir. M.Ö. 3. ve 2. bin örneklerinde hayvan ayakları tam yapılırken I. bindekilerde, Urartu'da olduğu gibi metalden, daha kısa ve ahşaba geçmeli yapılmışlardır. M.Ö. 9. yüzyıldan Assurnasirpal'ın Nimrud'dan ele geçen, British Müzesindeki kabartmasında ²¹ kralın oturduğu arkalıksız tahtın ön ve arka köşelerinde boğa başları yer alırken ayak gergilerinde ikişerden dört adet sarmal süsleme ve gergi altında da ayak başlangıçlarında yaprak sıraları, bilezikler ve ayak uçlarında bardak kılıfları vardır. III. Salmanassar'ın (M.Ö. 858-827) yaptığı askeri seferlerin betimlendiği Balawat kapısı üzerindeki bronz levha kabartmalarında bir dağın üstüne yapılan stelin kutsama sahnesinde önde bir masa ayakları boğa ayağı biçiminde ve altındaki kaideye basmaktadır. Kaidenin ayakları bardak kılıf biçiminde işlenmiştir.²² Asur'dan en güzel örnek, M.Ö. yedinci yüzyıldan Ninive'den ele geçen ve bugün British Müzesi'nde yer alan kabartmadır.²³ Asur-banipal'ın (M.Ö. 668-627) Kuzey Sarayına ait kabartmada kral bir kline'de uzanmış içki

¹⁵ Lange-Hirmer 1997: res. 70.

¹⁶ Wenzel 1998: 404, res. 129.

¹⁷ Lange 1997: res. 194; Seidel 1998: 241, res. 180-181.

¹⁸ Parrot 1960: 146, res. 175.

¹⁹ Özgüç ve Tunca 2001: lev. 22-23.

²⁰ Akurgal 1995: res. 64-67, 78-79.

²¹ Parrot 1961: 36, res. 41.

²² Parrot 1961: 122, res. 138.

²³ Parrot 1961: 52, res. 60.

içerken, karşısında tahtta oturan ve krala kadeh kaldıran şahıs resmedilmiştir. Burada bizim dikkatimizi çeken, zengin süslemeli, taht, yatak ve masa gibi mobilyalardır. Ortadaki yüksek masanın ayakları aslan pençesi biçiminde ve altındaki ayrı bir kaideye basar. Onun ayakları da konik biçiminde kozalağa benzer tarzda işlenmiştir. Yatağın ve tahtın gergileri ise sarmal bezeklerle süslenmiştir. Tahtın ayağının altında yüksekçe bir tabure vardır. Bu örneklerden izlendiği gibi Mısır'da ortaya çıkan mobilyaların hayvan ayakları biçiminde süslenişi aynı yıllarda Mezopotamya'ya, M.Ö. II. binde Anadolu'ya ve I. binde de Asurla beraber Urartu kültürüne de yansiyarak moda haline geldiğini izliyoruz. Bu uygulama daha sonra, doğuda Perslere ve batıda Greklere geçmiştir.²⁴

Urartu sanatına ait mobilya bezemelerinde genellikle masalarda taburelerde ve tanrı tahtı süslemelerinde aslanpençeleri veya boğa ayaklarının kullanıldıklarını görebiliyoruz. Bulanık eserleri içerisinde bulunan bu aslan pençelerinden Resim 1 de anlatılanlar daha büyük boyludur. Bu parçaların tam olarak nasıl bir mobilyada kullanıldıklarını saptamak oldukça güçtür. Seidl'in Toprakkale tahtının yeniden kurma denemesi konulu makalesindeki çizimde aslan pençelerinin tahtın alt gergileri ile tahtın önünde duran ve ayak altına konulan ayaklıkta kullanıldığı görülmektedir.²⁵ Ancak Urartu sanatına ait resimli malzemede ise genellikle masa, tabure ve sehpa ayaklarında kullanıldıkları izlenmektedir.²⁶ Aynı şekilde yapraklardan oluşan diziler de değişik yerlerde kullanılmıştır. Resim 4-6'da görülen bu aksamın genellikle tahtların ayaklarında, masalarda veya sehpalarda gergi başlarında ya da ayak başlangıçlarında kullanılmıştır. Elimizdeki örneklerden birinin üst açıklığı daire (Res. 4-5), diğeri dikdörtgen biçimindedir (Res. 6). Buradan da anlaşılıyor ki biri yuvarlak bir ahşaba geçirilirken diğeri de dikdörtgen bir ahşaba takılıyordu. Sevilen bir örge olan bu yaprak dizisi örgelerinin tanrı tahtı üzerindeki figürlerin de başlarını süsledikleri ve şamdanlarda da kullanıldıkları görülmektedir.²⁷ Toprakkale'den çıkan bu örnekler bizi kullanım yerleri konusunda aydınlatmaktadırlar.²⁸ Resim 7 ve 8'de izlenilen bardak biçimli kılıflar ise Mısır kültüründe ve Geç Hitit sanatında olduğu gibi, aslan pençelerinin altında masa, sehpa veya ayaklık gibi mobilya ayaklarında kullanılmışlardır.²⁹ Genellikle Urartu resim sanatında, aslan pençeli mobilya ayaklarında aslan pençelerinin direk yere bastığı izlenmektedir.³⁰ Ancak buluntu yeri bilinmeyen bir Urartu kemer parçası üstünde yer alan masanın ayaklarını aslan pençeleri süslerken, alt uçta bardak kılıf olduğunu izliyoruz.³¹ Aynı uygulama Seidl'in yeniden tasarısını yaptığı Toprakkale Tahtı'nın önündeki ayaklıkta da görülmektedir.³² Geç Hitit kabartmalarında da masalarda ve tanrı tahtlarının aslan pençelerinin altında yine bardak kılıf yer almaktadır.³³

Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında bu mobilya parçalarından aslan pençeleri taht, masa, sehpa ve ayaklık/tabure ayaklarında; sarmallar her tür mobilyada gergi süslemelerinde; bardak biçimli kılıflar ayakların uçlarında; yaprak sırası aksamı masa,

²⁴ Kyrieleis 1969: 35, 98.

²⁵ Girginer 1996: 41; Seidl 1994: 67, çiz. 2, 10; Merhav 1991, Res. 1, 3, 4.

²⁶ Merhav 1991: res. 2.

²⁷ Akurgal 1961: 32, res. 8.

²⁸ Seidl 1994: lev. 23.1.

²⁹ Merhav 1991: 261, res. 7.a, 8.a.

³⁰ Kellner 1991: lev. 67.256, 69.262-263, 70.279.

³¹ Kellner 1991: 68, lev. 69.265.

³² Seidl 1994: çiz. 10.

³³ Akurgal 1995: lev. 89, 116; Sevin 2003: 191.

tahtların ayak süslemelerinde, basamaklı kılıflarda sandalyelerin arkalık uçlarında kullanmışlardır. Urartu bronz mobilya aksamalarının tarihlenmeleri konusunda belirleyici özellikleri ortaya koyan bir çalışma yoktur. Biz de bu eserleri yapı olarak benzerleriyle karşılaştırarak erken ve geç olmak üzere tarihlenmeye çalışacağız. Bulanık bronzları üzerinde veya yanında tarihini verebilecek herhangi bir yazıt elimize geçmemiştir. Ancak aslan pençelerine baktığımızda bunların iki farklı tipi, aynı zamanda iki farklı tarihi yansıttıkları görülmektedir. Resim 1’de görülen pençede, diğerine göre özellikle parmakların yapısı ve geçişlerin doğallığı dikkatimizi çekmektedir. Resim 2 ve 3 de ise parmakların şematize işlendiğini görüyoruz. Burada parmaklar sert ve köşeli yapısıyla, doğallığın tamamen kaybolduğu ve parmaktan ziyade yalnız süsleme amaçlı yapıldığı izlenmektedir. Resim 1 de izlenen pençenin benzeri Altıntepe’den ele geçen bir örnekle doğallık ve kalıp yapısı bakımından benzeşmektedir.³⁴ Özgüç tarafından tarih verilmeyen bu pençe, aynı yerden III nolu mezardan ele geçenlerden daha erken olmalıdır.³⁵ Çünkü bu örneklerde parmak üstlerindeki keskinlik yavaş yavaş ortaya çıkmaktadır. Bunların bir benzeri de R. Yıldırım tarafından 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Elazığ Müzesi’ndeki örnektir.³⁶ Urartu sanatında doğallığın kaybolması genellikle M.Ö. 650’lerden sonra olmuştur.³⁷ Parmakların başlangıcını oluşturan yuvarlak yumruların da Akurgal’ın Urartu levhalarında izlediği, “buckel stil” olarak belirttiği ve M.Ö. 605-580’lere tarihlediği eserlerdeki kabarıklıklara benzemektedir.³⁸ Buradan hareketle ilk örneğimiz M.Ö. 8. yüzyıl içerisinde; ikincisi de M.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısından olmalıdır.

Yıllarca yapılan kaçak kazılardan çıkan eserlerden de anlaşılacağı gibi, Bulanık ve Malazgirt İlçeleri’nin kapsadığı alan Urartu için önemli bir merkezdir. Burada yapılan araştırmalar ve ele geçen buluntular Urartu ve öncesinin çekirdek bölgesi olduğunu kanıtlar. Çilingiroğlu da Muş’un kuzey doğusunun Beylikler Döneminde Nairi Bölgesi ve Malazgirt Yoncalı’daki Asur yazıtında geçen I. Tiglat-Pileser’in 23 Nairi kralıyla savaştığı yerin de Bulanık Ovası olduğunu belirtir.³⁹

³⁴ Özgüç 1969: lev. XXIII.3.

³⁵ Özgüç 1969: lev. XXIII.1-2, 4.

³⁶ Yıldırım 1994: 295, res. 26.1.1.

³⁷ Karaosmanoğlu 1991: 595.

³⁸ Akurgal 1968: 61, çiz. 31.

³⁹ Çilingiroğlu 1997: 18.

Kaynakça

- Akurgal, E. 1961. *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*. Berlin: W. De Gruyter.
- _____. 1968. *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- _____. 1995. *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*. İstanbul: Net Yayınları.
- Barnet, R.D. 1950. "The excavations of the British Museum at Toprakkale near Van." *Iraq* 12: 1-42
- Burney, C.A. 1966. "A First Season of Excavation at the Urartian Citadel of Kayalidere." *Anatolian Studies* 16: 55-111.
- Çilingiroğlu, A. 1997. *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Derin, Z. 1996. "Van müzesi'ndeki bir grup tunç mobilya aksamı ve bunların Urartu gömü geleneği ile ilişkisi." *Arkeoloji Dergisi* 4: 135-140.
- Girginer, K.S. 1996. *M.Ö. I. Binin İlk Yarısında Anadolu Tasvir Sanatında Mobilyalar*. Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Karaosmanoğlu, M. 1991. "Suçatı Urartu kemeri." *Belleten* LV-214: 595-603.
- Kellner, H.J. 1991. *Gürtelbleche aus Urartu*. Stuttgart: F. Steiner.
- Kyrieleis, H. 1969. "Throne und Klinen. Studien zur Formgeschichte Altorientalischer und Griechischer Sitz und Liegemöbel Vorhellenistischer Zeit." *JdI* 24, Ergheft.
- Lange-M.Hirmer, K. 1977. *Aegypten Architektur Plastik.Malerei in drei Jahrtausenden*. München: Hirmer.
- Mayer, W. 1979. *Die Finanzierung Einer Kampagne*. Ugarit Forschungen 11.
- Merhav, R. 1991. "Secular and Cultic Furniture." *Urartu. A Metalworking Center in the First Millennium B.C.*, E. R. Merhav (der.), Jerusalem.
- Öğün, B. 1974. "Urartu Halk Mezarları." *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- _____. 1978. "Die Urartäischen Graeber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos." *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 61-67.
- Özfırat, A. 2001. *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Özgüç, T. 1969. *Altın-tepe II. Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özgüç N. ve Ö. Tunca. 2001. *Kültepe-Kaniş. Mühürlü ve Yazıtlı Kil Bullalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Parrot, A. 1960. *Sumer. The Dawn of Art*. New York: Golden Press.
- _____. 1961. *Assur*. Paris: Gallimard.
- Seidel, M. 1968. "The Valley of the Kings." *Egypt. The World of the Pharaohs*, R. Schulz and M.Seidel (Derl.). Köln: Könnemann.

- Seidl, U. 1994. "Der Thron von Toprakkale. Ein neuer Rekonstruktionversuch." AMI 27: 67-78.
- Seidlmayer, S. 1998. "The Rise of the State to the Second Dynasty" *Egypt. The World of the Pharaohs*. R. Schulz-M.Seidel (Derl.). Köln: Könenmann.
- Sevin, V. 2003. *Eski Anadolu ve Trakya. Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Wenzel, G. 1998. "Daily Life in the Home-The House as Living Area." *Egypt. The World of the Pharaohs*. R. Schulz and M.Seidel (Derl.) Köln: Könenmann.
- Yaylalı, S. 1997. "Erzurum müzesi'ndeki bronz keçi figürleri üzerine bazı gözlemler." *Arkeoloji Dergisi* 5: 19-31.
- Yıldırım, R. 1994. "Urartian Furniture Fragments in Elazığ Museum." *Anatolian Iron Ages 3-III. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri*, A. Çilingiroğlu ve D.French (Derl.), 6-12

Res. 1

Res. 2

Res. 3

Res. 4

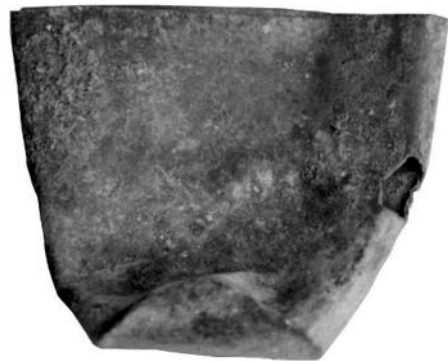
Res. 5

Res. 6

Res. 7

Res. 8

Res. 9

Res. 10

Res. 11

Pedasa Geç Protogeometrik Tümölüsü ve Leleglerde Ölü İnancı

Adnan Diler

Muğla Üniversitesi

Muğla

Küçük Asya'nın Ege ve Akdeniz'le buluştuğu güneybatı köşesinde Anadolu, Adalar, Yunanistan Anakarası gibi doğu ve batı kültürlerinin kesiştiği önemli konumu ile Karya, Neolitik Dönem'de insan yerleşmeleri ile tanışırken, Eski Tunç Çağı'ndan başlayarak değişik dönemlerde farklı kültürlerin kaynaşp geliştiği bir bölge olmuştur. Bu kültürlerin bugün uygarlık tanımını karşılayan mimari, din, dil ve yaşama geleneği gibi unsurlara sahip bir halktan söz edebiliyoruz. Bunlar Karlar'dır.¹ Kar gibi bölgenin bir başka yerleşik halkını tanımlamak amacıyla kullanılan Leleg sözcüğü ise bugün için onlara mal edilen özgün mimari kalıntılar için kullanılıyor olsa da dil-yazı, seramik gibi fiziksel malzeme ile konu tam olarak yerine oturtulamamıştır. Bizim son yıllarda Leleg Yarımadası'ndaki (Bodrum Yarımadası) en geniş territoriuma sahip Pedasa ve çevresinde yaptığımız yüzey araştırmaları ışığında Lelegler hakkında daha fazla bilgiye sahibiz.² Genel bir tanımlama ile kuzeyde Büyük Menderes, güneyde Dalaman Çayı, Cevizli ve Karanlık Dağları ile çevrili Anadolu'nun güneybatı köşesine eski çağda Karya denirdi. Dağlar ülkesi anlamına gelen Ege ve Akdeniz'in birleştiği kıyılar ve onun arkasındaki dağlık bölgede yaşayan Karyalılar, tarihsel dönemlerde karadan Lidyalılar, Frigler ve Likyalıların komşularıydılar, kıyı boyunca ise Dorlar, Ionlar ve Hellenlerle ilişki içinde olmuşlardır. Geçmişe göre daha fazla bilgi sahibi olduğumuz Demir Çağ ve Arkaik Dönem'de bile Karyalıların yaşama alanlarında ne tür organizasyon ve hiyerarşi biçimine sahip olduklarını tam olarak bilemiyoruz. Öyle anlaşıyor ki Karyalılar, Hellen kültürüne ve Hellen tarzı yaşama öykünen Hekatomnidler

¹ Karların kimlikleri hakkında bilgilerimizi daha çok antik yazarlardan Herodotos (*Historia* I. 171) ve onun anlattıklarını bize aktaran Strabon'dan öğreniyoruz. Herodotos'un anlattığına göre eskiden Leleg adı altında adalarda yaşayanlar Minos uyruğundaymış, daha sonra anakaraya yerleşmişler ve Girit Kralı Minos'un yanında savaflara katılmışlardır. Strabon'dan (*Geographia* XII, VIII. 573) öğrendiğimiz ise, Karyalıların ve Leleglerin Giritlilerin yardımı ile anakaralı oldukları ve Troialıların saflarında savaflara katıldıklarıdır. Ege'yi yurtlanan en eski halklar olarak görebileceğimiz Karlar ve Leleglerin kökeni konusunda bilgilerimizin sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Yazıtlarla günümüze ulaşan dili konuşan Karların kendilerine ne ad verdiği konusunda bilgiler de yetersizdir, bkz. Tekoğlu 1999: 227. Karya Uygarlığını yaratan Karların, Hitit ve Mısır kaynaklarındaki varlığı tartışılabilir yazılı kaynaklar dışında bu sav henüz mimari ve seramik gibi fiziksel malzeme ile tam olarak yerine oturtulamamıştır.

² Karların, kökleri Anadolu Tunç Çağ uygarlıklarına dek giden gelenekleri ve öte yandan Demir Çağ'da Mısır ve Kıbrıs gibi doğu Akdeniz, batıda ise M.Ö. II. ve I. bin Ege uygarlıkları ile ilişkileri vardı ve bu onların farklı yaşama geleneği, yazı ve sanatlarında etki almalarına neden olmuştur. Karşılaştırmak için bkz. Ray 1998: 125; Radt 1970: 178, 265.

ile birlikte, tiyatro, gymnasion, stoa gibi kamu yapılarına sahip Hellen tarzı kentler kurmadan önce kendilerine özgü feodal toprak sahipleri tarafından idare edilen köysel bir yönetim biçimine sahiplerdi³ ve bu tarz yaşama biçimlerini özellikle dış etkilere kapalı iç kısımlarda daha geç dönemlere kadar sürdürdüler.

Karya Bölgesi'nin arkeoloji ve eski çağ tarihi üzerine uzun zamandır süren araştırmalara karşın henüz aydınlatılamamış ciddi sorunların olduğu bir gerçektir, bu sorunların başında Karlar ve Leleglerin köken ve ilişkileri gelir. Karya'da geniş alanlara yayılan dağlık coğrafi koşulların yarattığı savunmaya elverişli tepe yerleşmeleri, hanedan ya da beyler tarafından yönetiliyordu. Bunların tanıyabildiğimiz son uzantısı güçlü Hekatomnidler sülalesidir.⁴ Hanedanlığın gücü, Persler tarafından satrap olarak atanan kişinin bu sülaleden olmasından da anlaşılmaktadır. Lelegler ve Karları bir ulus olarak bize tanıtabilecek en önemli veriler şüphesiz onların dil ve yazı gelenekleridir. En eski Karca yazıtlar Anadolu topraklarından uzakta; Mısır ve Libya'dan gelse de Karca yazım işaretlerinin sayıca fazla olması ve bölgesel farklılıklara karşın antik dil yazımı konusunda daha fazla bilgiye sahibiz.⁵ Yazı gibi Karyalılar'ın kimliğini ortaya koyan en önemli veri, onların dinsel gelenekleridir. Eski çağ halkları için geçmişten günümüze hiç değişmeyen, onların dinsel gelenekleri olmuştur. Bu, bize günümüzden geçmişe ya da geçmişten günümüze iz sürerek halkların etnik kimliklerini araştırma olanağı da vermektedir. Karların birleştirici gelenekleri arasında ortak tapınım merkezinin olması da onların dinsel tutuculuklarının bir sonucuydu.⁶ Bodrum Yarımadası'nda yoğunlaşan Leleg yerleşmeleri ile yarımada dışında geniş coğrafi alanların içindeki Kar yerleşmelerine ilişkin kült kalıntılarını tanrı ve ölü inançları etrafında toplayabiliyoruz; tanrı inançları ile ilgili bilgilerimiz ise antik kaynaklarda verilen bilgiler ile günümüze kadar gelen az sayıdaki kalıntılardan oluşuyor. Gerek Leleg Yarımadası'nda gerekse kıyı ve dağlık Karya'daki inanç geleneği içinde değerlendirebileceğimiz kalıntıların önemli bir kısmı eski yerleşim ve kent nekropollerindeki yapılardan oluşur, bunlar dışında burada ölü kültüne yönelik bazı kaya döşemlerine değinilecektir. Dağlar ülkesi Karya'nın geniş kayalık alanları, Anadolu'nun M.Ö. II. ve I. bin uygarlıklarında olduğu gibi kült döşemleri ve gömütlerin biçimlenmesi ve yöreye özgü bir mimarinin yaratılmasında etkili olmuştur. Kıyı ve iç Karya'da gömütler, ölü tapınımına yönelik en yaygın kalıntıları kapsar. Tüm Karya'da gömme geleneklerine ilişkin en etkileyici kalıntılar Leleg Yarımadası'nda yerleşiktir.⁷ Bunların bir kent merkezi ve onun çevresinde organize edilmiş örneklerini ise

³ Karya'da şehir ve köy birlikleri sistemi için bkz. Şahin 1976: 24. Hem iç hem de kıyı Karya'da Kayralıların siyasi sistemi bir "koinon" (birlik) sistemidir. Karya Koinonu, Karyalıların en üst siyasal organı olmuştur. Kıyı Karya Koinonları için bkz. Held 2005: 85.

⁴ Hornblower 1982: 34.

⁵ Karca ve kaynakları için bkz. Tekoğlu 1999: 233, Kaunos'da 1998 yılında bulunan Karca ve Yunanca çift dilli yazıt filolojik açıdan Karcanın dil yapısının çözümünde anahtar olarak kabul edilmektedir. Yazıt için bkz. Marek 1998.

⁶ Şahin 1976.

⁷ Taş kullanımına dayalı, daha çok ortada hayvan kuruması için tasarlanmış avlulu yuvarlak biçimli veya eğrisel yaşama mekânları, yuvarlak taş dolgu tümülüsleri, yalın mimari ve kendine özgü yaşama gelenekleri ile Karya ve Anadolu'nun diğer bölgelerinden farklı bir yapıdaki yarımada, bizim araştırmalarımıza göre Geç Tunç Çağ ile Maussollos zamanı arasındaki süreci ve bu zamanda bir uygarlığı yaşatan halka Leleg halkı ve onların yaşama alanı olan yarımada için "Halikarnassos Yarımadası" yerine "Leleg Yarımadası" demek daha uygun olacaktır. Pedasa adı için: Zgusta 1984: 488.

Pedasa territoriumunda bulabiliyoruz.⁸ Pedasa'nın lokalizasyonu için en önemli belge Herodotos tarafından verilmiştir.⁹ “*Pedases'liler Halikarnassos'un ötesinde kıyıda içeride oturuyorlardı...*” Halikarnassos'un kuzeyinde bugün kent tiyatrosu ve nekropolünün olduğu sırtların hemen üzerinde başlayan ve yarımada'nın güneyine Torba sırtlarına dek tüm arazide bir tek kent vardır; Pedasa. Pedasa ve Bodrum Yarımadası'nda yerleşik diğer Leleg kent ve kalıntıları üzerine yaptığımız araştırmalar, Leleg tarzı yaşam ve yerleşme biçimi hakkında bize önemli bilgiler vermiştir. Leleg yerleşmeleri Pedasa örneğindeki gibi kent merkezinde surla çevrili bir akropol yerleşmesi ve dışta kalan alanlardaki değişik tipte gömütler içeren nekropol alanları ile tarım alanlarından oluşur. Bizim Pedasa gözlemlerimiz, Pedasa territoriumunun yarımada'nın kuzey kıyısındaki Torba limanına dek uzandığını göstermiştir. Kent territoriumunda, içinde onlarca kişiden oluşan kalabalık aile gruplarının yaşadığı konut türü sivil yapılar, çiftlik yapıları ve zamanın tarımsal etkinliklerini gösteren tarım terasları bulunur.¹⁰

Uzun yıllardır devam eden Pedasa araştırmalarımız, kent territoriumundaki Sivriçam Tepesi, Çırkan, Elmadağ gibi yarımada'ya egemen yüksek doruk ve tepelerin büyük tümülüs mezarlarla (Res. 1), Konacık'a yakın daha alçak eğimli arazilerin ise platform gömütlerle (Res. 2) donatıldığını göstermiştir.¹¹ Pedasa territoriumu özellikle anıtsal tümülüslerle ilgi

⁸ Lelegler ve Pedasa hakkındaki bilgilerimizin kaynağı olan Herodotos, Halikarnassos yakınında Pedasa, Pedasos ya da Pedasonlular'ın yani kentin değil kentlilerin adından söz eder. Strabon da (*Geographia* XIII. I. 50) “*Halikarnassoslulara ait toprakların iç kısmında kendileri tarafından Pedasa olarak adlandırılan bir kent vardır*” diyerek burayı Pedasis olarak adlandırmaktadır. Gerçekte Karya'da adı Pedasa, Pedason olan iki ayrı yerleşme vardır karşı. Varinlioğlu 1993: 214. Persler kendilerine başkaldıran İon isyanını bastırmak üzere Milet'e saldırdıklarında, Karlarla üç kez savaşmışlardır. Karların yenilgisiyle sonuçlanan iki savaştan biri Milet yakınında, diğeri ise Marsyas (Çine Çayı) yakınında olmuştur. Üçüncüsünde ise Karlar Pedasa yolu üzerinde gece kurdukları pusuda Persler'i yenilgiye uğratmışlardır. Çift sur ile güçlendirilmiş ve Torba-Konacık arasında uzayan derin bir vadi ile kuzeyden koruma altına alınmış güçlü Pedasa akropolü ve burada yaşayan Pedasalıların Persler'e karşı gösterilen güçlü savunmanın sahipleri olabileceği anlaşılmaktadır. Pedasa ve territoriumunda yürüttüğümüz yüzey araştırmaları, kentin kalabalık nüfusu ile en güçlü Leleg yerleşmesi olduğunu göstermiştir. Karya ayaklanması için bkz. Herodotos, *Historia* V. 171vd.

⁹ Herodotos, *Historia* I. 175–176.

¹⁰ Çiftlik yapıları bir ya da birden fazla odadan oluşan yaşama mekânını ile onu çeviren büyük bir avludan oluşur. Bugün “keçi tokadı” denilen bu tarz yapılar keçi ağılı olarak yörede hala kullanılmaktadır. Pedasa territoriumundaki tarımsal etkinliklerle ilgili en önemli kalıntılar yerleşmenin batı tarafındaki Hamasa mevkiinde belirlediğimiz tarım teraslarıdır. Ayrıca dönemi konusunda tam emin olamadığımız zeytin yağı elde etme amacı ile kullanılan pres yatağı ve bazı trapetum parçaları da teriitoriumun farklı yerlerinden belirlenmiştir. Hamasa tarım terasları için bkz. Diler 2004: 144.

¹¹ Güney nekropolü adını verdiğimiz bu alanda da taş dolgulardan yapılmış ve arazinin topografik yapısına göre şekillendirilmiş platformlar içine yapılan sandık gömü tarzındaki gömütlerin yanında çapı 8 m.den daha küçük yuvarlak tümülüs mezarlar da vardır. Ancak, bunlar yüksek tepeler üzerindeki anıtsal tümülüslerle karşılaştırılamayacak denli küçüktürler. Güney nekropolündeki platformların büyüklüğü 6-7 x 20 m., yükseklikleri ise 1.50 m.'ye dek ulaşmaktadır. Platform büyüklüğüne göre 3-4 gömü yapılabilir. Gömüler üzerine konulan büyük kapak taşları seçilirken aynı alana hem urne hem normal gömülerin yapıldığı görülmüştür. Platformların içinde oluşturulan urne çukurları genellikle kenar uzunlukları 0.60 m.'nin altında, kare planlı olarak yapılmışlardır. Gerek taş işçiliği gerekse yüzey araştırması sırasında bulduğumuz seramiklerden platform gömütlerin taş tümülüslerle aynı dönemden, M.Ö. 6. yüzyıl ve daha eski olduğu anlaşılmaktadır.

çeker.¹² Bunların çapları 15–20 m, ya da daha küçük, dışta bir duvarla çevrelenen ve taş yığının altında gizlenen kare ya da kareye yakın bir mezar odası ve ona bağlanan dromostan oluşur. Tümülüslerin 1–1,5 m yüksekliğince izlediğimiz dış çevirmelerinin ve mezar odası üzerindeki yüksek taş dolguların tümülüslerin bir anıt şeklinde algılanmalarında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Tümülüslerin boyutlarındaki az ya da çok farklılığa karşın, genel yapısı aynıdır. Dromos her zaman dardır ve sadece bir kişinin geçebileceği şekilde yapılmıştır. Hem dromos hem de mezar odası geniş kayrak taşlarının üst üste konulmasıyla bindirme tekniğinde yapılmıştır. Mezar odası tavanı son olarak, çoğu zaman boyutları yanlarda 1 m.'yi geçmeyen bir plaka taş ile kapatılmıştır.

Leleg tümülüslerinin bir anıt gibi her zaman algılanabilir şekilde inşa edilmeleri, onların ölü inancı içinde ayrı bir anlam taşıdığını düşündürmektedir. Burada konut ve tümülüsleri, tümülüslerde girişin dar, gömüt odasına bir dromosla ulaşılması ve kapalı yapısı dışında birbirinden ayıramıyoruz ve buradan da gömütün bir ölü evi gibi tasarlandığı fikri doğmaktadır. Ancak temel sorun, bu ayrım dışında tümülüslerin ölü inancı konusunda ne tür veriler içerdiği, bunların sorunun çözümünde nasıl değerlendirilebileceğidir. Uzun yıllardır Pedasa territoriumunda yaptığımız araştırmalar ve son olarak 2002 yılında Bodrum Sualtı Müzesi ile iş birliği içinde gerçekleştirdiğimiz bir Leleg tümülüsü kurtarma kazısı,¹³ bize sorunun çözümünde önemli ipuçları vermiştir. Çünkü tümülüs mimarisi dışında kurtarma kazısında gömüt toprağının temizlenmesi sonucunda saptanan çanak çömlek, metal ve diğer buluntular, Leleg tümülüslerine ilişkin, ölü inancı dışında tarihleme için de önemli bilgiler vermektedir. Pedasa kent akropolisinin konumlandığı Gökçeler Tepesi'nin güneyindeki tüm territoriuma egemen konumdaki Sivriçam Tepesi'nde yer alan tümülüs, Pedasa territoriumunda yer alan benzerleri gibi yuvarlak bir çevirme içinde, kareye yakın gömüt odası ve ona ulaşan bir dromostan oluşur (Res. 3). Yalancı tonoz tekniğinde yapılmış olan gömüt odası ve dromos, kenar uzunluk ve kalınlığı 20–30 cm olan orta büyüklükteki taşların oluşturduğu yığma taş altında saklanmıştır. Tümülüs, dıştan 21 m çapındadır. Tümülüsün korunan taş dolgu yüksekliği 4 m'yi bulur. Mezar odasına kuzey yöndeki 4 m uzunluğunda ve 0,9–0,95 m genişliğinde bir dromosla ulaşılır (Res. 4). Dromos girişi dışta 0,95 m genişliğe sahiptir. Dromos yan duvarlarında uzunlukları 0,6–0,7 m., yükseklikleri 0,2

¹² Bir yürüme düzlemi ya da onun altında oluşturulan bir oda ya da sandıka içine ölüyü gömerak üzerini toprak dolgu ile kaplama şeklinde tanımlayacağımız tümülüs geleneğinin Anadolu'da "toprak Tümülüs" ya da "kurgan" diyebileceğimiz örneklerinin Transkafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde M.Ö. II. bin yıla dek gittiğini biliyoruz. Bkz. Özırat 2001: 29, res. 8. Erken Demir Çağ'a dek giden Leleg tümülüslerinin toprak tümülüslerden en ayırıcı özelliği gömü odasını örten dolgunun taş olması ve odanın dışa bir dromosla bağlanmasıdır. Gürcistan Zurtaketi mezarlığındaki bir örnek (Özırat 2001: 29), mezar odasının bir duvarla dışa bağlandığı ender örneklerden biridir.

¹³ Leleg tümülüslerinin bir aile gömü alanı olarak en az birkaç kuşak kullanılması, onların zengin buluntular içermesinin de nedenidir. Bu ve tümülüslerin yürüme toprağı üzerinde kolayca algılanmaları yağma ve kaçak kazılarda kolay hedef olmalarının da önemli nedeni olmuştur. Pedasa territoriumundaki yüzden fazla Leleg tümülüsünün tümü kaçak kazıyla yağmalanmıştır. Leleg tümülüslerinin en zayıf noktası olan yığma taş dolgunun üst kesimlerine yakın koddaki bindirme tekniğinde yapılan gömü odası tavanının merkezindeki iri plaka taşın kırılması ile gömü odasına girilmiştir. Şans eseri kimi tümülüste bu açıklık sadece bir kişinin girebileceği büyüklüktedir. Mezar içinin yeterince ışık almaması nedeniyle bazı eserlerin gömüt içinde kalmasına da olanak sağlamıştır. Tarafımızdan kurtarma kazısıyla temizlenen tümülüs de bu örneklerden biridir. Tümülüs kurtarma kazısı için bkz. Diler 2004: 143.

m kadar büyüklükte kaba kesimli taşlar kullanılmıştır. Dromos, 1,25 m kadar bir yüksekliğe sahiptir; tümülüs dış çevre duvarı ile birleşen dış girişi ise bir duvar örgüsü ile kapatılmıştır.

Gömüt odası içten tabanda 3,1 x 3,2 m boyutlarında ve 2,9 m yüksekliğindedir (Res. 3-5). Tipik Leleg örgü tekniğinde yapılmış olan yan duvarlar, tabandan itibaren 1 m kadar düz yükselir ve bu düzeyden itibaren içe çekilerek yalancı bir tonoz örtüyü oluşturur. Gömüt tabanı, ana kayanın düzeltilmesi ve boşlukların sıkıştırılmış toprak ile doldurulmasıyla oluşturulmuştur. Soyulmuş olan Leleg Tümülüslerinde,¹⁴ mezar odasına gömünün ne şekilde konulduğunu gösteren kalıntılar görülmez. Ancak yaklaşık 0,20–0,25 m kalınlığındaki dolgu toprağının temizlenmesi sonucunda batı duvarının orta yerinde, gömüt yan duvarına yapışık olarak bulduğumuz kaba iki pişmiş toprak parça, Leleg tümülüslerinde ölünün pişmiş toprak lahitlerin içine konulduğunu göstermektedir¹⁵. Mezar içinde ve kaçak kazıcılar tarafından mezar dışına atılmış olan parçaların sayısı, gömütte birden fazla lahit olduğunu göstermektedir. Bu lahitler, mezar odası duvarının önüne konulmuştur. Pişmiş toprak lahitlerin bir kapakla kapatılıp kapatılmadığını ve lahitlerin tabanda nasıl sonlandığını bilemiyoruz. Protogeometrik tümülüs dış çevirmesi yaklaşık 1 m yüksekliğince korunmuştur. Gerek bu gömüt gerekse Pedasa territoriumunda tarafımızdan belirlenen yaklaşık 50 kadar tümülüsün tümü dıştan algılanan bir anıt şeklinde yapılmıştır. Kaba taşlarla dıştan örülerek kapatılan dromos girişi, bu yönüyle kolayca görülebiliyordu. Bu özellik Leleg tümülüslerinin uzun bir süreçte kullanıldıklarını bize göstermektedir. Gerçekten ekibimiz tarafından temizlenen tümülüsde, Protogeometrik Dönem ile Geometrik Dönem arasına tarihlenen malzeme açığa çıkarılmıştır (Res. 6.2-4; Res. 7.1-2).¹⁶ Leleg tümülüslerinin ölüyü tanrısalılaştıran bir özellikte yapıldığını görüyoruz. Hiç şüphesiz ölü kültüne yönelik kült etkinlikleri, Tümülüslerin kullanıldığı uzun bir süreci kapsıyordu.

Protogeometrik tümülüs mezarın dış duvara yakın taş yığıntısı üzerinde yaptığımız sondajlarda açığa çıkardığımız urneler, Leleg tümülüslerinde bugüne dek bilmediğimiz yeni bir geleneği de gün yüzüne çıkarmıştır. Dış çevirmenin kuzey kenarında açığa çıkarılan urneler, tümülüs taş dolgusunun 0.30–0.50 m. aşağısında bulunmuştur. Urne kapları, tabanları kırık, geniş ağızlı ve çift kulplu kaplardan oluşturulmuştur (Res. 7.3). Kaplar, bezemesiz, sade ve yerli üretimdir. Yaklaşık 0.20 m. derinliğe sahip urneler yanlarda taşlarla desteklenmiş ve üst kısımları plaka şeklindeki taşlarla kapatılmıştır (Res. 8). Urneler, form, hamur ve fırınlama özellikleri ile çağdaş bir zamanı vermektedir. Burada tümülüslerin urne gömüler için de kullanılmış olması, özde ölüyü tanrısalılaştırma ve yüceltme amacı ile dinsel bir özellik kazanan tümülüse gömülme düşüncesinden kaynaklanıyordu. Bu olgunun, Leleg tümülüslerinde ata kültü inancını geliştirdiğini düşünebiliriz. Tümülüslerin yer seçimi, donanım ve kullanım biçimleri, Lelegler’de henüz bilmediğimiz bir geleneğin de anlaşılmasını sağlamaktadır. Bu, bize bugüne kadar bir yerleşme yerinde “kült yapısıdır” diyebileceğimiz türden bir kalıntı ile neden karşılaşmadığımızı da açıklamaktadır. Çünkü

¹⁴ Tümülüslerin özellikle zengin buluntu içermesi, onların eski çağdan itibaren soyulmalarına neden olmuştur. Son yıllarda çıkan orman yangınlarının da tümülüslere ciddi şekilde zarar verdiği görülmektedir.

¹⁵ İri tanecikli kaba hamurdan yapılan iyi pişirilmemiş pişmiş toprak lahitlere ilişkin kırık parçalar çok sayıda tümülüs çevresinde ele geçmiştir.

¹⁶ Tümülüs mezar odası temizlik çalışmasında dolgu toprağın elenmesi sonucu çok sayıda buluntu ele geçmiştir. Bunlar alanda olasılıkla saç adağında kullanılmış altın halkalar, mühür ve fibulalar ile Geç Protogeometrik ve Geç Geometrik Dönem arasına tarihlenecek çok sayıda seramik parçalarıdır. Aynı Tümülüs buluntusu yerli üretim üç ayak kap (Res. 6:1) S. Yaylalı tarafından yayına hazırlanmaktadır.

Lelegler’de Anadolu’nun gelenekselci uygarlıklarına yabancı olmayan -tanrı inançlarının da önünde- ölü ve ata kültü inancı vardı.

Leleg tümülüslerinde Üç Örenler ve doğu nekropolündeki örneklerde farklı olarak tümülüsler, teraslar üzerine oturtularak bunlara daha görkemli bir görünüm kazandırılmıştır. Pedasa Protogeometrik tümülüsünde ilginç bir düzenleme de tümülüs taş dolgusu üzerinde saptadığımız duvar uzantılarıdır. Tümülüsün kaçak kazılarla tahrip edilmesi nedeniyle tasarını tümüyle saptayamadığımız bu düzenlemenin işlevi anlaşılamamıştır.

Tümülüsler, kendilerini diğer mezar yapılarından ayıran ve önemli kılan özelliklere sahiptirler. Bunların başında yer seçimi gelir. Pedasa territoriumundaki tümülüslere bakılırsa, bunların Sivriçam Tepesi, Kayabaşı Tepesi, Kızılkaya Tepesi, Elmadağ gibi tüm çevreye egemen geniş görüş açısına sahip alanlarda konumlandıkları görülür¹⁷. Hatta kimi örnekler yarımadanın hem kuzey hem de güneyinden denizi görecektir şekilde yapılmışlardır. Anıtsallık, mimari düzenlemede yapının boyutlarına yansır. Çoğu örnekte tümülüs çapı 15 m.’nin üzerinde, yaklaşık 20 m çapındadır, yüksekliği 1.50 m.’yi bulan dış duvarlarda devasa taş blokları kullanılmıştır, bunun salt işlevle ilgili değil yapıya anıtsal bir görünüm kazandırma çabası ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Tümülüslerin özgün yükseklikleri ise 4 m.’yi aşmaktadır.

Leleg tümülüslerinin bir aile gömüsü olması dışında kültle ilgisi konusunda şu soru sorulmalıdır: Kalıntıların büyük bölümü Bodrum Yarımadası’nda yoğunlaşan ve kentsel, çiftlik evi, konut gibi çok sayıda kalıntıyla günümüze ulaşan Leleg yapıları arasında bir kült yapısından söz edebilir miyiz? Bu sorunun yanıtı çok güç olacaktır, çünkü bugüne dek birkaç öneri dışında tapınak ya da kutsal alan olarak yorumlayabileceğimiz Leleg yapısı tanımlanamamıştır. Başta Alazeytin Kalesi gibi Leleg yerleşme yerlerinde, kentin merkezi noktasında konumlanan ve konum, boyut ve mimari yapısı ile diğer kalıntılardan farklı ve önemli yapılar için bile bir kutsal alan denebilecek ayrımlar açık şekilde saptanamamıştır. Alazeytin Kalesi’nde yerleşme merkezinin doğu tarafındaki devasa taşlardan yapılmış yapıya (Res. 9), tasarısı ve diğer özellikleriyle bir anlam vermede zorlanıyoruz. Alazeytin Kalesi’ndeki yapının kale içindeki merkezi konumu, ona dinsel bir anlam yükleyen devasa bloklardan inşa edilen dış duvarları bir kenara bırakılırsa, gerçekte dikdörtgen iki odalı tasarısı ile ne Bodrum Yarımadası’ndaki ne de Alazeytin Kalesi’ndeki dikdörtgen biçimli ve iki odalı konut türü yapılardan ayrılmamaktadır. Kalıntıyı ayrıntısıyla inceleyen W. Radt, yapının konumu ve çevresindeki kalıntılarla ilgisini vurgulayarak, alt katı “kripta” gibi yorumlayarak, onun bir “kutsal yapı (Heroon)” olduğunu söylemiştir;¹⁸ kalıntıyı ister bir kutsal yapı ister Heroon olsun, toprak ya da yeraltı dünyası ile ilgili görmektedir. Radt’ın savı, yapının tasarısı ve inşasında kullanılan devasa taş bloklara ve anıtsal mimarisine ¹⁹

¹⁷ Diler 2004: 143; 2005: 137.

¹⁸ Radt 1970: 39, Abb. 1. Araştırmacının bu görüşü kalıntının konumu, doğu tarafta bir propylon ile bağlantısı ve özellikle sahip olduğu dış duvarlarının devasa bloklarından yapılmış olmasına dayandırılmaktadır.

¹⁹ Iasos yakınında bulunan devasa bloklardan yapılmış büyük Leleg yapısında benzer nedenlerle kutsal işlevli bir anlam yüklenmektedir karşı. Radt 1977/78: 128, Abb. 1. Radt, Lelegler’de buluntuya bağlı olarak bir inanç geleneğini tanımlayacak verileri ise Alazeytin Kalesi’nin kuzeyinde Çetilli Tepe ve Orak Adası yakınındaki Yalıdağ Kayası Çalı, Karınca Ören gibi yerlerde bulunan M.Ö. 7. yüzyıl – 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen pişmiş toprak atlı figürleri göstermektedir. Atlı figürler genellikle Apollon adağı olarak yorumlandığından buluntu Apollon kültünün verileri olarak da yorumlanmıştır.

dayandırılmaktadır. M.Ö. 7. yüzyıl tarihli yapının üst katında kullanılan ve M.Ö. 6. yüzyıl ortasına tarihlenen Aeol başlıkları ise, daha sonraki kullanımından olmalıdır.²⁰

Bodrum Yarımadası'nın en önemli Leleg yerleşmelerinden Pedasa, kaynaklarda Leleg yerleşmeleri içinde tapınaktan söz edilen bir kenttir. Herodotos'un söz ettiği Athena Tapınağı için bir tapınağa uyan tek yapı, akropolün 200 m kadar güneybatısındaki kalıntıdır.²¹ Dikdörtgen tasarlı, bosajlı izodom duvarlardan yapılmış kalıntının duvar tekniği Maussollos zamanına işaret etmektedir.²² Kalıntının batı duvarı önünde duran monolit sütun, yapının önemini belgelemektedir. 2003 yılında kaçak kazıcılar tarafından açılan ve tarafımızdan incelenen bothros, yapının bir tapınak olabileceğinin bir başka önemli belgesidir.²³ Yapı, olasılıkla bir teras üzerinde *in-antis* tasarlı olarak inşa edilmiştir ancak gerçek tasarı konusunda kazı yapılmaksızın bir sonuca gidemiyoruz. Şimdilik söyleyebileceğimiz, kalıntının Pedasa'da tapınak olarak nitelendirebileceğimiz ve tarih olarak Maussollos zamanından çok daha erkene gidebilecek -belki de bilicilikle ilgili- bir kült yapısı olabileceğidir.

Arkaik Çağ ve daha önceki süreçte kullanılmış olan Pedasa Kalesi,²⁴ biri içte diğeri dışta yerleşik iki sur ile çevrelenmiştir. Kalede yerleşik yaklaşık 4 x 5 m boyutlarında, küçük konutlar, sur duvarı önüne yan yana ve ortak duvar kullanılarak inşa edilmiş ve bu mekânların önlerinde ise dar sokaklarla ayrılan konutlar oluşturulmuştur. Yerleşimin merkezine yakın alanda ana kaya kütleleri üzerinde ise kalenin en önemli yapısı inşa edilmiştir (Res. 10). 7,1 x 12,5 m. boyutlarında *in-antis* tasarlı yapı içte 3.35 m. uzunluğunda bir duvarla iki bölüme ayrılmıştır. Kalıntının *in-antis* tasarlı olması dışında kesin olarak tapınak olarak kullanılmış bir yapı olup olmadığını tam olarak bilemiyoruz. Buna karşın kale içindeki merkezi konumu, en yüksek noktada yer alması ve anıtsallığı ile kalıntı bir yönetici binası ya da kült yapısı olmalıdır.²⁵ Pedasa Akropolisi'ndeki yapıyı tarihleyecek veri

²⁰ Yapıya ilişkin ve bugün Bodrum Müzesi'nde korunan başlıklar yarımada ve dışındaki "Leleg yapısı" diyebileceğimiz bütün kalıntılar içerisinde karşılaştığımız ender mimari elemanlardır. Pedasa'da akropol dışında aşağı kentte yerleşik "Athena Tapınağı" yanında bulunan monolit sütun ve Geriş Köyü'nde terk edilmiş bağ evleri duvarlarında devşirme olarak kullanılmış bezemeli parçalar bizim araştırmalarda saptadığımız diğer farklı örneklerdir.

²¹ Pedasa kenti ile ilgili Herodotos (*Historia* I. 175-176) tarafından aktarılan ilginç bir öyküye göre ne zaman kendilerinin ya da komşularının başına kötü bir şey gelecek olsa Athena rahibesinin sakalı çıkarmış. Bu olay kentin tarihinde tam üç kez gerçekleşmiştir.

²² İyi işçilikli bosajlı ve köşe bloklarında dikey silme taşıyan işçiliği ile Maussollos'un erken zamanında inşa edilen Halikarnassos kenti sur ve kule işçiliğiyle karşılaştırılabilir. Halikarnassos örnekleri için bkz. Pedersen 1994: 215, fig. 16,20.

²³ Burada ele geçen terracotta parçalar, geç Arkaik, erken Klasik Çağ'a tarihlenmektedir. Karş. Diler 2003: 15, res. 7-8.

²⁴ Pedasa'nın M.Ö. 6-5. yüzyıllar içinde adından en çok söz edilen kent olduğunu söylemeliyiz. Herodotos'un aktardıklarına göre Persler, M.Ö. 546'da Sardes'i ele geçirdikten sonra Harpagos yönetiminde bir orduyu Karya üzerine gönderdiklerinde sadece Pedasa'da bir dirençle karşılaşmışlardır. M.Ö. 499 yılından sonra Ionia ihtilaline katılan Kayralıları cezalandırmak için Daurises komutasında sefere çıkan Pers ordusu, Labraunda'da Karyalıları bozguna uğratmış olmalarına karşın Pedasa yolunda pusuya düşürülmüşlerdir, Herodotos, *Historia* V, 121.

²⁵ Mikenlerin yıkılışı ve Leleg Dönemini de kapsayan M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda Ege'de yerleşme yerlerinde bulunan ve özellikle konumu, mimari ve donanımı ile farklı yapıların içlerinde kült törenlerinin de gerçekleştirildiği yapıların aynı zamanda yönetici binası olarak kullanıldığını biliyoruz. Bu veri nedeni ile Pedasa Akropolü ve Ören Avlusu, Alazeytin Kalesi gibi

bulamamakla birlikte duvar işçiliği ve tekniği ile yapının M.Ö. 7. yüzyıldan olduğunu söyleyebiliriz. Alazeytin Kalesi'ndeki yapı (Res. 9), M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Pedasa Akropol surları dışında, aşağı şehirdeki tapınak ise geç Arkaik, erken Klasik Çağ'da kullanılmış ve son biçimini Maussollos zamanında almıştır. Pedasa territoriumunda belirlediğimiz erken tümülüsler, veriler ışığında erken Demir Çağ'a tarihlendirilirken, bizi bir Anadolu geleneğine; ata kültü inancına götürmektedir. Bu tür bir inanç geleneğini şaşırtıcı bulmuyoruz. Pedasa'da Sivriçam Tepesi'nde bulduğumuz ve ata kültüyle ilgili bir gömü ve tapınım alanı olduğundan kuşku duymadığımız tümülüste ithal Attika Geç Protogeometrik ve yerli malzemenin bir arada bulunması (Res. 6-7), Pedasa'da yaşayan ve yerli Anadolu geleneklerine bağlı bir halkın varlığını desteklemektedir. Araştırmaların eksikliği nedeniyle tam olarak tanımadığımız bu halk, yarımada da bir uygarlığı; "Leleg Uygarlığı"nı yaratmıştır.

Ölü kültü inancının Leleg Yarımadası dışında en önemli belgelerinden biri de Milas Damlıboğaz'daki Geç Geometrik mezarda saptanmıştır (Res. 11).²⁶ Milas Damlıboğaz Köyü, Sarıçay Vadisi'nde kurulmuş olan Geometrik ve Arkaik Dönem yerleşmesinin nekropol alanı, akropolün batı alt yamacı üzerinde yerleşiktir. Biri 7.50 x 5.50 m. diğeri 8 x 5.50 m. boyutlarında, girişle aynı eksen üzerinde bir koridor ve bunun her iki yan ve karşısındaki platformlardan oluşan oygu mezarlar, dönemin ölü inançları konusunda en önemli verileridir. Yirmiden fazla gömü içeren ve Pedasa'daki tümülüsler gibi en az üç kuşak boyunca kullanılan mezarlarda ölümler, platform üzerine değil alta taşlarla yükseltilecek kayrak taşlar üzerine yatırılmıştır (Res. 12). Bunun basit bir uygulama ile de olsa, ölüyü yüceltme amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Kazı sırasında ortaya çıkardığımız çok sayıda yanmış hayvan kemikleri ve içlerinde kadehler olan ve bir zamanlar sıvı adağı için kullanılan kraterler, mezar içinde yapılan ölü inancı törenlerinden günümüze kadar gelen önemli belgelerdir ve bize ata kültü inancı konusunda önemli bilgiler vermektedir.²⁷

Karya'da, Anadolu M.Ö. II. bin yıl Hitit ve M.Ö. I. bin yıl Frig ve Urartu Uygarlıkları'nda olduğu gibi, kralların ve ölümlerin heroize edilerek tanrısallaştırıldığına tanık oluyoruz.²⁸ Kaunos yazıtlarında geçtiği gibi tanrılar da kimi zaman kentin kralı gibi algılanmıştır. Tanrılar krallarla özdeşleştirilirken, tanrılar için öngörülen anıtsal yapılar gibi, ölümler için de tapınak tipli gömütler yapılmış ve tanrılarının simgeleri olan formlar ölümler için

yerleşmelerdeki yapıların yönetici binası olarak da kullanılmış olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır karşı. Ainian 1988: 106.

²⁶ Diler 2002: 225.

²⁷ Gömütte *in-situ* olarak saptadığımız çok sayıda eğri bıçak ve mızrak uçları, gömülerin savaşçılara ait olduğunu göstermektedir. Özellikle silahların ve fibulaların aynı döneme işaret etmesi, toplu bir gömü olayının olabileceğini düşündürmektedir. Buluntuların geç bir zaman aralığına tarihlenmesinden gömütün uzun bir süreçte kullanıldığını anlaşıyor. Damlıboğaz'da gömütlerle çağdaş ve Hellenistik Çağ yerleşmeleri ise Sarıçay Yatağı'nda yapılan kazılarla saptanmıştır. Karşı. Diler 2002: 228.

²⁸ Anadolu'da Tunç Çağ uygarlıklarından Hititler ve sanat, kültür ve dinsel inançlarıyla onlarla aynı geleneği sürdüren M.Ö. I. bin Frig ve Urartu uygarlıklarında da kralların ölümünden sonra tanrısallaştırma inancı egemendi. Karşı. Işık 2003: 197. Bu sav gömütlerin adakların yapıldığı kaya çanakları, tapınım ve adak nişleri gibi döşemler içermemesi, kutsal alanlarla bağlantısı, gömütlere yapılan adaklar ve ritüeller ve gömütlerin tapınak anlayışında tasarlanması yanında tanrılara özgü simgelerle donatılması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu olgu "ölü tapınağı" – "tapınak gömüt" gibi terimlerin de çıkış kaynağıdır.

öngörülmüş ve bu form anıtsal mezarlar gibi basit mezarlar için de uygulanmıştır.²⁹ Hititlerde “tanrı-dağ” ideogramlarının kendini tanrısallaştıran krallar tarafından da kullanılmasının nedeni budur. Kralların kendini yaşamlarındaki gibi, ölümünden sonra da mezar anıtlarıyla tanrısallaştırmasını Maussollos ile örnekleyebiliriz. Aynı gelenek Marmaris Turgut’taki Diagoras ve karısı Aristomacha’nın piramit mezarında da ölümsüzleştirilmiştir.³⁰ “Siz beyaz dişli hayvanlar, her zaman size öngörülen yerde kalın çünkü ben yukarıda olarak her şeyi gözetleyeceğim ki hiçbir korkak adam gelip de mezara zarar vermesin...” diye süren mezar cephesinin lento taşına kazınmış yazıt³¹, sitil yoluyla M.Ö. 2. yüzyıla tarihlendiriliyor. Burada bizce önemli olan özellik piramit formuyla yapıya bir tapınak anlamı kazandırılmış olmasıdır. Bu gelenek Halikarnassos Yarımadası’ndan Likya sınırına dek devam eder.³²

Turgut’ta yerleşik savaş kahramanı Diagoras’ın gömütü yakın zamana kadar yöre halkınca kutsal belenmiştir. Burayı ziyaret eden yerli halk, kurbanlar keserek adaklarda bulunmaktadır. Piramit form, Bodrum Yarımadasında Türk Döneminde türbe olarak geleneğini sürdürmüştür. Yarımada’nın batısında Dedeler Köyü’nde piramit şeklinde yükselen anıtsal görünümlü Partpanas Tepesi’nin yaklaşık 500 m kadar güneyinde, büyük olasılıkla Leleg dönemine dek giden bir kutsal alan ve nekropol alanındaki altta kare bir gövde üzerine oturan piramit iki gömüt buna önemli bir kanıt olarak gösterilebilir.

Gömu yerlerinin, mimari form ve düzenlemelerle dinsel anlam kazandırılarak bir kült yerine dönüştürülmesi hiçbir yerde Karya’nın Rhodos Peraia’sında yerleşik Loryma Yarımadası’ndaki kadar ilginç olmamıştır.³³ 19. yüzyılın ortalarından beri tanınan ve farklı şekilde yorumlanan, büyük çoğu nekropol alanlarında ele geçen monolit şekilde yapılmış basamaklı piramitler; üzerinde bir stel ya da sütun gövdesi gibi elemanları taşıyan altlıklardır. Burada önemli olan kendisini oluşturan biçimin bir piramit olmasıdır. Lykia, Xanthos Akropolü’ndeki Harpy ve yazıtlı dikme anıtlar ile anlam ve form birlikteliği gösteren basamaklı piramitlerin nekropol alanlarında nasıl kullanıldığını araştırmalar sırasında Syrna’da bulduğumuz örnekle anlayabiliyoruz (Res. 13). Öncü örneklerini Mısır’da bulan bu tür, Karya’ya olasılıkla M.Ö. 7. yüzyılda girmiş ve Ptolemaioslar zamanında yaygınlaşmıştır. Kıyı Karya gibi iç Karya’da da kayalara oyulmuş basamaklarla anıtsallaştırılarak dinsel bir altar ya da açık hava tapınağına dönüştürülen örnekleri görebiliyoruz. Milas Türbe Ovası’nda (Res. 14-15) ve Kaunos’ta izlediğimiz basamaklarla

²⁹ Kült etkinliğine yönelik tapınım döşemleriyle donatılarak mezar yerinin bir tapınım alanına dönüşmesi geleneğini, Gordion ve Kommagene’deki I. Antiochos’un tanrısallaştırılan kralları için inşa edilen tümülüslerde de görüyoruz.

³⁰ Turgut Gömütü için: Diler 2000: 66, fig. 18; Gümüş 2003.

³¹ Fraser ve Bean 1954: 44-45, nr. 41; Peek 1955: 347, nr.1178; Blümel 1991: nr. 331.

³² Leleg uygarlığında yaygın kullanılarak mezar ve sivil mimaride gelenekselleşen yuvarlak planlı yapılar, yarımada sarnıç gibi yapılarda geleneğini koruyarak, Bizans ve Türk döneminde de kullanılmıştır, Radt, (dn. 18: 236, Taf. 38, Res. 2. Leleg tümülüs formu, Yukarı Menderes bölgesinde örneklendiği gibi İslam dönemi türbe yapısının kullanım ve tasarda öncüleridir diyebiliriz, Radt, (dn. 18) 236, Taf. 38, Res. 4. 1914 yılında Amerikalılarca bulunan Akropol’ün batısındaki bir piramit mezar, Pers döneminde Karya dışında Lydia’da M.Ö. 6. yüzyıl ya da onu izleyen yıllarda yaygınlaşan “Piramit Mezar” geleneğini yansıtır, Raté 1992: 160, fig. 16. Burada piramit olgusu örtü sistemi ile yaratılmışken, Sardis örneğinde gömü odasının altında basamak yükseltisiyle oluşturulmuştur. Lydia ve Karya’da görülen piramit mezar geleneğinde M.Ö. 6. yüzyıl ortasından sonra ağırlık kazanan Pers etkisi olmaksızın düşünemeyiz. Bu özellikle Sardis örneğinin Pasargadae’deki Cyrus’un mezarına gösterdiği benzerlikle de desteklenmektedir.

³³ Papanisi’de Roma Çağı piramidal mezar bunun önemli bir örneğidir. Mauri 1928: res. 96.

yükseltilen anakaya yükseltisi üzerinde kayaya oyulmuş mezarların yanı başında³⁴ ve kimi zaman dağ doruklarındaki kutsal alanlarda (Res. 17) saptadığımız adak çukurları, tıpkı Hitit, Frig ve Urartu uygarlıklarında gördüğümüz geleneğin devamını göstermesi açısından önemlidir. Kaunos kaya nekropolü ve Mobolla Akropolü'ndeki nekropolde saptadığımız boşluğa açılan basamaklar ve mihrap gibi öğeleri içeren açık hava kaya tapınakları (Res. 16), aynı Anadolu geleneğini yansıtır.

Karya, gömme geleneklerinde çeşitliliğin yoğun bir şekilde görüldüğü bir bölgedir. Bizim iç Karya'da Türbe Ovası'nda bulduğumuz bir örnek (Res. 18-19) M.Ö. I. bin yıl Trakya Megalit kültürünün izlerinin iç Karya'ya dek ulaştığını göstermesi açısından ayrı önem taşımaktadır.

³⁴ Diler 2002: 63, fig. 2.

Kaynakça

- Ainian, A.J.M. 1988. "The early Greek temples: Their origin and function." *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June, 1986*. R. Hägg, N. Marinatos, G. C. Nordquist (derl.). Göteborg: Paul Asröms Förlag, 103-119
- Blümel, W. 1991. *Die Inschriften der Rhodischen Peraia*. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 38. Bonn: Habelt.
- Diler, A. 2000. "Sacred Stone Cult in Caria." *Asia Minor Studien 39, Studien zur Religion und Kultur Kleinasien und des ägäischen Bereiches*.
- _____. 2002. "The Northern Rock Necropolis of Caunus." *Asia Minor Studien 44 Studien zum antiken Kleinasien V*, 63 -95
- _____. 2002. "Damlıboğaz/Hydai araştırmaları-2000." 19. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*: 225-
- _____. 2003. "Damlıboğaz/Hydai ve leleg araştırmaları-2001." 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*: 11-22.
- _____. 2004. "Bodrum Yarımadası Leleg yerleşmeleri, Mylasa/Damlıboğaz ve çevresi yüzey araştırması-2002." 21. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*: 143-154.
- _____. 2005. "Bodrum Yarımadası Leleg yerleşimleri Pedasa, Mylasa, Damlıboğaz ve Kedrai (Sedir Adası) yüzey araştırmaları." 22. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II*: 137-146.
- Fraser, P.R. 1954. *The Rhodian Peraea and Islands*. London: Oxford University Press.
- Frei, P. ve Ch. Marek. 1998. "Die Karisch-Griechische bilingue von Kaunos." *Kadmos 37*: 1-18.
- Gümüş, Ş. 2003. *Marmaris Turgut Piramidal Mezarı*. Muğla Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi
- Held, W. 2005. "Loryma ve Karia Chersonesos'unun yerleşim sistemi." *Olba 12*.
- Hornblower, S. 1982. *Mausolus*. Oxford: Clarendon Press.
- Işık, F. 2003. "Die Vergöttlichung der Phrygischen Dynasten im Lichte ihrer Gräber." *Istanbuler Mitteilungen 53*: 197-222.
- Mauri, A. 1928. *Clara Rhodos I. Rapporto generale sul servizio archaeologico a Rodi e nelle isole dipendenti dall'anno 1912 all'anno 1927*. Rodi: Istituto storico-archaeologico.
- Özfarat, A. 2001. *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Pedersen, P. 1994. "The fortification of Halikarnasos." *REA 96*: 215-236.
- Peek W. (ed.). 1955. *Griechische Vers-Inschriften 1. Grab-Epigramme*. Berlin: Akademie Verlag.
- Peschlow-Bindokat, A. 2003. *Antiche Immagini dell'uomo. Le pitture rupestri preistoriche del monte Latmos (Turchia Occidentale)*. Roma.
- Radt, W. 1970. *Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnasos*. *Istanbuler Mitteilungen*, Beiheft 3.
- _____. 1977/1978. "Ein Lelegischer Großbau bei Iasos." *Istanbuler Mitteilungen 27/28*: 127-130.

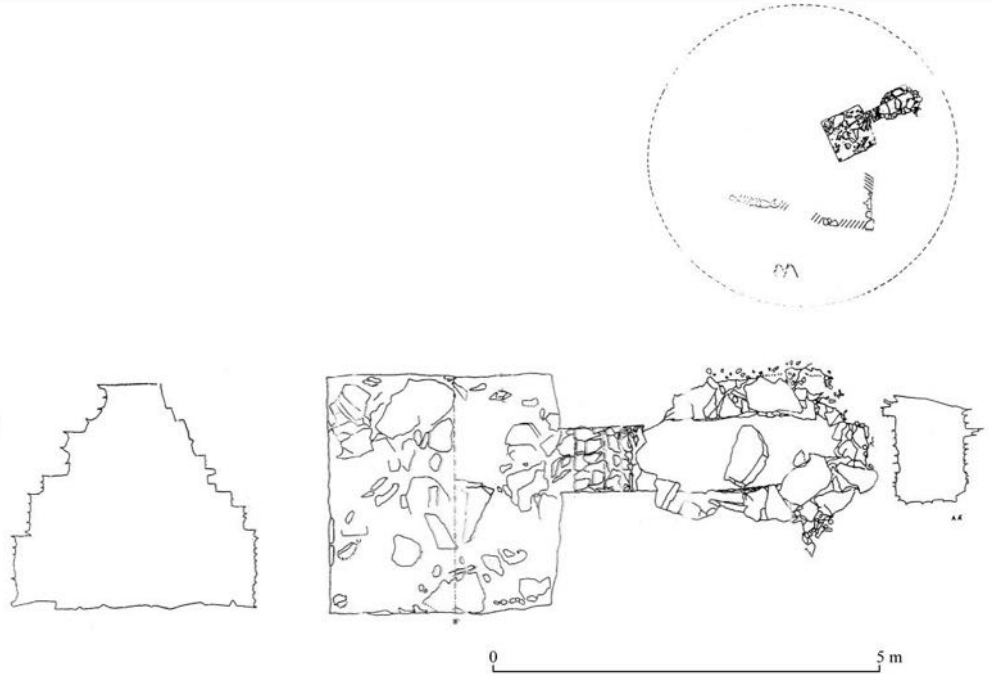
- Ratté, C. 1992. "The Pyramid Tomb at Sardis." *Istanbuler Mitteilungen* 42: 135-161.
- Ray, J.D. 1988. "Aegypto-Carica." *Kadmos* 37: 125-136.
- Şahin, M.Ç. 1976. *The Political and Religious Structure in the Territory of Stratonikeia in Caria*. Ankara: Şafak Matbaası.
- Tekoğlu, R. 1999. "Karcanın çözümlenmesi ve Kaunos çift dilli yazıtı." *Zafer Taşlıkılıoğlu Armağanı*, N. Başgelen, G. Çelgin, A.V. Çelgin (derl.), İstanbul: Arkeoloji Sanat, 227-256.
- Varinlioğlu, E. 1993. "Pedasa (?)." *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*: 213-218.
- Zgusta, A. 1984. *Kleinasiatische Ortsnamen*. Heidelberg: C. Winter.

Res. 1. Pedasa. Üç Örenler Tümülsü

Res. 2. Pedasa. Güney Nekropolü, Platform Gömüt

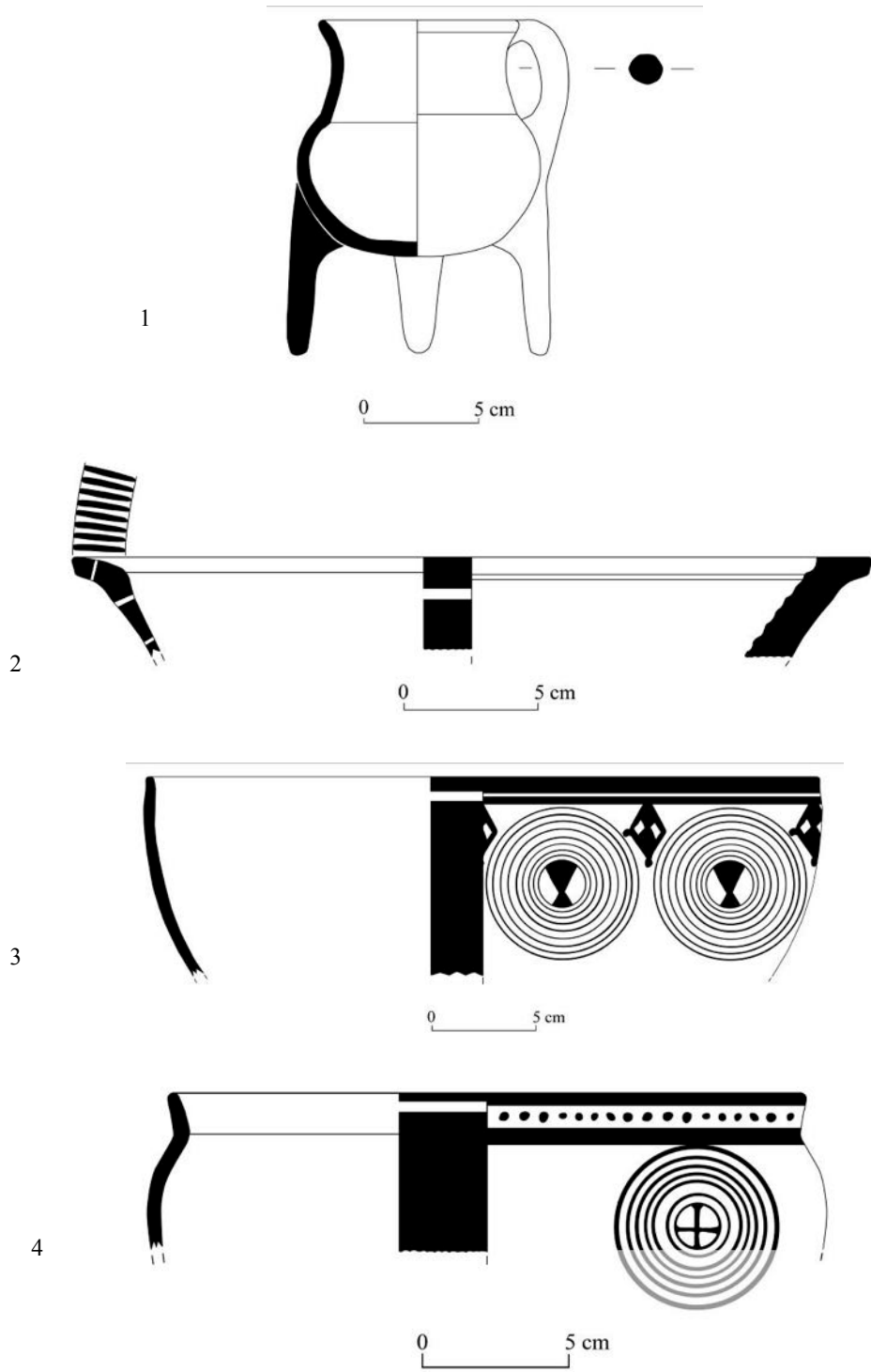
Res. 3. Pedasa. Sivriçam Tepesi, Protogeometrik Tümülüs

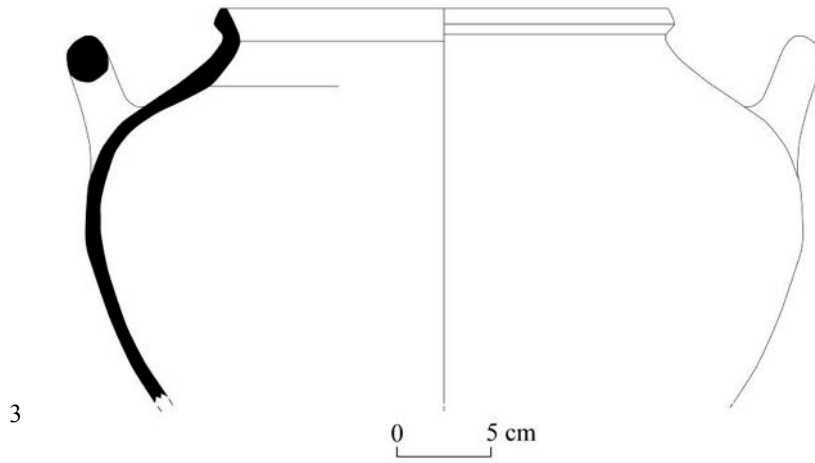
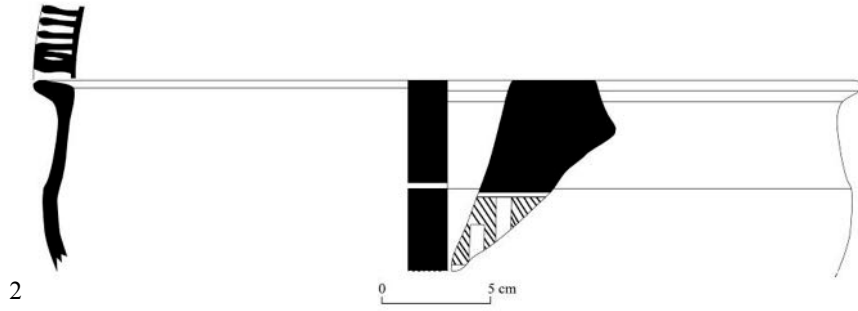
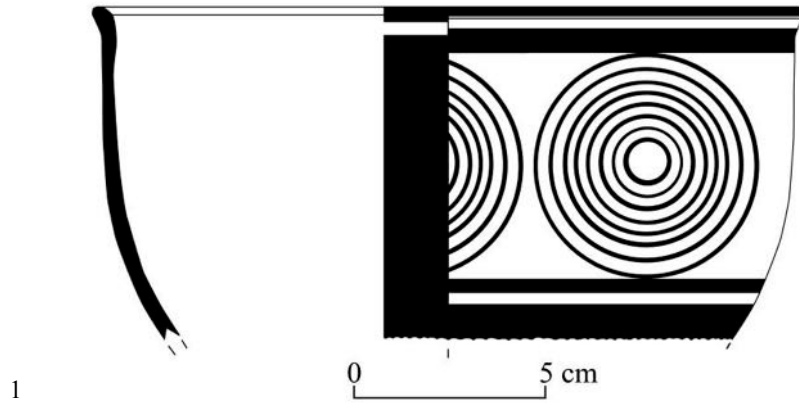
Res. 4. Pedasa. Sivriçam Tepesi, Protogeometrik Tümülüs, Dromos

Res. 5. Pedasa. Sivriçam Tepesi, Protogeometrik Tümülüs, Gümüt Odası

Res. 6. Pedasa. Protogeometrik TümüLüs, Buluntular

Res. 7. Pedasa. Protogeometrik Tümülüs, Buluntular

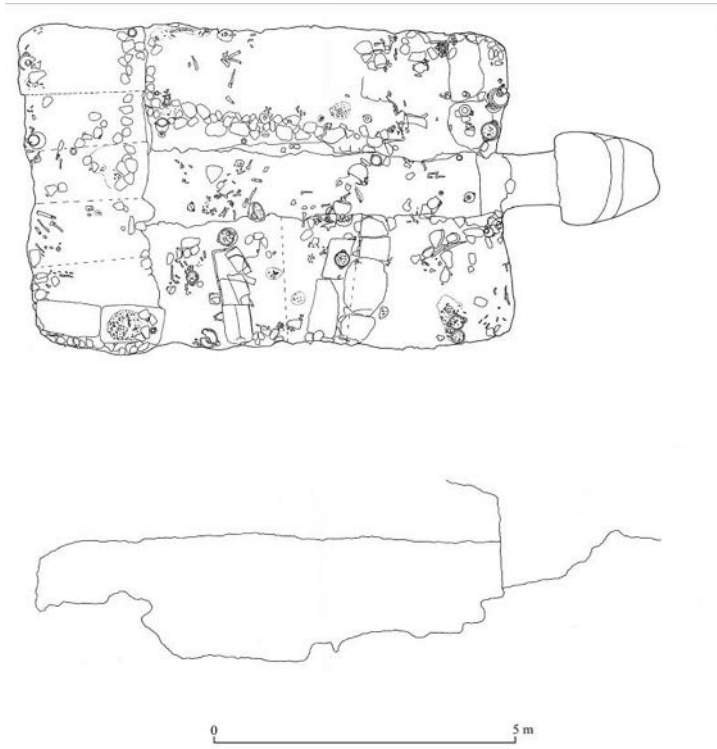
Res. 8. Pedasa. Protogeometrik Tümülüs, Urne

Res. 9. Alazeytin Kalesi. "Kült Yapısı"

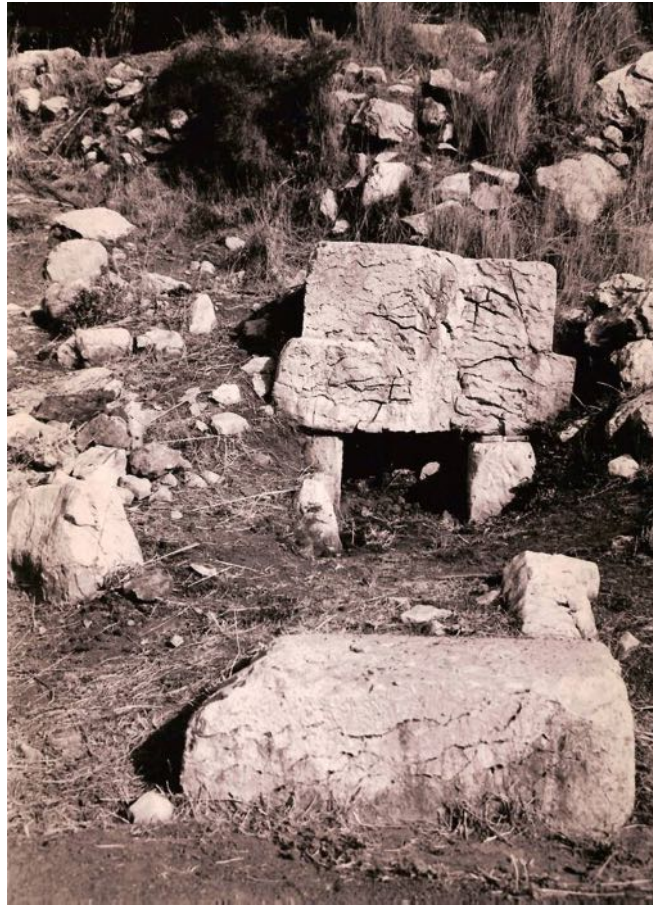
Res. 10. Pedasa Kalesi. "Kült Yapısı-Yönetici Binası"

Res. 11. Damliboğaz. 2 No.lu Kaya Oygusu Oda Gömüt

Res. 12. Damlıboğaz. 1 No.lu Kaya Oygusu Oda Gömüt, Ölü Yatakları

Res. 13. Syrna. Gömüt

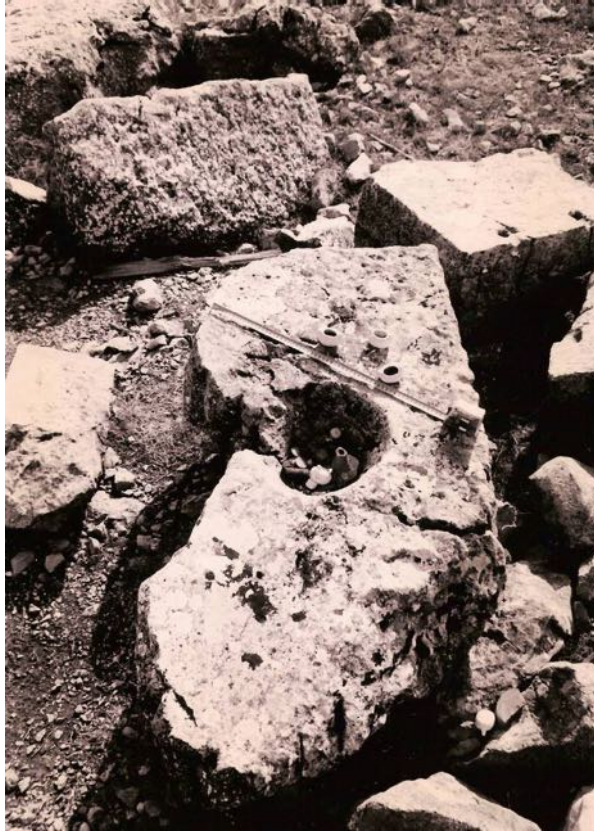
Res. 14. Milas, Türbe Ovası. Basamaklı Gömüt

Res. 15. Milas, Türbe Ovası. Adak Çukuru

Res. 16. Mobolla Kalesi. Açık Hava Kaya Tapınağı

Res. 17. Eren Dağı. Kaya Çukuru ve Adaklar

Res. 18. Milas, Türbe Ovası. Dolmen

Res. 19. Milas, Türbe Ovası. Dolmen

A Phrygian Temple Model from Daskyleion

Suat Ateşlier

*Adnan Manderes Üniversitesi
Aydın*

The second term of archaeological excavations resumed at Daskyleion has been carried out under the leadership of Tomris Bakır since 1988.¹ A distinctive Phrygian temple model of a limestone was found in the F6 north trench on the northern side of the modern Hisartepé during the 1993 season. Archaeological excavations at Daskyleion have yielded evidence for the cult of Cybele. The material remains pointing to the presence of the cult include a temple model, cult objects,² and the foundations of what appears to be a Cybele Temple.³ The temple model, which was preserved the original shape and the architectural members of the structure, have also the traces of painting on its front side. The temple model helps us to envision how a Phrygian temple might have looked like during this period. Thus, this temple model from Daskyleion does not fit easily into the traditional Anatolian religious architectural scheme, since no exact parallels are known to us for its shape. In this essay, this temple model is viewed as part of a western Phrygian, Ionian or Aeolian architectural tradition. The temple model has unique features that can shed new light on the Phrygian, Ionian, or Aeolian wooden architectural traditions. In the light of the available evidence on the early Anatolian and Greek architecture, the wooden Ionian or Aeolian capitals depicted at the front side of this temple model can be viewed as the earliest known capitals known in the Greek and Anatolian world.

The building represented by the temple model (Figs. 1-9) has gabled and double-sloped roof decorated at the peak by horn-like akroteria known from the Phrygian rock monuments and niches. The akroteria are in the shape of inward-curving horns or crescent which are great and out of proportion to front size of the temple model. In my opinion, the akroteria may have also been made too large to attract attention to the cult.⁴ Two red-painted vertical bands above the doorway-niche at the front side represent the centre pole of the roof; the centre pole is rising upwards into the horn-like akroterion and creating circles on both sides (Figs. 1 and 7). The front side of the temple model was decorated to expose architectural details of represented building. The doorway-niche which framed with red-painted border, and the architectural elements on the both sides and the upper part facilitate realizing architectural features of the represented building. A plain moulding which frames the doorway-niche should have been made for covering a cult statue by a lid (Fig. 1). The small

¹ I am most indebted to the Prof. Dr. Tomris Bakır for allowing me to study this important temple model unearthed in 1996. Excavation Inv. No. 1235 (CUD). The temple model was found in the level of 35.68 m. Bakır 1995: 272-273, fig. 23; Bakır 1997: 233; Bakır 2004: 59, fig. 9.

² Bakır 2004: 60, 66, figs. 12-13.

³ Bakır 2004: 59, 64, fig. 7.

⁴ For example, the center akroteria at the peaks on the gabled roof of the terracotta building model from Mazi near Olympia is remarkably of great size. Trianti 1984: 117, figs. 2d-f, pl. 19.

statue of the Cybele must have been placed in the doorway-niche. A detailed examination of the red paint on the façade indicates that there are two Ionic or Aeolic capitals supported by columns at the both sides of the doorway-niche. The borders of the capitals curl downwards, but it is not possible to describe them as the Ionic or Aeolic, for this reason I want to call them as Proto-Ionic. It is shown that even if two columns illustrated at the both sides of the doorway-niche,⁵ they are not in antae, because the antae were not depicted with the paint and not carved on the façade of the limestone body (Figs. 1, 7). The illustrated slender columns must have been wooden; the painter of the façade illustrates main beam and centre pole supporting hanging beam and ridge beam. The main beam supports weightiness completely the roof together with side walls. The double-sloped roof is not very steep, and the rafter projects slantly from the walls. The projection of the rafter can be seen on the Proto-Ionic capital at the right side. The maker of this model depicted the details of the roof through paint.

In this depiction, the Proto-Ionic capital on the left side supports beam, while the Proto-Ionic capital at the right side supports rafter. At this point, the maker of this model might have made a mistake; probably he must have drawn Proto-Ionic capitals before the beam and rafter. We shall now look at this mistake in order to help us test the identification of the roof. Did the Proto-Ionic capitals support beam or rafter? If the capitals support rafter, the temple may have been identified as a peripteral one. A peristyl or veranda has been identified already in the first half of the 10th century B.C. in the so-called Heroon at Lefkandi in Euboea.⁶ Its similarity to the later temples is emphasized by a surrounding colonnade formed of wooden posts. This marks the beginning of the temple form, later repeated at the Hekatompedon IA on Samos and Heraeum on Argos.⁷ Peristyl was identified in two buildings traditionally dated to the 8th century B.C., Megaron B at Thermon and Hekatompedon IA on Samos,⁸ but Mallwitz assumed only Hekatompedon II to have been an external colonnade.⁹

The foundation date for the Cybele sanctuary at Ephesus is unknown, but the transformation of Cybele into an Asian Artemis appears to have been completed by as early as the 8th century B.C. The Temple of Artemis is the only certain example of an 8th century B.C. peripteros; the rectangular base of structure was enclosed by wooden columns,¹⁰ four on the short sides and six on the long sides. The bases of the two eastern columns were made of yellow limestone, the others were made of green schist,¹¹ also a large piece of wood found in the 7th century B.C. flood stratum.¹² The foundation and the wall of the temple were made of marn. The geometric peripteros was abandoned at the end of the 7th century B.C. or early 6th century B.C. for temple C, but when the construction of the archaic dipteros began, the construction of the temple C was stopped.¹³ Temple C had small antae, but we have limited knowledge about this building.

⁵ Bakır 1995: 273; Bakır 1997: 233; Bakır 2004: 59.

⁶ Barletta 2001: 32.

⁷ Lawrence 1996: 62.

⁸ Barletta 2001: 32.

⁹ Mallwitz 1981: 599 ff.

¹⁰ Bammer 1990: 137-160, figs. 14, 30; Bammer and Muss 1996: 33-38, figs. 30-35.

¹¹ Bammer 1990: 138.

¹² Bammer 1990: 141.

¹³ Bammer and Muss 1996: 33, 44, fig. 30.

I may offer most plausible idea; the wooden capitals which depicted on the façade of the Daskyleion temple model must have supported the main beam or a prostyle porch which projects beyond the façade as known from temple model found in the sanctuary of Hera Akraea at Perachora¹⁴ dated to the end of the 9th century B.C.¹⁵ and other temple model found in the Argive Heraeum¹⁶ dated to the first quarter of the 7th century B.C.¹⁷ These models have peristyl porch supported by wooden pillars. The whole structures of the models rise from a platform and are covered by a flat roof which projects beyond the walls. Over the room, although not the porch, is a steeply pitched roof. It has been assumed that the inspiration for these models was of mudbrick and timber also had a thached roof. On the temple model found in the Argos Heraeum, vertical lines on the sides are identified as imitations of timber reinforcements in mud-brick walls,¹⁸ while alternating black and white squares on the roof edge are said to be ceiling beams.¹⁹ There are short ante projections on Perachora and Argos models, but the wooden pillars supports prostyle porch at the front, are not between antae. For this reason, I do not assume them as “in-antis”. Both models probably represent antae buildings instead of in-antis.

The naiskos model of andesite from Larisa on Hermos has a quite low double-sloped roof.²⁰ The left half of the façade is missing. A preserved Aeolic capital on the right half of the façade which supports architrave, projects outward from the right end of the andesite body. The model has no antae. The façade of the model probably formed with a prostasis of two columns supporting Aeolic capitals and architrave with two fasciae.

On the Daskyleion model, there is not evidence showing the antae. The antae are not illustrated on the painted details at the front and not worked on the limestone body. However, two slender columns of wooden would not be enough to support main block between antae. The columns which are slender and having careless external surfaces, indicate that they must have been wooden. Depicting wooden columns and Proto-Ionic capitals at the front is very important for the history of Ionian and Aeolian architecture, because we have limited knowledge of wooden origins of the Ionian and Aeolian architectural members, because there is no certain evidence solving the problem of transition from wooden to stone capitals.²¹ The conversion of wooden capitals and columns to stone must have been in the course of the monumental plastic art of the late 7th century B.C. In particular, there was a need for stone columns for carrying weight of the votive sphinxes of stone.²² There are only some opinions based on late 7th century B.C. votive capital of stone

¹⁴ Drerup 1969: 72-74, pl. 2: a-b; Schattner 1990: 33-35, fig. 6, pl. 4; Barletta 2001: 40-42, fig. 13. However, M. Weber argues that twin slender columns or pillars on the front side of the temple model have been actually the cult statues, and the bases are for the stone sockets for statues. See, Weber 1998: 365-371.

¹⁵ Schattner 1990, 34.

¹⁶ Drerup 1969: 70-71, fig. 55, pl. 3:a; Schattner 1990: 22-26, figs. 1-2, pl. 1.

¹⁷ Schattner 1990: 23.

¹⁸ Barletta 2001: 42.

¹⁹ For the Perachora model, see Brockmann 1968: 21; Drerup 1969: 72-73. For the Argos model, see Drerup 1969: 71.

²⁰ Schattner 1990: 31-32, fig. 5, pl. 3:1-2; Betancourt 1977: 60, 70, pls. 39-40.

²¹ Gruben 1989: 162, fig. 1; Gruben 1996: 63-72, fig. 5; Ohnesorg 1996: 39; Barletta 2001: 104, fig. 61.

²² Ohnesorg 1996: 39.

from Sangri.²³ Owing to decaying of wooden, finding wooden architectural members in the excavations is almost impossible. However, the illustrated wooden members at the front of the Daskyleion model are an invaluable source for the usage of wooden members. Other known illustrated architectural elements of wooden from 7th century B.C. are Doric capitals which depicted on a sherd from a Proto-Corinthian skyphos found at Perachora.²⁴

There is archaeological evidence to show the use of prostyle porch supported by wooden posts in the 8th century B.C.: the sanctuary of Apollon Daphnephoros at Eretria²⁵ and the Delphinion at Dreros.²⁶ They both appear to have had a prostyle porch supported by twin slender columns as seen in the Perachora model, as well as the Keskaya 1 Phrygian Monument in the Eskişehir Region.²⁷ The Delphinion is a rectangular building with stone walls, though very little remains from the front side of the temple were preserved.

At the façade of the Daskyleion model, a red-painted vertical band above the doorway-niche must have reflected the roof of the prostyle porch which projects beyond the main beam at the façade as known from building model found in the sanctuary of Hera Akraea at Perachora and other building model found in the Argive Heraeum. In addition, the painted bands on the double-sloped roof of Daskyleion model may have had the purpose reflecting of wooden rafters. The slope of the roof is 53°; it probably was made of thach. Modern Manyas Lake (Daskylitis Limne/Aphnitis Limne) is still surrounded with reedy field that the Gypsies still have been picking. It must have been rather frequently used reeds as roofing material at Daskyleion throughout ancient times, because the reed is the most easily acquaried material at Daskyleion.

In spite of the opinions on the use of wooden capitals which shaped as Ionic capitals,²⁸ there is no concrete evidence for the transition from wooden to stone capitals. The most detailed studies have been carried out by Gruben,²⁹ who suggested that the thickening of the upper portion of the column arose as the simplest solution to the problem of forming a transition between the rectangular transverse beam and the wooden column (Fig. 10).³⁰ A stage in this development has been represented by the late 7th century B.C. votive column with Ionic capital at Sangri (Fig. 10e).³¹ This capital displays flat surfaces into which the volute pattern is simply incised like a wooden piece. The echinus is created by an expansion of the shaft into an unarticulated torus. According to Gruben, other characteristics of this votive column likewise suggest an early level of development and a background of wood.³² He suggested that the transition from the rectangular transverse beam to the wooden column was carried out at first by small logs (Fig. 10a). This practice was performed by rectangular blocks of wood (Fig. 10b), which is supported by wooden columns. They were predecessor of

²³ Gruben 1989: 161-172, figs. 1-2, pl. 19:1-4; Gruben 1996: 65, fig. 5:5; Kirchhoff 1988: 137, 251, pl. 3:1; Barletta 2001: 104, fig. 61.

²⁴ Dunbabin 1962: pl. 22, no. 420.

²⁵ Lawrence 1996: 62-63, fig. 83.

²⁶ Coldstream 1977: 279-280, 321, 323, fig. 102.

²⁷ Haspels 1971: 92 ff, figs. 242, 246, 526.2; Sivas 1999: 119-120, pl. 85.

²⁸ Dinsmoor 1950: 62.

²⁹ Gruben 1963: 78-182; Gruben 1996: 61-77.

³⁰ Gruben 1996: 65, fig. 5.

³¹ Gruben 1989: 161-172, figs. 1-2, pls. 19:1-4; Gruben 1996: 65, fig. 5:5; Kirchhoff 1988: 137, 251, pl. 3:1; Barletta 2001: 104, fig. 61.

³² Gruben 1989: 161-172; Gruben 1996: 62-65; Barletta 2001: 133-134.

Ionic or Aeolic capitals, and the wooden blocks were carpentered ³³ as Proto-Ionic capitals (Fig. 10c).

Gruben provides other comparable capitals from this same period on the origin of this Ionic architectural element in wood. An unfinished capital from Delos, which preserves a blocklike form, perhaps pre-dating 600 B.C.³⁴ In addition, two examples from Delos dated to the end of the 7th century B.C., and an Ionic capital fragment with simply incised volute lines dated to 600 B.C. from Didyma.³⁵ A wooden origin has also been assumed by modern scholars for the distinctive Ionic architrave. The fasciae are here seen as the petrification of small wooden beams that were superimposed for greater thickness. Gruben proposed that the votive capital from Sangri represents a wooden capital which is the transition from the rectangular transverse beam to the wooden column.³⁶

The wooden Ionian capitals depicted with red paint at the front side of the Daskyleion temple model is the earliest known Proto-Ionian capitals (Fig. 10d), and they fill the hiatus between votive stone capital from Sangri and uncarpentered rectangular wooden capitals. At this point, the carpentered wooden Proto-Ionic capitals depicted on the Daskyleion temple model solve the problem of forming a transition from the rectangular transverse beam to the wooden column.

The Dionysos Temple at Yria on Naxos has four phases.³⁷ The first phase of the Temple³⁸ is a small and rectangular oikos built of mud-brick on stone foundations with a single row of wooden columns support the roof beams.³⁹ Gruben dates the first phase to the early 8th century B.C., and the second phase to the second half of the 8th century B.C. He suggests that the rectangular wooden capitals could have been used in the both phases of the cella. He also argues that the wooden Ionic capitals and columns supported the main roof beam in the third phase, which dates to first quarter of the 7th century B.C.⁴⁰ He suggests that the carpentered wooden Ionic capitals initially might have been used in the first quarter of the 7th century B.C. in the Aegean Islands. But for the present, there are no archaeological finds to prove the use of wooden Ionic capitals in the Aegean Islands.

Excluding the flat roof, the front side reconstruction of the third phase of the Dionysos Temple on Yria⁴¹ is comparable to the practice of the front side of the Daskyleion temple model. It appears to have had a prostyle porch of four wooden columns.⁴² However it has no antae as the Daskyleion temple model, which reflects a narrower building than the Yria temple. Both building have prostyle porches projecting from the façade.

The major argument for the middle of the 7th century B.C. date for the temple model was based on a shoulder fragment of a trefoil mouthed oinochoe found in the same context with the temple model. The oinochoe is handled from mouth to shoulder and decorated with concentric circles painted with brown glaze on the shoulder and brown dots on the handle. The neck is meaner and concave. Bakır dated the specimen to the middle of the 7th century

³³ Ateşlier 2000: 73; Koenigs-Philipp 1996: 140.

³⁴ Barletta 2001: 134.

³⁵ Gruben 1963: 139-140, fig. 31; Gruben 1996: 63-64, fig. 3; Barletta 2001: 134.

³⁶ Gruben 1996: 65, fig. 5.2.

³⁷ Gruben 1996: 65-67, figs. 6-7.

³⁸ Gruben 1993: 97-109; Gruben 1996: 65-69; Lambrinoudakis 1996: 55-60.

³⁹ Gruben 1993: 99, fig. 1; Gruben 1996: fig. 6.I; Gruben 2001: 375.

⁴⁰ Gruben 1996: 66-67, fig. 6.3.

⁴¹ Lambrinoudakis 1996: 59, fig. 7.

⁴² Lambrinoudakis 1996: 57, figs. 4-5.

B.C. by taking the ornaments and the shape of the vase as the main criteria.⁴³ Moreover, the 1.2 m width stone foundations found on level of 35.40 m at F6 east trench⁴⁴ were assumed by Bakır to have belonged to Cybele Temple. Also, a neck fragment of a Late Geometric Corinthian oinochoe stratigraphically found immediately under the foundations has been dated to the end of the 8th century B.C. by Bakır.⁴⁵ She points out that this fragment has demonstrated represents a terminus post quem for the foundations.⁴⁶ The date of the temple model could be placed into a period somewhere between the end of the 8th and the middle of the 7th centuries B.C.

It is important to note that the archaeological finds related to the Phrygian art from Daskyleion is not only limited to the temple model. A remarkable finding is that an old-Phrygian inscription ⁴⁷ found on the marble block re-used as threshold of the door of the chamber in Kösemtuğ Tumulus, ⁴⁸ located nearly 5 km east of Daskyleion. Gusmani dated this inscription to 6th or 5th centuries B.C.⁴⁹ Similar to the view of Bakır, Vassileva and Brixhe also assumed that this old-Phrygian inscription was a votive offering to the temple of Cybele at Daskyleion.⁵⁰ On the other hand, there is pottery evidence dating from 7th to 4th centuries B.C. Some of the pot sherds here bear old-Phrygian and Lydian graffiti at Daskyleion.⁵¹ These graffiti observed on the pot sherds indicate that Daskyleion also had a Lydian and Phrygian speaking population up to the fourth century B.C. The sherds with graffiti, which were found around the foundations of the Cybele Temple, might have been dedicated to the Cybele Temple.⁵² The earliest pottery, which dates to the middle of the 7th century B.C., points to the Phrygian presence at Daskyleion. These pots have silky cream-slips resembling the Macedonian Pateli Wares decorated with polychrome lozenges and geometric motifs.⁵³

A brief survey of the the acroteria with inward-curving horns shows that the closest parallels for the acroteria like the ones seen on the Daskyleion model can also be observed on some Cybele-related Phrygian Monuments; Midas Monument (Yazılıkaya) in the Midas City,⁵⁴ Arezastis Monument,⁵⁵ Unfinished Monument,⁵⁶ Şehinşahkayası Monument at Kastamonu,⁵⁷ Midas City 1 and 2 Monuments,⁵⁸ Döğür Arslankaya Monument,⁵⁹ Kilise

⁴³ Excavation Inv. No. 1347 (CUD); drawing no. 140; Bakır 2004: 59, fig.10.

⁴⁴ Bakır 2004: 59, 64, fig. 7.

⁴⁵ Bakır 2004: 59, 64, fig. 8.

⁴⁶ Bakır 1995: 273, fig. 21; Bakır 2004: 59, fig. 8.

⁴⁷ Bakır and Gusmani 1991: 157-164, pl. 19.

⁴⁸ Ateşlier 1992: 113-114, pl. 21.

⁴⁹ Bakır and Gusmani 1991: 163, pl. 19; Bakır 2004: 57, 61, fig. 1.

⁵⁰ Vassileva 1995: 27-34; Brixhe 1996: 125-147.

⁵¹ Bakır and Gusmani 1993: 135-144; Gusmani and Polat 1999: 59-64; Bakır 2004: 58.

⁵² Bakır 2004: 58.

⁵³ Bakır 2004: 60, fig. 15.

⁵⁴ Haspels 1971: 73 ff, figs. 8-13, 521; Akurgal 1961: 106-108, fig. 67; Işık 1987: pl. 36:a; Berndt 1994-95: 41-43, fig. 6; Özkaya 1997: 98; Sivas 1999: 52-65, 240, pl. 5a.

⁵⁵ Akurgal 1961: 110, fig. 70; Haspels 1971: 79, figs. 83-84; Berndt 1994-95: 45; Sivas 1999: 43-51, 240, pl. 5a.

⁵⁶ Özkaya 1997: 99; Sivas 1999: 66-70, 240, pl. 5a.

⁵⁷ Von Gall 1966: 65-66, taf. 5. 4.

⁵⁸ Haspels 1971: 82, figs. 14-16, 35; Işık 1987: 164-165, pl. 26b; Sivas 1999: 132-135, 245, pl. 6:c.

⁵⁹ Işık 1987: 164-165, pl. 27:a; Sivas 1999: 100-109, 242, pl. 5:c.

Mevkii Monument at Eskişehir,⁶⁰ Keskaya 1 and Keskaya 2 niche Monuments at Eskişehir,⁶¹ Kümbet-Berberini Monument at Eskişehir,⁶² Gökçeğüney Monument at Eskişehir,⁶³ Fındık Asar Kaya Monument at Kütahya,⁶⁴ and also on the naiscos stel with Cybele relief found at Bahçelievler at Ankara.⁶⁵

Sivas discusses that there are invariable basic characteristics of Phrygian monuments from the largest to smallest dimensions: these are, a gabled and double-sloped roof, close to squared-shaped front side, side borders reflects antae and a framed niche reflects door.⁶⁶ On the Daskyleion model, we can not see antae of invariable basic characteristics seen on the Phrygian monuments.

While only the Unfinished Monument, Bahseyiş Monument, and Maltaş Monument have eaves on the roofs,⁶⁷ why others have not? The eaves projects horizontally from the outer ends the roofs that may have had purpose of preventing moisture migration, rain or melting snow seeping back into the roof. Sivas argues that there might have been a transitional period between projecting eaves and non-projecting eaves. This is probably the criterion that could be used to date the monuments.⁶⁸ It is not logical not to use projecting eaves, if the buildings reflected by rock monuments have mud-brick walls with timber reinforcements. The projecting eaves are necessary for preventing moisture migration of mud-brick walls.⁶⁹ Probably, the buildings reflected by Phrygian rock monuments had lateral sima with very long spouts jettisoned water well away from the mud-brick and wood walls, like the ones found at Düver, Sardis, and Gordion.⁷⁰

Among the Phrygian rock monuments, Keskaya 1 Monument⁷¹ lies in the area to the west of Karalan Village, 17 km SW of Eskişehir, shares close similarities to the façade of the Daskyleion model. The monument has a gabled and a double-sloped roof decorated at the peak by horn-like acroterion, the centre pole and the side borders on the roof. Also, the existence of columns or pillars on the façade is a unique feature for Phrygian monuments.⁷² As seen at the front of the Perachora model and Delphinion at Dreros,⁷³ twin slender columns or pillars on the façade of Keskaya 1 probably reflects a projecting prostyle porch supported by wooden columns or pillars. The columns or pillars are supported by vertical rectangular bases protruding upwards from a horizontal rectangular foundation. This practice, for wooden columns or pillars, must have had purpose of preventing moisture from ground. A similar example of this practice can be seen at the prostasis of the third phase of

⁶⁰ Sivas 1999: 116-118, 243, pl. 6a.

⁶¹ Sivas 1999: 119-121, 243, pl. 6a.

⁶² Sivas 1999: 122-124, 244, pl. 6b.

⁶³ Sivas 1999: 125-126, 244, pl. 6b.

⁶⁴ Sivas 1999: 151-153, 247, pl. 6e.

⁶⁵ Akurgal 1961: 97, fig. 60; Işık 1987: 164, pl. 26a.

⁶⁶ Sivas 1999: 182-183.

⁶⁷ Özkaya 1997: 99; Sivas 1999: 66-70, 240, pl. 5:a; Haspels 1971: 81 ff, figs. 124-125, 516, 517:1-4; Sivas 1999: 71-79; Haspels 1971, 85 ff, figs. 157-158, 519-520:1-3.

⁶⁸ Sivas 1999: 187.

⁶⁹ Goldberg 1983: 306.

⁷⁰ Cummer 1970: 31-32, Figs. 4-11; Buzzi 1999: 26, Abb. 13; Ramage 1978: Fig. 101; Glendinning 1996: Pl. 32-d; Glendinning 1996: 105, Fig. 3; 109, Fig. 8, Pl. 31-32.

⁷¹ Haspels 1971: 92 ff, figs. 242, 246, 526.2; Sivas 1999: 119-120, pl. 85.

⁷² Sivas 1999: 120.

⁷³ Coldstream 1977: 279-280, 321, 323, fig. 102.

the Dionysos Temple at Yria on Naxos⁷⁴ dated to first quarter of the seventh century B.C.⁷⁵ Also at Sardis, another similar practice of protruding upwards from a horizontal rectangular foundation can be seen at the façade of an archaic marble model of a Cybele shrine with two columns supporting Ionic capitals and architrave with two fasciae.⁷⁶

The closest parallels for the structure of Daskyleion model can be seen at Gordion and Kumca Boğaz Kapı Kaya Monument at Afyon.⁷⁷ There are scratched buildings on the walls of Megaron 2 at Gordion.⁷⁸ They certainly reflect the house type to be seen in the eighth century B.C. Gordion, and in consequence they can serve as models in the reconstruction of the upper parts and the roofs of the buildings uncovered by excavations.⁷⁹ These must have depicted wooden and mud-brick buildings with a gabled and double-sloped roof crowned by an akroterion with inward-curving horns. They are important primary sources for the daily life at Gordion. Noteworthy also is the similarities of double-sloped roofs between Daskyleion model and drawings on Megaron 2. It must have been used a fairly lightweighted roofing material such as reeds sealed with clay as found at Gordion,⁸⁰ On the other hand, the Phrygian relief façades reflect a greater use of wood also; their double-sloped roofs probably were made of thach, as noted below. There is no evidence for the use of columns in antae of the megarons at Gordion in the 7th century B.C.⁸¹ Kumca Boğaz Kapı Kaya Monument at Afyon is a unique freestanding naiskos hewn from a single outcrop of stone bedrock.⁸² The freestanding monument has a gabled and double-sloped roof, close to squared-shaped front side; also carved Cybele relief in the framed doorway-niche. Probably, the gabled and double-sloped roof must have been decorated at the peak by horn-like acroteria at the both side, although the peak is broken now. The monument displays nearly a three-dimensional construction of a model of a local Cybele temple.

The Cybele naiskos from Bahçelievler/Ankara,⁸³ which imitate a door placed in the short end of a building with double-sloped roof, whose central point is supported by a vertical post. It has an acroterion in the shape of inward-curving horn above the point of the double-sloped roof. The depiction of the acroterion in the sculptured reliefs closely parallels actual stone acroteria found at Gordion.⁸⁴ The surface on either side of the doorway is adorned with an interlocking meander design resembling to the designs found on the Phrygian pottery and furniture dating to the late 8th century B.C. The whole scheme of the door, framing posts, center acroterion in the shape of inward-curving horn at the peak on the gabled and double-sloped roof, centre pole of the roof, and geometric decoration were evidently designed to represent the form and structure of an actual building.⁸⁵ The closest parallels for the scheme of the front side of the Daskyleion temple model can be seen on the Bahçelievler

⁷⁴ Lambrinoudakis 1996: 57, figs. 4-5, 59, fig. 7.

⁷⁵ Gruben 1996: 66-67, fig. 6:3.

⁷⁶ Hanfmann 1983: 74, fig. 149; Schattner 1990: 88-89, fig. 43, pl. 23:4.

⁷⁷ Sivas 1999: 136-137, pls. 99-101; Berndt 1994-95: 49.

⁷⁸ Young 1969: 272; Young 1978: 12, fig. 1; Prayon 1987: 171, 173, fig. 28a; Özkaya 1997: 98; Roller 1999b: 148.

⁷⁹ Young 1969: 272.

⁸⁰ Roller 1999b: 148.

⁸¹ DeVries 1980: 43, fig. 1; DeVries 1988: 53, fig. 2.

⁸² Sivas 1999: 136-137, pls. 99-101; Berndt 1994-95: 49.

⁸³ Akurgal 1961: 97, fig. 60; Işık 1987: 164, pl. 26:a.

⁸⁴ Roller 1999a: 73.

⁸⁵ Roller 1999a: 73.

naiskos, Midas City 1, and 2 Monuments⁸⁶ and Şehinşahkayası Monument at Kastamonu.⁸⁷ The Cybele naiskos from Etlik/Ankara which dates to the first half of the 7th century B.C. preserves the left half of the architectural façade of a similar building.⁸⁸ It has similar practices of the acroterion in the shape of inward-curving horn at the peak on the gabled and double-sloped roof and the centre pole of the roof. In addition, there are two similar practices of the akroterion in the shape of inward-curving horn at Pınara in Lycia. Interestingly, two rock-cut tombs in the necropolis of Pınara have similar acroteria.

A model of a house or a temple, of terracotta, used as an ash urn among the burial equipments from a tomb of "Etruscan Early Iron Age" at Sala Consilina on Italia, probably inspired by the earliest temples or houses.⁸⁹ It is rectangular in plan, with a window on the long side to the left of the door, and its outer walls decorated in geometric motives. It has a double-sloped roof adorned at the peak by acroteria with inward-curving volutes. A building model used as an ash urn from Rome,⁹⁰ which has the projecting tops of the logs which cross each other at the ridge; it reflects the rows of crossing rafters. Another building model from 7th century B.C., used as an ash urn, now in Rome di Museo di Villa Giulia,⁹¹ has the projecting tops of the logs which cross each other at the ridge; it reflects the rows of crossing rafters. A model of a house dated to 7th century B.C., used as ash urn from an Etruscan tomb in the cemetery of Monte Abatone at Caere;⁹² it has double-sloped roof with decorative crossing rafters shaped as akroteria in the shape of inward-curving horns. Also, an "Early Iron Age" model house urn from Tarquinia (Selciatello) has double-sloped roof which slightly curved. Its roof adorned with ridge-logs to weigh down the thatched roof.⁹³ An Etruscan terracotta house model used as ash urn dated to 9th century B.C. from Vulci, it has double-sloped roof with decorative crossing rafters shaped as acroteria.⁹⁴ Another Etruscan building model of bronze used as ash urn dated to middle of the 8th century B.C. from Vulci, which has double-sloped roof with decorative crossing rafters shaped as acroteria in the shape of inward-curving horns.⁹⁵

The "Early Iron Age" village on the Palatine in Rome has been found.⁹⁶ The huts which have hipped roofs of thatch were rectangular with rounded corners. There were six large post-holes along the long sides for the supporting of the roof. The walls of them were of wattle daubed with clay and some of huts have prostyle porch supported by two posts.⁹⁷ The practice of decorative crossing rafters or side borders on the roof can be seen also on the roof of a Phrygian monument so-called the Küçük Kapı Kaya Monument at Afyon.⁹⁸ The crossing rafters or borders which created akroterion, was not shaped as inward-curving horns.

⁸⁶ Haspels 1971: 82, figs. 14-16, 35; Işık 1987: 164-165, pl. 26b; Sivas 1999: 132-135, 245, pl. 6c.

⁸⁷ Von Gall 1966: 65-66, taf. 5. 4.

⁸⁸ Naumann 1983: 65 ff, pl. 5:4; Işık 1991: 85.

⁸⁹ Van Buren 1960: 360, fig. 4, pl. 103; Drerup 1962: 2; 1969: 69, pl. 5:a; Boëthius 1978: 23, fig. 14; Büsing-Kolbe 1978: 79, no. 73.

⁹⁰ Drerup 1969: pl. 5:a.

⁹¹ Boëthius 1978: 26, fig. 18.

⁹² Boëthius 1978: 36, fig. 21.

⁹³ Drerup 1962: 5, pl. 2; Boëthius 1978: 26, fig. 16.

⁹⁴ Sprenger and Bartoloni 1990: 79, pl. 1.

⁹⁵ Sprenger and Bartoloni 1990: 80, pl. 6.

⁹⁶ Boëthius 1978: 23, figs. 10-11.

⁹⁷ Boëthius 1978: 23, fig. 10.

⁹⁸ Sivas 1999: 145-148, pls. 107-109.

A free standing naiskos carved in the living rock with a enthroned Cybele in the porch, lies on the Daskalopetra, so-called 'Homer's Seat', at Paşa Veysi, some 6 km north of Chios town,⁹⁹ The upper part of the monument has completely disappeared but the animals apparently felines, carved in low relief on its sides can still just be made out.¹⁰⁰ The antai of the naiskos' porch have lion's paws as bases, and paws appear also at the rear corners of the building. A similar practice of lion's paws used as bases can be seen in the porch of the Cybele Temple at Gerga Kome in Caria. It has also Cybele statue in the cella. There are other piractices of lion's paws as bases in Emporio and Erythrae.¹⁰¹ The rock-cut niches on rocky outcrops, with Cybele carved in low relief in the naiskos, lie on the area of theatre hill at Phocaea.¹⁰² Some of rock-cut niches reflect naiskoi with double-sloped roof. Additionally, the rock-cut niches beneath the Temple of Athena facing the harbor of Phocaea have been interpreted as a Cybele sanctuary.¹⁰³ Pottery finds from the sea just below the wall of rock go back to Protogeometric era. Also, rock-cut niches and circular bowl-like cuttings relating to cult of Cybele were found at Bakkheion Island (modern İncir Adası).¹⁰⁴ In particular, a niche with Cybele relief is remarkable.¹⁰⁵ Another sanctuary of Kybele near Phocaea was found at the Orak Island.¹⁰⁶ They were all open air sanctuaries and the Phocaeans worshipped the goddess in front of these monuments. It is notable that Cybele was also worshipped on Panayır mound at Ephesus. There is a relief of seated goddess in naiskos in the one of the rock-cut niches in the Sanctuary of the Mother Goddess. In addition to rock-cut niches relating to cult of Cybele, it should be noted that there are similar examples at Samos, Pergamon, Kapıkaya, Telmessus, and Termessus.¹⁰⁷

There are similar building models among the votive findings of Heraeum on Samos. An oikos model dating to 640-630 B.C.¹⁰⁸ that has double-sloped roof. Its doorway-niche was framed with a moulding similar to that of the Daskyleion model. The backside of the roof is slightly inclined to inward like Daskyleion model. Another example of oikos dated to the end of the 8th century B.C. has some similarities of double-sloped roof, doorway-niche framed with a moulding and the same inclination of the roof of Daskyleion model.¹⁰⁹ On the other hand, the oikos model votives with framed doorway-niche offered to Heraeum increase generally in the 8th and 7th centuries B.C.¹¹⁰

As is mentioned above, a votive offering found at Sardis in 1963, an archaic marble model of a Cybele shrine with two columns supporting Ionic capitals and architrave with

⁹⁹ Boardman 1959: 195-196, fig. 6, pl. 34.

¹⁰⁰ Boardman 1959: 196, pl. 34.

¹⁰¹ Boardman 1959: 193-194, pls. 33: a-e; Keil 1912: 66-67, figs. 52-53.

¹⁰² Özyiğit 2000: 35-36, 43-44, figs. 6-7; also see Naumann 1983: 153-155.

¹⁰³ Özyiğit 1998: 769.

¹⁰⁴ Özyiğit 2000: 34-35, 43, fig. 5.

¹⁰⁵ Özyiğit 1998: 765-769, 789, fig. 13.

¹⁰⁶ Özyiğit 1998: 766-768, figs. 14-17.

¹⁰⁷ Işık 1999: 58, figs. 4-7.

¹⁰⁸ Schattner 1990: 46, cat. 14, fig. 15, pls. 7:1-2.

¹⁰⁹ Schattner 1990: 76-78, cat. 37, fig. 36, pls. 20:2-3.

¹¹⁰ Schattner 1990: 43, cat. 12, fig. 13, pls. 6:1-2 (8th century B.C.) 44-45, cat. 13, fig. 14, pls. 6:3-4 (8th century B.C.) 46, cat. 14, fig. 15, pls. 7:1-2 (640-630 B.C.) 47, cat. 15, fig. 16, pl. 7:3 (640-630 B.C.) 53-54, cat. 21, fig. 20, pls. 10:3-4, 11:1 (end of the 7th century B.C.) 66, cat. 28, fig. 28, pls. 17: 1-2 (7th-6th centuries B.C.); Büsing-Kolbe 1978: 79-81, figs. 3c-f (8th-7th centuries B.C.).

two fasciae.¹¹¹ At the façade of the model, there are two postaments which protruding upwards from a horizontal rectangular foundation. The Ionic columns are supported by postaments. G. M. A. Hanfmann dates it to the 570 B.C., and T. G. Schattner to 550-525 B.C. In spite of any finds was associated with Phrygian culture that were uncovered in the west of Kütahya and Eskişehir region in Asia Minor, the Phrygian finds of Daskyleion documented the truth of the informations of ancient writers concerning the Phrygians once lived in this region.¹¹² Homer mentions the Phrygians who came from Askania (The region of modern İznik Lake) under the leadership of Phorcys and Askanios.¹¹³ Homer also mentions the Phrygians living near the River Sangarios.¹¹⁴ There are seven references to Phrygia and the Phrygians and five references to the Mysians in the *Iliad*.¹¹⁵ He mentions together the Phrygians and the Mysians.¹¹⁶ Strabo also cited Xanthos the Lydian that the Mysians were a mixed Lydo-Phrygian people.¹¹⁷ Other ancient written sources mention that the Phrygians lived on the southern coast of the Sea of Marmara, to the west of Rhyndakos River (modern Kocaçay).¹¹⁸ Nevertheless, the mention of the southern coast of the Sea of Marmara as Hellespontine Phrygia,¹¹⁹ Phrygia Epiktetos ¹²⁰ and Phrygia Minor ¹²¹ in the work of Strabo indicates that this region was could have been a Phrygian territory. Phrygia Minor was first mentioned by Xenophon in his *Kyropaidia*.¹²²

Strabo cited Homer that: "below Zeleia near the sea and on this side of the Aisepos (modern Gönen Çayı) are the plain of Adrasteia, Mt. Tereia, and Pitya (that is, speaking generally, the present Cyzicus near Priapos), which the poet names next after Zeleia and then he returns to the parts towards the east and those on the far side of the Aisepos, by which he indicates that he regards the country as far as the Aesepos as the northerly and easterly limit of the Troad. Now ancient tradition suggests some such position of the tribes as this, but the present differences are the result of numerous changes, since different rulers have been in control at different times and have confounded together some tribes and sundered others. For both the Phrygians and the Mysians had the mastery after the fall of Troy; and then later the Lydians; and after them the Aiolians and the Ionians and then the Persians and the Macedonians; and lastly the Romans".¹²³ Strabo also cited Skylax the Caryandian that: "Bithynia was a settlement of the Mysians will first be testified by Scylax the Caryandian, who says that Phrygians and Mysians lived round the Ascanian Lake; and next by the Dionysius who wrote on "The Foundings" of cities, who says that the strait at Chalkedon and

¹¹¹ Hanfmann 1983: 74, fig. 149; Schattner 1990: 88-89, fig. 43. pl. 23:4.

¹¹² Bakır 2004: 55.

¹¹³ Homer, *Iliad*, 2.862-863.

¹¹⁴ Homer, *Iliad*, 3.184-187.

¹¹⁵ Carrington 1977: 118.

¹¹⁶ Homer, *Iliad*, 2.858-859.

¹¹⁷ Strabo, *Geographia*, 12.8.3.

¹¹⁸ Vassileva 1995: 27

¹¹⁹ Strabo, *Geographia*, 12.4.1,3.

¹²⁰ Strabo, *Geographia*, 12.4.1,3.

¹²¹ Strabo, *Geographia*, 12.4.3.

¹²² Xenophon, *Kyropaidia*. 7.4.8-10; In addition, Kyros the Great sent to campaign his commander Hystaspas to "the Phrygia on the coast of Hellespontus," Xenophon also relates that: Kyros the Great appointed Pharnukhos to "Phrygia on the coast of Aiolis and Hellespontus." See, Xenonophon, *Kyropaidia*, 8.6.7.

¹²³ Strabo, *Geographia*, 12.4.6.

Byzantium, now called the Thracian Bosphorus, was in earlier times called the Mysian Bosphoros. And this might also be set down as an evidence for that the Mysians were Thracians".¹²⁴ In another important passage, Strabo relates that: "According to Homer then, the Troad begins after the city of the Cyziceni and the Aesepos River. And he so speaks of it: And those who dwelt in Zeleia beneath the nethermost foot of Ida, Aphneii, who drink the dark water of the Aisepos, Trojans; these in turn were commanded by Pandaros the glorious son of Lykaon. And they are thought to have been called "Aphneii" after Lake "Aphnitis", for Lake Daskylitis is also called by that name".¹²⁵ Homer mentions that: "Aphneioi which dwelt in Zeleia beneath the nethermost foot of Ida, men of wealth, who drink the dark water of Aesepos".¹²⁶

Bakır suggested that according to Strabo, Lake Daskylitis have been called after Daskyleion.¹²⁷ In that case, the old name of Daskyleion must have been Aphneion, a Phrygian settlement named after the Lake Aphnitis.¹²⁸ As has been pointed out by Bakır, this idea seems to be very plausible. Now, in this point, fundamental question is that who were the Aphneioi mentioned by Homer?¹²⁹ I suggest that they could have been a Phrygian tribe that was an ally of the Trojans during the Trojan War. They settled around Lake Aphnitis (Lake Daskylitis-modern Manyas Lake). On the other hand, the first part of the name of Aphnitis has correspondence in Thracian onomastics;¹³⁰ furthermore, etymology of Rhyndakos (modern Kocaçay) which pours out Lake Daskylitis is compared with Rhondaioi ethnically Thracian.¹³¹ Strabo also noted that: "Such, then, is Mt. Olympos; and towards the north it is inhabited all round by the Bithynians and Mygdonians and Doliones, whereas the rest of it is occupied by Mysians and Epicteti. Now the peoples round Cyzicus, from the Aesepos River to the Rhyndakos River and Lake Daskylitis, are for the most part called Doliones, whereas the peoples who live next after these as far as the country of the Myrleians are called Mygdonians. Above Lake Daskylitis lie two other lakes, large ones, I mean Lake Apolloniatis and Lake Miletopolitis. Near Lake Daskylitis is the city Daskyleion, and near Lake Miletopolitis Miletopolis, and near the third lake "Apollonia on Rhyndakos", as it is called. But at the present time most of these places belong to the Cyziceni".¹³² Another passage of Strabo is noted that: "the Aeolians, for their colonies were scattered throughout the whole of the country from Cyzicus to the Kaikos River, and they went on still farther to occupy the country between the Kaikos and Hermos Rivers. In fact, the Aeolian colonization, they say, preceded the Ionian colonization by four generations, but suffered delays and took a longer time; for Orestes, they say, was the first leader of the expedition, but he died in Arcadia, and his son Penthilus succeeded him and advanced as far as Thrace sixty years after the Trojan War, about the time of the return of the Heracleidae to the Peloponnesus; and then Archelaus the son of Penthilus led the Aeolian expedition across to the present Cyzicus near Daskyleion; and Gras, the youngest son of Arkhelaos, advanced to the Granicus River, and,

¹²⁴ Strabo, *Geographia*, 12.4.8.

¹²⁵ Strabo, *Geographia*, 13.1.9.

¹²⁶ Homer, *Iliad*, 2.824-825.

¹²⁷ Strabo, *Geographia*, 13.1.9.

¹²⁸ Bakır 1990-91: 61. Also see, Vassileva 1995: 31.

¹²⁹ Homer, *Iliad*, 2.824-825.

¹³⁰ Tischler 1977: 30; Vassileva 1998: 15.

¹³¹ Tischler 1977: 127-128; Vassileva 1998: 15.

¹³² Vassileva 1995: 31; Vassileva 1998: 15. See, Strabo, *Geographia*, 12. 8. 10; Apollonios Rhodios, *Argonautika*, 1, 952-1022; Plinius, *Historia Naturalis*, 5.40.

being better equipped, led the greater part of his army across to Lesbos and occupied it".¹³³ T. Bakır pointed out to have been found Buckel and Barbarian ceramics dated to the end of the second millennium B.C. around the Daskyleion region, and also she emphasized that the Aeolian pottery found at Daskyleion is an indication of the Aeolian newcomers.¹³⁴

It has also been accepted that Daskyleion was called after Daskylos,¹³⁵ the father of Gyges.¹³⁶ The passages in the work of Nicolaus of Damascus may be traced back to an account by Xanthos the Lydian, which appears to be earlier than Herodotus; Ardys I in his old age allowed all power to fall into the hand of his favorite Daskylos (I), son of Gyges (I). Fearing that Daskylos (I) might seize the throne at the king's death, Ardys' son [S]adyattes (=Kandaules) killed Daskylos (I). The son of Daskylos (I), also called Daskylos (II), fled to Phrygia. The murderer of Daskylos (I) did not become king; the next king was Meles who, however, went into exile in order to expiate Daskylos' murder. There followed the reign of Myrsos and then [S]adyattes (=Kandaules).¹³⁷ At this time, Gyges, son of the second Daskylos, returned to Lydia where he was adopted by an Ardys who introduced him to the king. King [S]adyattes (=Kandaules) made him one of his bodyguards, but Lixos, member of the family of the Tylonidai, intrigued against Gyges' power; the [S]adyattes (=Kandaules) who had killed Daskylos (I) also belonged to the family of Tylonidai. Gyges fell in love with Queen Toudo of Mysia, and he killed the King.¹³⁸ Also, Plato relates that: "When Gyges came to Sardis he committed adultery with the king's wife, and after this they applied themselves toward killing the king and seizing his kingdom".¹³⁹ According to Bakır, Gyges must have been born at Daskyleion.¹⁴⁰ On the other hand, the name of Daskylos is mentioned as the King of Mysia/Mariandynia.¹⁴¹ Vassileva reminded that the name of Daskylos involved in the Bebrykian legend¹⁴² in their legendary fight with the Mysian/Mariandynian¹⁴³ king Lykos.¹⁴⁴ She points out Bebrykes, whose ethnonym was probably formed by a redublication of that of the Brygians, were also placed along the lower Sangarios River.¹⁴⁵ M.Vassileva also proposed that the Hittite toponym Taškurija, derived from Hattic Taškuili¹⁴⁶ may have belonged to the region.¹⁴⁷ The cult of Cybele in Hellespontine Phrygia is best documented in Cyzicus; it is remarkable that Daskyleion is located in the cultural sphere of Cyzicus¹⁴⁸ which is the one of the centers of the cult of Great Mother Goddess.¹⁴⁹ An old-Phrygian inscription of marble¹⁵⁰

¹³³ Strabo, *Geographia*, 13.1.3.

¹³⁴ Bakır 2004: 56.

¹³⁵ Herodot, *Historia*, 1.8; Pausania, *Hellados Periegesis*, 4. 21. 5.

¹³⁶ Zgusta 1984: 155 (S 246-2); Bakır 1997: 230; Bakır 2004: 56; Beekes 2003: 17.

¹³⁷ Cohen 2004: 56.

¹³⁸ Nic. Dam. FGrHist 360 F 49, 63.

¹³⁹ Plato, *Republika* II. 359d-360b

¹⁴⁰ Bakır 2004: 56.

¹⁴¹ Beekes 2003: 17.

¹⁴² Vassileva 1995: 31. See. Apollonios Rhodios, *Argonautika*, 2.724,752.

¹⁴³ Strabo 14.5.23.

¹⁴⁴ Pliny the Elder, relates that the region of Rhyndakos was once so-called Lykos, see. Plinius, *Historia Naturalis* 5.40.

¹⁴⁵ Vassileva 1995: 31.

¹⁴⁶ Laroche 1952: 73; Zgusta 1984: 156.

¹⁴⁷ Vassileva 1995: 32.

¹⁴⁸ Vassileva 1998: 15.

¹⁴⁹ Herodot, *Historia*, 4.76.

¹⁵⁰ Bakır and Gusmani 1991: 157-164, pl. 19.

had been hewn for re-using as a threshold of the door of the chamber in Kösemtuğ Tumulus¹⁵¹ lies in the area to the 5 km east of Daskyleion. M. Vassileva proposed that “stalake” in the first line of the text may consider “starna” which would be the Phrygian word for “stela”,¹⁵² also “..ekm[...]eske” and “ekmatin” in the third line could be related to “tekmo” (boundary, end).¹⁵³ She also considered “Yos tumoy” in the third line of the text relating to the cult of Great Mother Goddess.¹⁵⁴

The architecture of the temple model from Daskyleion is of importance for the history of Ionian, Aeolian (?), and Phrygian architecture for several reasons: In a certain sense the temple model may point to the use of the wooden Proto-Ionic capitals. This is important because no traces of other wooden Proto-Ionic capital dated to the middle of the 7 century B.C. have previously been found. Excluding the votive capital from Sangri, stone or marble Ionic capitals dated to end of the 7th or early 6th century B.C. are rare. The Cybele temple, which is reflected by this model, is a composite building influenced by Phrygian, Ionian, perhaps Aeolian architectural designs. The model gives an answer to the much-discussed problem of the transformation of the Ionic capitals from wooden to stone and the wooden origin for the components of the Ionic order. The transformation of the rectangular wooden capitals to carpentered Proto-Ionic capital seems to progress in north-west Anatolia rather than in the Aegean Islands as has previously been interpreted. The cult of the temple model is identified through the acroteria in the shape of inward-curving horns known from the Phrygian rock monuments and niches, and the Phrygian inscriptions found at Daskyleion. In addition, it is important to take into consideration future possible finds from Daskyleion.

There is a wide range of theories on the function of the Phrygian rock monuments and their dates. The temple model strengthens the idea that the Phrygian rock monuments with double-sloped roofs decorated at the peak by horn-like acroteria were embroidered as the frontal side of a temple on the rock surface in order to be devoted to Cybele. Bakır dated the temple model from Daskyleion to the middle of the 7th century B.C. on the basis of a fragment of oinochoe found in the same context with the model.¹⁵⁵ There is additional evidence to confirm the date of the middle of the 7th century B.C. In my opinion, because of the illustrated remarkable architectural members on the façade and the acroteria in the shape of inward-curving horns indicate that the temple model may have been made as a copy model after a Cybele Temple located on Hisartepe/Daskyleion. The temple model might have been a votive offering to the Cybele Temple at Daskyleion. It appears that Ionian or Aeolian influences on Phrygian temple was sporadic in relation to the cultural pattern established in the Hellespontine Phrygia. Perhaps, the future researches may show that the cosmopolite population who lived in the Hellespontine Phrygia affected more deeply each other.

¹⁵¹ Ateşlier 1992.

¹⁵² Vassileva 1995: 28-30.

¹⁵³ Vassileva 1995: 29.

¹⁵⁴ Vassileva 1995: 29.

¹⁵⁵ Bakır 1995: 273; Bakır 1997: 233; Bakır 2004: 59.

Özet

Hocam Prof. Dr. Tomris Bakır başkanlığında 1988 yılından itibaren Daskyleion’da yürütülen ikinci dönem kazılarında, 1993 yılında ortaya çıkarılan, kireçtaşından işlenerek yapılmış, Phryg ve Ion/Aiol mimarlık izleri taşıyan bir tapınak modeli, bölgeye antik yazarlar tarafından “Hellespontos Phrygiası” isminin verilmesinin haklılığını pekiştirmektedir. Prof. Dr. Tomris Bakır’ın, tapınak modeliyle birlikte bulunan, omuzu konsantrik daire bezemeli bir oinokhoe yardımı ile modeli M.Ö. 7. yüzyılın ortalarına, ya da hemen öncesine tarihlenmesi, mimari açıdan yapılan karşılaştırmalar ile de uyushmaktadır. Modelin cephesinde kırmızı boya ile boyanmış olan iki adet sütun ve üzerlerindeki kavisli başlıklar, bu sütunların Ion ya da Aeol başlıkları taşıdığını göstermektedir. Sanatçının hatalı boyaması sonucu, soldaki başlık muhtemelen bir sundurmayı taşıyor iken, sağdaki başlık çatıdan aşağı sarkan saçaklığı taşımaktadır. Eğer soldaki çizimin doğruluğunu kabul edecek olursak, yapının önünde yer alan sundurmayı taşıy durumdaki iki sütundan söz etmek gerekir; ancak eğer sanatçının sağdaki çiziminin doğru olduğunu kabul edecek olursak, boya ile anlatılmak istenen yapının saçaklıklarını taşıyan ve etrafını çeviren birbiri arkasına dizilmiş sütunlardan söz etmek gerekirdi, bu durumda yapının peripteral olması muhtemeldir. Boya detaylarında antelere işaret edebilecek hiçbir kanıt bulunmamaktadır: Düşüncemize göre, cepheye boyanmış sütunlar anteler arasında yer almıyor, bağımsız durumda, yapının önündeki bir sundurmayı taşıyor olmalıydılar. Gerek Perakhora ve Argos modellerinde, Naksos Yria tapınağında ve Eskişehir sınırlarındaki Keskaya 1 Frig kaya anıtının cephe tasvirinde, gerekse Kütahya sınırlarındaki Fındık Asar Kaya Frig kaya anıtını cephe tasvirinde aynı durum söz konusudur. Daskyleion modelinde tasvir edilen ince ve uzun yapılı sütunlar ve kavisli başlıklar kesinlikle ahşaptan yapılmıştı. Bugüne dek bilinen en erken taş Ion başlığı Naksos, Sangri’den bulunmuştur. Gottfried Gruben, Sangri adak sütunu ve başlığını M.Ö. 620’lere tarihler ve bu başlığın, çürümüş oldukları için kazılarda ortaya çıkarılması pek mümkün olmayan ahşaptan işlenerek biçim verilmiş Ion başlıklarından kopya edildiğini ve Ion başlıklarının ahşap oymacılığından taşla geçiş dönemindeki ilk evrede yer aldığını belirtir. Bu noktada, Daskyleion modeli cephesinde tasvir edilen ahşaptan yapılmış Ion ya da Aeol başlıkları M.Ö. 7. yüzyılın ortasından veya hemen öncesinden günümüze taşınmış bir fotoğraf kanıtı gibidir. Burada tasvir edilen başlıkları “Proto-Ionik” olarak isimlendirmek daha doğru olacaktır. Tapınak modelinin, Daskyleion’da Prof. Dr. Tomris Bakır başkanlığında yapılan kazılar ile varlığı saptanan küçük bir Kybele tapınağından esinlenerek yapılmış olabileceği düşünülürse, kazı çalışmalarında bulunması hemen hemen imkânsız gözükken, ahşap oymacılığı sanatı ürünü, dışı kavisli başlıkların Hellespontos Frigyasında, Daskyleion’da yer alan bir Kybele tapınağında kullanılmış olması, Ion/Aeol mimarlık tarihinin yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini göstermektedir.

References

- Akurgal, E. 1961. *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*. Berlin: W. de Gruyter.
- Ateşlier, S. 1992. *Daskyleion-Kösemtuğ Tümülüsü Mimarisi*. Ege Üniversitesi, Unpublished Master Thesis.
- _____. 2000. "Melanpagos'dan Bulunan bir Aiol Ante Başlığı." *Olba* 3: 71-79.
- Bakır, T. 1990-91. "A Phrygian Inscription found in Daskyleion." *Museum* 4: 60-61.
- _____. 1995. "Archäologische Beobachtungen über die Residenz in Daskyleion." *Pallas* 43: 269-285.
- _____. 1997. "Phryger in Daskyleion." *Frigi e Frigio, Atti del 1. Simposio Internazionale, Roma, 16-17 ottobre, 1995*, (ed.) R. Gusmani, M. Salvini and P. Vannicelli, Roma: Consiglio Nazionale Delle Ricerche, 229-238.
- _____. 2004. "Daskyleion'da Phryg'ler." *Anadolu'da Doğdu. 60. Yaşında F. Işık'a Armağan*, T. Korkut (derl.), İstanbul: Ege Yayınları, 55-67.
- Bakır, T. and R. Gusmani. 1991. "Neue Phrygische Inschrift aus Daskyleion." *Epigraphica Anatolica* 18: 157-164.
- _____. 1993. "Graffiti aus Daskyleion." *Kadmos* 32: 135-144.
- Bammer, A., 1990. "A Peripteros of the Geometric Period in the Artemision of Ephesus." *Anatolian Studies* 40: 137-160.
- Bammer, A. and U. Muss. 1996. *Das Artemision von Ephesos*. Mainz: P. von Zabern.
- Barletta, B. B. 2001. *The Origins of the Greek Architectural Orders*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beekes, R. S. P. 2003. *The Origins of the Etruscans*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
- Berndt, D. 1994-95. "Phrygische Felsdenkmäler Bestandsaufnahme einer gefährdeten Kulturlandschaft." *Nurnberger Blätter zur Archäologie* 11: 37-50.
- Betancourt, P. P. 1977. *The Aeolic Style in Architecture*. Princeton: Princeton University Press.
- Boardman, J. 1959. Chian and Early Ionic architecture. *Antiquaries Journal* 39: 170-218.
- Boëthius, A. 1994. *Etruscan and Early Roman Architecture*. New Haven: Yale University Press.
- Brixhe, C. 1996. "Les Documents Phrygiens de Daskyleion et Leur éventuelle Signification Historique." *Kadmos* 35: 125-147.
- Brockmann, A. D. 1968. *Die griechische Ante, Eine typologische Untersuchung*. Diss. Marburg.
- Buzzi, S. 1999. *Die Architectonischen Terrakotten aus Düver*. Archäologisches Institut der Universität Zürich.
- Büsing-Kolbe, A. 1978. *Frühe Griechischen Türen*. Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 93: 66-174.

- Carrington, P. 1977. "The Heroic Age of Phrygia in Ancient Literature and Art." *Anatolian Studies* 27: 117-126.
- Cohen, I. M. 2004. "Herodotus and the Story of Gyges: Traditional Motifs in Historical Narrative." *Fabula* 45: 55-68.
- Coldstream, J. N. 1977. *Geometric Greece*. London: Ernest Benn Limited.
- Corsten, W.W. 1972. "Phrygian Roof Tiles in the Burdur Museum." *Anatolia* 14, 29-54.
- DeVries, K. 1980. "Greeks and Phrygians in the Early Iron Age. in From Athens to Gordion." *The Papers of a Memorial Symposium for Rodney S. Young, May 1975*, ed. K. DeVries, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 33-50.
- DeVries, K. 1988. "Gordion and Phrygia in the Sixth Century B.C. in Phrygian Art and Archaeology." *Source: Notes in the History of Arts* 7: 51-59.
- Dinsmoor, W. B. 1950. *The Architecture of Ancient Greece*. London: BT Batsford Ltd.
- Drerup, H. 1962. "Zum geometrischen Haus." *Marburger Winkelmann-Programm*: 1-9.
- Drerup, H. 1969. *Griechische Baukunst in Geometrischer Zeit*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Dunbabin, T. J. 1962. *Perachora II. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia: the pottery, ivories, scarabs and other objects from the votive deposit of Hera Limenia*. Oxford: Clarendon Press.
- Glendinning, M.R. "A Mid-Sixth-Century Tile Roof System at Gordion." *Hesperia* 65: 99-119.
- Goldberg, M.Y. 1983. "Greek Temples and Chinese Roofs." *American Journal of Archaeology* 87: 305-310.
- Gruben, G. 1963. "Das Archaische Didymaion." *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 78: 78-182.
- _____. 1989. "Das älteste marmorne Volutenkapitell." *Istanbuler Mitteilungen* 39, 161-172.
- _____. 1993. "Die inselionische Ordnung, in Les grands ateliers d'architecture dans le monde égéen du VIe siècle av. J.-C, Actes du Colloque d'Istanbul, 23-25 mai 1991, ed. J. des Courtils and J. C. Moretti, Paris: Institut Française d'etudes Anatoliennes d'Istanbul, 97-109.
- _____. 1996. *Griechische Un-Ordnungen. Säule und Gebälk, Zu Struktur und Wandlungsprozeß griechisch-römischer Architektur*, DAI, Diskussionen zur Archäologischen Bauforschung Bd. 6, (ed.) E. L. Schwandner, Mainz: P. von Zabern, 61-77.
- _____. 2001. *Griechische Tempel und Heiligtümer*. München: Hirmer Verlag.
- Gusmani, R. and Y. Polat. 1999. "Ein Neues Phrygisches Graffito aus Daskyleion." *Kadmos* 38: 59-64.
- Haspels, C. H. E. 1971. *The Highlands of Phrygia*. Princeton: Princeton University Press.
- Işık, F. 1987. "Zur Entstehung der Phrygischen Felsdenkmaler." *Anatolian Studies* 37: 163-178.
- _____. 1991. "Zur Entstehung der Tönernen Verkleidungsplatten in Anatolien." *Anatolian*

- Studies* 41: 63-86.
- _____. 1999. *Doğa Ana Kubaba*. İstanbul: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.
- Jacoby, F. 1963. *Die Fragmente der griechischen Historiker*. Part 2, vol. A. Leiden.
- Keil, J. 1912. "Forschungen in der Erythraia II." *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien* 15: 50-75.
- Kirchhoff, W. 1988. *Die Entwicklung des ionischen volutenkapitells im 6. und 5. Jhd. Und seine entstehung*. Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
- Koenigs, W. and H. Philipp. 1996. "Proportion und Grösse." *Säule und Gebälk, Zu Struktur und Wandlungsprozeß griechisch-römischer Architektur*, DAI, Diskussionen zur Archäologischen Bauforschung Bd. 6, ed. E. L. Schwandner. Mainz: P. von Zabern, 133-147.
- Lambrinoudakis, V. 1996. "Beobachtungen zur Genese der Ionischen Gebälkformen." *Säule und Gebälk, Zu Struktur und Wandlungsprozeß griechisch-römischer Architektur*, DAI, Diskussionen zur Archäologischen Bauforschung Bd. 6, ed. E. L. Schwandner, Mainz: P. Zabern, 55-60.
- Laroche, E. 1952. *Recueil d'onomastique Hittite*. Paris: Klincksieck.
- Lawrence, A. W. 1996. *Greek Architecture*. New Haven: Yale University Press.
- Mallwitz, A. 1981. "Kritischen zur Architektur Griechenlands im 8. und 7. Jahrhundert." *Archäologischer Anzeiger*, 599-642.
- Naumann, F. 1983. *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen kunst*. Istanbul: Mitteilungen Beiheft 28. Tübingen.
- Ohnesorg, A. 1996. "Votive- oder Architektursäulen?." *Säule und Gebälk, Zu Struktur und Wandlungsprozeß griechisch-römischer Architektur*, DAI, Diskussionen zur Archäologischen Bauforschung Bd. 6, ed. E. L. Schwandner, Mainz: P. von Zabern, 39-47.
- Özkaya, V. 1997. "The Shaft Monuments and the Taurobolium Among the Phrygians." *Anatolian Studies* 47: 89-103.
- Özyiğit, Ö. 1998. "1996 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları." 19. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 1: 763-93.
- _____. 2000. "1998 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları." 21. *Kazı Sonuçları Toplantısı* II: 33-46.
- Prayon, F. 1987. *Phrygische Plastik*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag.
- Ramage, A. 1978. *Lydian Houses and Architectural Terracottas*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Roller, L. E. 1999a. *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Kybele*. Berkeley: University of California Press.
- _____. 1999b. "Early Phrygian drawings from Gordion and the elements of Phrygian artistic style." *Anatolian Studies* 49: 143-152.

- Schattner, T. G. 1990. *Griechische Hausmodelle, Untersuchungen zur frühgriechischen Architektur*. Athenische Mitteilungen, Beiheft 15. Berlin.
- Sivas, T. T. 1999. *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Sprenger, M., and G. Bartoloni. 1990. *Die Etrusker. Kunst und Geschichte*. München: Hirmer.
- Tischler, J. 1977. *Kleinasiatische Hydronymie. Semantische und morphologische Analyse Der griechischen Gewässernamen*. Weisbaden: Johann.
- Trianti, I. 1984. "Hausmodelle aus Mazi." *Athenische Mitteilungen* 99: 113-119.
- Van Buren, A.W. 1960. News Letter from Rome. *American Journal of Archaeology* 64: 359-364.
- Vassileva, M. 1995. "Thracian-Phrygian Cultural Zone: The Daskyleion Evidence." *Orpheus* 5: 27-34.
- _____. 1998. "Thracian-Phrygian Cultural Zone." *Thracians and Phrygians: Problems of Parallelism. Proceedings of an International Symposium on the Archaeology, History and Ancient Languages of Thrace and Phrygia, Ankara, 3-4 June, 1995*, ed. N. Tuna, Z. Akküre and M. Lynch. Ankara: METU Faculty of Architecture Press, 13-17.
- Von Gall, H. 1966. *Die paphlagonischen Felsgräber*. Istanbuler Mitteilungen. Beiheft 1 Tübingen.
- Weber, M. 1998. "Ein Tempelabbild in Prachora für Hera Akraia." *Archäologischer Anzeiger*, 365-371.
- Young, R. S. 1969. "Doodling at Gordion." *Archaeology* 22/4: 270-275.
- Young, R. S. 1978. "The Phrygian Contribution." *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Ankara-İzmir, 23-30.11.1973*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 9-24.

Fig. 1. Front side of the temple model

Fig. 2. Rear side of the temple model

Fig. 3. Right side of the temple model

Fig. 4. Left side of the temple model

Fig. 5. A view from the top

Fig. 6. Bottom view of the temple model

Fig. 7. Drawing of the front side of the Temple Model (S. Ateşlier)

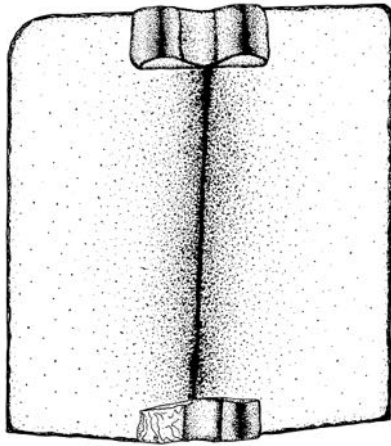

Fig. 8. Drawing of the top side of the Temple Model (S. Ateşlier)

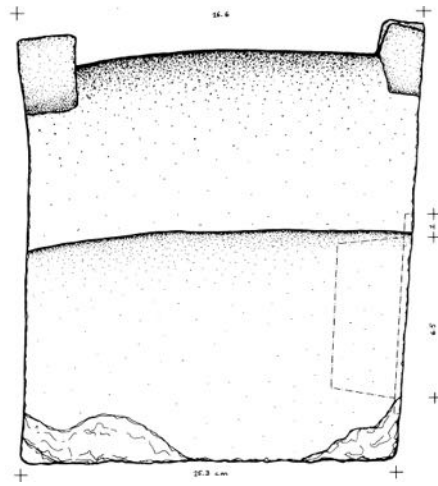

Fig. 9. Drawing of the left side of the Temple Model (S. Ateşlier)

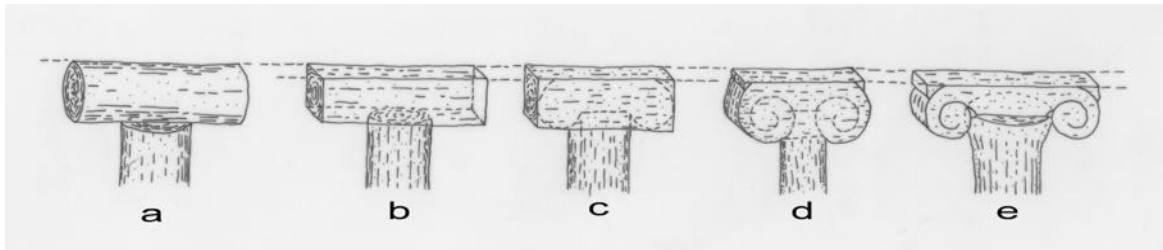

Fig. 10. Transformation of Ionic capital from wooden to stone, a- small log of wooden, b- rectangular wooden capital, c- rectangular wooden capital before carpentering, d- the capital after carpentering, illustrated at the front of the temple model from Daskyleion, e- Ionic votive capital of stone from Sangri (Redrawn after Gruben 1996: 65, fig. 5, and added capital of the temple model by S. Ateşlier)

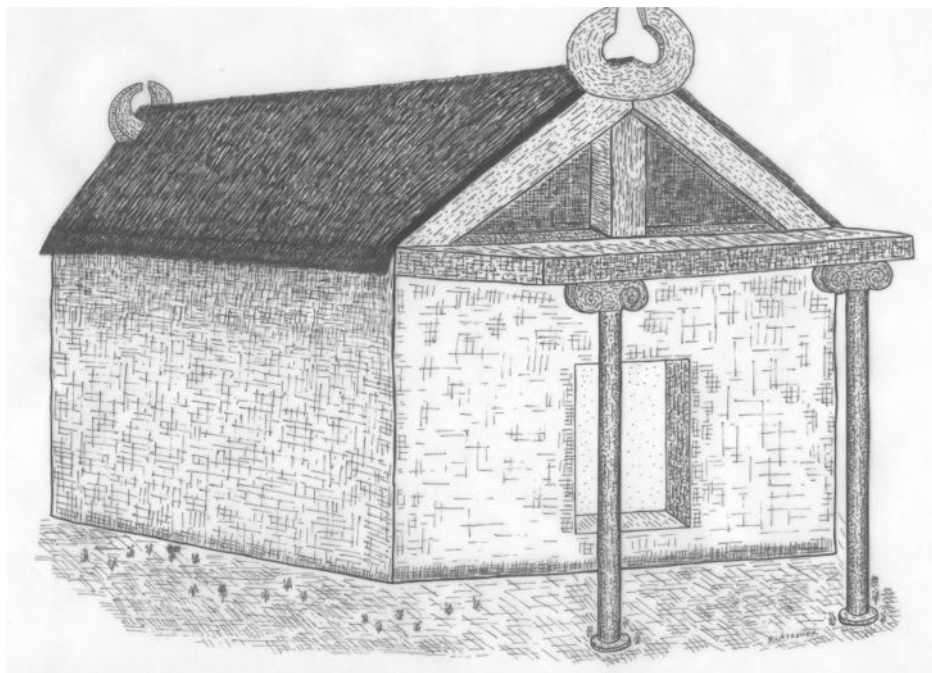

Fig. 18: Reconstruction of the building represented by the temple model (by S. Ateşlier)

Lydische Armreifen

Heidemarie Koch

*Philips-Universität Marburg
Marburg*

Am Ende des 6. Jhs. v.Chr. hat der persische König Dareios d.Gr. (522-486 v.Chr.) in Persepolis, in der Nähe der heutigen Stadt Schiras, eine neue Hauptstadt für sein Weltreich errichten lassen. Am Abhang des Berges Kuh-e Rahmat, des „Berges des Erbarmens“, wurde eine großartige Terrassenanlage erbaut.¹ Sie war bestimmt, das öffentliche Repräsentations- und Verwaltungs-Zentrum des Reiches zu werden. Nach dem Plan des Königs Dareios sollte es nur wenige Bauten auf der Terrasse geben, und zwar einen großen Empfangssaal, einen Palast, der aber auch nur für offizielle Anlässe bestimmt war,² und das Schatzhaus, in dem nicht nur Schätze gehortet wurden, sondern wo auch die oberste Verwaltung ihren Sitz hatte. Der bedeutendste Bau war der große Empfangssaal, von den Persern Apadana genannt. Er lag genau in der Mitte der Anlage und war mit seinen hoch aufragenden Säulen für jeden über die Ebene ankommenden Besucher schon von weitem sichtbar. Der ursprüngliche Eingang zu dieser Terrasse lag im Süden (Abb. 1). Erst Dareios' Sohn und Nachfolger Xerxes hat den Zugang nach Nordwesten verlegen lassen, wo er auch heutzutage noch benutzt wird. Xerxes brauchte den Platz im Süden der Terrasse, da er dort einen ausgedehnten neuen Palast bauen wollte. Ursprünglich führte von der Südseite eine große Treppe auf die Terrasse hinauf, neben der auch die frühesten Inschriften des Dareios in die Terrassen-Mauer gemeißelt sind. Jeder Besucher stieg von dort die Treppe hinauf und wurde – über eine weitere Treppe und vermutlich durch das „Tor aller Länder“³ – geradewegs zur Ostseite des Apadana geleitet. Dieses war die Hauptansichtsseite des Empfangssaales, vor der ein großer weiter Platz lag, auf dem sich die Besucher bei festlichen Anlässen versammeln konnten. Das Gebäude selbst ist aus seiner Umgebung herausgehoben und auf einem hohen Sockel errichtet worden, zu dem eine großartige Treppenanlage mit vier Läufen, je zwei Treppen von rechts und von links, hinaufführt. Die Wände des Sockels und die Wangen der Treppen sind über und über mit Reliefs verziert. In der Mitte dieser Treppenanlage, die am meisten hervorspringt, war ursprünglich ein Relief angebracht, das Dareios auf seinem Thron zeigt (Abb. 2). Dieses Relief ist später entfernt und im Innenhof des Schatzhauses an einer Wand befestigt worden. Dort ist es von den Ausgräbern gefunden worden, weshalb es in der Literatur in der Regel als „Schatzhausrelief“ bezeichnet wird. Vermutlich hat Xerxes diese Versetzung veranlaßt, dem es irgendwann nicht mehr gefiel, als Kronprinz hinter dem Thron seines Vaters zu stehen, wo er doch längst selbst König geworden war. Hinter Xerxes folgen auf dem Relief noch der Leibkammerherr des Dareios und sein Waffenträger. Vor den König hin tritt der oberste Beamte des Staates, der Hofmarschall, der ihm wohl ankündigt, daß alle Völker des Reiches angekommen sind. Bei der ursprünglichen Anbringung des Reliefs blickte Dareios diesen Völkern und auch allen

¹ H. Koch, *Persepolis. Glänzende Hauptstadt des Perserreichs* (Mainz 2001).

² Der Wohnpalast des Königs dürfte in der Ebene südlich vor der Terrasse gelegen haben, wo sich auch Reste einer großen Palastanlage befinden. Sie sind allerdings noch nicht publiziert worden.

³ Xerxes scheint auch dieses Tor versetzt und bei seinem neuen Eingang im Nordwesten der Terrasse wieder benutzt zu haben.

Besuchern entgegen. Denn sie alle kamen von Süden her, wo sich der ursprüngliche Aufgang befand. Jeder Besucher ging also parallel zu den Abgesandten des ganzen Reiches, gleichsam mit ihnen zusammen, auf den König zu. Dabei wurde ihm die Vielfalt der Völker des Großreichs deutlich vor Augen geführt, und gleichzeitig konnte er sich als Teil von ihnen, als einer der vielen Menschen fühlen, die friedlich zu ihrem König kamen, um ihm ihre besten Gaben zu bringen.

Angeordnet sind sie die Bilder der Gesandtschaften in drei Registern übereinander. Jede wird von einem persischen Einführer geleitet, der immer abwechselnd in das höfische Faltengewand oder die iranische Reitertracht gekleidet ist. Zwischen den einzelnen Abordnungen bildet immer ein Bäumchen die Grenze. Vornan stehen die wichtigsten Völker des Reiches. In der oberen Reihe sind dieses die Meder und Elamer, in der Mitte die Babylonier⁴ und unten die Lyder als bedeutendste Vertreter der westlichen Länder (Abb. 3). Dieses Volk galt als besonders reich, was angeblich auf die Goldfunde zurückzuführen war, die man dem an der Hauptstadt Sardes vorbeifließenden Fließchen Patoklos entnehmen konnte. Der lydische König Kroisos, der um die Mitte des 6. Jhs. v.Chr. regiert hat, gilt ja noch heute als ein sprichwörtlich reicher Mann.

Die Lyder tragen eigenartig gedrehte, konische Kappen und haben einen kleinen Zopf hinter dem Ohr (Abb. 4). Darin unterscheiden sie sich von allen übrigen Völkern. Das kurzärmelige Gewand zeigt eine wellige Struktur; es war wohl aus Wolle gearbeitet. Darüber ist ein langes Tuch um den Körper geschlungen und das Ende über die linke Schulter geworfen. Die Spitzen der niedrigen Stiefelchen sind leicht nach oben gebogen. Als Geschenke bringen die Lyder kostbare Amphoren, die vermutlich aus Silber oder Gold hergestellt waren. Sie zeigen im unteren Teil längsgerichtete Riefeln, eine typisch achämenidische Verzierung. Außerdem bringen die Lyder Schalen – sicher ebenfalls aus Edelmetall – und ein besonders schönes Paar Armreifen, die in Greifen enden. Es folgt ein Paar Hengste mit fein gearbeitetem Zaumzeug, das einen Wagen zieht und von einem Pferdeführer und einem Wagenlenker begleitet wird.

Wenn man sich die Armreifen genau ansieht, fällt auf, daß sie ganz flache Seiten haben (Abb. 5). Dieses scheint ein besonderer Entwurf der lydischen Handwerker gewesen zu sein. Denn sonst haben die achämenidischen Armreifen, wie sie zum Beispiel auch von den Meder und Skythen als Geschenke herbeigebracht werden, immer einen runden Reifen-Querschnitt (Abb. 6). Derartige Armreifen haben sich auch im Original erhalten, wie beispielsweise die beiden besonders schönen Stücke aus dem sogenannten Oxus-Schatz, die sich heute im British Museum und im Victoria und Albert Museum in London befinden (Abb. 7). Bei ihnen kann man sehen, daß der Reif leicht oval gebogen ist und unten, wo er von den lydischen Gabenbringern gehalten wird, eine Welle nach innen hatte. Diese Ausbildung ist typisch achämenidisch und findet sich sehr häufig (vgl. Abb. 11). Auch in der Nähe von Sardes hat man vergleichbare Armreifen in Gräbern gefunden, allerdings selten im Zusammenhang von geschlossenen Grabinventaren.⁵ Diese Schmuckstücke zeigen rein achämenidische Formen. Es gibt in der Satrapie Lydien sowohl Armreifen mit rundem Querschnitt wie auch mit flachen Seiten. Ein besonders schönes Beispiel der letzteren Art ist ein Paar Goldreifen, die in Löwenprotomen enden (Abb. 8).⁶ Üblicherweise wurden die

⁴ Vor ihnen ist, bedingt durch die Schräge der Treppe, noch ein kleines Feld vorhanden, in dem die Armenier in verkürzter Form, mit nur drei Personen, abgebildet sind.

⁵ Viele schöne Objekte aus den Gräbern sind jetzt im Museum in Uşak ausgestellt.

⁶ I. Özgen – J. Öztürk, *The Lydian Treasure* (1996) 178f. Nr. 130.

Armreifen von den vornehmen Herren der Achämenidenzeit immer als Set getragen, und zwar an jedem Arm einer. Es haben sich allerdings nur sehr wenige Beispiele als Paar erhalten. Diese Sitte ist aber beispielsweise auch sehr schön auf den Reliefs des Dareios-Palastes in Persepolis zu sehen. Dort ist mehrfach der König wiedergegeben, wie er aus einer Tür heraustritt. Er trägt ein prächtiges Gewand, das mit reichen Mustern verziert war, von denen sich noch die Vorzeichnungen erhalten haben. Einstmals waren die Reliefs alle noch reich bemalt, wie hier bei dem Stoffmuster zu sehen ist. Das gilt für alle Reliefs in Persepolis. Farbreste, die sich mehrfach erhalten haben, zeigen, daß es sehr kräftige Farben waren, die Reliefs also leuchtend bunt aussahen. Zu dieser Farbenpracht hinzu kam bei den Reliefs im Dareios-Palast auch noch reicher Schmuck, der wohl aus Edelmetall angefertigt war. Er war in den noch heute sichtbaren Löchern auf den Reliefs befestigt. Deutlich sieht man die Einlaßspuren für ein Goldblech, das einst die Krone verkleidete. Vermutlich waren darauf zudem noch Edelsteine angebracht. Anstelle des Bartes des Königs findet sich heute eine dreieckige Vertiefung. Wahrscheinlich war dort der Bart aus Lapislazuli eingesetzt. Diese Farbe stand nur Göttern, göttlichen Wesen und dem König zu. Runde Löcher zeigen, wo die Halskette und die Armreifen befestigt waren. Der dort einst angebrachte und sicher sehr schön ausgeführte Schmuck hat sich – natürlich – nicht erhalten. Vielleicht ist einiges von ihm den Soldaten, die mit Alexander d. Gr. das Achämenidenreich eroberten und im Jahre 330 v.Chr. Persepolis plünderten, in die Hände gefallen. So können wir nicht mehr sehen, welches Armreifen-Modell König Dareios bevorzugt hat.

Deutlich wird jedenfalls, daß auf den so zahlreichen Reliefs auf der Terrasse von Persepolis lediglich die Lyder einen Satz von Armreifen als Geschenk herbeibringen, der die auf den Seiten abgeflachte Form zeigt. Und Beispiele genau dieser Art haben sich auch in der Satrapie Sardes gefunden. Wenn man ein solches Exemplar genau betrachtet, stellt man fest, daß das Profil des Goldreifs U-förmig gestaltet ist. Es zeigt eine Vertiefung, die nach außen offen ist. Diese Aussparung war offenbar für farbige Einlagen bestimmt. Da sich bei den Exemplaren aus der Gegend von Sardes wohl keine Reste erhalten haben, ist fraglich, woraus diese bestanden haben. Es ist vorgeschlagen worden, daß man dort Keramik-Paste eingefügt habe.⁷ Erhaltene Schmuckstücke der Achämenidenzeit zeigen sehr häufig farbige Einlagen. Besonders schöne Beispiele sind in einem Bronze-Sarkophag gefunden worden, der bei den Ausgrabungen des Jahres 1901 auf der Akropolis von Susa entdeckt worden ist.⁸ In ihm lagen auch einige Münzen, die sich in die Zeit von 350-332 v.Chr. datieren lassen. Somit muß das Grab aus der späten Achämenidenzeit stammen. Das gut erhaltene Skelett ist damals leider nicht von Anthropologen untersucht worden. Man hat nur gemeint, daß es aufgrund der sehr zarten Knochen das Skelett einer Frau gewesen sein mag. Auch fehlten jegliche Waffen unter den Grabbeigaben. Der Schmuck allein kann keinen Hinweis auf das Geschlecht der bestatteten Person geben, da auch die persischen Herren sich gern schmückten. Das ist deutlich auf den Reliefs in Persepolis zu sehen und wird zudem auch von den griechischen Schriftstellern immer wieder betont. So berichtet zum Beispiel Xenophon,⁹ daß der Großkönig als besondere Ehre gern ein persisches Gewand verschenkt habe. Und zu einem solchen habe ganz selbstverständlich auch ein goldenes Halsband und

⁷ „Fritte“, s. E. Rehm, AMI 26, 1993, 105-107.

⁸ P.O. Harper – J. Aruz – F. Tallon (Hrsg.), *The Royal City of Susa. Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre* (The Metropolitan Museum of Art, New York 1992) 242 ff.; von den Schmuckstücken zeigen Nr. 171-179 Einlegearbeiten.

⁹ *Anabasis* I 2,27.

ein Paar ebensolcher Armreifen gehört. Genau diese sind auch unter dem Schmuck des Grabes aus Susa gefunden worden. Halsband und Armreif enden in Löwenköpfen, die allerdings keine Mähne zeigen. Dieses scheint für die späteren Stücke charakteristisch zu sein.¹⁰ Ganz ähnlich sieht zum Beispiel auch der Halsreif aus, den der letzte Achämenidenkönig, Dareios III. (336-330 v.Chr.), auf dem berühmten Mosaikbild aus Pompeji trägt, das die Schlacht bei Gaugamela gegen Alexander d.Gr. wiedergibt.

Die Schmückstücke aus dem Sarkophag in Susa sind reich mit farbigen Einlagen versehen, sowohl der genannte Halsreif mit den beiden Armreifen wie auch weitere Ketten, Ohringe und Knöpfe. Überall sind es Halbedelsteine, Lapislazuli und Türkis, die für diese farbigen Einlagen verwendet worden sind. Das kann man auch bei allen übrigen Schmuckstücken der Achämenidenzeit feststellen, sofern die Einlagen erhalten geblieben sind. Mitunter kommt als roter Farbakzent noch Karneol hinzu.¹¹ Deswegen ist auch kaum anzunehmen, daß in Sardes Fritte als Füllung der kostbaren Goldarmreifen verwendet worden ist. Außer den genannten Halbedelstein-Einlagen käme in Sardes allerdings noch ein anderes Material in Frage, und zwar Glas. Daß dieses auch für Schmuck verwendet worden ist, zeigt ein weiteres Paar von Armreifen aus der Satrapie Sardes, das allerdings die allgemein übliche runde Form der Achämenidenzeit zeigt (Abb. 9). Dort ist der Reifen aus dunkelblauem Glas, um den ein gedrehtes Goldband verläuft und auf dessen Enden goldene Löwenköpfe montiert worden sind. Dabei kann man auch sehen, wie schön das farbige Glas zusammen mit dem Gold harmoniert. Entsprechend könnte man sich auch die Füllung der oben betrachteten Reifen (Abb. 8) vorstellen.

Eine vergleichbare Form zeigen zwei in Wani in Georgien gefundene Gold-Armreifen. Der eine endet in Löwen-, der andere in Kälberköpfen (Abb. 10). Trotz der verschieden ausgestalteten Enden sind sie als ein Paar benutzt worden. Auch sie haben eine außen abgeflachte Form und Aussparungen für farbige Einlagen.¹² Insgesamt sehen sie aber etwas einfacher und sparsamer aus als die lydischen Beispiele. Sie werden also wohl vor Ort gearbeitet worden sein. Auch in Georgien verfügte man über einen bedeutenden Goldreichtum, auf den schon die Erzählung der Argonauten-Sage hinweist, die von dem „goldenen Vlies“ aus Kolchis berichtet. In der Tat war es in Georgien üblich, mit Hilfe eines Schaffells, also eines „Vlieses“, das man ins Wasser von Gold führenden Flüssen legte, kleine Goldkörnchen aufzufangen. Handwerker, die mit Gold umzugehen verstanden, gab es also in Georgien sicherlich. Davon zeugen auch die reichen Funde, die dort gemacht worden sind (Abb. 11).¹³ Die beiden hier genannten Armreifen mit flachen Seiten fallen aber aus der üblichen Produktion heraus und scheinen Vorbilder aus Lydien nachzuahmen.

¹⁰ Es könnte allerdings auch eine andere Wildkatzen-Art gemeint sein.

¹¹ S. z.B. *Lydian Treasure* (s. oben Anm. 6) 174f. Nr. 128. – Sehr schöne Beispiele finden sich auch in dem Katalog einer japanischen Privatsammlung: *Ancient Art from the Shumei Family Collection* (Metropolitan Museum of Art, New York 1996) 49ff. Nr. 19-22.

¹² Angeblich hat man in ihnen noch Reste von einer „Paste“ gefunden: Rehm a.O. (s. oben Anm. 7) 106. In dem Katalog: A. Miron – W. Orthmann (Hrsg.), *Unterwegs zum Goldenen Vlies. Archäologische Funde aus Georgien* (Saarbrücken 1995) 298 Nr. 277 steht indessen, daß die Armreifen mit einer „Glasmasse“ gefüllt gewesen seien. Als Beleg für Einlagen aus „Fritte“, wie es E. Rehm behauptet, können diese Armreifen also keinesfalls gelten!

¹³ S. den Katalog *„Unterwegs zum Goldenen Vlies“* (vorige Anm.); für die Achämenidenzeit besonders 129ff., z.B. Abb. 1231. 140f. 145-148.

Ein weiteres, sehr schönes Beispiel, das zu der hier betrachteten Gruppe paßt, befindet sich heute im Badischen Landesmuseum Karlsruhe.¹⁴ Es soll während der Grabungsarbeiten beim Durchstich des Isthmos von Korinth gefunden worden sein. Dieses außergewöhnliche Exemplar (Abb. 12) zeigt die typisch achämenidische Form mit Welle, ist aber an den Seiten abgeflacht. Auch hier ist eine U-förmige Aussparung für farbige Einlagen vorhanden, von denen sich leider nichts erhalten hat. Die Enden sind besonders reich ausgestaltet, indem die Löwen gerade im Begriff sind, Gazellen zu verschlingen, von denen nur noch die Köpfe heraus schauen. Aufgrund dieser hervorragenden Ausarbeitung könnte es sich durchaus um ein Stück handeln, das in der Satrapie Sardes hergestellt und schon in der Antike nach Griechenland exportiert worden ist. Oder sollte es gar ein Beutestück aus den Perserkriegen sein?

Bei den mit farbigem Glas eingelegten Armreifen, die auf den Seiten abgeflacht sind, handelt es sich also offenbar um eine lydische Spezialität. Sie wurden in dem Gebiet von Sardes zur Achämenidenzeit hergestellt und scheinen sehr beliebt gewesen zu sein. Wenn man es sich leisten konnte, wurden sie von den vornehmen Herren und Adligen in Lydien getragen, desgleichen aber wohl auch von deren Frauen. Es läßt sich im Achämenidenreich kein Unterschied zwischen der Damen- und Herrenmode erkennen. Sowohl die Kleidung wie die Haartracht und auch der Schmuck wurden in gleicher Weise von Frauen und Männern getragen.¹⁵ Die Grabfunde aus der Satrapie Sardes geben einen lebhaften Eindruck von dem Schmuckreichtum und im besonderen von den typisch lydischen Armreifen. Sie müssen so berühmt gewesen sein, daß man sie beispielsweise im Gebiete des heutigen Georgien nachahmte und auch im alten Griechenland gern besitzen wollte. Ganz besonders schöne Exemplare dieser Armreifen waren sicher diejenigen, die die Lyder selbst ihrem Großkönig als Geschenk nach Persepolis gebracht haben.

Entsprechend möchte sich die Verfasserin mit diesen lydischen Armreifen einreihen in den Zug der Gabenbringer, die sich freudig vor dem zu Ehrenden verneigen!

¹⁴ E. Rehm, *Kykladen und Alter Orient. Bestandskatalog des Badischen Landesmuseums Karlsruhe* (1997) 47, I 7, Farbtafel Abb. III.

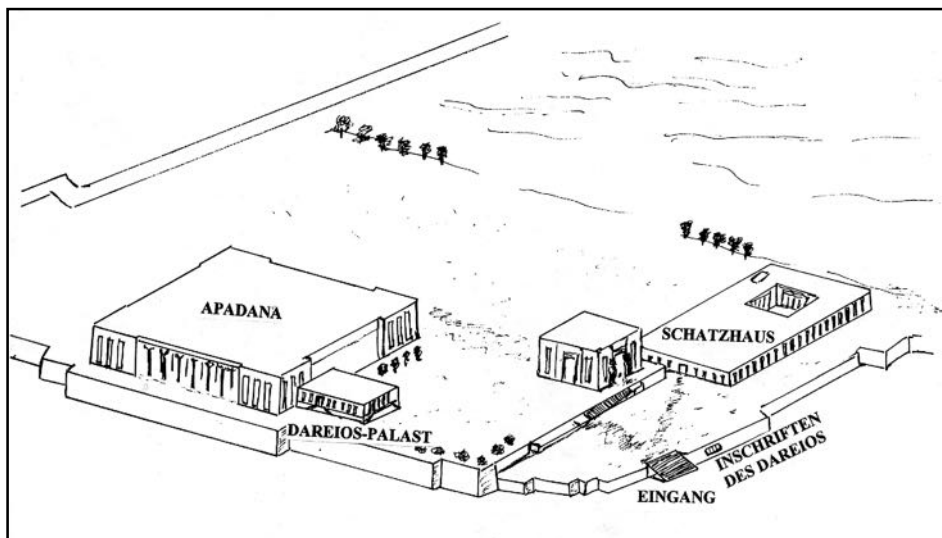

Abb. 1 . Persepolis, Terrasse, Rekonstruktion des Plans des Dareios

Abb. 2. Persepolis, zentrales Relief der Osttreppe des Apadana

¹⁵ H. Koch, Es kündigt Dareios der König ... Vom Leben im persischen Großreich (Mainz 1992) 241ff., besonders 250.

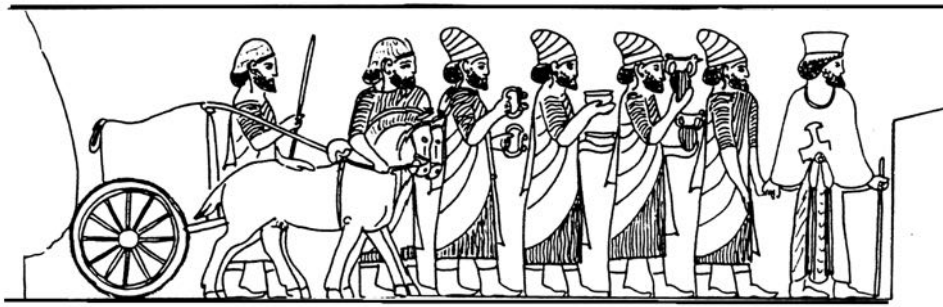

Abb. 3. Persepolis, Osttreppe des Apadana, Gesandtschaft der Lyder

Abb. 4. wie Abb. 3: ein Lyder mit Armreif

Abb. 5. wie Abb. 3: Armreif der Lyder

Abb. 6 wie Abb. 3: Skythen bringen einen Mantel und Armreifen als Geschenke

Abb. 7. London, British Museum: Armreif aus dem Oxus-Schatz

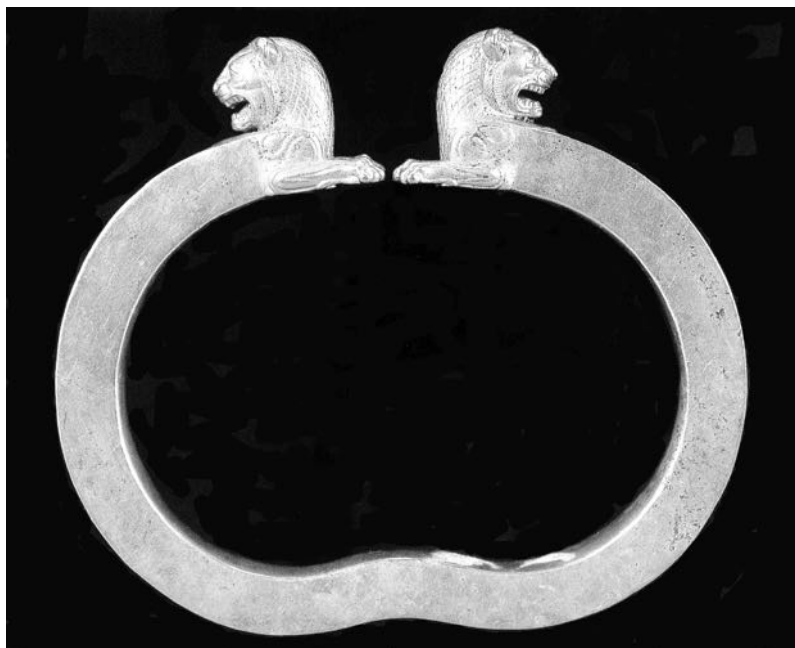

Abb. 8. Uşak, Museum: Armreif der typisch lydischen Form

Abb. 9. Uşak, Museum: Armreif aus Glas und Gold

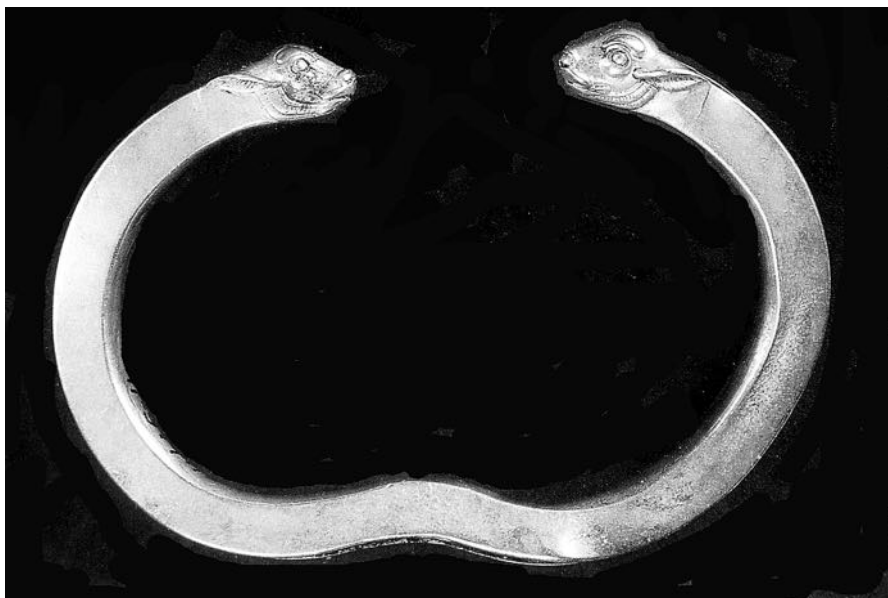

Abb. 10. Georgien, Tbilissi, Archäologisches Museum: Armreifen aus Wani

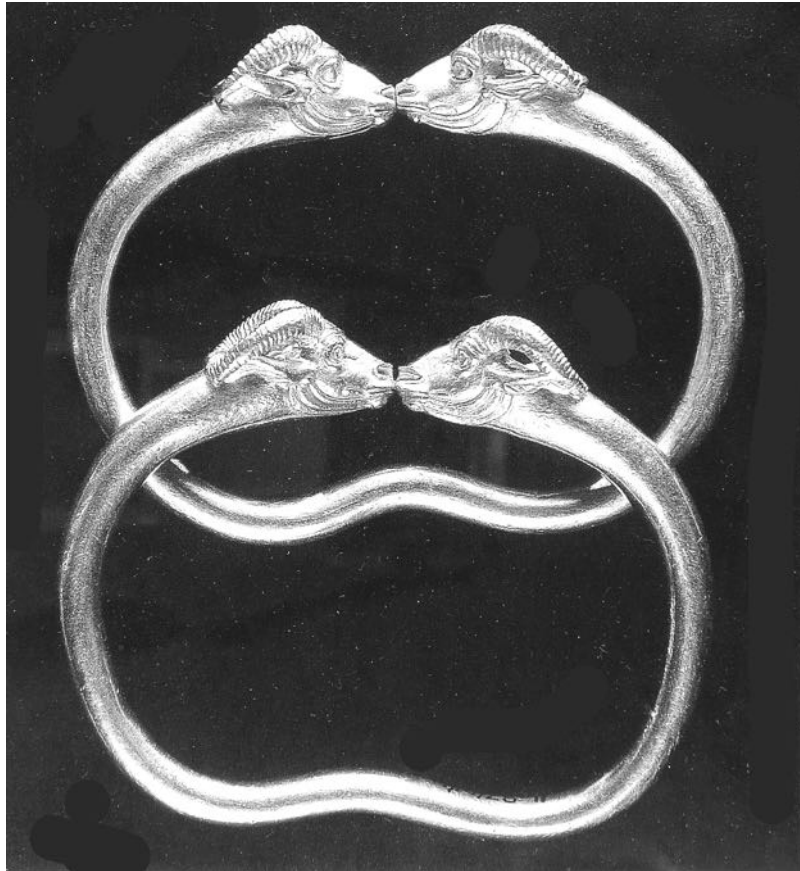

Abb. 11. wie Abb. 10: Armreifen der typisch achämenidischen Form

Abb. 12. Karlsruhe, Badisches Landesmuseum: Armreif der lydischen Form

Ehrenbeschluss des Ionischen Bundes für Hippostratos aus Milet: ein Fragment der Stele von Chios (Seg 35, 926)

George Petzl

*Universität zu Köln
Köln*

Nicht nur der mit dieser Festschrift Geehrte feiert im Jahr 2005 einen besonderen Geburtstag: auch die Freundschaft, die ihn, seine liebenswerte Frau und mich miteinander verbindet, währt inzwischen drei Jahrzehnte. Ich überprüfte 1975 Inschriftensteine, die im Museum von Izmir aufbewahrt werden; dieses war zu der Zeit die Wirkungsstätte von Serap hanım, der nachmaligen Frau Yaylalı. Mit Abdullah kam ich –dankenswerterweise auf Deutsch– ins Gespräch, als er sich eine Arbeitspause mittels einer Pfeife genussvoll gestaltete. Es stellte sich bald heraus, dass ihn energische Tatkraft und eine ruhige, stets zur Heiterkeit neigende Art auszeichnen. Er unterstützte freundlich meine epigraphischen Anliegen; Frau und Herr Yaylalı trugen einerseits zur Erleichterung der Arbeit im Museum bei, andererseits unternahmen wir zusammen einen epigraphischen Ausflug, an den ich mich besonders gerne erinnere.¹ Der Jubilar möge die folgende kleine Miszelle zusammen mit seiner Frau als Zeichen freundschaftlicher Verbundenheit und dankbarer Erinnerung entgegennehmen. Ihnen beiden drücke ich zugleich damit meine herzlichsten und besten Wünsche aus.

Im Jahr 289/288 v. Chr. oder wenig früher fasste der Ionische Bund einen Ehrenbeschluss für den Milesier Hippostratos, Sohn des Hippodemos.² König Lysimachos hatte ihn als Strategos über die ionischen Städte eingesetzt; Hippostratos gehörte als "Freund" (*Philos*) des Herrschers dessen engerem Beraterkreis an. In dem Beschluss wird das zuvorkommende und freundschaftliche Verhältnis des Strategos zu den Mitgliedsstädten des *Koinon* hervorgehoben. Dem Geehrten sowohl als auch seinen Nachfahren wurde deshalb Abgabefreiheit in ebendiesen Städten eingeräumt. Ausserdem sollte möglichst bald nach der Verabschiedung des Beschlusses eine Reiterstatue des Hippostratos im zentralen Bundesheiligtum, dem Panionion am Nordhang der Mykale, errichtet und der Beschluss auf dem Sockel dieses Standbildes schriftlich festgehalten werden. Ferner wurde eine jede Mitgliedsstadt aufgefordert, den Text bei sich auf einer marmornen Stele bekanntzumachen.

Zur Zeit dieser Ehrung umfasste der Ionische Bund die dreizehn Gemeinden Milet, Myus, Priene, Ephesos, Kolophon, Lebedos, Teos, Klazomenai, Phokaia, Samos, Erythrai,

¹ Zur Arbeit am Museum Izmir s. I.K. 23 (Smyrna), S. XIV; zum Ausflug: G. Petzl - H.W. Pleket, ZPE 34 (1979), 294f., zu Nr. 11 (jetzt TAM V 2, 893).

² Oder Hippodamos, s. u.

Chios und Smyrna. Die letztgenannte Stadt hatte ursprünglich nicht dazugehört, und ihr Antrag um Aufnahme war abschlägig beschieden worden.³ Einer Nachricht Vitruvs zufolge⁴ verdankte sie es König Lysimachos und dessen Gattin Arsinoë, dass sie schliesslich doch als Mitglied akzeptiert wurde. Es war die Stele dieses *newcomers* Smyrna, die (in fragmentiertem Zustand) als erste der ehemals dreizehn zutage kam und 1872 zuerst veröffentlicht wurde (im folgenden: **S**). Einige Zeit später wurde bei den archäologischen Grabungen in Milet die in diese Stadt gehörende Ausfertigung entdeckt (im folgenden: **M**);⁵ sie ist ganz erhalten,⁶ so dass im Vergleich mit ihr redaktionelle Abweichungen in **S** festgestellt und dessen Text vollständig ergänzt werden konnte. Diese grundlegende Arbeit wurde 1900 von C. Fredrich vorgelegt.⁷ Beide Exemplare sind bis in jüngste Zeit wiederholt als griechische Texte und als

³ Herodot I 142f.

⁴ IV 1, 4, S. 85 Rose.

⁵ Übersetzung und Text (die wichtigsten Ausgaben sind Anm. 8 genannt): "Beschluss des Ionier-Bundes: Da der Milesier Hippostratos, Sohn des Hippodemos, *Philos* des Königs Lysimachos und eingesetzt als Strategie über die ionischen Städte, stets in engem und freundschaftlichem Verhältnis sowohl einzeln zu einer jeden der Städte als auch allgemein zu den Ioniern steht, sei vom Bund der Ionier zu gutem Gelingen beschlossen: den Hippostratos, Sohn des Hippodemos, zu loben wegen seiner Tüchtigkeit und des Wohlwollens, das er ständig dem Bund der Ionier gegenüber hat; und er soll von allen Abgaben in Städten der Ionier befreit sein; dasselbe soll für Hippostratos persönlich und für seine Nachfahren gelten. Man soll auch ein ehernes Reiterstandbild von ihm im Panionion aufstellen. Man soll gleich zwei Städte wählen, die sich darum kümmern werden, dass das Standbild des Hippostratos bald aufgestellt wird, damit auch alle übrigen wissen, dass die Ionier die guten Männer, die den Städten Nutzen zukommen lassen, mit den entsprechenden Geschenken ehren. Alle einzelnen Ratsherren sollen den Beschluss der Ionier in ihre eigenen Städte mitnehmen, damit das von den Ioniern Beschlossene in ihren Archiven aufgezeichnet vorliegt. Diesen Beschluss soll man auf dem Sockel des Standbildes des Hippostratos im Panionion aufzeichnen und eine jede Stadt bei sich selber auf einer steinernen Stele. Als (die Aufstellung des Standbildes betreuende) Städte wurden gewählt: Milet, Arsinoeia (=Ephesos)."

Ἐδοξεν Ἰώνων τῷ κοινῷ· ἐπειδὴ Ἱπποστράτος Ἱπποδήμου Μιλήσιος φίλος ὢν τοῦ βασιλέως Λυσιμάχου καὶ στρατηγὸς ἐπὶ τῶν πόλεων τῶν Ἰώνων /(4) κατασταθεὶς, οἰκείως καὶ φιλανθρωπῶς καὶ ἰδίαι ἐ/κάστη τῶν πόλεων καὶ κοινῇ Ἰωσι χρώμενος δια/τελεῖ, ἀγαθῇ τύχῃ· δεδόχθαι τῷ κοινῷ τῷ Ἰώνων, ἐπαινέσαι Ἱπποστράτον Ἱπποδήμου ἀρε/(8)τῆς ἔνεκε καὶ εὐνοίας, ἣν ἔχων διατελεῖ πρὸς / τὸ κοινὸν τὸ Ἰώνων, καὶ εἶναι αὐτὸν ἀτελῆ πάντων ἐν / πόλεσι ταῖς τῶν Ἰώνων· τὰ αὐτὰ δὲ ὑπάρχειν Ἱπποστράτῳ αὐτῷ καὶ ἐκγόνοις· στήσαι δὲ αὐτοῦ καὶ εἰκόνα /(12) χαλκῇ ἐφ' ἵππου ἐμ Πανιωνίῳ· ἐλέσθαι δὲ πόλεις / δύο ἤδη, αἵτινες ἐπιμελήσονται, ὅπως ἂν ἡ εἰκὼν / ἡ Ἱπποστράτου σταθῇ κατὰ τάχος, ἵνα καὶ οἱ λοιποὶ / πάντες εἰδῶσιν, ὅτι Ἴωνες τοὺς καλοὺς καὶ ἀγα/(16)θοὺς ἄνδρας καὶ χρεῖαμ παρεχομένους ταῖς πόλε/σι τιμῶσι δωρεαῖς ταῖς προσηκούσαις· ἀπενεγκεῖν δὲ / ἐκάστους τῶν βουλευτῶν τὰ ἐγνωσμένα Ἰωσιν / εἰς τὰς ἰδίας πόλεις, ὅπως ὑπάρχει ἐν τοῖς δημοσίοις /(20) ἀναγεγραμμένα τὰ ἐγνωσμένα ὑπὸ Ἰώνων· / τὸ δὲ δόγμα τόδε ἀναγράψαι εἰς τὸ βάθρον τῆς εἰ/κόνης τῆς Ἱπποστράτου ἐμ Πανιωνίῳ καὶ ἐκάσ/την τῶν πόλεων παρὰ αὐτῇ εἰς στήλην λιθί/(24)νην. Πόλεις ἡρέθησαν· Μίλητος, Ἀρσινόεια.

⁶ Auf der Stele folgen auf den Ehrenbeschluss zwei milesische Beschlüsse: erstens über die Aufzeichnung im Archiv und die Wahl der für das Reiterstandbild Verantwortlichen; zweitens über die Beschleunigung der Aufstellung der Stele.

⁷ Athen. Mitt. 25, 100-106, mit Photo der milesischen Stele Taf. IV.

Übersetzungen gegeben sowie mit Kommentaren und bibliographischen Hinweisen versehen worden.⁸

1985 publizierte W.G. Forrest ein Inschriftenfragment, das auf Chios gefunden worden war und im dortigen Museum aufbewahrt wird,⁹ in folgender Form:

- [Ἐδοξεν Ἰώνων τῶ]ι κοινῶι· ἐπε[ι]δ[ὴ] Ἰππό-]
[δαμος Ἰπποδ]άμου Μιλήσιος, [φίλος ὦν]
[τοῦ βασιλ]έως Λυσιμάχ[ο]υ [καὶ]
4 [στρατηγ]ὸς ἐπὶ τῶν πόλεων τῶν [Ἰώνων]
[κατασταθ]είς, οἰκείως καὶ φ[ιλανθρῶ-]
[πως ἰδ]ίαι ἐκ[ά]στηι τῶν πόλεω[ν καὶ κοι-]
[νῇ] Ἰωσι[ι] χρώμενος διατε[λεῖ]· Ἀγαθῇι]
8 [τύχηι· δεδόχθαι] τῶι κοινῶι τῶν [πόλεων τῶν]
[Ἰώνων ἐπαινέσαι] Ἰππόδαμον [Ἰπποδάμου]
[ἀρετῆς ἕνεκε καὶ] εὐνοίας ἦν [ἔχων δια-]
[τελεῖ πρὸς τὸ κοινὸν τὸ Ἰών]ων καὶ εἶ[ναι αὐ-]
12 [τὸν ἀτελῆ πάντων ἐν τ]α[ῖς πόλεσι ταῖς]
[Ἰώνων - - - - - - - - - - -]

Er erkannte die Verwandtschaft des Fragments mit dem Ehrenbeschluss für Hippostratos, vermutete aber, dass hier ungefähr zur selben Zeit ein anderer Milesier –ein Hippodamos, Sohn eines Hippodamos– wegen der selben Verdienste in gleicher Weise vom Ionischen Bund geehrt worden sei.¹⁰ Nach Forrests Veröffentlichung ist der Text im SEG XXXV 926 mit einer seine Interpretation referierenden Notiz gegeben.¹¹ P. Herrmann hat in dem Anm. 8 genannten Corpus Zweifel an dieser Auffassung geäußert (S. 157): "Es spricht ... alles dafür, dass es sich um eine Parallelurkunde für Hippostratos handelt: die Ergänzungen und die Zeilenverteilung bei Forrest bleiben zu überprüfen (das Photo Fig. 1 ist nicht deutlich

⁸ Einzelheiten zu dem, was oben zusammenfassend dargestellt ist, finden sich in Lemma und Kommentar zu I.K. 24,1 (Smyrna), Nr. 577 (Text und Übersetzung des aus **M** vervollständigten smyrnäischen Exemplars **S**). P. Herrmann, *Inschriften von Milet*, Teil 1 (1997; = *Milet Band VI Teil 1*), S. 157f., gibt bibliographische Hinweise und eine Übersetzung von **M** (ferner die beiden darauf folgenden Beschlüsse, s. Anm. 6) sowie zwei Photos der Stele (Taf. 1, 1 und 2) als Nachtrag zu der Publikation von 1908 durch C. Fredrich in "Das Rathaus von Milet" (Nr. 10). Unter den früheren Veröffentlichungen sei besonders auf die von F. Hiller von Gaertringen in W. Dittenberger, *Syll.*³ 368 hingewiesen.

⁹ Horos 3, 95-96, Nr. 1: "Museum (Inv. no 1013) from Φρούριο. Frg. of blue/grey Chian marble, small part of top preserved. Ht. 0.23m., W. 0.19m., D. 0.10 m. Letters, 0.011m; interl. 0.006m. (line 3 larger and more spaced). Unpublished. c. 289 B.C.", mit Photo Fig. 1.

¹⁰ Forrest muss ursprünglich in Betracht gezogen haben, dass das Fragment zum Ehrenbeschluss des Hippostratos gehört; s. G. Shipley, *A History of Samos 800-188 B.C.* (1987) 177, 61: "Professor Forrest informs me that an unpublished Chian inscription closely resembles *SIG*³ 368 and may honour the same man."

¹¹ "The fragment is restored after *Syll.*³ 368, which honors another Milesian". Wie im obigen Textabdruck wird im SEG dem Steinbefund entsprechend das in der editio princeps versehentlich gegebene χρώμενον (Z. 7) zu χρώμενος berichtigt.

genug)." In einer späteren Publikation ist er noch entschiedener: "Von dem Beschluss sind drei inschriftliche Ausfertigungen erhalten: in Milet ..., Smyrna ... und Chios ..."12

Eine genauere Überprüfung des von Herrmann angesprochenen undeutlichen Photos zeigte mir, dass Forrests Publikation und damit auch die im SEG in zweierlei Hinsicht verbesserungswürdig sind: Erstens ist von dem Stein nicht nur ein Teil des oberen Randes erhalten (so Forrest, vgl. Anm. 9), sondern auch des rechten. Es handelt sich bei dem Fragment also um die rechte obere Ecke der ursprünglichen Stele, und Forrests Zeilenbrechung muss berichtigt werden. Zweitens sind bereits mit Hilfe einer Lupe Korrekturen gegenüber den bisher gegebenen Lesungen, vor allem Z. 5 betreffend, möglich.¹³ Eine wesentlich genauere Kontrolle war mit Hilfe eines Abklatsches zu bewerkstelligen, den mir Angelos P. Matthaiu (Athen) freundlicherweise, zusammen mit seinen Photos des Fragments sowie Aufzeichnungen und Beobachtungen dazu, zur Verfügung stellte. Ich danke ihm sehr herzlich für seine prompte Hilfsbereitschaft.¹⁴

Nach der Überprüfung kann es nicht mehr zweifelhaft sein, dass das Fragment aus Chios (im folgenden: **Ch**) einen Ausschnitt aus dem vom Ionischen Bund für den Strategos Hippostratos gefassten Ehrenbeschluss gibt. Ist das Erhaltene auch nicht eben umfangreich, so genügt es doch zur Feststellung, dass der 'panionische Archetypus' des Dekrets in **Ch** zwar weitgehend wörtlich, aber dennoch mit einigen Abweichungen gegenüber den bisher bekannten Ausfertigungen übernommen wurde. Vergleichbares liess sich bereits bei der Kollation von **S** mit **M** beobachten.¹⁵ Wie man aus anderen Beispielen weiss, war penibel-wortgetreue Übereinstimmung zwischen Parallelausfertigungen antiker Urkunden nicht erforderlich.¹⁶

Ich schlage folgende Redaktion des Textes von **Ch** vor, die den erhaltenen Resten und dem zur Verfügung stehenden Raum entspricht:¹⁷

¹² "Das κοινὸν τῶν Ἰώνων unter römischer Herrschaft" (in: N. Ehrhardt u. L.-M. Günther [Hsg.], Widerstand - Anpassung - Integration. Die griechische Staatenwelt und Rom [2002] 223-240) 225, 10.

¹³ Nachdem mir die Mängel der Publikationen deutlich geworden waren, habe ich in meiner am Institut für Altertumskunde der Universität zu Köln im Wintersemester 2004/5 abgehaltenen Epigraphischen Übung Frau Anne-Kathrin Engbrocks die kritische Beschäftigung mit dem Text anhand einer Vergleichung des unzulänglichen Photos als Aufgabe gestellt. Dass am Ende ihrer intensiven Arbeit unsere jeweiligen Verbesserungen des Textes weitgehend übereinstimmten, war für mich eine willkommene Bestätigung meiner Vermutungen.

¹⁴ In den Dank schliesse ich gerne K. Hallof (Inscriptiones Graecae, Berlin) mit ein, der den Kontakt mit A.P. Matthaiu vermittelte. Dank geht auch an Chr. Habicht, mit dem ich besonders die Ergänzung von Z. 6 erörtern konnte.

¹⁵ Z.B. unterstreicht Smyrna eingangs nach seiner jüngst erfolgten Aufnahme in den Ionischen Bund, dass dieser aus dreizehn Städten besteht: Ἐδοξεν Ἰώνων τῷ κοινῷ τῶν τρεῖςκαί/δεκα πόλεων (I.K. 24, 1, Nr. 577, 1-2), während die letzten drei Worte in **M** (und **Ch**) fehlen; für weitere Differenzen s. den Kommentar I.K. a.O.

¹⁶ Man vergleiche z.B. die Differenzen zwischen den parallelen Aufzeichnungen des Kultstiftungs-Textes von Antiochos I. von Kommagene auf der Ost- bzw. Westterrasse des Nemrud Dagı, W. Dittenberger, OGI 383.

¹⁷ Die Steinoberfläche ist an den Zeilenenden durchweg beschädigt. Hier ist Z. 2 nach Μολήσιος (s. den Kommentar zu Z. 2) und Z. 4 nach πόλεων τῶν keine Klammer gesetzt, weil genügend unbeschrifteter Raum erhalten ist, um festzustellen, dass in der jeweiligen Zeile keine Schrift mehr folgte. Die Zeilen sind z. T. recht unterschiedlich lang, wie sich dies auch bei **S** (s. etwa zu I.K. 24, 1, Nr. 577, Z. 11 und Z. 18-19) und **M** beobachten lässt. Auch sind die Zeilen von **Ch** unterschiedlich dicht beschriftet, vgl. o. Anm. 9.

- [Ἔδοξεν Ἰώνων τῶ]ι κοινῶι· ἐπειδ[ὴ]
 [Ἰππόστρατος Ἰπποδ]άμου Μιλήσιος
 [φίλος ὦν τοῦ βασιλ]έως Λυσιμάχ[ου]
 4 [καὶ στρατηγὸς ἐπὶ τ]ῶν πόλεων τῶν
 [Ἰώνων κατασταθεῖς], οἰκεῖος ὦν καὶ φιλ[αν]-
 [θρώπως (?) καὶ ἰδίαί ἐκ]άστηι τῶμ πόλεω[ν]
 [καὶ κοινῇι Ἰωσι] χρώμενος δι[α]τελε[ῖ, ἀγα]-
 8 [θῇι τύχηι· δεδόχθαι] τῶ[ι] κοινῶι τῶν [Ἰώ]ν[ων],
 [ἐπαινέσαι Ἰππόστατο]ν, Ἰπποδάμου, [Μι]-
 [λήσιον ἀρετῆς ἔνεκε καὶ ε]ὐνοίας, ἥν.[ἔχων]
 [διατελεῖ πρὸς τὸ κοινὸν τὸ Ἰώ]νων, καὶ εἶ[ναι]
 12 [αὐτὸν ἀτελεῖ - - - κτλ.]

1. [Ἔδοξεν Ἰώνων τῶ]ι κοινῶι: Mit **M** übereinstimmende Redaktion; für die Abweichung in **S** s. Anm. 15.

2. [Ἰπποδ]άμου (vgl. Z. 9): Es ist eine Eigenheit von **Ch**, den Namen des Vaters des Geehrten in dorischer Form zu geben. Dass ein Bürger des ionischen Milet Hippodamos statt Hippodemos heissen konnte, ist schon durch den berühmten milesischen Städteplaner und Architekten dieses Namens evident. Es kam vor, dass Namen ein und derselben Person in unterschiedlichen Formen benutzt wurden.¹⁸ Ob der Vater des Hippostratos Ἰππόδημος oder Ἰππόδαμος genannt wurde und warum im ionischen Chios allein letztere Form gegeben wurde, vermag ich nicht zu sagen.¹⁹ - Nach Μιλήσιος sichtbare Reste eines senkrechten Striches führten mich zu der Vermutung, dass φ[ι/(3)λος folgte. A.P. Matthaiu wird indes diese am Stein gewonnene Beobachtung verdankt: "there is merely a scratch on the stone looking as a vertical stroke, but it is not a part of any letter. There is no Φ."

4. [τ]ῶν πόλεων: anders als in Z. 6 wird die Assimilation von n zu m vor Labiallaut nicht durchgeführt; **S** gibt im erhaltenen Teil durchweg diese Assimilation, **M** mit Ausnahme von Z. 9-10 (ἐν πόλεσι), 23 (πόλεων παρὰ) und 24 (λιθίνην πόλεις).

5. [Ἰώνων]: nach **M**; möglicherweise [Ἰάδων] (so **S**).

5-7. Die Redaktion der Zeilen 5-6 weicht vom bisher Bekannten ab. Während **M** und **S** adverbial ausdrücken, dass Hippostratos "stets auf zuvorkommende und freundschaftliche Weise sowohl einzeln mit einer jeden unter den Städten als auch allgemein mit den Ioniern

¹⁸ Zum Beispiel wird der pergamenische Mitzöglings des nachmaligen Königs Attalos II., Ἀσκληπίδης Θεωφίλου (so im Ehrenbeschluss aus Lydien, H. Malay, *Researches in Lydia, Mysia and Aiolis* [Denkschr. Ak. Wien, phil-hist. Kl. 279, 1999 = Ergänzungsbände zu den *Tituli Asiae Minoris* Nr. 23] 157f., Nr. 182, 1-2) in einem Ehrenbeschluss aus Larisa (SEG 31, 575, 11f.) dem dortigen thessalischen Dialekt entsprechend –darin besteht ein Unterschied zum vorliegenden Fall– Ἀσκαλαπιάδας Θεωφίλοι genannt; vgl. G. P., *Epigr. Anatol.* 33 (2001), 55 und P.J. Thonemann, *Epigr. Anatol.* 36 (2003), 97-106.

¹⁹ Möglicherweise bewahrt **Ch** die authentische Form, während sie –etwa dem 'panionischen Archetypus' folgend?– in **M** und **S** dem ionischen Dialekt angepasst wurde.

Umgang pflegt", bietet Ch adjektivisches οἰκεῖος mit folgendem Partizip ὦν. Die Lücke im Übergang zu Zeile 6 ist wohl nicht sicher zu ergänzen: (1) Die im Text gegebene Ergänzung geht davon aus, dass οἰκεῖος ὦν und χρώμενος mit δι[α]τελε[ι] zu verbinden sind: "(Da Hippostratos ...) fortwährend zuvorkommend ist und stets auf freundschaftliche Weise ... Umgang pflegt mit ..." (2) Geht man entsprechend den in **M** und **S** durch καί verbundenen Adverbien davon aus, dass auf οἰκεῖος ὦν καί ein koordiniertes Adjektiv folgte, ergibt dies: (ἐπειδὴ Ἰππόστατος ...) οἰκεῖος ὦν καὶ φιλ[άνθρωπος] ... χρώμενος δι[α]τελε[ι], "(Da Hippostratos ...) stets als jemand, der zuvorkommend und freundschaftlich ist, ... Umgang pflegt mit ..." (3) Die Worte οἰκεῖος ὦν καὶ φιλ[άνθρωπος] können auch mit δι[α]τελε[ι] verbunden und [καὶ ἰδίαι] - χρώμενος als untergeordneter Satzteil verstanden werden: "(Da Hippostratos ...) fortwährend zuvorkommend und freundschaftlich ist, während er ... Umgang pflegt mit ..." Es handelt sich inhaltlich allemal nur um leichte Variationen des in **M** und **S** Gesagten.²⁰

8 τῶ[ι] κοινῶι τῶν [Ἰώ]ν[ων]: τῶι κοινῶι τῶι Ἰώ/νων **M**; in **S** fehlen die letzten beiden Worte.

9-10 [Ἰππόστατο]ν Ἰπποδάμου (s. o. zu Z. 2) [Μι/λήσιον]: aus Raumgründen ist anzunehmen, dass **Ch** (wie **S**) das Ethnikon gab; es fehlt in **M**.

11 [πρὸς τὸ κοινὸν τὸ Ἰώ]νων: entsprechend **M** ergänzt. Möglicherweise hatte **Ch** [πρὸς τὸ κοινὸν τῶν Ἰώ]νων, vgl. o. zu Z. 8.

12 In dieser Zeile vermag ich keinerlei Buchstabenrest zu erkennen. Das von Forrest vermutete [τ]α[ίς] findet sich weder in **M** noch in **S**.²¹

²⁰ Bei (2) und (3) sind die Worte καὶ ἰδίαι ἐκάστηι τῶμ πόλεων καὶ κοινῇ Ἰῶσι nicht nur auf χρώμενος, sondern *apo koinu* auch auf οἰκεῖος ὦν καὶ φιλάνθρωπος zu beziehen. - Die im Text gegebene Alternative (1) geht auf A.P. Matthaiu zurück.

²¹ S. zu I.K. 24, 1, Nr. 577, Z. 11.

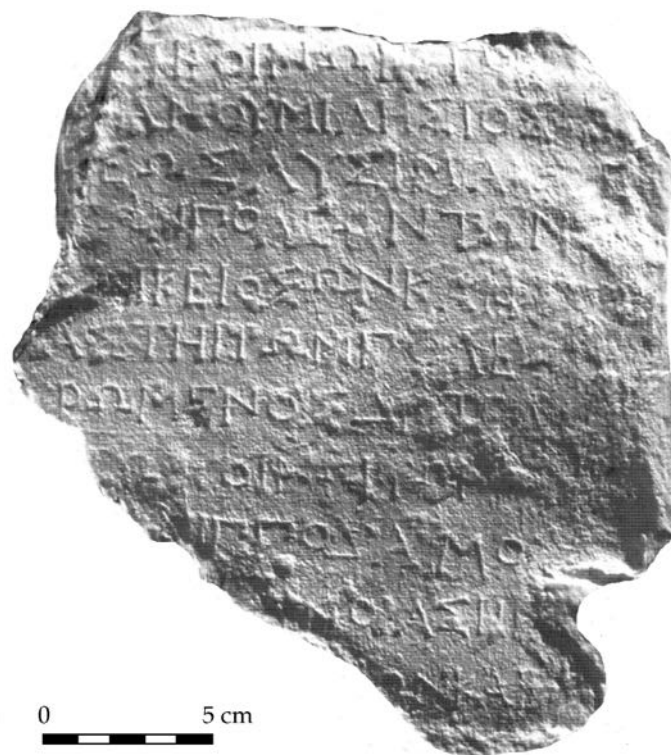

Abb. 1. Stelefragment von Chios (Gußabdruck der stele)

Drei Grabreliefs in Hama

Guntram Koch

*Philips-Universität Marburg
Marburg*

Im Museum in Hama, Syrien, werden drei Reliefs aufbewahrt, und zwar drei Grabreliefs der römischen Kaiserzeit, die auf den ersten Blick Fremdkörper in der Provinz Syria sind.¹ Schon durch das verwendete Material, nämlich Marmor, setzen sie sich von den einheimischen syrischen Reliefs ab, die – je nach Landschaft – aus Kalkstein oder vulkanischem Gestein gearbeitet sind. Nur aus Antiocheia (Antakya) sind auch Reliefs aus Marmor bekannt. Der Stil der drei Exemplare in Hama hat ebenfalls weder mit nord-syrischen² oder palmyrenischen³ noch mit süd-syrischen⁴ Reliefs Verbindungen, und auch in Antiocheia gibt es keine Parallelen.⁵

Beim Relief A (Abb. 1*) sind der Mittelakroter und ein Teil des Giebels sowie das Gesicht der kleineren Gestalt abgeschlagen; das Gesicht der größeren ist bestoßen; sonst finden sich noch geringfügige Verletzungen. Unten ist der Zapfen erhalten, mit dem das Relief in eine Basis eingelassen war. Über ihm folgt sofort die Zone mit der Inschrift und darüber ein relativ breites, deutlich eingetieftes Relieffeld. Der rechte Rand ist ein klein wenig breiter als der linke. Im Giebel finden sich als Schmuck in den Zwickeln Blattmotive und in der Mitte eine Scheibe. Auf den Eckakroteren sind Palmetten wiedergegeben. Ein Mittel-Akroter ist zu ergänzen. Im Relieffeld sind links eine kleine und rechts eine große weibliche Gestalt abgebildet, die bis in die Einzelheiten gleichförmig gebildet sind. Beide stehen frontal, haben das rechte Bein als Standbein und das linke leicht zur Seite gesetzt. Sie sind mit einem lang herabfallenden Chiton und einem Mantel bekleidet; den linken Arm

* Philips-Universität Marburg, Christlich Archäologisches Seminar Biegenstr. 11 D-35032 Marburg.
Für Abdullah zur Erinnerung an unsere gemeinsamen Studien-Jahre im Archäologischen Institut in Göttingen von 1965 bis 1972 sowie die Kolloquien, in denen uns unser Lehrer Rudolf Horn mit provinziellen Grabreliefs des Hellenismus und der Römischen Kaiserzeit, in Samos und auch in anderen Gegenden, vertraut gemacht hat.

¹ Die drei Reliefs wurden vom Verf. kurz auf einer Exkursion im Herbst 1985 gesehen, bei der es Georges Obeid ermöglichte, daß wir einen Blick in das geschlossene alte Museum in Hama, den Azem Palast, werfen konnten; bei einem späteren Besuch waren sie nicht zugänglich, da sie in das neue Museum überführt werden sollten. Über die Herkunft war damals nichts zu erfahren. Es konnte auch nicht geklärt werden, ob es überhaupt noch Unterlagen gibt; denn der Azem Palast, das alte Museum, war – neben der Großen Moschee – ganz erheblich von den Ereignissen des Jahres 1982 betroffen. Maße fehlen leider. – Relief A besteht aus einem hellen, feinkristallinen Marmor.

² z.B. K. Parlasca, Syrische Grabreliefs hellenistischer und römischer Zeit (1982) 9-16; E. Künzl, Römerzeitliche Skulpturen aus Kleinasien und Syrien im Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 48, 2001, 513-519 Nr. B 3-4.

³ z.B. A. Sadurska - A. Bounni, Les sculptures funéraires de Palmyre (1994); Künzl a.O. 519f. Nr. B 5.

⁴ Parlasca a.O. (s.o. Anm. 2) 18f.

⁵ Parlasca a.O. 17f. mit Anm. 169-182 Taf. 18, 5-6; 19. 20, 2.

haben sie gesenkt und den rechten vor die Brust gewinkelt. Die Hände kommen aus dem Mantel heraus, Daumen, Zeige- und Mittelfinger scheinen ausgestreckt, die beiden anderen Finger eingewinkelt zu sein. Die größere Gestalt faßt wohl mit der Linken einen Zipfel des Gewandes. Wie der Inschrift zu entnehmen ist, handelt es sich um Tochter und Mutter, die abgebildet sind.

Die Inschrift lautet:

Ἔτους σνδ μη(νός) Δαισίου · ις · Πα-
πιας Β ἐτείμησεν Ἀμιαν τὴν
γυναῖκα τὴν ἀμεήπτως συν-
βίωσασαν καὶ Παπιανὴν θυγα-
τέρα αἰωνίου · τειμῆς

Im Jahre 254, am 14. Tag des Monats Daisios, ehrte Papias, Sohn des Papias,⁶ Amia, seine Frau, die mit ihm ohne Tadel zusammengelebt hatte, und Papiane, die Tochter, zum ewigen Angedenken.⁷

Es hat also ein Mann namens Papias, Sohn eines Papias, dieses Grabrelief für seine Frau Am(m)ia und seine Tochter Papiane, die aus uns unbekannten Gründen – zusammen? – gestorben sind, am 14. Tag des Monats Daisios (24. April – 23. Mai) des Jahres 254 (sullanische Ära = 169/70 n. Chr.) errichten lassen.⁸ Die Darstellung der größeren und der kleineren weiblichen Gestalt, also von Mutter und Tochter, bezieht sich auf die Inschrift, das Relief muß also im Auftrag des Papias ausgearbeitet worden sein. Mit der Inschrift hatte der Schreiber erhebliche Schwierigkeiten; es sind mehrere Schreibfehler vorhanden.⁹

Wenn man die Kunstprovinzen des Römischen Reiches betrachtet, dann kommt nur eine einzige in Frage, in der das Relief A hergestellt worden sein kann. Es gehört eindeutig zu der großen Gruppe von Grab- und Weihreliefs, die aus Lydien, und zwar genauer aus Nordost-Lydien, aus der Umgebung der Stadt Saittai, stammen.¹⁰ Viele von ihnen schließen sich nach der Form, der Dekoration des Giebels und der Akrotäre, dem Stil, der Anbringung der Inschrift und der Art, wie die meist ausführlichen Inschriften aufgebaut sind, eng zusammen.¹¹ Bei den Grabreliefs hat eine große Gruppe außer der Inschrift nur dekorativen

⁶ Horizontal durchgestrichenes Β = β' = δῖς, also „Sohn des Papias“ (Hinweis P. Herrmann).

⁷ Die Formel αἰωνίου · τειμῆς ist nach Auskunft von P. Herrmann sonst nicht belegt.

⁸ Zu den Namen: L. Zgusta, Kleinasiatische Personennamen (1964) 409f. § 1199-5 (Papias); 56 § 57-3 (Amia); 59-62 § 57-16 (Ammia); 413f. § 1199-19 (Papiane).

⁹ In der 3. Zeile ist ΤΥΝΑΙΚΑ statt ΓΥΝΑΙΚΑ und ΑΜΕΗΠΤΩΣ statt ΑΜΕΜΠΤΩΣ, in der 4. Zeile ΘΥΤΑΤΕΒΑ statt ΘΥΤΑΤΕΡΑ gemeißelt. Der Mann, der die Inschrift eintrug, verstand also offensichtlich nicht, was er schrieb, und er scheint auch überhaupt nicht geübt gewesen zu sein, Buchstaben auf Marmor einzutragen.

¹⁰ siehe die Karten TAM V 1 (1981) 293 und Anhang.

¹¹ Zahlreiche Beispiele in Bänden der Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (ZPE), vor allem zwischen 30, 1978, und 49, 1982, sowie Epigraphica Anatolica (EpigrAnat), vor allem zwischen 2, 1983, und 37, 2004. – Weitere Literatur z.B.: M.B. Comstock – C.C. Vermeule, Sculpture in Stone. The Greek, Roman and Etruscan Collections of the Museum of Fine Arts Boston (1976) 179 Nr. 287; Pfuhl-Möbius Nr. 186. 187. 354. 355. 454-456. 525. 595. 778. 782. 797. 1282. 2093; vielleicht auch Nr. 788; G.M.A. Hanfmann – N. H. Ramage, Sculpture from Sardis (1978) 172f. Nr. 264 Abb. 454; TAM V

Schmuck,¹² eine erhebliche Anzahl ist aber mit figürlichen Darstellungen versehen. Viele der Weihreliefs tragen ebenfalls figürliche Szenen.¹³ Deutlich setzen sich die Exemplare in Lydien von Stücken aus anderen Kunstlandschaften in Kleinasien ab, beispielsweise Bithynien,¹⁴ dem nördlichen Phrygien,¹⁵ dem südlichen Phrygien und angrenzenden Karien¹⁶ oder Pisidien,¹⁷ ebenfalls auch von Byzantium.¹⁸

Da der Fundort des Reliefs A nicht bekannt ist, ist es ein Problem, welche der Ären bei der Beurteilung der Inschrift zugrunde zu legen ist.¹⁹ Wenn man die sullanische Ära nimmt

1 (1981) (zahlreiche Beispiele); F. L. Bastet – H. Brunstig, *Corpus Signorum Classicorum Musei Antiquarii Lugduno-Batavi* (1982) 91 Nr. 170 Taf. 46; 109-114 Nr. 202-208 Taf. 55-57; M.-L. Cremer – J. Nollé, *Lydische Steindenkmäler*, Chiron 18, 1988, 199-214; Koch (1988) 100-103 Nr. 36-37; Malay (1994) und Malay (1999) (zahlreiche Beispiele).

¹² z.B. TAM V 1 (1981) zahlreiche Beispiele auf Taf. 10. 12-13; Malay (1999) 90 Nr. 88 Taf. 64; 94 Nr. 97 Taf. 68; 96f. Nr. 99-102 Taf. 70-72; 98f. Nr. 104-107 Taf. 74-77; 103-105 Nr. 113-117 Taf. 81-83; M.H. Sayar, *Sadbek Hanim Müzesinde bulunan yazitli mezar stelleri*, Palmet 3, 2000, 39 Nr. 16 mit Abb. 16.

¹³ z.B. Cremer – Nollé a.O. (s.o. Anm. 11) 199-203 Nr. 1 Taf. 1; G. Petzl (Hrsg.), *Die Beichtinschriften Westkleinasien*, EpigrAnat 22, 1994 (zahlreiche Beispiele); Malay (1994) 66 Nr. 160 Taf. 22; 68 Nr. 167 Taf. 23; 72 Nr. 179 Taf. 25; 75 Nr. 187 Taf. 26; Malay (1999) 102f. Nr. 112 Taf. 80; 130 Nr. 139 Taf. 103.

¹⁴ Zu Bithynien z.B.: Pfuhl-Möbius Nr. 347. 686. 1118. 1142. 1297. 1298. 1426. 1621. 1930. 1972; T. Corsten, *Neue Denkmäler aus Bithynien*, EpigrAnat 17, 1991, 79-99; M. Cremer, *Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien*, 1. Mysien (1991); 2. Bithynien (1992); H. Kalkan, *New Inscriptions from Bithynia and Mysia in the Istanbul Museum*, EpigrAnat 22, 1992, 101-103; M. Şahin, *Miletopolis kökenli figürlü mezar stelleri ve adak levhalari* (2000).

¹⁵ Zu Phrygien z.B.: G. Koch, *Ein Grabrelief aus Phrygien im Getty Museum*, EpigrAnat 6, 1985, 91-96; Koch (1988) 97-99 Nr. 35; 104f. Nr. 38; G. Koch, *Zwei Grabreliefs aus Phrygien im J. Paul Getty Museum*, in: *Occasional Papers on Antiquity* 6, The J. Paul Getty Museum (1990) 115-132; T. Lochmann, *Eine Gruppe spätrömischer Grabsteine aus Phrygien*, in: E. Berger (Hrsg.), *Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig III* (1990) 453-508; derselbe, „Provinzkunst und Kunstzentrum“. Einige Beobachtungen an Grabsteinen aus dem Gebiet um Kadoi in der Mysia Abbaitis, in: *Akten des 1. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaßens*, Graz 1989, *Mitteilungen der Archäologischen Gesellschaft Steiermark* 5, 1991, 57-82; derselbe, *Deux reliefs antoliens au Musée des Beaux-Arts de Budapest*, *Bulletin du Musée Hongrois de Budapest* 74, 1991, 11-24; R.A. Tybout, *Barbarians in Phrygia: A New Grave Relief*, EpigrAnat 20, 1992, 35-41; M. Türktüzün – M. Wörrle, *Eine neue Türgrabstele aus dem phrygischen Alioi*, Chiron 24, 1994, 95-101; Malay (1994) 163 Nr. 544 Taf. 94; Künzl a.O. (s.o. Anm. 2) 504-508 Nr. A 4-5; S. Vlizos, *Zu einer phrygischen Grabstele in Athen*, *Museion Mpenake* 2, 2002, 25-35.

¹⁶ Zum südlichen Phrygien und angrenzenden Karien z.B.: W. H. Buckler – W. M. Calder, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua VI* (1939) 11 Nr. 20 Taf. 5; 12 Nr. 24 Taf. 6; 18 Nr. 48 Taf. 10; 50 Nr. 137 Taf. 24; Pfuhl-Möbius Nr. 234. 235. 379. 736. 780 (angeblich aus Istanbul, nach dem Typus aber phrygisch-karisch). 1165. 1195. 1607. 1634. 1635. 1787. 1920. 1973. 1976; H. Malay, *New Inscriptions from Phrygia*, *Arkeoloji Dergisi* 2, 1994, 173-183 Nr. 2. 9. 12.18. 19. 27; Sayar a.O. (s.o. Anm. 12) 1-42 Nr. 18; C. Tanriver, EpigrAnat 34, 2002, 106 Nr. 6.

¹⁷ Zu Pisidien z.B.: J. Borchhardt u.a., *Vier pisidische Grabstelen aus Sofular*, *Kadmos* 14, 1975, 68-72; Pfuhl-Möbius 260 Nr. 1041 Taf. 156; C. Brixhe – E. Gibson, *Monuments from Pisidia in the Rahmi Koç Collection*, *Kadmos* 21, 1982, 130-169; C. Brixhe – T. Drew-Bear – D. Kaya, *Nouvelles monuments de Pisidie*, *Kadmos* 26, 1987, 122-170; C. Brixhe – M. Özşait, *Nouvelles inscriptions pisidiennes et grecques de Timbriada*, *Kadmos* 40, 2001, 169-174.

¹⁸ siehe unten Relief C und Anm. 28.

¹⁹ Zum Problem der verwendeten Ären: P. Herrmann, *Überlegungen zur Datierung der „Constitutio Antoniniana“*, Chiron 2, 1972, 519-530; W. Leschhorn, *Antike Ären. Zeitrechnung, Politik und*

(sie beginnt 85/84 v. Chr.), die beispielsweise in Saïttai galt, würde man 169/70 n. Chr. als Entstehungszeit erhalten. Wenn man andere in diese Zeit datierte Reliefs heranzieht, ist eine Beurteilung schwierig.²⁰ Die Form der Stele ist zwar gut vergleichbar, auch der Stil der Gewandfiguren scheint ähnlich zu sein, die Ausführung der Inschrift setzt sich aber völlig von den anderen Stücken ab. Sofern man die aktische Ära nimmt (sie beginnt 31 v. Chr.), die beispielsweise in Philadelphia galt, erhielte man 224/25 n. Chr. als Datum. Bei anderen Stücken, die ungefähr aus dieser Zeit stammen, sind teilweise die Gewänder viel stärker verhärtet und schematisiert,²¹ bisweilen lassen sie sich aber auch vergleichen.²² Die Schrift ist aber selbst bei späten Stücken viel besser als bei Relief A. Die Buchstaben sind bei den Reliefs aus Lydien in der Regel sehr sorgfältig eingetragen und die Zeilen sauber, wie mit dem Lineal gezogen; hier sind die Buchstaben dagegen unregelmäßig groß und in verschiedene Höhe und Richtungen gesetzt. Die Inschrift kann somit weder die späte noch die frühe Datierung stützen. So liegt also vorläufig kein Anlaß vor, das Datum von 169/70 n. Chr. nach der sullanischen Ära in Frage zu stellen. Die Inschrift ist offensichtlich von jemandem eingemeißelt, der ungeübt war, das Relief hingegen von einem durchschnittlichen Künstler.

Bei dem Relief B (Abb. 2*) sind der untere Teil sowie der Mittelakroter abgebrochen.²³ Es zeigt eine andere Form der architektonischen Gliederung als Relief A. Der Giebel ist viel steiler; der Architrav wird in der Mitte durchbrochen, und es ist ein Bogen eingesetzt. Es gibt nicht ein vertieftes Feld für die figürliche Darstellung wie bei Relief A. Vielmehr ist eine vorspringende Standleiste vorhanden, auf der eine Gestalt abgebildet ist; diese reicht durch den Architrav hindurch bis oben unter den Bogen. Es handelt sich um einen Mann, der mit einem Untergewand und einem Mantel bekleidet ist. Der linke Arm fällt herab, die Hand könnte in das Gewand fassen. Der rechte Arm ist vor die Brust gewinkelt; die rechte Hand kommt aus dem Mantel heraus, Daumen, Zeige- und Mittelfinger liegen ausgestreckt auf, die anderen Finger sind eingewinkelt. Durch einen kleinen Absatz an den Beinen sollen vielleicht Schuhe angedeutet werden. Der Kopf ist ganz summarisch behandelt, es setzen sich Nase, Augenhöhlen, Mund und Haare ab. Der Mann ist sehr ungeschickt, ohne jedes Verständnis für die Proportionen und Körperlichkeit, wiedergegeben.

Auch dieses Relief ist nach Form, Stil und Darstellung eindeutig in Lydien entstanden. Die Giebelform begegnet wohl schon bei sehr frühen Beispielen,²⁴ ist aber erst im 3. Jh. n. Chr. häufiger.²⁵ In diese Spätzeit verweisen auch der völlige Mangel an Körperlichkeit und die

Geschichte im Schwarzmeerraum und in Kleinasien nördlich des Tauros, *Historia Einzelschriften* 81 (1993) 216-343.

²⁰ z.B. TAM V 1 (1981) 39 Nr. 110 Taf. 11 (datiert 169/70 n. Chr.); Bastet – Brunsting a.O. (s.o. Anm. 11) 111 f. Nr. 204 Taf. 56 (datiert 169/70 n. Chr.); Malay (1994) 72 Nr. 179 Taf. 25 (datiert 173/74 n. Chr.); 108 Nr. 354 Taf. 46 (datiert 180/81 n. Chr.).

²¹ z.B. TAM V 1 (1981) 42 Nr. 128 Taf. 11 (dat. 242/43 n. Chr.); 67 Nr. 207 Taf. 16 (dat. 248/49 n. Chr.); 98 Nr. 296 (dat. 254/55 n. Chr.) und 297 (dat. 255/56 n. Chr.) Taf. 17; 123 Nr. 385 Taf. 17 (dat. 259/60 n. Chr.); 152 Nr. 479 Taf. 19 (dat. 250/51 n. Chr.); 192 Nr. 597 Taf. 21 (dat. 254/55 n. Chr.).

²² z.B. TAM V 1 (1981) 150 Nr. 474 Taf. 19 (dat. 223/24 n. Chr.); 153 Nr. 480 Taf. 19 (dat. 253/54 n. Chr.).

²³ Heller, *kleinkristalliner Marmor*; siehe die Bemerkungen in Anm. 1.

²⁴ G. Petzl, *ZPE* 30, 1978, 258 Nr. 3 Taf. 10 (dat. 18/19 n. Chr. [??]).

²⁵ z.B. E. Gibson, *ZPE* 31, 1978, 239f. Nr. 2 Taf. 12, 2 (dat. 259/60 n. Chr.); Pfuhl-Möbius 206f. Nr. 778 Taf. 114 (dat. 279 n. Chr.); TAM V 1 (1981) 42 Nr. 128 Taf. 11 (dat. 242/43 n. Chr.); 67 Nr. 207 Taf. 16 (dat. 248/49 n. Chr.); 98 Nr. 296 (dat. 254/55 n. Chr.) und 297 (dat. 255/56 n. Chr.) Taf. 17; 150 Nr. 474 Taf. 19 (dat. 223/24 n. Chr.); 153 Nr. 480 Taf. 19 (dat. 253/54 n. Chr.); 158 Nr. 495 Taf. 20 (dat. 250/51 n. Chr.); P. Herrmann – E. Varinlioglu, *EpigrAnat* 3, 1984, 9f. Nr. 5 Taf. 2 (dat. 247/48 n. Chr.); C. Naour,

äußerst schematischen Falten.²⁶ Das Stück dürfte also im zweiten Viertel oder um die Mitte des 3. Jhs. n.Chr. entstanden sein.

Das Relief C (Abb. 3*) scheint oben und unten neuzeitlich abgearbeitet zu sein.²⁷ Der Oberkörper des Kindes, das die Frau auf dem Schoß hält, und der Kopf der kleinen Gestalt rechts sind abgeschlagen; die gesamte Oberfläche ist verwaschen, das Gesicht der Frau bestoßen. In einem vertieften Feld ist eine Frau abgebildet, die auf einem blockartigen Sessel mit geschwungener Rückenlehne sitzt. Sie ist mit einem lang herabfallenden Untergewand bekleidet und hat einen Mantel umgeschlungen, der hinten über den Kopf gezogen ist. Die Füße sind auf ein kleines Podest gesetzt. Mit beiden Händen hält sie ein kleines Kind, das auf ihren Knien zu stehen scheint. Rechts ist eine kleine Gestalt abgebildet, die ein kurzes Gewand trägt. Der linke Unterarm ist vor den Leib gelegt, die rechte Hand an den das Kinn gelegt. Die Gestalt steht auf dem linken Bein und hat den rechten Unterschenkel über den linken gekreuzt. Um die drei Gestalten herum bleibt verhältnismäßig viel freier Raum übrig.

Relief C setzt sich von A und B deutlich ab und kann nicht in Lydien entstanden sein; es gehört vielmehr zu der großen Gruppe von Byzantion.²⁸ Eine genaue Parallele für die Darstellung scheint allerdings nicht vorhanden zu sein; auf einigen wenigen Reliefs ist eine sitzende Frau mit dem Kleinkind belegt, jedoch nicht der sehr massige Thron; kleine stehende „Diener“ sind sehr häufig dargestellt.²⁹ Für die Grabreliefs aus Byzantion lassen sich nur ungefähre Vorschläge für eine zeitliche Einordnung machen; bei dem Relief C kommt hinzu, daß es handwerklich sehr einfach ist; so läßt es sich nur allgemein in das 1. oder 2. Jh. n.Chr. datieren.³⁰

EpigrAnat 5, 1985, 56-60 Nr. 14 Taf. 7 (dat. 242/43 n.Chr.); H. Malay, EpigrAnat 6, 1985, 116 Nr. 7 Taf. 9 (dat. 249/50 n.Chr.).

²⁶ vgl. die in Anm. 25 genannten Beispiele.

²⁷ Marmor, der sich von dem der Reliefs A und B absetzt; siehe die Bemerkung in Anm. 1.

²⁸ Zu den Grabreliefs aus Byzantium z.B.: N. Firatli, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine* (1964); L. Robert, *Pierres errantes, muséographie et onomastique*, Berytus 16, 1966, 5-39, besonders 5-21; C. Clairmont, *The Grave-Reliefs from Byzantium*, BCH 91, 1967, 451-468; N. Firatli, *Istanbul'un yunan ve roma çağı mezar stellerine yeni ilaveler – Annexe au livre sur „Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine“*, Istanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı 13/14, 1967, 188-209 Taf.14-26; C. Vatin, *La stèle funéraire de Byzance No 41*, BCH 92, 1968, 220-225; E.N. Lane, *A Group of Steles from Byzantium*, *Muse, Annual of the Museum of Art and Archaeology, University of Missouri-Columbia* 3, 1969, 35-41; H.E. Frenkel, *Fragment of a Greek grave-stele from Turkey*, *Bulletin Antike Beschaving* 47, 1972, 147-149; Comstock – Vermeule a.O. (siehe oben Anm. 11) 173 Nr. 277; N. Asgari – N. Firatli, *Die Nekropole von Kalchedon. Die Grabstelen*, in: *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens. Festschrift F. K. Dörner* (1978) 6-20; Pfuhl-Möbius, siehe Index 606f.; E. Gibson, *The Rahmi Koç Collection V. Three grave reliefs from Byzantium*, ZPE 35, 1979, 273-278 Taf. 16c-d; 17; M.H. Sayar, *Beschriftete Grabstelen aus der Gegend von Byzantion im Archäologischen Museum von Istanbul*, ZPE 48, 1982, 291-295 Taf. 9-10. 11, 9; Koch (1988) 92-96 Nr. 33-34; S. Karagöz, *Istanbul'un hellenistik ve roma devirlerine ait mezar stellerine ilişkin yeni buluntular. Antik Byzantion nekropol buluntularında yeni belgeler*, in: *XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1990* (1994) 2699-2706 Taf. 491-501; Sayar a.O. (s.o. Anm 12) 1-42 Nr. 1-5. 7. 9. 10; S. Karagöz, *Kalkhedon'un hellenistik ve roma devirleri mezar stellerine ait yeni buluntula*, Istanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı 17, 2001, 398-414.

²⁹ Sitzende Frauen mit Kind z.B.: Firatlı a.O. 80 Nr. 93 Taf. 25; 111 Nr. 183 Taf. 44.

³⁰ Vergleiche z.B.: Firatli a.O. Nr. 43. 85. 98.

Über die Herkunft der drei Reliefs in Hama ließ sich bisher nichts in Erfahrung bringen.³¹ Es ist also die Frage, ob sie in der Antike oder in der Neuzeit nach Syrien gekommen sind. Bei aufwendigen Grabdenkmälern ist in der Römischen Kaiserzeit damit zu rechnen, daß sie weithin exportiert werden konnten.³² So finden sich beispielsweise in Syria, um zunächst diese römische Provinz, in der sich die hier vorgestellten Reliefs jetzt befinden, zu betrachten, Sarkophage aus den drei Zentren der Herstellung, und zwar in sehr großer Anzahl aus Athen,³³ in kleiner Zahl auch aus Rom³⁴ sowie von der kleinasiatischen Hauptgruppe („Dokimeion“).³⁵ Darüberhinaus wurden sehr zahlreiche Halb-Fabrikate aus Prokonnesos³⁶ und sogar einige bescheidene Stücke³⁷ importiert, darunter Sarkophage aus Assos.³⁸ Bei den Sarkophagen bietet sich eine Erklärung für die Importe an: Syria hatte keine eigene Tradition; vor allem Exemplare, die mit reichen figürlichen Darstellungen geschmückt waren, mußten importiert werden. Außerdem waren in römischer Zeit keine Marmorvorkommen in Syria bekannt. Wenn man etwas kostbarere Stücke haben wollte, war man gezwungen, das Material, also den Marmor, zu importieren. Es konnte sich um „Rohlinge“ oder um „Halb-Fabrikate“ handeln,³⁹ besonders begehrt waren aber fertig ausgearbeitete Prunk-Exemplare, vor allem diejenigen, die den attischen Stil und die attischen Darstellungen zeigen. Dabei nahm man große Kosten in Kauf und transportierte attische Exemplare beispielsweise nach Arethousa, Bostra oder sogar weit durch die Wüste nach Palmyra.⁴⁰

In einzelnen Fällen läßt sich aber auch nachweisen, daß einfache, ganz bescheidene lokale Sarkophage und Ostotheken exportiert worden sind. Bei den Exemplaren der Gruppe von Assos scheint das verwendete Material, der *lapis sarcophagus*, dem man besondere Fähigkeiten zuschrieb, der Grund für die Beliebtheit gewesen zu sein.⁴¹ Das

³¹ s.o. Anm. 1.

³² Exporte von Grabdenkmälern ist auch schon in früherer Zeit nachzuweisen, wie z.B. die Sarkophage aus Sidon zeigen: K. Lembke, Phönizische anthropoide Sarkophage (2001); S. Frede, Die phönizischen anthropoiden Sarkophage I (2000); II (2002).

³³ K-S 467. 562; Koch (1989) 183-209; Koch (1993) 111f. 193-195; Koch (2001) 159-161. 271-275.

³⁴ K-S 269. 562; Koch (1989) 163-169; Koch (1993) 94f. 193-195; Koch (2001) 137. 271-275.

³⁵ K-S 509. 562; Koch (1989) 170-175; Koch (1993) 121. 193-195; Koch (2001) 171f. 271-275.

³⁶ K-S 490. 562-568; Koch (1989) 175-182, besonders 181f.; Koch (1993) 163-165. 193-195; Koch (2001) 230-233. 271-275.

³⁷ K-S 562; Koch (1989) 175-182.

³⁸ K-S 518. 562; Koch (1989) 175-178; Koch (1993) 16. 172f.; Koch (2001) 23. 241-243.

³⁹ K-S 484-497 mit Abb. 9-16; F. Isik, Zum Produktionsbeginn von Halbfabrikaten kleinasiatischer Girlandensarkophage, AA 1992, 121-145; Koch (1993) 13-15. 162-168; Koch (2001) 230-237.

⁴⁰ G. Koch, Ein attischer Meleagersarkophag aus Arethousa in Syrien, Damaszener Mitteilungen 1, 1983, 137-148; Koch (1989) 188f; G. Koch, Ein attischer Schiffskampf-Sarkophag aus Arethousa in Damaskus, Damaszener Mitteilungen 9, 1996, 197-207; D. Wielgosz, Sarcophagi attici a Palmira, Rivista di Archeologia 25, 2001, 167-176 (dazu ein weiteres Fragment einer Rückseite).

⁴¹ K-S 515-519 Taf. 502; P. Papangele, Omada sarkophagon ste Nikopole, Epeirotika Chronika 26, 1984, 43-70 (Nikopolis); P. Bruneau, BCH 111, 1987, 482-485 Abb. 10-12 (Skopelos); G. Koch, RM 95, 1988, 250f. Nr. 30 Taf. 101, 1 (Dyrrachium); Koch (1993) 138 mit Anm. 557 (Komotini); 172f.; Koch (2001) 195 mit Anm. 557; 241-243. 361 (Register); T. Stefanidou-Tiveriou, in: C. Reusser (Hrsg.), Griechenland in der Kaiserzeit. Neue Funde und Forschungen zu Skulptur, Architektur und Topographie, Kolloquium zum 60. Geburtstag von Prof. Dr. Willers 1998 (2001) 118 mit Anm. 35; S.E. Katakis, Archaiologika Analekta ton Athenon 32-34, 1999-2001 (2003) 188-190 Abb. 7-8 (Euboia).

ungewöhnliche Material könnte auch bei denjenigen Sarkophagen eine Rolle gespielt haben, die aus Granit bestehen, aber keinerlei Verzierung tragen.⁴²

In anderen Fällen wundern wir uns aber heute, warum man den Aufwand getrieben hat, handwerklich relativ einfache Stücke über große Entfernungen zu transportieren. So wurden in Rom und in anderen Orten Italiens mehrere Sarkophage und Ostotheken aus Ephesos importiert, einige davon sogar nur als geglättete Halbfabrikate, obwohl man vor Ort sicher erheblich billigere und – zumindest aus unserer Sicht – schönere Exemplare hätte erwerben können.⁴³ Eine Ostothek der Gruppe von Ephesos wurde auf Aigina gefunden;⁴⁴ dort hätte man sich ohne großen Aufwand ein Exemplar aus Athen besorgen können.⁴⁵ Eine Ostothek der ganz ungewöhnlichen bithynischen Gruppe steht in Dyrrachium (Durres im heutigen Albanien); sie ist mit großem Aufwand von einem Hafen in Bithynien, vielleicht Nikomedeia (Izmit), an die östliche Küste der Adria transportiert worden.⁴⁶ Eine Ostothek der pamphylich-kilikischen Gruppe, also ein Werk ganz grober handwerklicher Ausführung, aus billigem Kalkstein gefertigt, ist sogar nach Arles (Arles) gebracht worden.⁴⁷ Zwei stadtrömische Ostotheken fanden sich in Patras, also im heutigen Griechenland.⁴⁸ Stadtrömische Sarkophage sind in Ausnahmen sogar in Kleinasien importiert worden, wie zwei bescheidene Riefel-Sarkophage in Ephesos zeigen.⁴⁹ Bei diesen beiden Beispielen bietet sich als Erklärung an, daß sie aus einer Zeit stammen, dem späten 3. Jh. n.Chr., in der in den lokalen Werkstätten in Ephesos Sarkophag nicht mehr hergestellt wurden. Die Reihe ließe sich fortsetzen.

⁴² K-S 562. 579; Koch (1989) 182f.; A. Ambrogio, *Sarcofagi in granito di produzione egiziana*, *Xenia Antiqua* 2, 1993, 103-110; Koch (1993) 203f.; Koch (2001) 283f.

⁴³ G. Koch, *Östliche Sarkophage in Rom*, *Bonner Jahrbücher* 182, 1982, 195-201.

⁴⁴ G. Koch, *Bonner Jahrbücher* 182, 1982, 197 Abb. 33; K-S 360. 493. 519 Taf. 504; Koch (1993) 158f. Abb. 87; Koch (2001) 223-225 Abb. 87.

⁴⁵ Ostotheken sind zwar in Athen nicht üblich (allerdings stehen beispielsweise zwei Exemplare mit Girlanden in der Hadrians-Bibliothek in Athen; unpubliziert), es gibt aber eine Reihe von kleinen Sarkophagen, die die Größe einer Ostothek haben und möglicherweise als solche benutzt worden sind: z.B. K-S 430 Nr. 14; Koch (1993) 34 Abb. 20; Koch (2001) 48 Abb. 20 (Eroten); 438 Nr. 1-7 (Girlanden).

⁴⁶ Durres, Archäol. Museum: G. Koch, *Ein ungewöhnliches Grabdenkmal der römischen Kaiserzeit in Durres, Iliria* 18, 1988, 1, 157-167; Koch (1993) 155-157 Abb. 84; Koch (2001) 221-223 Abb. 84. – Vgl. ein Stück in Herakleia Pontike: T. Akkaya, *Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğlisi) 'nin tarihi gelişimi ve eski eserleri* (1994) 108f. Nr. 4 Abb. 4.

⁴⁷ Arles, Musée de l'Arles Antique, Inv. IRPA 89.626.648: C. Sintès - M. Moutashar, *Musée de l'Arles antique* (1996) 152 Nr. 148; V. Gaggadis-Robin, in: G. Koch (Hrsg.): *Akten des Symposiums „125 Jahre Sarkophag-Corpus“*, Marburg 1995 (1998) 276 mit Anm. 113-114; Koch (2001) 340 Anm. 645. – Bei anderen Ostotheken der pamphylich-kilikischen Gruppe, die sich heute in Rhodos, Zypern oder Cambridge (angeblich aus Tyros, Libanon) befinden, ist nicht sicher, ob sie bereits in der Antike exportiert worden sind; das Exemplar in Arles kann jetzt zeigen, daß durchaus auch mit Export derartig einfacher Werke zu rechnen ist. – Zu den Ostotheken dieser Gruppe: K-S 542f.; Koch (1993) 159f. Abb. 89; Koch (2001) 226f.; T. Korkut, *Die pamphylich-kilikischen Girlanden-Ostotheken* (im Druck).

⁴⁸ K-S 44 mit Anm. 35; 272. 360; F. Sinn, *Stadtrömische Marmorurnen* (1987) 108 Nr. 78 Taf. 21d-e; 163 Nr. 285 Taf. 51b.

⁴⁹ M. Heinz, *ÖJh* 70, 2001, 52 Anm. 8: *Fragment eines Riefel-Sarkophages mit Grabes-Tür*: unpubl. – *Fragmentierter Kasten mit Riefeln, Feldern mit stehenden Gestalten an den Ecken und gerundeten Seiten sowie Klinen-Deckel*: A. Evren – Ü. Yügrük, *IV. Müze Kurtarma Kazilari Semineri* 1993 (1994) 405 Abb. 4; Koch (1993) 95 mit Anm. 420; Koch (2001) 137 Anm. 420.

Die Gründe dafür, sich mit großen Kosten ein handwerklich einfaches Grabmonument über weite Entfernungen kommen zu lassen, auch wenn man ein billigeres und „schöneres“ vor Ort hätte erwerben können, kennen wir nicht. Inschriften auf erhaltenen Stücken geben keine Auskunft. Wir können nur vermuten, daß es sich um Personen gehandelt hat, die beispielsweise von Ephesos nach Aigina oder nach Rom oder von einem Ort im östlichen Pamphylien oder westlichen Kilikien nach Arelate oder aus Bithynien nach Dyrrachium gezogen sind und dort ein ihnen vertrautes, an die Heimat erinnerndes Grabmonument haben wollten.

Der Export von Grabreliefs wäre theoretisch möglich, wie einige attische Grabreliefs der Klassik und der Römischen Kaiserzeit zeigen können.⁵⁰ Aus der Römischen Kaiserzeit sind aber keine Belege dafür bekannt, daß Grabreliefs einfachster handwerklicher Ausführung exportiert worden sind. Bei Relief A könnte man zunächst meinen, es wäre vielleicht eine Möglichkeit, die ungewöhnlich grobe Inschrift zu erklären, daß man annimmt, das Relief sei in Syria aus Lydien importiert, und man hätte dann die Inschrift vor Ort eingetragen, also beispielsweise in Epiphaneia, dem heutigen Hama. Dagegen spricht aber, daß das Relief mit Mutter und Tochter genau auf die Inschrift Bezug nimmt, Inschrift und Relief also an einem Ort zur selben Zeit ausgeführt worden sein müssen und außerdem die Inschrift in der Formulierung typisch für die Landschaft Lydia ist. Man kann auch nicht annehmen, ein „Halb-Fabrikat“ sei aus Lydien nach Syria gekommen, und man hätte dort Relief und Inschrift ausgearbeitet, da die Ausführung der Gestalten anderen Reliefs in Lydien bestens entspricht.

Es weist also alles darauf hin, daß das Relief A und dann auch die Reliefs B und C durch den neuzeitlichen „Kunsthandel“ nach Hama gekommen sind. So finden sich beispielsweise lydische Reliefs auch in den Museen in Bergama, Izmir, Çeşme, Milet oder Istanbul.⁵¹

Die Grab- und Weihreliefs aus Lydien sind bisher hauptsächlich wegen ihrer Inschriften behandelt worden. Eine kunstgeschichtliche Würdigung und beispielsweise eine Klärung des Fertigungsvorganges stehen noch aus. Man wird mit mehreren Möglichkeiten rechnen dürfen. Vielleicht lassen sich beim Relief A einige Dinge ablesen, die für eine Anzahl der Reliefs gültig sind. Die Stelen mit Zapfen und Giebel, einschließlich der in Umrissen angelegten Ornamente im dreieckigen Feld und der Akrotere, scheinen serienmäßig vorgefertigt worden zu sein. Das würde die Gleichartigkeit der Form und Dekoration erklären und wäre vielleicht auch der Grund dafür, daß die Form über viele Jahrzehnte, ja weit über ein Jahrhundert hinweg im wesentlichen gleich geblieben ist.⁵² Es konnten dann, in

⁵⁰ Exportierte attische Grabreliefs der Klassik z.B.: Firatli, *Les stèles a.O.* (s.o. Anm. 28) 90 Nr. 117 Taf. 33; 105 Nr. 164 Taf. 41; R. Ousterhout – W. Held, 14. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1996, 2, 57. 68 Abb. 2. – Exportierte attische Grabreliefs der römischen Kaiserzeit: M. Fuchs, *Römische Reliefwerke*. Glyptothek München, Katalog der Skulpturen VII (2002) 46-48 Nr. 11; D.W. von Moock, *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit*. Studien zur Verbreitung, Chronologie, Typologie und Ikonographie (1998) 4-21 (Karte der Verbreitung in Attika auf Beilage 1).

⁵¹ z.B. H. Malay – Y. Gül, *ZPE* 44, 1981, 81-90; M.H. Sayar, *ZPE* 49, 1982, 191-192; H. Malay – G. Petzl, *EpigrAnat* 6, 1985, 60-64 Nr. 4-5 Taf. 3; N. Tanyeri, *EpigrAnat* 6, 1985, 79-81 Taf. 5; H. Malay, *EpigrAnat* 12, 1988, 147. 149-151 Nr. 2-4 Taf. 10-11; Malay (1999) 93-110 Nr. 94-123.

⁵² z.B. G. Petzl, *ZPE* 30, 1978, 258 Nr. 3 Taf. 10 (dat. 18/19 n.Chr.); G. Çelgin – H. Malay, *EpigrAnat* 7, 1986, 104 Nr. 5 Taf. 17 (Vorform, dat. 67/68 n.Chr.); 103 Nr. 2 Taf. 16 (dat. 109/10 n.Chr.); C. Naour, *EpigrAnat* 5, 1985, 50f. Nr. 9 Taf. 6 (dat. 94/95 n.Chr.); 60f. Nr. 15 Taf. 7 (dat. 137/38 n.Chr.); H. Malay – G. Petzl, *EpigrAnat* 6, 1985, 57ff. Nr. 2 Taf. 2 (dat. 148/49 n.Chr.); Pfuhl-Möbius 126 Nr. 355 Taf. 59 (dat. 250/51 n.Chr.).

einem zweiten Arbeitsgang, nur eine Inschrift,⁵³ eine Inschrift und eine Dekoration, also meist Kränze verschiedener Art,⁵⁴ oder eine Inschrift und figürliche Darstellungen – ohne Standleiste – eingetieft werden (wie auf Relief A). Kränze und derartige Gestalten scheinen nicht über den Grund des Reliefs nach vorn herauszuragen. Der Käufer konnte sich also für seine speziellen Bedürfnisse aus einem vorgefertigten Stück ein Weih- oder ein Grabrelief ausmeißeln und dann von einem anderen Handwerker die erforderliche Inschrift anfertigen lassen. Bei Exemplaren mit vorspringender Standleiste (wie auf Relief B) könnte eine mehr oder weniger große Bosse stehengeblieben sein. Vielfach sind die Rahmen bei solchen Stücken unsauber gemeißelt, Standleiste und Rahmen sind nicht genau aufeinander abgestimmt, sondern etwas verschoben, manchmal ist das Feld erweitert.⁵⁵

Wenn man den Arbeitsvorgang auf zwei Phasen aufteilt, ließe sich erklären, daß die figürlichen Darstellungen häufig auf die in der Inschrift genannten Umstände Rücksicht nehmen, Form und allgemeine Dekoration aber doch bei den meisten Stücken recht ähnlich sind. Bei sehr zahlreichen Beispielen ist festzustellen, daß sich Darstellungen und Inschrift aufeinander beziehen, z.B. Kinder genannt werden und manchmal allein, bisweilen auch mit einem oder beiden Elternteilen abgebildet werden. Es gibt keine Anhaltspunkte dafür, daß Stelen mit Reliefs für Kinder verschiedenen Alters, allein oder mit Geschwistern oder mit Eltern, in einer Bildhauer-Werkstatt auf Vorrat gehalten wurden; man wird sich vielmehr eher vorstellen dürfen, daß Reliefs und Inschriften auf individuelle Bestellung angefertigt worden sind.⁵⁶ Leider scheinen, soweit bisher bekannt, „Halbfabrikate“ für lydische Grab- und Weihreliefs nicht gefunden oder zumindest bisher nicht publiziert worden zu sein. Manchmal gibt es Darstellungen, die aus dem üblichen Rahmen fallen; auch sie werden auf besonderen Auftrag gefertigt worden sein.⁵⁷ Daneben sind auch einige Stücke erhalten, die

⁵³ z.B. TAM V 1 (1981) Nr. 130. 136 Taf. 12; Nr. 174 Taf. 13.

⁵⁴ z.B. TAM V 1 (1981) Nr. 82. 83. 88. 94. 96. 99. 105. 107. 109 Taf. 10; Nr. 116. 118. 119. 127 Taf. 12; Nr. 160–163. 168. 170. 171 Taf. 13; Nr. 175–177 Taf. 14 (sehr zahlreiche weitere Beispiele).

⁵⁵ z.B. TAM V 1 (1981) Nr. 292. 385 Taf. 17; Malay (1994) 66 Nr. 160 Taf. 22; 106f. Nr. 349 Taf. 46; 108 Nr. 354 Taf. 46; hier Relief A.

⁵⁶ z.B. TAM V 1 (1981) Nr. 36. 37. 103. 110. 128. 131. 135. 164. 190. 207. 294. 297. 385. 474. 478. 480. 493. 495; Pfuhl-Möbius Nr. 186. 187. 355. 455. 2093; H. Malay – G. Petzl, *EpigrAnat* 6, 1985, 59f. Nr. 3 Taf. 2,3; Cremer-Nollé a.O. (s. oben Anm. 11) 199-214 Nr. 1-4 Taf. 1-4; Malay (1994) 113 Nr. 376 Taf. 49; G. Petzl, *EpigrAnat* 30, 1998, 37 Nr. 25 Taf. 10, 28.

⁵⁷ Zur Situation bei den Sarkophagen vgl. z.B.: G. Koch, Produktion auf Vorrat oder Anfertigung auf besonderen Auftrag? Überlegungen zu stadtrömischen frühchristlichen Sarkophagen der vorkonstantinischen und konstantinischen Zeit, in: *Antike Porträts. Zum Gedächtnis von H. v. Heintze*, hrsg. von H. von Steuben (1999) 303-316; derselbe, Einige Überlegungen zu den Sarkophagen der kleinasiatischen Hauptgruppe. Handelt es sich um eine Produktion auf Vorrat oder auf besondere Bestellung, in: *Munus. Festschrift für H. Wiegartz* (2000) 139-148; derselbe, Frühchristliche Sarkophage (2000) 83-90; derselbe, Zu den Kinder-Sarkophagen der konstantinischen Zeit. Sind sie in Serie oder auf besonderen Auftrag hergestellt worden?, in: A.M. Ritter u.a. (Hrsg.), „...zur Zeit oder Unzeit“. Studien zur spätantiken Theologie-, Geistes- und Kunstgeschichte und ihrer Nachwirkung Hans Georg Thümmel zu Ehren, *Texts and Studies in the History of Theology* 9 (2004) 161-183. – Reliefs aus Lydien z.B.: TAM V 1 (1981) Nr. 36. 37. 103. 110. 128. 131. 135. 164. 190. 207. 294. 297. 385. 474. 478. 480. 493. 495; T. Tek, Grabstele des Schmieds Artemidoros aus Lydien, *EpigrAnat* 24, 1995, 92f. Taf. 13; Malay (1994) 72 Nr. 179 Taf. 25; 86 Nr. 235 Taf. 32; 93 Nr. 266 Taf. 38; 106f. Nr. 349 Taf. 46; 110f. Nr. 364 Taf. 48; 115 Nr. 387 Taf. 50; Malay (1999) 135 Nr. 148 Taf. 110. – Auch bei zahlreichen Weihreliefs ließe sich beobachten, daß sie von den Auftraggebern in einer bestimmten Situation bestellt worden sind.

auf einen speziellen Wunsch hin vollständig neu angefertigt worden sind. Sie zeigen eine ungewöhnliche Dekoration und meist auch besondere Darstellungen, sind aber, wie es scheint, relativ selten.⁵⁸ Von der „Massen-Fabrikation“ an lydischen Grab- und Weihreliefs setzen sie sich ab, scheinen aber auch in Lydien gearbeitet worden zu sein.

Diese wenigen Hinweise zeigen hoffentlich, daß es sich sehr lohnen würde, die Grab- und Weihreliefs aus Lydien nicht nur als Zeugnisse der Epigraphik, sondern auch unter kunstgeschichtlichen Gesichtspunkten zusammenfassend zu bearbeiten. Sie scheinen bereits im Hellenismus einzusetzen und lassen sich bis in das spätere 3. Jh. n.Chr. verfolgen. Es ist offensichtlich die größte Gruppe an derartigen Reliefs, und zwar nicht nur in Kleinasien, sondern im gesamten Römischen Reich. Fragen der Scheidung und Lokalisierung der Werkstätten, der Technik der Herstellung, der Chronologie,⁵⁹ der Vorbilder und der Verbindungen zu anderen regionalen Gruppen, der Bedeutung und Einflußnahme der Auftraggeber und manches andere ließen sich dann besser klären.

Abkürzungen

Koch (1988)	G. Koch, <i>Roman Funerary Sculpture. Catalogue of the Collections.</i> The J. Paul Getty Museum (1988)
Koch (1989)	G. Koch, "Der Import kaiserzeitlicher Sarkophage in den Provinzen Syria, Palaestina und Arabia," <i>Bonner Jahrbücher</i> 189, 1989, 161-211
Koch (1993)	G. Koch, <i>Sarkophage der römischen Kaiserzeit</i> (1993)
Koch (2001)	G. Koch, <i>Roma imperatorluk Dönemi Lahitleri</i> (2001)
K-S	G. Koch – H. Sichtermann, <i>Römische Sarkophage</i> (1982)
Malay (1994)	H. Malay, <i>Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum.</i> Erg. TAM 19 (1994)
Malay (1999)	H. Malay, <i>Researches in Lydia, Mysia and Aiolis</i> , Erg. TAM 23 (1999)
Pfuhl-Möbius	E. Pfuhl - H. Möbius, <i>Die ostgriechischen Grabreliefs I</i> (1977). II (1979)
TAM V 1 (1981)	P. Herrmann, <i>Tituli Lydiae I, Tituli Asiae Minoris V</i> (1981)

⁵⁸ z.B. TAM V 1 (1981) 99 Nr. 304 Taf. 17; 153 Nr. 480 Taf. 19; V. M. Strocka, Ein Familienvotiv von 250/1 n.Chr. aus Maionia, in: Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift K. Bittel (1983) 493-499 Taf. 99.

⁵⁹ Dazu gehört beispielsweise das Problem, welche Ära bei den Jahresangaben der Inschriften verwendet worden ist, die sullanische oder die aktische; es hat den Anschein, daß bei mehreren Stücken die bisher gemachten Vorschläge zu überprüfen wären.

Abb. 1. Hama (Syrien), Museum: Grabrelief aus Lydien (datiert 169/70 n.Chr.)

Abb. 2. Hama, Museum: Grabrelief aus Lydien

Abb. 3. Hama, Museum: Grabrelief aus Byzantion

Parion: Karanlıktan Gün Işığına

Cevat Başaran

Atatürk Üniversitesi
Erzurum

Antik Parion (Parium) kenti Troas bölgesinin kuzeyinde, bugünkü Çanakkale Biga ilçesi, Balıklıçeşme Beldesi'ne bağlı, Kemer Köyü'nün kuzey doğusundaki, denize doğru bir dille uzanan Bodrum Burnu'nun engebeli arazisi üzerine kurulmuş antik bir liman kentidir (Res. 1). Parion'a, Biga-Lapseki-Çanakkale karayolunun 15. kilometresinden kuzeye doğru ayrılan 14 km.'lik bir yolla ulaşılmaktadır. Çanakkale-Biga yönünden ise, yaklaşık 85 Km. sonra, sola ayrılan yol, antik kente varmaktadır. Antik çağda Pity(ei)a (Aksaz), Linus-Linon (Şahmelek), Adresteia (Azatlı Çiftliği), Paisos (Bayramtaş), Priapos (Karabiga) ve Lampsakos (Lapseki) topraklarıyla komşu Parion, Mysia ile Troas arasında bir sınır kenti olarak karşımıza çıkmaktadır.¹ Antik kaynaklara göre kolonizasyon döneminde Milet, Erythra ve Paroslu göçmenler tarafından iskan edildiği bilinen kent,² adını Troia Kralı Priamos'un ikinci karısı Hekabe'den doğma en küçük oğlu Paris'ten almıştır ve Parion, "Paris'in Kenti" anlamına gelmektedir.³ Bonacasa,⁴ kentin adını Erythrailli göçmen Iason'un oğlu Parion'dan aldığını belirtirken; Strabon,⁵ kentin Miletliiler tarafından kurulduğunu, Akşit ise, Parion'u kuranların Paroslular olduğunu ifade eder.⁶ Herodot'dan öğrendiğimize göre, M.Ö. 6. yüzyıl sonlarında Perslerin egemenliği altında bulunan Parionlular, Tyran Herophantos komutasında, M.Ö. 513-512'lerde Pers Kralı I. Dareios'un İskit Seferine katılmışlardır.⁷ M.Ö. 5. yüzyıldaki Peloponnessos Savaşları sırasında Atina'nın yanında yer alan Parion, Spartalıları karşı savaştırmıştır. Bu savaşlar sırasında, M.Ö. 411 yılında, Alkibiades komutasındaki Atina Donanması'nın Parion Limanı'nda toplanarak sefere çıktığını Xenophon'dan öğreniyoruz.⁸ Helenistik Dönem başlangıcında bir süreliğine bağımsız kalan Parion, M.Ö. 302'de Büyük İskender'in generallerinden Lysimakhos'un; M.Ö. 241 yılından sonra da Bergama Kralı I. Attalos'un egemenliği altına girmiştir.⁹ M.Ö. 133'te, Bergama Krallığı'nın Roma'nın eline geçmesi sonrasında, Parion da Roma hakimiyetine girmiş olur. Roma Çağ'ında Parion'a büyük önem verilir ve İmparator Augustus, kenti, *Colonia Pariana Iulia Augusta* olarak ilan eder.¹⁰ Bizans Dönemi'nde büyük bir kilisenin yapıldığı kent, önemli bir piskoposluk

¹ Strabon, *Geographia*, 13.I.14; Herodotos, *Historia*, V 117; Xenophon, *Anabasis*, 7 II 7; RE, 7 Troas, 553-554; Umar 1993: 638.

² Akşit 1979: 59; Umar 1983: 35-36, 61.

³ Wüst R.E. 1486 "Paris" maddesi; Umar 1983: 35; 1993: 638.

⁴ The Princeton Encyclopedia of Classical Sites, "Parion" maddesi

⁵ Strabon, *Geographia*, XIII: 588.

⁶ Akşit 1979: 59.

⁷ Herodotos, *Historia*, IV,138; Umar 1983: 35.

⁸ Xenophon, *Anabasis*, VI,2,7.

⁹ Akşit 1983: 59.

¹⁰ Magie 1950: 869; Umar 1983: 37.

merkezi halini alır ve M.S. 312-330 yılları arası Eustathius “Parion Piskoposu” olarak görev yapar.¹¹

Atatürk Üniversitesinden bir ekiple tarafımızdan 1997, 1999 ve 2003 yıllarında gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırmaları, Parion’un bir an önce kazılması ve toprak altında saklı antik zenginliklerinin, yok edilmeden gün yüzüne çıkartılarak tanıtılması gerçeğini ortaya koymuştur.¹² Bugüne kadar gelebilen kalıntılara göre antik çağda ön yüzü gorgo, arka yüzü boğa resimleriyle süslenmiş sikkeleriyle (Res. 2) ün kazanan Parion,¹³ çevresi yaklaşık 7 km. yi bulan sur duvarlarıyla kuşatılmış klasik bir kenttir. Önceleri sadece kataloglarda ¹⁴ yer alan sikkelerine göre bir Mysia Bölgesi kenti olarak bilinen Parion’un yaptığımız son çalışmalarla bir Troas kenti olduğu ortaya çıkmıştır. Daha çok kentin kuzey bölümündeki deniz kıyısında izlenebilen sur duvarlarına ait üç taş kule, kısmen de olsa korunarak günümüze ulaşmıştır.¹⁵ Ana kaya üzerine oturtulmuş ve bazı bölümlerinde kiklopik taşlar kullanılmış sur duvarları, genelde bosajlı-izodom teknikte örülmüştür. Surların kuzey-doğuya uzanan ve şimdiki deniz seviyesiyle aynı düzeydeki bölümünde yer alan kalıntılar, olasılıkla kentin kuzey limanına ait olmalıydı. Strabon’un sözünü ettiği ve komşu kent Priapos’unkinden daha büyük dediği bir dalgakıranı sahip liman ise, kentin batısında yer alan rüzgarlara kapalı koyda bulunmaktadır.¹⁶

Kentin Bodrum Burnu’nda iki yönden deniz gören tepe üzerine kurulu akropol, çok sayıda mimari yapıyı saklamaktadır. Antik coğrafyacı Strabon’un Adresteia Nemesis-Apollon Tapınağı’ndan getirilen taşlarla mimar Hermakreon’un yaptığını söylediği gösterişli sunak¹⁷ da, olasılıkla burada bulunmaktadır. Akropolün güneydoğu yamacı üzerine kurulmuş ve bugün çalılıklarla örtülü antik tiyatro ise, kuzeye doğru oldukça geniş bir deniz manzarasına sahiptir. Tiyatronun güneydoğusundaki patika yolun kıyısında bulunan çalılık alan kentin bir diğer önemli yapısını, olasılıkla bir tapınağı saklamaktadır. Bugünkü Kemer Köyü’ne girişteki modern köprünün sağında yer alan anıtsal kalıntılar, Roma Dönemi’ne ait bir su kemerinin, kemer ayaklarıdır.¹⁸ Parion’da yapılan yüzey araştırmaları sonucu, kentin güney ve kuzey doğusunun nekropol olarak kullanıldığı sonucuna varılmıştır. Son belirlemelere göre Güney Nekropolü, bugünkü Kemer Köyü İlköğretim Okulu’na kadar uzanmaktadır.

Parion kazılarının öyküsü 2004 yılında Kemer Köyü içerisinde yer alan, antik Parion’un Güney Nekropolü’nün bulunduğu alana, İlköğretim Okulu yapma girişimiyle başlar. Yüzeyden 2.30 m. derinliğe inen bu çalışmalar sırasında, çok sayıda mezar iş makineleri tarafından tahrip edilir. Bunun üzerine Çanakkale Müzesi tarafından burada yaklaşık üç aylık süreyi kapsayan acil kurtarma kazıları (!) yapılır. 2004 yılında, uzun uğraşlar sonucunda Bakanlar Kurulunun 29.07.2004 tarih ve 2004/7699 sayılı kararıyla tarafımıza verilen Parion Antik kenti kazılarına, yeterli ödeneksizlik ve zaman yokluğundan aynı yıl başlanamaz.¹⁹ 20 Temmuz ve 18 Ağustos 2005 tarihleri arasında bir aylık bir sürede

¹¹ Ramsay 1961: 161.

¹² Başaran 1999: 349; Başaran ve Tavukçu 2001: 225; Başaran ve diğ. 2004: 185.

¹³ Sevil 1977: 46-47, pl.5, 234; Plant 1979: 53, çiz. 760.

¹⁴ Mildenberg ve Hurter 1905: 2201-2202; Sear 1979: 3921; SNG,1993,1402.

¹⁵ Başaran 1999: 349, çiz.1, res.1-3.

¹⁶ Strabon, *Geographia*, XIII, 588.

¹⁷ Strabon, *Geographia*, XIII, 589.

¹⁸ Avram 2004: 991-992.

¹⁹Durum Çanakkale Müzesi’ne bildirilir ve bu tarihten itibaren kurtarma kazılarının bitirilmesi gerektiği ifade edilir. Ancak Çanakkale Müzesi, “kurtarma” adı altında kazılara devam eder. Bu

gerçekleştirilen 2005 yılı Parion kazıları, ilk sezonunda, beklenenin de ötesinde başarılı olmuştur.²⁰ Çalışmalar, antik su kemeri kalıntısının bitki örtüsünden temizlenmesi ve Güney Nekropol alanı olmak üzere iki sahada yürütülmüştür.

Antik Su Kemeri

Bugünkü Kemer Köyü'nün girişindeki modern köprüyü geçtikten sonra, sağ yanda yer alan su kemerine ait ayaklar,²¹ antikçağda Parion'a su taşımak için kullanılmış bir su kemerine ait olmalıydı (Res. 6). Bugün de su sıkıntısı çekilen Parion'a antik çağda su arazi üzerinde yer yer izlenebilen kalıntılara göre kentin 12 km. güney batısındaki Çınardere mevkiinden getirilmiş ve kentin en yüksek noktalarından biri olan Kartal Yuvası mevki üzerinde inşa edilen 7 x 7 m. boyutlarında içi harçla sıvanmış dışı moloz taş kaplama 1 m. kalınlıkta duvarları bulunan su deposunda biriktirildikten sonra sokak çeşmeleriyle dağıtılmıştır. Yüzey araştırmalarında ele geçen 59 x 48 x 48 cm. boyutlarında ve iç çapı 19 cm. olan mermer borular ve 42 cm. boyutunda 18 cm. iç çaplı pişmiş toprak su künkleri, kent içindeki su şebekesine ait olmalıdır.²² 2005 yılında gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları sırasında çalılarla tümüyle kapanan su kemerine ait ayaklar temizlenmiş, iki kemer ayağı ve bunlar üzerinden geçirilen moloz taştan yapılarak içerisi harçla sıvanmış su kanalına ait 58 x 45 x 200 cm.'lik bir bölüm ortaya çıkarılmıştır.

Güney Nekropolü

Güney Nekropol alanında yapılan çalışmalara, 2004 yılı kurtarma kazısında açılan, ancak daha sonra üzerine naylon örtü çekilerek yer yer 2 m.'ye yakın toprakla örtülen açmaların temizlenmesiyle başlanmış, devamında 10 x 10 m.'lik alanda yaklaşık 2.50 m. derinliğe kadar inilmiştir. Bu çalışmalarda değişik gömü şekilleri yansıtan yaklaşık 64 mezar ve 4 taş sandık mezar (lahit) açılmıştır.²³ İlk bulgulara göre, nekropol alanı uzun süre kullanılmıştır. Bu yüzden çok sayıda mezar üst üste yapılmıştır. Çalışmalarda, nekropol alanında Bizans'tan Roma'ya, Roma'dan Hellenistik Döneme ve öncesi Klasik Döneme kadar uzanan bir yapılaşmanın olduğu ortaya çıkmıştır (Res. 7). Nekropolde karşılaşılan gömü tiplerinin dönemlere göre farklılıklar gösterdiği izlenmektedir. Aynı dönem içinde bile, yön birliği bulunmayan mezarlarda, ölü hediyeleri açısından da farklılıklar dikkati çekmektedir. Bazı mezarlarda yoğun olarak hediye ele geçerken, bazı mezarlarda (M20) hiçbir bulguya rastlanamamıştır. Genelde, fazlaca tahrip olarak günümüze kadar gelen iskeletlerin ayak ucunda bazen bir, bazen iki pişmiş-toprak kandil (M13, M16); karın-göğüs çevresinde çeşitli tiplerde pişmiş-toprak bazen de cam meyvelik (M21, M31), içki ve koku kapları,

çalışmalarda, değişik dönemlere ait 200'e yakın mezar acilen boşaltılır. O kadar hızlı boşaltılır ki, çok sayıda arkeolojik malzeme atık toprakla birlikte atılır. Nedendir bilinmez, üç ay süren çalışmaların sonucunda, başlayan mevsim yağmurları nedeniyle, kazının kapatılması öncesinde ortaya çıkan dev toprak yığını, ortaya çıkan mezarların üstüne, tekrar doldurulmuştur.

²⁰ 2005 yılı çalışmaları, teknik ekibin yanı sıra, Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğrencileriyle; Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın verdiği ödenek yanında, Atatürk Üniversitesi Araştırma Fonu tarafından sağlanan Proje desteğiyle yürütülmüştür. Her iki kuruma ve çalışmalara özveriyle katkıda bulunan teknik ekip ve öğrencilerime burada bir kez daha teşekkürlerimi sunarım.

²¹ Bugünkü Kemer Köyü, adını bu antik kemer kalıntısından almaktadır.

²² Başaran 1999 : 352, res.11.

²³ Çanakkale Müzesi'nin 2004 yılında yaptığı kurtarma kazısının sonuçlarının tarafımızı doğrudan ilgilendirmesi nedeniyle, kazı raporları Müze'den istenmiş, ancak, bir sonuç alınamamıştır.

unguentariumlar (M18, M30, M41) (Res. 8), kemik kaşıklar (M4) ile pişmiş toprak tanrı-tanrıça heykelcikleri (M4, M11, M25) (Res. 9), hayvan figürinleri (M29, M30), bronz yüzük ve fayans boncuklar (M5); bir mezarda (M32) bir bronz büst (Res. 10); ağız içerisinde bronz-bakır (dilaltı parası) ve baş çevresinde kemik saç tokaları (M28, M30, M36, TM1) ele geçmiştir. Olasılıkla bir kadına ait ilginç gömülerden birinde (M36) ise, kandil, kemik saç tokaları, içki ve koku kaplarının yanı sıra kremasyon kemikleri ve karbonlaşmış (kömürleşmiş) durumda yarısı ısırlmış elma, nar, badem, fındık, mersin, kestane, incir ve hurma bulunmuştur (Res. 11).

Bu yılki buluntuların en güzelini ise, taş-sandık lahit mezarlarda (TSM) ele geçen altın grubu oluşturmaktadır: Çalışmalarda büyüklükleri birbirinden farklı dört taş-sandık lahit mezar açılmıştır. Kum taşından biçimlendirilmiş büyük boyutlu levhaların birbirine basitçe geçirilmesiyle elde edilen taş sandık lahitlerin üzeri parçalı kapaklarla kapatılmıştır. Üç lahitte tabana düz taş levha bırakılırken, birinde ceset doğrudan toprağa yerleştirilmiştir. Mezarların üçü doğu-batı yönünde, biri kuzey-güney yönünde yerleştirilmiştir (Res. 5).

Olasılıkla yönetici sınıftan soylu bir kadına ait doğu-batı yönde bırakılmış TSM1 mezarından, oldukça kötü durumdaki iskeletle birlikte, altından yapılmış, iki ucu arslan başlı bir zincir kolye, altından yapılmış bir çift nikeli küpe, altından zeytin yapraklarıyla süslenmiş bir diadem-saç bandı, iki altın saç iğnesi (Res. 14), bronz yüzükler, gözyaşı şişeleri, bronz ayna, bronz krem kutusu, pişmiş toprak koku kapları ve altın dil altı pulu ele geçmiştir. TSM2 lahdi, olasılıkla soylu bir yönetici erkeğe aittir. TSM1'deki kadının eşi olabilir. Kuzey-güney doğrultusunda bırakılmış lahit içerisinde iskeletle beraber koku kapları, bir pyksis (Res. 12), bir demir strygis, kurşun alabastron ve gözyaşı şişelerinin yanı sıra, bir altın dil altı pulu, iskeletin ayakucundaki bronz bir amphora (Res. 13) içerisinden kremasyon kemik ve külleriyle birlikte zeytin yapraklı üç altın taç-çelenk (Res. 15) çıkmıştır. TSM3 lahdi, olasılıkla karı-koca yöneticilerin kızlarına aittir. Bu mezarda da, orta boyda ancak oldukça kötü durumdaki iskeletle birlikte, uçları yaban keçisi ve arslan başlı bir altın zincir kolye (Res. 16), bir çift arslan protomlu altın küpe (Res. 17), yakut taşlı bir altın yüzük, koku kapları ve gözyaşı şişeleri ile iki bronz ayna bulunmuştur. Mezarın çok kırılğan yerel kum taşından yapıldığı ve antik çağda bile kırılması nedeniyle kurşun kenetlerle onarıldığı tesbit edilmiştir. TSM4'de ise, bazı kömürleşmiş malzemeye birlikte, sadece çok az bir iskelet kalıntısına rastlanmıştır, herhangi bir ölü hediyesi ele geçmemiştir.

Nekropol buluntularını topluca değerlendirdiğimizde, mezarlık alanının uzun bir süre kullanıldığı anlaşıyor. Taş sandık mezarlar, bugünkü bulgulara göre M.Ö. 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlenebilir. Oysa üstteki mezar bulguları cam kase, cam gözyaşı şişeleri, pişmiş toprak unguentariumlar Hellenistik-Roma özelliği göstermektedir. Nekropol alanında kremasyon ve inhumasyon gömü birlikte uygulanmıştır. Mezar yanlarında sık sık ele geçen büyük yanık odun parçaları, kremasyonun mezarlıkta gerçekleştirildiğini, ayrıca, burada bir de toplu kremasyon alanının varlığını ortaya kaymaktadır. Mezar tiplerinden sosyal sınıflar arasındaki çizgiler de ortaya çıkmaktadır. Zengin mezar bulguları genelde kadın ve çocukların gömülerinde ele geçerken, erkek mezarlarında bazen hiçbir mezar buluntusu görülmemektedir. Nekropol kazılarının bu yılki bölümü bile, Troas Bölgesi'nin genelinde izlenen ölü gömme geleneklerinin Parion'da da geçerli olduğunu göstermeye yeterlidir. Daha önce kazılan Tenedos Nekropolü,²⁴ Antandros Nekropolü,²⁵ Dardanos Nekropolü²⁶ ve

²⁴ Sevinç 1994 : 113 vd.

²⁵ Yalman 1992 : 449 vd.

²⁶ Özkan 1990 : 113 vd., res.6-8.

Lapseki Kurtarma Kazısı²⁷ bulgularıyla büyük benzerlikler gösteren Parion ölü gömme gelenekleri, mezar tipleri ve ölü hediyeleri, altın malzemede görülen benzer formlar, bölgenin genelinde görülen kültür birliğini yansıtmaktadır. Nekropol kazıları kentlerin, ekonomik yapılarını, ticari ilişkilerini, sosyal açıdan doğum ve ölüm oranlarını, cinsiyet ve yaş bilgilerini öğrenme yönünden de büyük önem taşıyor.

İlk dönem çalışmaları sonucunda, Parion Güney Nekropolü'nde Bizans Döneminden şimdilik Roma-Hellenistik ve daha öncesi döneme doğru uzanan süreçte, çok farklı tiplerde gömü yapıldığı izlenmektedir (Res. 3-4). Bunlar;

- Basamaklı Anıt Mezar
- Lahit
- Taş Sandık Mezar
- Semerdam Çatılı Mezar (düz ve dışbükey levha kaplamalı)
- Tabanı düz levha döşemeli Mezar
- Başucu kapaklı düz semerdam çatılı Mezar
- Üzeri moloz taş döşemeli Mezar
- Cesedin doğrudan toprağa yatırıldığı (inhumasyon) Mezar,
- Toplu Mezar
- Cesedin başına urne kapatılmış Mezar
- Ahşap tabut Mezar
- Urne Mezar
- Pitos Mezar
- Etrafı taş, zemini kare plaka döşemeli Mezar'dır.

Parion Güney Nekropolü'nde gerçekleştirilen 2005 yılı kazı çalışmalarının ilk bulgularından, Parion'un antik Troas bölgesinin en önemli kentlerinden biri olduğu, altın malzemelere sahip taş sandık mezar sahiplerinin, daha önce Dardanos Tümülüsü'nde ²⁸ ele geçen lahit sahibiyle aynı ölçüde önemli bir kişi olduğu anlaşıyor. Parion lahitlerindeki altın takılar kalite ve işçilik açısından, daha önce bölgede bulunan benzer malzemelerin de en güzellerini oluşturuyor.

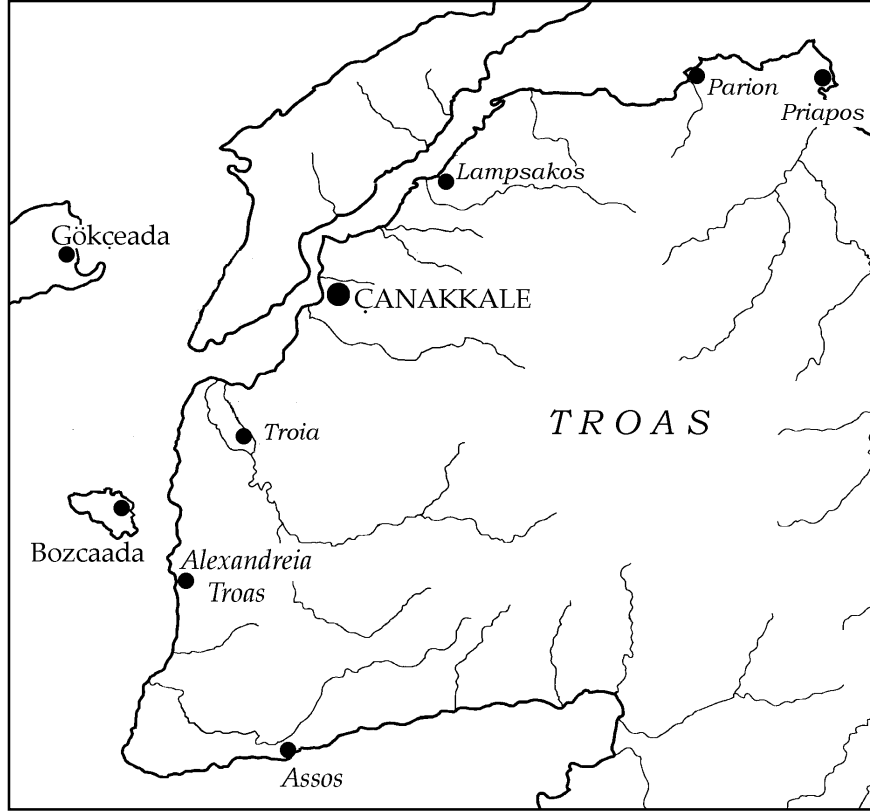
Gelecek kazı sezonlarında, çok daha farklı ve yeni bulgular beklenen Parion Kazılarının Troas arkeolojisinin bilinmeyenlerine ışık olacağı umuluyor.

²⁷ Körpe 1997, 171 vd., res. 10,11,16-17; Körpe ve Treister 2002: 429, res. 8,9, 12-16.

²⁸ Özkan 1990: 113 vd., res. 6-8.

Kaynakça

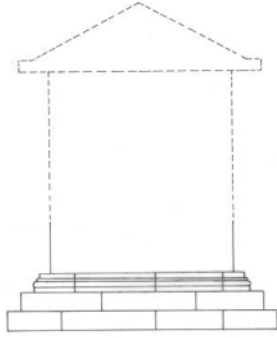
- Akşit, İ. 1979. *Çanakkale Rehberi*. İstanbul: Fatih Yayınevi.
- Avram, A. 2004. "The Propontic Coast of Asia Minor." An Inventory of Archaic and Classical Poleis, M.H. Hansen ve T.H. Nielsen, (ed.) Oxford: Oxford University Press.
- Başaran, C. 1999. "Parion 1997 Araştırmaları." XVI. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*: 349-361.
- Başaran, C. ve A.Y. Tavukçu. 2001. "Kuzey Troas-Parion Yüzey Araştırması 1999." 18. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II*: 225-236.
- Başaran, C., A.Y. Tavukçu, V. Keleş, E. Küçükefe, Z. Aydın-Tavukçu. 2004. "Kuzey Troas-Parion Araştırmaları 2002." 2. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I* : 185-198.
- Körpe, R. "1996 Lapseki Kurtarma Kazısı." VIII. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 171-194.
- Körpe, R. ve M. Treister. 2002. "Rescue Excavations in the Necropolis of Lampsacus, 1996." *Studia Troica* 12: 429-450.
- Magie, D. 1950. *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ*. Princeton: Princeton University Press.
- Mildenberg L. ve S. Hurter. 1905. *The Arthur S. Dewing Collection of Greek Coins*. New York: American Numismatics Society.
- Özkan, T. 1990. "Dardanos Höyüğü-Nekropolü Kurtarma Kazısı." I. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 113-118.
- Sevil, T. 1977. *Greek Coins in Çanakkale and Troas*.
- Stillwell, R. (ed.). 1976. *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*. Princeton: Princeton University Press.
- Ramsay, M. W. 1961. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. (Çev. M. Pektaş) İstanbul.
- Plant, R. 1979. *Greek Coin Types and their Identification*. London.
- Sevinç, N. 1994. "Tenedos Kurtarma Kazısı." V. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 113- 121.
- Sear, D. 1982. *Greek Imperial Coins and their Values. The Local Coinages of the Roman Empire*. London: Seaby.
- Yalman, B. 1992. "Antandros nekropol kazısı." III. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 449-487.
- Umar, B. 1983. *Troas*. İstanbul: Ak Yayınları
- _____. 1993. *Türkiye'deki Tarihsel Adlar. Türkiye'nin Tarihsel Coğrafyası ve Tarihsel Adları Üzerine Alfabetik Düzendeki Bir İnceleme*. İstanbul: İnkilap Kitabevi.

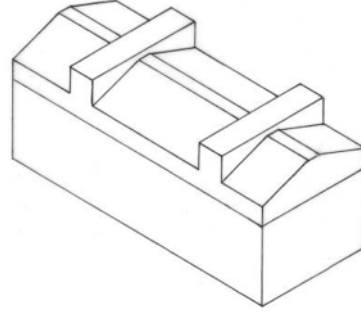
Res. 1. Parion ve diğer önemli güney Marmara kentlerini gösteren harita

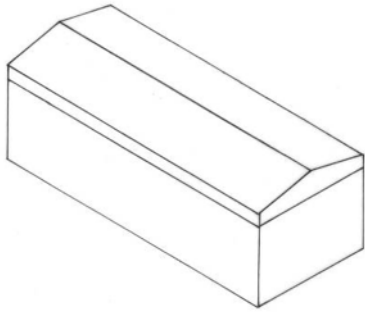
Res. 4. Parion sikkesi

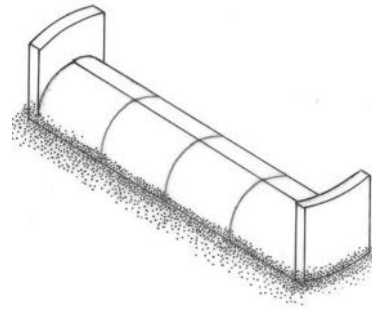
Basamaklı Anıt Mezar

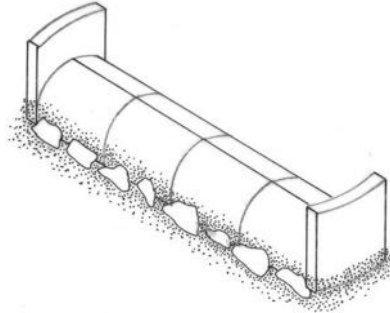
Lahit

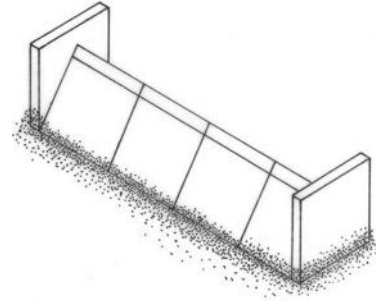
Taş-Sandık mezar

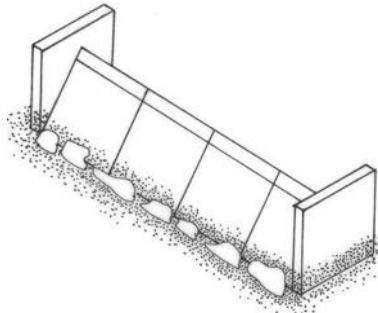
Dışbükey levha kaplı mezar

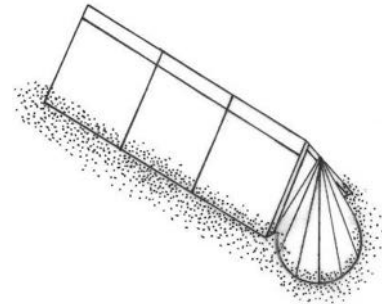
Etrafı moloz taş çevrili dışbükey levha kaplı mezar

Düz levha kaplı mezar

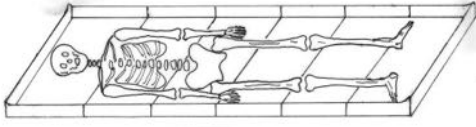

Etrafı moloz taş çevrili düz semerdam çatılı mezar

Başucu kapaklı düz semerdam çatılı mezar

Res. 3. Parion nekropolü mezar tipleri

Tabanı düz levha döşeli mezar.

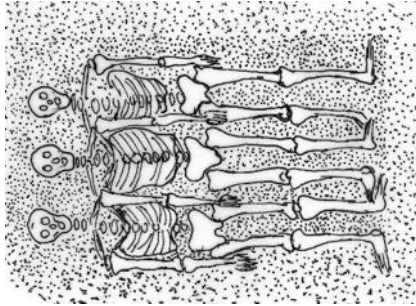
Üzeri Moloztaş Döşemeli Mezar

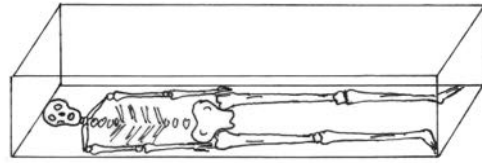
Ölünün doğrudan toprağa yatırıldığı mezar

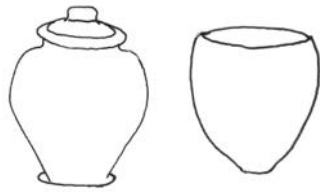
Ölünün başına urne kapatılan mezar

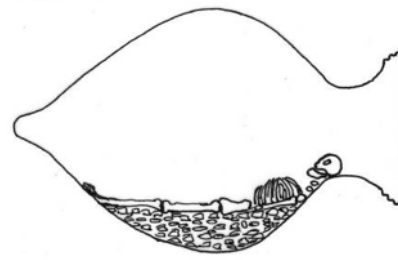
Toplu Mezar

Ahşap tabut mezar

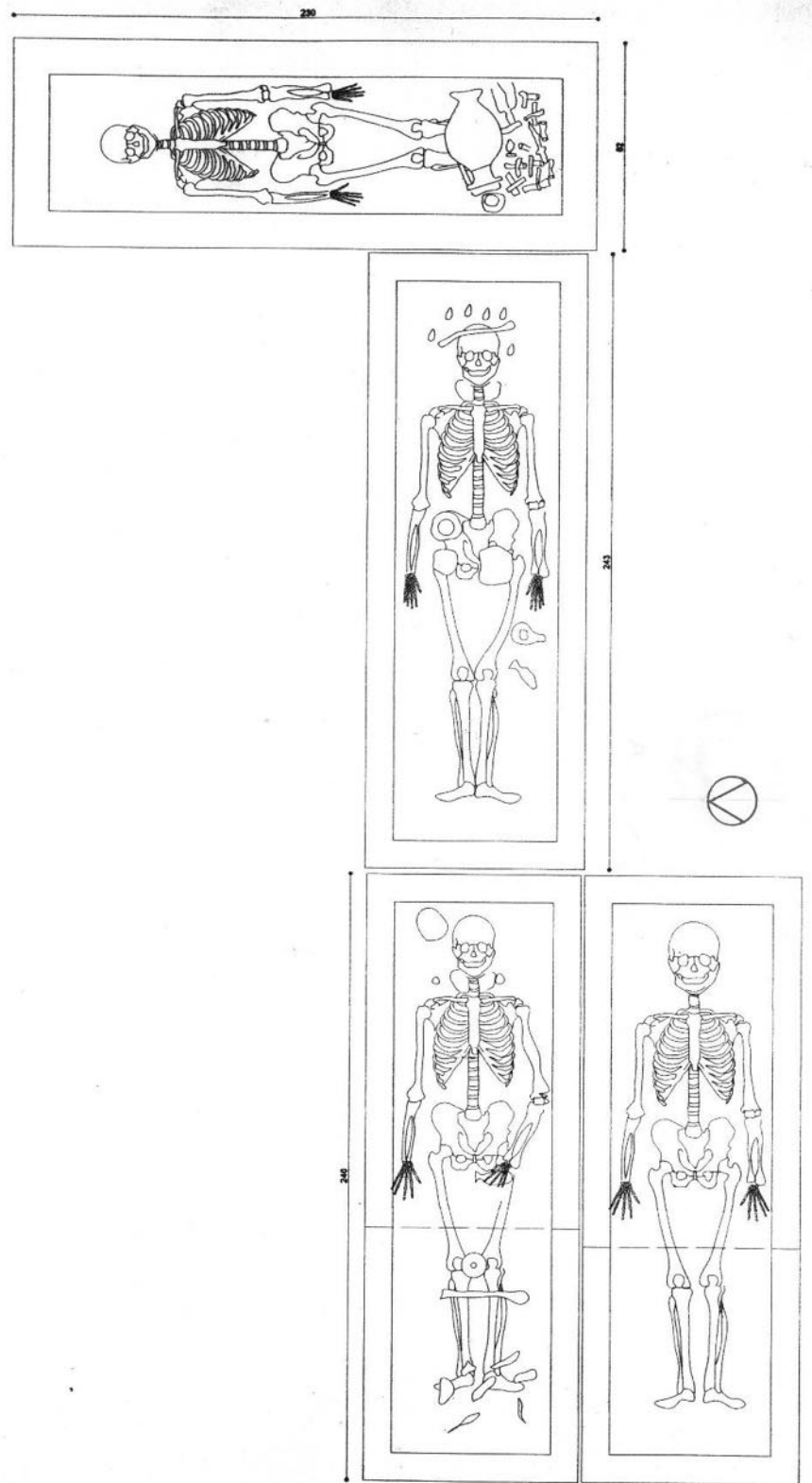

Urne mezar

Pithos mezar

Res. 4. Parion nekropolü mezar tipleri

Res. 5. 2005 kazı sezonunda ortaya çıkarılan lahit mezarlar

Res. 6. Parion su kemerine ait bir görüntü

Res. 7. Parion nekropol alanından bir görüntü

Res. 8. Mezar buluntusu gözyaşı şişeleri

Res. 9. Mezar buluntusu pişmiş toprak heykeler

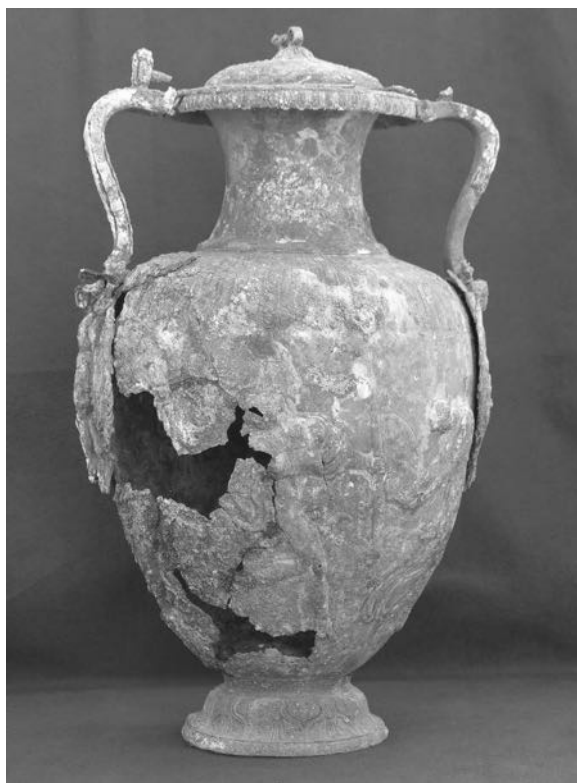
Res. 10. Bronz büst

Res. 11. Parion mezarlarına bırakılan bitkilere ait kalıntılar

Res. 12. Pyxis

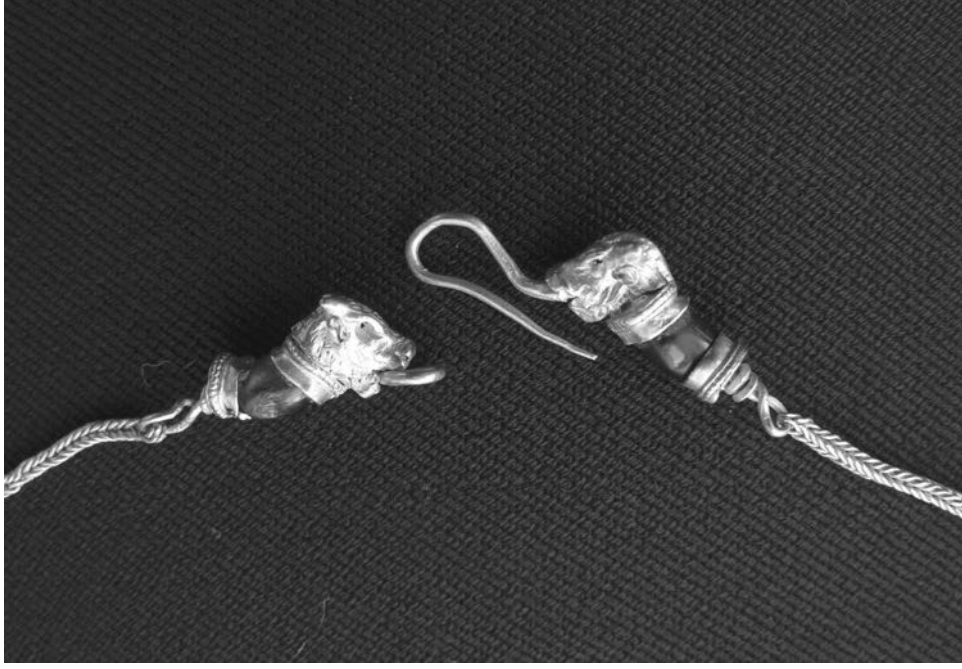
Res. 13. Bronz amphora

Res. 14. Altından zeytin yaprağı biçimli süslenmiş bir diadem, saç iğneleri ve küpeler

Res. 15 Zeytin yaprak biçimli altın çelenk

Res. 16. Uçları yaban keçisi ve arslan başlı bir altın zincir kolye

Res. 17. Arslan protomlu altın küpeler

Assos Nekropolünden Klasik Dönem

Atlı Heykelcikleri

Veysel Tolun

*Onsekizmart Üniversitesi
Çanakkale*

Antik Assos kenti Batı Nekropolü'nde 1988 ve 1994 yılları arasında Prof. Dr. Ümit Serdaroğlu başkanlığında gerçekleştirilen nekropol kazılarında ölü hediyesi olarak ele geçen beş adet terracotta atlı heykelcikler ilginç bir buluntu grubunu oluşturur. Ege dünyasında Karanlık Çağın başlaması ile birlikte at heykelciklerine oldukça sık karşımıza çıkmaktadır. Bunlar bazen binicisiyle birlikte bazen de bir ya da birkaç at birlikte, arabaya koşulu olarak betimlenmiştir. Ege arkeolojisinde atın daha çok ölü kültürüyle ilişkili olduğu bilinmektedir. At figürlerinin kutsal alanlarda sunu olarak yoğun bir şekilde ele geçmesi bunların sembolik anlamda önemli olduğu görülmektedir. Bazı durumlarda ise binicisi ile birlikte betimlenir.¹

Assos Batı Kapısı önünden surlar boyunca uzanan bir tören caddesinin iki yanı mezarlarla çevrelenmiştir. Erken dönemde mezarlar tören caddesini daha iyi görebilen yukarı kısma yapılmıştır. Nekropolün yamaç tarafını sınırlayan polygonal duvarların dibindeki mezarlar en erken örnekleri oluşturur.² 1989 yılında DI kesitinde Roma Dönemi moloz döküntüsü altında gözlenen yanık tabakası arasında ele geçirilen yanmış odun ve kemikler burada yakma gömü yapıldığının belgeleri olarak kabul edilir.³ Tören caddesine paralel mezarlar setler halinde caddeye kadar devam etmektedir. Özellikle caddenin vadi tarafında mezarlar daha sıktır. Nekropol kazıları sonunda kentin M.Ö. 7. yüzyıldan Roma İmparatorluk Döneminin sonuna kadar kesintisiz bir yerleşime sahne olduğu kanıtlanmıştır. Assos nekropolünde mezar tipi olarak; pithos gömüler, urne gömüler, parçalı taştan ya da monoblok lahitler, podyum üzerinde büyük lahitler, tek ya da çift odalı oda mezarlar ve anıtsal mezarlar karşımıza çıkmaktadır. M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenen en alt tabakada daha çok yakma mezarlar görülür. Bunlar genellikle urne mezarlar olmakla birlikte urne kullanılmadan yapılan yakma mezarlar da vardır. Birbiri ardı sıra gelen urne tipi gömütlerde ölü yakılarak külleri kabın içine konmakta, yanına da ölü hediyeleri bırakıldıktan sonra üzeri bir kap ile kapatılmaktadır. Burada urneler küre biçimli, çoğunlukla omuzdan kulplu amphoralardır. Boyasız gri urneler de bulunmaktadır. Kapak olarak yerel gri kaplar, yonca ağızlı bezemeli kaseler, boyalı doğu Yunan kaseleri kullanılmıştır. M.Ö. 7. yüzyılının kuşlu kaseleri Assos'ta sadece bu yakma mezarlarda bulunmuştur. Yine toprakla örtüldükten sonra bazen yazıtlı olan bir stel baş uçlarına dikilmektedir.⁴ Küçük boyutlu amphoralarda çocuk gömütleri de bu yüzyılda bulunmuştur. M.Ö. 6. yüzyılın başlarında yakma mezarlar devam ederken, gömü amacıyla pithos, amphora ve lahitler de kullanılmıştır. M.Ö. 6.

¹ e.g., Szabo 1994: 121, fig.139.

² Stupperich 1990: 20.

³ Stupperich 1990: 19.

⁴ Serdaroğlu 1992 : 47.

yüzyılın ilk yarısında yakma gömüden vazgeçilmiştir. Yan konulan pithosların içine tek ölü, *hocker* tarzda yerleştirilmekte ve ağız büyük bir taşla kapatılmaktadır. Ölü'nün başı pithosun ağız kısmına gelir ve şehir kapısına yöneltilmiştir. Pithos mezarlarda genellikle ölü hediyelerine rastlanmamaktadır. Daha küçük boyda olan pithoslarda çocuk gömüleri yer alır ve onlarda ölü hediyeleri daha sık görülür.⁵ M.Ö. 5. ve 1. yüzyıllar arasına tarihlenen mezarlar yerli andezit taşından yapılmış, tekne düz bir kapakla örtülmüş, basit görünümlü bezemesiz lahitlerdir. Üzerlerine toprak yığılmıştır. Mezarın başucuna, ölenin isminin yer aldığı, genellikle tek satırlık bir yazıt içeren, kare şeklinde bir stel dikilmiştir. Dört parça taşın bir araya getirilmesiyle yapılmış lahitler M.Ö. 5. yüzyıla tarihlenir. Zengin mezar buluntuları veren bu lahitlerin sayısı çoktur. Mezarlardaki ölü hediyeleri arasında pişmiş toprak heykelcikler, seramikler, *strigilis* türü madeni eserler çoğunluktadır. Konumuzu oluşturan heykelciklerin çoğu da bu tabakadan gelir. Ölü hediyeleri genellikle ayak ucunda yan tarafta bir daire oluşturacak şekilde yer alır. Mezarın üzerinde kırık kap parçalarına yaygınlıkla rastlanması, tören sırasında bir kabın hızla mezarın üzerine atılarak, ölü için kurban edildiğini işaret eder. Lahitlerde genellikle bir veya iki iskelet vardır. Ölüler birbirlerine paralel olarak yan yana ya da üst üste durmaktadır. Bunların yakın zaman aralıklarıyla gömüldükleri anlaşılmaktadır.

Burada incelenen beş adet terracotta atlı heykelcikten üçü 1988 yılında DX karesi Mezar 7 de bulunmuştur (Res. 1). Binicilerin başlarında *petasos* taşıdığı bu üç heykelcik kendi içinde bir grup oluşturur (Res. 2-4). Her birinin baş ve bacak duruşlarındaki küçük farklılıklar olması bunların bir kalıptan çok elle şekillendirildiği düşüncesini uyandırır. Ancak 1994'de A VII karesi Mezar 18 den gelen ve iki parçadan oluşan, bir atlı heykelciğe ait parça bu fikrimizi değiştirir.⁶ Söz konusu parçanın iç kısmındaki parmak izleri bunların bir kalıba sıvanarak yapıldığını gösterir. Böylece diğerlerinin de kalıp yapımı olduğunu söyleyebiliriz. Ancak atların gövdesi kalıpta yapılırken ayakları elde şekillendirilmiş olmalıdır. İleri bir özellik olarak atlar hareket halindedir. Üç binici de aynı özellikleri gösterir. Bacakları atın iki yanına sarkarken, elleriyle önde dizginleri tutarlar. Detayların boya ile verildiği anlaşılır. İkisinin başında sonradan eklenmiş *petasos* görülürken diğerinde görülmez. Bu örneklerden Resim 2 de betimlenen heykelcik dikdörtgen kaide üzerindedir ve kalıp tekniğinde üretilmiştir.⁷ Yüksekliği 12.3 cm. olan bu örnekte hareket halindeki atın dört ayağı da yere basar. Başı küçük ve aşağıya eğik, burun delikleri, göz ve kulaklar belirgin. Ağız hafif aralık. Boyun kalın. Kısa yelelidir. Atın kuyruğu kırık ve eksiktir. Binici ise hafif öne eğilmiş khitoniskos giyimli. Kolları vücuda yapışık olarak betimlenmiştir. Eller önde atın dizginini tutar şekilde betimlenmiştir. Ata yapışık bacakları biraz ileri uzanmaktadır.⁸ İkinci atlı heykelcik ise kaide üzerindedir ve kalıp yapımıdır (Res. 3).⁹ Yüksekliği 12 cm. olan bu örnekte hareket halindeki atın dört ayağı da yere basar. Diğer örnekten farklı olarak atın alnında perçemler görülür. Atın burnu ve kuyruğu kırık ve eksiktir. Öncekiyle aynı duruş biçimindeki binicinin başında ise *petasos* vardır. Yine kalıp yapımı olan üçüncü atlı heykelcikte farklı olarak atın sol ön bacağı yere gergin basar ve başını biraz kaldırmış bir şekilde betimlenmiştir (Res. 4).¹⁰ Yüksekliği 12.7 cm. olan bu örneğin kuyruğu eksiktir.

⁵ Stupperich 1990: 24.

⁶ Tolun, 2002: kat.45.

⁷ Env. No. 5557. Mroghenda 1990: lev.52-15; Serdaroğlu, Assos 1992: 49.7; Tavukçu 1999: fig. lev.36.

⁸ Benzer örnekler için, bkz. Knoblauch 1937: 27; Mendel 1908: fig.1826, 1827; Winter 1903: fig. 298-5

⁹ Env. No.5559. Mroghenda 1990: lev. 52.16; Serdaroğlu 1992: 49.7; Tavukçu 1999: lev.36.

¹⁰ Env.No. 5560. Mroghenda 1990: lev. 52-14; Serdaroğlu 1992: 49.7; Tavukçu 1990: fig., lev. 35.

Örneklerimizle aynı tipte Assos kökenli bir atlı heykelcik Boston Museum of Fine Arts'daki 84.144 env. no.lu eserdir.¹¹ Üzerinde boya izleriyle eksiksiz bir şekilde günümüze gelmiştir. Atın ve binicinin benzer duruşuyla, Boston heykelciğinin de Assos heykelcikleri ile aynı ustanın elinden çıktığı şüphesizdir. Boston örneği dışında herhangi bir müze kataloğunda yer almayan bu tip atlı heykelcikler Assos'a özgü olabilir. Benzer heykelciklerin yoğun olarak bulunduğu bölgelerden biri Boeotia'dır. Atların anatomileri Arkaik Boeotia örneklerine göre daha gelişmiştir. Mezarlarda ele geçen at heykelcikleri bölgede güçlü olan Poseidon kültü ile ilişkili görülmüştür.¹² Ayrıca gömü geleneğinde ölenin mülkünü simgelediği de ileri sürülmüştür.¹³ Heykelcikleri inceleyen Mrogenda onları "atlı" olarak adlandırmış.¹⁴ Assos heykelciklerinde binicilerin *petasos* taşıması figürleri Hermes ile bağdaştırmamız için bir neden oluşturmaz. *Petasos*'u ölümlü yolcular ve avcılar da giyer. Hermes'in at üzerinde betimlenmemiş olması ikonografi açısından problem oluşturur.

Bu konuda çalışma yapan Mrogenda, Assos atlılarını M.Ö. 6. yüzyıl sonu ile 5. yüzyıl başlarına tarihlemiştir.¹⁵ Tavukçu da aynı tarihi benimser.¹⁶ M.Ö. 6. yüzyılın sonlarına tarihlenen British Museum'daki *petasos*'lu binici Assos heykelciklerindeki benzer, ancak at farklıdır.¹⁷ Assos heykelciklerinde hareket halindeki atlar düzgün anatomileriyle daha ileri bir aşamaya aittir. Her iki mezarın kontekst malzemesi de dikkate alındığında Mrogenda'nın verdiği tarihi, biraz daha geç bir tarihe çekmemiz gerekir. Bunlar için M.Ö 470-460 tarihi uygun olacaktır.

1990 ve 1993 yılında bulunmuş iki atlı heykelcik daha hareketsiz atlarıyla önceki gruptan ayrılır (Res. 5-6). *Petasos*'lu gruptakine benzeyen atların başı ve binicilerin duruşu göz önüne alındığında onların öncüsü oldukları anlaşılır. 1990 yılında CX mezar 7'de ele geçen 7.7 cm. yüksekliğindeki heykelcik dikdörtgen bir kaide üzerindedir (Res. 5).¹⁸ Hareketsiz duran atın ön bacakları dik, başı ileriye dönük, kuyruğu sağ arka bacağına yapışmıştır ve binici dik oturur bir şekilde betimlenmiştir. *Khitioniskos*'u atın sırtına doğru yayılır. Saç tutamları omuzuna düşer biçimde betimlenmiştir. Bu heykelcik 1993 yılı kazıları sırasında lahit dışında ele geçen 11.7 cm. yüksekliğinde olan diğer bir örnekle benzer (Res. 6).¹⁹ Bu örnekte farklı olarak binici biraz geriye doğru çekilmiştir. Yüz hatları daha ayrıntılı işlenmiştir. İçi boş ve el yapımıdır. Atın üç ayağı ve kuyruğu kırık ve eksikdir. Bu iki örnek Ninagawa Müzesi'nden M.Ö. 520-500 yıllarına ait bir örnekle atın başı ve biniciler açısından benzer. Fakat bu örnekte atın gövdesinin silindirik olması farklılık gösterir.²⁰ Ninagawa heykelciği daha da erken bir evreyi yansıttığı için, Assos heykelciklerini M.Ö. 5. yüzyılın erken dönemlerine tarihlemek yanlış olmayacaktır. Assos'ta ele geçen bu örneklerin ortaya çıkarıldığı mezar 7 de ele geçen diğer 6 pişmiş toprak heykelcik en erken M.Ö. 480 en geç ise 450 tarihlerine verilebilmektedir. Bu durumda bir grup oluşturan bu iki heykelciği M.Ö. 480-470 yıllarına tarihleyebiliriz.

¹¹ Knoblauch 1937: 166.

¹² Rohde 1968: 21-22.

¹³ Simon 1982: 197.

¹⁴ Mrogenda 1990: 35-54.

¹⁵ Mrogenda 1990: 42.

¹⁶ Tavukçu 1999: 348, 349.

¹⁷ Higgins 1954: 60.

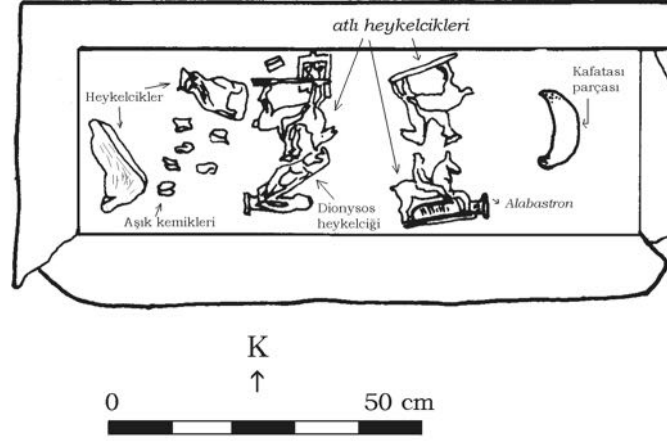
¹⁸ Env.No. 6331. Knoblauch 1937: 27; Mendel 1908: fig.1826,1827; Winter 1903: 298.5

¹⁹ Env.No. 7456. Serdaroğlu 1992: 46.1; Stupperich 1992: lev.9.1.6.

²⁰ Simon 1982: 196.

Kaynakça

- Higgins, R. A. 1954. *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities at British Museum I*. London: British Museum.
- Knoblauch, P. 1937. *Studien zur archaisch griechischen Tonbildnerei in Kreta, Rhodos, Athen und Bötien*. Bleicherode am Mainz: C. Nieft.
- Maiuri, A. ve J. Giulio. 1928-1941. *Clara Rhodes vol. I-X*. Istituto Storico Archeologico Rodi
- Mendel, G. 1908. *Musées Impériaux Ottomans: Catalogue des Figurines grecques de terre cuite*. İstanbul.
- Mroagenda, U. 1990. "Die figürliche Terrakotten." *Ausgrabungen in Assos Asia Minor Studien 2*: 35-54.
- Rohde, E. 1968. *Griechische Terrakotten*. Tübingen: Ernst Wasmuth.
- Serdaroğlu Ü. 1992. "Assos 1990 yılı kazı ve onarım çalışmaları." *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*: 43-51.
- Simon, E. 1982. *The Kurashiki Ninagawa Museum: Greek Etruscan and Roman Antiquities*. Mainz: P. von Zabern.
- Sinn, U. 1977. *Antike Terrakotten: Katalog der Staatliche Kunstsammlungen*. Kassel.
- Stupperich, R. 1990. "Vorbericht über die Grabung in der Westtor-Nekropole von Assos im Sommer 1989." *Ausgrabungen in Assos. Asia Minor Studien 2*: 7-23.
- _____. 1992. "Zweiter Vorbericht über die Grabung in der Westtor- Nekropole von Assos im Sommer 1990." *Ausgrabungen in Assos 1990. Asia Minor Studien 5*: 1-32.
- _____. 1993a. "Dritter Vorbericht über die Grabung in der Westtor- Nekropole von Assos im Sommer 1991." *Ausgrabungen in Assos 1991. Asia Minor Studien 10*: 1-32.
- _____. 1993b. "Vierter Vorbericht über die Grabung in der Westtor-Nekropole von Assos im Sommer 1992." *Ausgrabungen in Assos 1992. Asia Minor Studien 21*: 1-31.
- Szabó, M. 1994. *Archaic Terracottas of Boeotia*. Roma: Bretschneider.
- Tavukçu, A.Y. 1999. *Troas Bölgesi Terrakotta Figürinleri (M.Ö. 1375-M.S. 395)*. Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Tolun, V. 2002. *Assos Batı Nekropolü 1988-1994 Kazılarında Bulunan Pişmiş Toprak Heykelcikler*. İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi
- Winter, F. 1903. *Die Typen der figürlichen Terrakotten*. Stuttgart: W. Spemann

Res. 1. Assos nekropolü Mezar 7 buluntu durumunu gösteren çizim

Res. 2

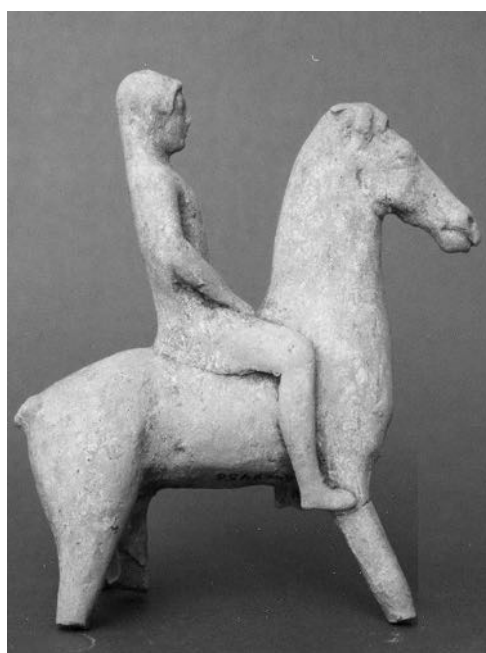
Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

Kyzikos'tan iki Hellenistik

Heykeltıraşlık Eser

Nurettin Koçhan

*Atatürk Üniversitesi
Erzurum*

Marmara Bölgesinde hem deniz hem de kara ile iç içe olan Kyzikos, Arkaik dönemden Doğu Roma İmparatorluğu dönemine kadar, bölge sanatına yön veren önemli bir merkez olarak varlığını sürdürmüştür. Yalnız mimari açıdan değil, heykeltıraşlık açısından da güçlü bir merkez olduğunu az sayıda da olsa günümüze gelen heykeltıraşlık eserleri doğrulamaktadır. Örneğin, M.Ö. 6. yüzyılın ikinci çeyreğine ait kadın heykeli, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nden M.Ö. 540 tarihli kol ve bacakları kırık erkek heykeli, ve üç kadın figürlü yuvarlak sunak ile üzerinde savaş arabası ve savaşçının yer aldığı M.Ö. 520 tarihli kabartma Arkaik dönemde Kyzikos'un heykeltıraşlık açısından önemini açıkça ortaya koymaktadır.¹ Klasik dönemden elimize bazı mezar stelleri dışında fazla heykeltıraşlık eseri geçmemiş olmasına rağmen Kyzikos'un bu dönemde de sanat alanında büyük ilerleme gösterdiği anlaşılmaktadır.² Hellenistik dönem sanatına yön veren Bergama kentine hem siyasi, hem de mesafe yönünden çok yakın olmasına rağmen bu çalışmaları sürdürerek kaliteli eserler ortaya koyması, Roma döneminde ise Kyzikos'un metropol olarak öne çıkmış olması kentin önemini daha da artırmaktadır.³ Kyzikos'un böylesine nitelikli eserler üretmesinde çevresinde yer alan çok sayıda mermer ocaklarının varlığı önemli rol oynamış olmalıdır. Özellikle, Strabon'un da sözünü ettiği gibi, kentteki güzel sanat eserlerin çoğu Prokonnesos mermer ocaklarından sağlanan malzeme ile yapılmaktaydı.

Bu çalışma Anadolu'nun bu önemli antik kentinde Prof. Dr. Abdullah Yaylalı başkanlığında yürütülen arkeolojik araştırmalar sırasında Tiyatro binası kalıntıları yakınında ele geçen iki heykeltıraşlık eserini inceleyerek Kyzikos heykeltıraşlığına yeni katkılar yapmayı amaçlar. Tiyatronun kuzeyinde, köylülerin tarladan toplayarak üst üste yığdıkları taşlar arasında bulunan beyaz, ince grenli mermerden 44 cm yüksekliğindeki torso'nun bacakları, kolları ve başın gövde ile birleştiği kısımdan kırık olduğu görüldü, çevrede yapılan araştırmalarda bu parçalar bulunamadı (Res. 1). Sol omuzun ön ve arka kısmında da kopmalar görülmektedir. Ayrıca sağ omuzdan sol kasık çizgisi üstüne doğru giden bir çatlak vardır. İki yan kısımda, mermerin yapısından kaynaklanan damar göze çarpılmaktadır. Kırıkların yanı sıra gövde de aşırı aşınma dikkati çekmekle birlikte, vücut hatları izlenebilmektedir. Ancak bu durumu ile eserin kimliğini belirlemek olanaksızdır. İncelediğimiz torso'da, kalan izlere göre sağ kol yukarı kaldırılmış iken sol kol aşağı

¹ Koçhan 2002: 375, res. 1-4; Laubscher 1963/1964: 73-87, lev. 32-34; Akurgal 1961: 234, res. 200, 207, 208; 1987: 59, lev.81.

² Hoffmann 1965: 65-70 lev. 30-32; Charboneaux ve diğ. 1969: 158, res. 197; Yaylalı 1989.

³ Roller 2004: 318, Res. 76.

sarkıtılmış, vücut ağırlığının sol bacak üzerinde olduğu kasık çizgisinin yukarıda olmasından ve gövdenin sol tarafının kısa, sağ tarafının uzun verilmesinden anlaşılmaktadır. Bu harekete göre torso sağ bacağını hafif öne atmış olmalıdır. Göğüs kısmı hafif ileride, karın kısmı ise içe çekilmiş, göbek çukuru belirtilmiş, kasık çizgisi vurgulanmıştır. Kaburga kemikleri ve karın kasları deri altında eritilmiştir. Kasık çizgisi, gövdenin alt kısmında yarım daire çizdikten sonra iki ayağın gövde ile birleştiği kısımda yay çizerek devam ettirilmiş ve arka kısımda eritilmiştir. Arkada sırt ve kalçalar dışa taşıdığı için bel kısmı içe çekilmiştir.

Torso'nun tarihini belirlemek için ilk olarak M.Ö. 340 yılına tarihlenen İlisos'tan bir mezar anıtındaki genç ile karşılaştırabiliriz.⁴ Ancak gencin karın kasları ve özellikle sert, vurgulanarak işlenen kasık çizgileri henüz eserimizin seviyesine ulaşmadığı ve mezar stelindeki gence oranla Praxiteles'in M.Ö. 340-330 tarihli Dionysos taşıyan Hermes'in⁵ vücut işlenişine daha benzer olduğu söylenebilir. Göbek çukurunun ve hemen altta göbeğin hafif dışa taşkın verilmesi ile bacak hareketleri iki eserin ortak özellikleridir. Fakat torso ile benzer hareketi yapan Hermes'te nefes almadan dolayı karnın iki yanında oluşan boşluk ve şişkin verilen kasıklar ile karın kasları incelediğimiz eserde daha doğal verilmiştir. Bu da torsonun biraz daha geç olduğunu gösterir. Bu görüşümüzü M.Ö. 338-336 tarihli Delphi Daokhos anıtındaki Daokhos'un oğlu Sisypheos II'nin heykeli⁶ ve aynı anıttan Agias'ın⁷ vücut işleniş de doğrulamaktadır. Vücut işleniş yönünden eserimizin benzeri Lysippos'un, Vatikan müzesinde yer alan M.Ö. 330-320 tarihli Apoxyomenos heykelinin mermer kopyasıdır.⁸ Lysippos'un eserlerinin özelliği olan ince uzun gövde ve Apoxyomenos'da görülen vücut hatlarının yerli yerinde, fazla abartılmadan işlenmesi eserimizle benzerlik göstermektedir. Apoxyomenos'un ayak hareketi sonucu vücutta oluşan orantılı kısılcama - uzama, karın kaslarının deri altında eritilmesi, göbek çukuru altında karın kısmının hafif şişkin verilmesi ve alt kısımda yarım daire şeklinde olan ve kasıklarda, bir sporcuya yakışır tarzda, az şişkin işlenen kasık çizgisini torso'da da görmekteyiz. Ayrıca karın kaslarının deri altında doğal, yumuşatılarak verilmesini de buna ekleyebiliriz. Bu benzer stil özellikleri de eserimizin Apoxyomenos'dan önce olamayacağını, çağdaş veya hemen sonrasına ait olduğunu gösterir. Torso, Paris Louvre Museum'da sergilenen M.Ö. 4. yüzyıl sonu 3. yüzyıl başına tarihlenen bronz figüre⁹ vücut hareketi yönünden benzer iken, karın kasları ve kasık çizgisinin işleniş ise eserimizin biraz erken olduğunu gösterir. Bu nedenle de eserimizi M.Ö. 4. yüzyılın son çeyreğine tarihleyebiliriz.

Bu çalışmaya konu teşkil eden ikinci heykeltıraşlık eseri ise Tiyatro hemen güneyinde ele geçen beyaz mermerden kabartma parçasıdır (Res. 2). Bir kabartmanın alt kısmına ait olan bu parçanın yüksekliği 60 cm, genişliği 30 cm, bloğun kalınlığı ise 13 cm.'dir. Kabartmanın durumu ve üzerindeki figürden dolayı stel olmadığı, olasılıkla bir yapının friz kısmına ait olduğunu söyleyebileceğimiz bu eserin yeri ve yapısı hakkında kesin bir görüş belirtebilecek durumda değiliz. Ele geçen bu küçük kısımda figürün oturuş şekli, Hellenistik dönem ve sonrasında mezar stellerinde yaygın görülen, kline üzerine oturan figürlerin ayak hareketleri ile az da olsa benzerlik göstermektedir. Ancak stellerde genelde figürler sol kollarını yastığa dayamış, sağ bacağını yukarı çekerken sol ayağını sağ bacağın altına

⁴ Fuchs 1969: 496, abb. 578.

⁵ Boysal 1967: 75, res. 88; Fuchs 1969: 360, res. 400.

⁶ Smith 1991: 52, fig. 44.2.

⁷ Stewart 1990: 189, lev. 552.3.

⁸ Schauenburg 1965: lev. 65; Boysal 1967: 86, res. 104; Fuchs 1969: 104, res. 96; Smith, 1991: 53, fig. 47; Stewart 1990 187, lev. 554.

⁹ Rolley 1984: 196, res. 176.

sokmuştur. İncelediğimiz eserde bu durum tam olarak görülmemektedir. Kabartmada olasılıkla erkek figürünün hafif kendine doğru çektiği ve dizin yukarıda verildiği sol bacağı, hemen solunda açık ağzı ve oyuk, derinde verilen gözleri ile yılanın baş kısmı, boyun kısmından itibaren gittikçe kalınlaşan gövde sağa doğru devam ediyor ve bacağın üst kısmında kalın gövdenin bir kısmı görülebilmektedir. Yılanın bu şekilde verilmesi esere derinlik kazandırmıştır. Figür gibi yılan da oldukça ayrıntılı işlenmiş. Örneğin ağzını açması ile ağız içi ve burun kısmının üzerinde oluşan kırışıklıklar verilmiştir. Yılanın gövdesi balık pulu motifi ile bezenmiş. Yılan, Yunan mitolojisinde çok önemli olduğundan birçok yerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan incelediğimiz kabartma ile ilişkili olabilecek birkaç örnek vermek gerekirse, işlenen konu yönünden benzerlik kurmanın zor olduğu söylenebilir. Eserin çok az kısmı korunmasına karşın akla ilk olarak Tanrılar-Gigantlar savaşının ayrıntılı ve canlı işlendiği örneklerden biri olan Pergamon Zeus Sunağı'nın büyük frizlerindeki figürler gelmektedir.¹⁰ Bunun yanı sıra Demeter bazen oturur vaziyette ve yılanla birlikte görülür.¹¹ Troya savaşları sırasında halkın görevlendirdiği Thymbra Apollon'u rahibi Laokoon, Poseidon'a boğa sunarken denizden çıkan iki dev yılan iki oğluna dolanır. Bunu gören Laokoon yardıma koşar, ancak üçü de yılanlar tarafından boğularak öldürülür.¹² Narbo bölgesindeki yerli halkı yöneten Kral Bebryks'in kızı Pyrene'in, Herakles kendisine tecavüz ettikten sonra yılan doğurduğu biliniyor.¹³ Auge ile oğlu Telephos, ana-oğul olduklarını bilmeyerek evlendiklerinde de aralarında yılan belirir.¹⁴ Kabartmamızda yılanın uzun elbiseli figürün bacağının iki yanından sarması ve Kyzikos kentinin Troya'ya yakın olmasını göz önüne aldığımızda burada Laokoon veya Auge ile Telephos'un evliliğinin işlendiği söylenebilir. Ancak bunu tam olarak belirlemek için kabartmanın eksik parçalarının da bulunması gerektiğini unutmamak gerekir.

Kabartmamızda yer alan yılanın gövdesindeki pulların az da olsa benzeri Pergamon Zeus Sunağı'nın büyük frizinin doğu ve kuzey yönlerindeki gigantların yılan şeklindeki bacakları üzerinde de vardır.¹⁵ Ancak eserimizde gövdedeki pullar ile baş kısmının daha canlı ve doğal verildiği görülmektedir. Buda örneğimizin daha geç olduğunu gösterir. Figürümüzün bacağın, ayak bileğine kadar uzanan ince kumaş elbise kapatmaktadır (Res. 3). Eser aşırı tahrip edilmiş olmasına karşın stil özellikleri izlenebilmektedir. Giysinin ayak bileği üzerine dökülen kısmında kendi içinde bölünmüş bir bant şeklinde, diz kapağından gövdeye doğru devam eden kıvrımlar plastik, ince, birbirine paralel verilmişlerdir. Arada ise daha ince kıvrımlar işlenmiştir. Kıvrımlar dizin gövdeye doğru çekilmesi hareketi ile tam uyum göstermektedir. Kıvrım yönünden Pergamon Zeus Sunağı'nın büyük frizinin doğu yönündeki Athena¹⁶ figürünün kıvrımlarıyla karşılaştırdığımızda Athena hareketli olduğundan kıvrımların da hareketli verildiğini görmekteyiz. Ayrıca kıvrım aralarının derin kanallarla birbirinden ayrıldığı, ince kıvrım kümelerinde bile ayrıntının işlendiği, plastik verildiği dikkati çekmektedir. Bütün bu stil özellikleri de Sunağın frizinde barok yapı oluşturmuştur. İncelediğimiz kabartmada ise bu özellikleri göremiyoruz. Priene'den Archelaos kabartmasındaki ¹⁷ figürlere göre de eserimizdeki kıvrımların daha geç döneme ait

¹⁰ Rohde 1976, lev. 18-19; Akurgal 1987, lev. 171,174.

¹¹ Grimal 1997: 147b.

¹² Stewart, 1990: 215, Pl. 742; Grimal 1997: 429a.

¹³ Grimal 1997: 764b.

¹⁴ Grimal 1997: 772b.

¹⁵ Rohde 1976: lev. 18-19; Akurgal 1987: lev. 171,174.

¹⁶ Rohde 1976: 106, lev. 18; Akurgal 1987: 111, lev. 171.

¹⁷ Pinkward 1965: 64, lev. 28-35.

olduğu anlaşılmaktadır. Kabartmamızdaki figürün dizinin iki yanındaki kıvrımlar çizgiselleşmiş, yüzeyselleşmiş, sırt kısımları yuvarlatılarak ve kuru yapıda verilmiştir. Kyzikos'tan Paris Louvre Museum'a götürülen ile London British Museum'da sergilenen ¹⁸ M.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısı ile 100 civarına tarihlenen, klineli mezar stellerindeki figürlerde görülen zengin ve nitelikli işçiliğe sahip kıvrımların az da olsa benzerleri eserimizde de vardır. İncelediğimiz figürdeki stil özelliklerine sahip kıvrımları Paris Louvre Museum'da sergilenen Smyrna'dan, M.Ö. 2. yüzyılın sonuna tarihlenen steldeki figürlerde, Atina Akropolü'nden adak kabartmasındaki Apollon'da, Roma'da Domitius Ahenobarbus Sunağı'ndaki Poseidon'da ve Lagina Hekate Tapınağı'nın frizlerindeki figürler üzerinde de görmekteyiz.¹⁹ Bu benzerlikler nedeniyle de incelediğimiz kabartma M.Ö. 2. yüzyılın son çeyreği içinde yapılmış olmalıdır.

¹⁸ Pfuhl ve Möbius 1979: 399, lev. 238 Nr. 1628, 1631.

¹⁹ Pfuhl ve Möbius 1977: 124, lev. 57 Nr. 343; Stewart 1990: 225, fig. 228, 843, 824; Akurgal 1987: 115, lev. 181; Stewart 1990: 226 Fig. 830.

Kaynakça

- Akurgal, E. 1961. *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*. Berlin: de Gruyter
- _____. 1987. *Griechische und Römische Kunst in der Türkei*. München: Hirmer Verlag.
- Boysal, Y. 1967. *Grek Klasik Devir Heykeltıraşlığı*. Ankara: Güzel İstanbul Matbaası.
- Charboneaux J., R. Martin, F. Villard. 1969. *Das Archaische Griechenland*. München: Beck.
- Fuchs, W. 1969. *Die Skulptur der Griechen*. München: Hirmer Verlag.
- Hoffmann, E. 1965. "Eine Weibliche Sitzfigur aus Kyzikos." *Istanbuler Mitteilungen* 15: 65-70
- Koçhan, N. 2002. "Kyzikos'tan bir heykel." *Anadolu Araştırmaları* 16:
- Laubscher, H. P. 1963/1964. "Zwei Neue Kouroi aus Kleinasien." *Istanbuler Mitteilungen* 13/14: 73-87.
- Pfuhl, E. ve H. Möbius. 1977. *Die Ostgriechischen Grabreliefs I*. Mainz am Rhein: Von Zabern.
- _____. 1979. *Die Ostgriechischen Grabreliefs II*. Mainz am Rhein: Von Zabern.
- Pinkward, D. 1965. "Das Relief des Archelaos von Priene." *Antike Plastik*.
- Rohde, E. 1976. "Das Verlorene Haupt des Zeus Stellungnahme zu einem Anpassungsversuch am Pergamon-Ostfries." *Istanbuler Mitteilungen* 26:
- Roller, L. E. 2004. *Ana Tanrıça'nın İzinde Anadolu Kybele Kültü*. İstanbul: Arkeoloji Sanat
- Rolley, C. 1984. *Die Griechischen Bronzen*. München: Hirmer Verlag.
- Schauenburg, K. 1965. "Athletenbilder des Vierten Jahrhunderts V.Chr." *Antike Plastik II*
- Smith, R. R. R. 1991. *Hellenistic Sculpture. A Handbook*. London: Thames and Hudson.
- Stewart, A. 1990. *Greek Sculpture. An Exploration*. New Haven: Yale University Press.
- Yaylalı, A. 1989. "Kyzikos 1988 Çalışmaları." 2. Kyzikos Paneli 13.05.1989.

Res. 1 Torso'nun iki farklı açıdan görüntüsü

Res. 2. Kabartma parçası

Alabanda'da Bulunan bir

Taş Mezar Kapısı

Öğül Emre Öncü

*Adnan Menderes Üniversitesi
Aydın*

Sultan II. Abdülhamid'in izniyle İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne eser kazandırma amaçlı olarak 1904-1905 yıllarında Halil Edhem Bey tarafından Karya bölgesinde yürütülen kazıların bir parçası olarak Alabanda kentinde yapılan arkeolojik çalışmalar sonrası antik kentte Aydın Müze Müdürlüğü başkanlığında 1999 ve 2004 yılları arasında arkeolojik kazılar dört dönemdir yeniden sürdürülmektedir.¹ Apollon Isothimos tapınağı ve tiyatroda alanlarında sürdürülen çalışmalar sonrası Alabanda kentinde özellikle mimari ve heykeltraşlık faaliyetleriyle ilgili yeni bazı verilere ulaşılmıştır. Bu verilerin değerlendirilmesi ile kuzey Karya bölgesinin önemli antik kentlerinden biri olan Alabanda ve içinde bulunduğu kültür bölgesi ile ilgili arkeolojik bilgilerimiz artmaktadır.

Bu çalışma kapsamında değerlendirilen gri damarlı iri kristalize mermerden yapılmış kapı (Res. 1) tiyatronun sahne binası üzerinde yer alan ve tiyatro alanında yürütülen çalışmalar sırasında kamulaştırılarak yıkılan bir köy evinin temel seviyesinde sekiz parça olarak bulunmuştur. Tarafımızdan restorasyonu yapılan eser, Alabanda çevresinde sıklıkla karşımıza çıkan ve Karya bölgesinde bulunan yakın benzerleriyle bölgedeki geleneksel bir tarzı işaret eden, itinalı mimari işçiliğe sahip mermer oda mezarlardan birine ait olmalıdır. Kapı üzerindeki ahşap mimari çizgilerin geleneksellik ile taş mimaride dekorasyona yansımaları gösteren süsleme detayları, mezar mimarisindeki paralellik kadar, özellikle Kaunos çevresinde yoğunlaşan kaya mezarlarındaki benzer tasarımlı örnekler üzerinden değerlendirildiğinde, Karya bölgesindeki mimari geleneklerin homojen yapısını anlamaya yönelik yapıcı fikirler sunar. Karya bölgesinde özellikle kaya mezarlarında takip edildiği üzere, eksenal açılımlı kapıların yaygın olduğu görülür.² Bu farklı tasarımlar, iki bölgede de ahşap mimari tasarımların taş mimaride taklit edildiği düşünüldüğünde bölgelere göre değişen farklı geleneksel uygulamaları ortaya koyar. Likya bölgesinde ise mezarlarının ahşap mimari çizgileri izlediği kabul edilmektedir.³ Likya mezarlarında ahşap mimari çizgileri takip eden geleneksel uygulamaya sahip yalancı kapılar çoğunlukla sürgülüdür.⁴

Üst panelinin alt kesimleri hizasından kırık olan mermer mezar kapısı 112 cm korunmuş yüksekliğe, 57 cm genişliğe sahiptir. Kapının kalınlığı sağ kenarda 7 cm olarak ölçülürken, söve profilinin bulunduğu sol kenara doğru orta bölümden başlayıp genişleyerek 10,5 cm ölçüsüne ulaşmaktadır. Kapı ön yüzde, dört tarafından çerçevelenmiş alt ve üstte olmak

¹ Yener 2001 and 2002

² Roos 1971: 26

³ Mühlbauer 2001

⁴ Tritsch 1943: 115; Roos 1971: 26

üzere iki düz panele sahiptir; alt panel genişliği 41 cm yüksekliği 55 cm, üst panel genişliği 41 cm'dir. Üst panelin yüksekliği kırık olduğu için tespit edilememektedir. Panelleri çerçeveleyen, ortalama çapları 3 cm olan kabara başlarının da işlendiği, dikey bantlardan solda yer alan 5,8 cm, sağda yer alan 5,5 cm genişliğinde; yatay bantlardan altta yer alan 20,9 cm, ortada yer alan 20,5 cm yüksekliğindedir. Kapının sol kenarında 10,5 cm. ölçüsünde çapa sahip yarım daire söve profili yer alır. Eserin alt kenarı boyunca uzanan 47,5 cm. uzunluğa, 1,6 cm yüksekliğe ve 1,7 cm derinliğe sahip profilin, bu kesimde, üzerine bindiği eşikteki geçme yuvasını karşıladığı anlaşılmaktadır. Bu hattın sonunda yer alan yarım daire profilili sövenin alt kısmında, eşik üzerindeki zıvana yuvasına geçen 8 cm çapında, 1,6 cm korunmuş yüksekliğe sahip zıvana izlenebilmektedir. Kapının sağ kenarının yan yüzünde, dikey hat boyunca uzanan 3 cm genişliğe, 1,8 cm derinliğe sahip bir diğer geçme profili mevcuttur. Eserin arka yüzünde herhangi bir bezeme veya profil bulunmamaktadır.

Kapı, özellikle sol alt bölümünde yer alan zıvanadan anlaşılabileceği üzere eksenal açılımlıdır ve ait olduğu mezarda oda içine açıldığı tespit edilir. Bu durumda alt kenar boyunca uzanan profil kapının kapanmasıyla eşik taşındaki karşılığına otururken, sağ kenardaki benzer profil, kapının tek kanatlı olduğu düşünülürse işlevsiz kalır. Bu nedenle eserin iki kanatlı bir kapı tasarımında sol kanadı oluşturduğu; ilk olarak elimizde mevcut olan sol kanadın kapandığı, ikinci aşamada kapanan sağ kanadın ise sol kanadın yan yüzünde yer alan profile oturduğu düşünülebilir.

Ön yüzündeki kabara başlarının işlendiği çerçeve ve arasında kalan paneller değerlendirildiğinde, kapının, ahşap mimariden gelen geleneksel çizgilerin taş mimariye yansımalarını sergilediği açık olarak görülebilmektedir. Paneller çevresinde tasvir edilmiş çerçeve, ahşap kapıların iskeletini meydana getiren yatay ve dikey kirişlerin birbirine tutturulmasıyla oluşturulan pervazı stilize etmektedir. Çerçeve üzerinde işlenmiş olan daire formu kabartmalar ise, ahşap kapılarda çerçeveyi oluşturan kirişleri ve orta panelleri oluşturan ince ahşap plakaları birleştiren kabara çivilerinin başlarını tasvir etmektedir.⁵ Ege erken mimarisinde ahşap kullanımının yaygın olduğu ve ahşap mimariden gelen geleneksel çizgilerin taş mimariye yansımaları hem antik kaynaklarla hem de modern çalışmalarla kabul edilmektedir. Ahşap yapı geleneğini Vitruvius ⁶ yanı sıra, Olympia Zeus kutsal alanındaki Oenomeus evinin ahşap sütunlarını ve Elis'teki Oksylus'un mezarında çatıyı destekleyen ahşap sütunları tasvir eden Pausanias da belirtmektedir.⁷ Arkeolojik çalışmalar çoğunlukla tapınak gibi anıtsal taş mimari örneklerindeki ahşap kökenli geleneksel uygulamalar üzerine yoğunlaşmaktadır.⁸ Ege erken mimarisine ait önemli fikirler veren model yapılar üzerinde de benzer tasarımlı kapı tasvirlerine rastlanmaktadır; yaklaşık M.Ö. 570'e tarihlenen Samos buluntusu ve M.Ö. 575-525 arasına tarihlenen Larisa buluntusu iki ayrı model yapı üzerinde iki panelli ve eksenal açılımlı kapı tasvirleri izlenebilmektedir.⁹ Bu modellerin çoğunlukla ahşap ve kerpiç malzeme kullanılarak inşa edilmiş yapıları modelize eden örnekler olduğu düşünülürse, Ege erken mimarisindeki ahşap tasarımlarda şekillenen bu kapı geleneğinin, özellikle Batı Anadolu'da, taş yapılara aktararak uzun bir dönem içinde kullanıldığı daha net anlaşılmaktadır.

⁵ Roos 1971: 25; 1972: 84

⁶ Vitruvius, *de Architectura* IV. 2-2, 3, 5

⁷ Pausanias *Hellados Periegesis* V. 20-6, VI.24-9

⁸ Holland 1920; Dinsmoor 1950; 56, 62; Cook 1951; 50; Gruben 2001: 35; Barletta 2001: 117, 137

⁹ Schattner 1990: kat.no.5, 20, fig.5, 19, lev. 3. 1-2, 12. 1-2

Alabanda buluntusu kapının yakın benzerlerine Karya özgün mezar mimarisi örnekleri olarak nitelenen, özellikle Kaunos ve çevresinde yoğunlaşan İon veya Dor düzeni cephe mimarisine sahip kaya mezarlarında rastlanmaktadır. Kaunos kaya mezarlarının sınıflandırılması Roos tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada Roos anıtsal boyuttaki mezarları tapınak cepheli olarak nitelendirmiştir.¹⁰ Ancak özellikle B2 mezarında anteler arasında dört sütunlu tasarım ve B10 mezarlarında kapının iki yanında yer alan pencereler modellemenin sadece tapınaklar üzerinden gelişmediğini ve andron gibi tapınak mimarisinden farklı tasarımların da örnek alındığını işaret eder. Bu nedenle bu mezarlar tapınak cepheli yerine İon ve Dor düzeni cepheli şeklinde nitelenebilir. Kaunos kaya mezarları içerisinde genel olarak M.Ö. dördüncü yüzyıl ortalarına tarihlenen İon düzeni cephe mimarisine sahip B1, B6, B8 mezarlarında ve Dor düzeni cephe mimarili C50 mezarında iki kanatlı, aksenal açılımlı, her kanatta iki panele sahip, paneller çevresindeki çerçevelerde kabara başlarının işlendiği kapı tasvirleri izlenebilmektedir.¹¹ Kaunos kaya mezarlarıyla paralel bir diğer önemli örnek olarak işaret edilebilecek Telmessos antik kentindeki Amyntas mezarının kapısı benzer tasarım çizgilerine sahiptir.¹² Bu kapıların tümünde alt paneller üst panellere oranla daha yüksektir ve kapı çerçevelerini oluşturan yatay bantlar dikey bantlara göre daha geniştir. Kapı çerçevelerinde kabara başları tasvir edilmiştir; B6, B8, C50 mezarlarında yatay bantlar üzerinde kabara başları dışında philaea tasvirleri de dekorasyonda kullanılmıştır.¹³

Xanthos Nereidler Anıtı'na ait ele geçmiş iki parçaya dayanılarak; yapıda iki kanatlı, etrafı kabara başlarının da tasvir edildiği çerçevelerle sınırlı iki panelli kapı tasarımının kullanıldığı önerilmiştir.¹⁴ Uşak Selçuklar T.2 tümülüsünün mermer mezar odasında bulunan K.1 katalog numaralı parçalar, Kula buluntusu bir kapı ve Gemlik tümülüsü buluntuları; iki kanatlı, aksenal açılımlı, iki panelli ve panel çerçevelerinde kabara başlarının işlendiği tasarımlarıyla Karya dışındaki diğer benzer örnekler olarak işaret edilebilir.¹⁵ Sardis mezarlığında bulunmuş sembolik taş kapı, kabara başlarının işlenmemiş olmasına karşın, çerçevelerle sınırlanan panelli tasarımıyla ahşap taklitli benzer bir örnek olarak sunulabilir.¹⁶

Özellikle Kaunos kaya mezarlarındaki ölçümler ve oran sistemleri göz önünde bulundurulduğunda, Alabanda buluntusu mezar kapısının kırık olmasından dolayı tespit edilemeyen yüksekliği ve üst paneli hakkında yorum yapılabilir. Benzer tasarımlı kapı örneklerinde alt panelin üst panele göre daha yüksek ve panel çerçevelerini oluşturan yatay bantların eşit yükseklikte olduğu izlenebilmektedir. Kaunos B1, B6, B8 ve C50 mezarlarında alt panel yüksekliğinin üst panel yüksekliğine oranı 1.2: 1 ile 1.5 : 1 arasında değişmektedir. Alabanda buluntusu kapıda alt panel yüksekliği 55.0 cm.'dir ve bu oran sistemine göre değerlendirildiğinde üst panelin yaklaşık 42 cm. olduğu önerilebilir. Buna göre kapının toplam yüksekliğinin, çerçeveleri oluşturan yatay bantların eşit yükseklikte olduğu kabul edilirse, yaklaşık 160 cm. olduğu düşünülebilir. Alabanda buluntusu kapıda alt bant 20.9 cm, orta bant 20.5 cm. olarak tespit edilmektedir. İki ölçüm arasındaki 0.4 cm.'lik yükseklik farkı ise işçilikle bağlantılı olarak düşünülerek, hesaplamada değerlendirmeye alınmamıştır ve üst bandın 20 cm. olduğu kabul edilmiştir

¹⁰ Roos 1972: 63

¹¹ Roos 1972: 18, pl. 3. 2, 49. 1 (B1). 22, lev. 7. 2, 49.2 (B6). 24. lev. 7. 1, 49. 3 (B8) 38, lev. 49. 4 (C50).

¹² Büsing-Kolbe 1978: 115, fig. 22

¹³ Roos 1972: 83

¹⁴ Coupel and Demargne 1969: lev. 72-73

¹⁵ İzmirli 1975: 46, lev. 15

¹⁶ Greenewalt ve diğ. 1987: 46, fig. 32

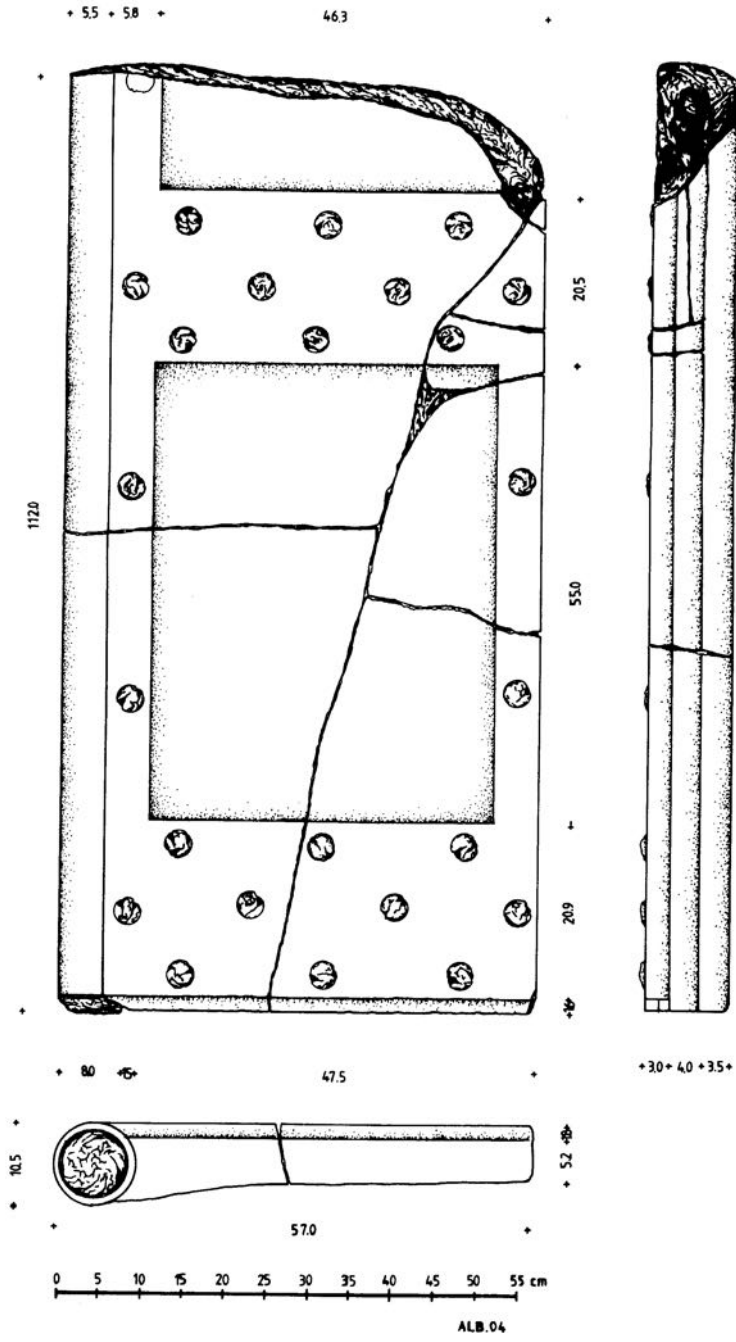
Eser batı Anadolu ve özellikle Karya bölgesindeki yakın benzerleri üzerinden yorumlandığında mezar kapısı olarak değerlendirilebilir. Nitekim Alabanda çevresinde M.Ö. 4. yüzyıl ve sonrasına ait çok sayıda nitelikli mermer oda mezar mevcuttur. 1905 yılında Halil Edhem Bey tarafından kazılan, Apollon tapınağı temenosunun yaklaşık 100 m. kuzeyinde yer alan mezar ¹⁷ ve 1996 yılında Aydın Müzesi tarafından kazılan kentin doğusunda yer alan Tepecik tümülüsü ¹⁸ gibi yayınlanan örneklerin dışında, Alabanda'nın batısında yer alan yaklaşık 450 m yüksekliğe sahip Karadağ'ın zirvesinde görülebilen üç ve mezarlık alanının kuzeybatısındaki tepenin yamaçlarında yer alan iki mermer oda mezar, bu tür mezar mimarisinin kentte yaygın olduğunu işaret eder. Ahşap mimari çizgileri yansıttığı net şekilde anlaşılan bu tür tasarıma sahip kapıların, benzer kullanımı tasvir eden örnekler göz önünde bulundurulduğunda, Ege mimarisinde en azından geometrik dönem ve sonrasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ahşap mimari geleneklerin taş yapılara yansımaları gösteren bir örnek olarak sunulabilmesi yanında, batı Anadolu ve özellikle Karya bölgesindeki benzer örneklerle, bu tür kapı tasarımlarının taş mimaride de geleneksel kullanıma sahip olduğu ileri sürülebilir.

¹⁷ Halil Edhem Bey 1906: 16, fig.13

¹⁸ Yener 1997

Kaynakça

- Barletta, B. A. 2001. *The Origins of the Greek Architectural Orders*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Büsing-Kolbe, A. 1978. "Frühe griechische Türen." *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 93: 66-174.
- Cook, R. M. 1951. "A note on the origin of the triglyph." *Annual of the British School at Athens* 46: 50-52.
- Coupe, P. Ve P. Demargne. 1969. *Le Monument des Néréides*. Fouilles de Xanthos III, Paris: Klincksieck.
- Dinsmoor, W. B. 1950. *The Architecture of Ancient Greece*. New York: B.T. Batsford.
- Edhem Bey, H. 1905. *Fouilles d'Alabanda en Carie. Rapport Sommaire sur la Première Campagne*. Comptes-Rendus d'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 443-459
- _____. 1906. *Fouilles d'Alabanda. Rapport Sommaire sur la Seconde Campagne (1905)*. Comptes-Rendus d'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 407-422.
- Greenewalt, C. H., N. D. Cahill, M. L. Rautman. 1987. *The Sardeis Campaign of 1984*. Bulletin of the American Schools of Oriental Research. Supplement 25, 13-54.
- Gruben, G. 2001. *Griechische Tempel und Heiligtümer*. München: Hirmer.
- Holland, L. B. 1920. "Primitive Aegean roofs." *American Journal of Archaeology* 24: 232-341.
- İzmirligil, Ü. 1975. "Uşak-Selçukler Tümülüsleri." *Türk Arkeoloji Dergisi* 22.1: 41-69.
- Mühlbauer, L. 2001. *Lykische Grabarchitektur vom Holz zum Stein?* Ph.D. Thesis - Technischen Universität München, München.
- Roos, P. 1972. "The Rock-Tombs of Caunus." *Studies in Mediterranean Archaeology* XXXIV:1. Lund: Berlingska Boktryckeriet.
- Roos, P. 1971. "The rock-tombs doors of the Lyco-Carian borderland." *Opuscula Atheniensia* 10: 25-29.
- Schattner, T. G. 1990. *Griechische Hausmodelle*. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung Beiheft 15.
- Tritsch, J. F. 1943. "False doors on tombs." *Journal of Hellenic Studies* 63: 113-115.
- Yener, E. 1997. "Aydın ili Çine ilçesi Kabataş Köyü Tepecik tümülüsü kurtarma kazısı 1996." 8. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 235-253.
- _____. 2001. "Alabanda antik kenti kazı temizlik ve çevre düzenleme çalışmaları 1999." 11. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 5-16.
- _____. 2002. "Alabanda antik kenti kazı temizlik ve çevre düzenleme çalışmaları." 12. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 179-190.

Res. 1. Alabanda buluntusu taş mezar kapı

Alabanda'dan bir Helenistik

Kadın Heykeli

Emin Yener & Gülay Uluişik Öncü

Arkeoloji Müzesi

Aydın

Alabanda kentinde 1999 yılından, bugüne kadar devam eden kazılar, Aydın Müze Müdürlüğüne yürütülmektedir. 1999-2000 yıllarında kentin tiyatrosunun yanı sıra, Apollon Isotimos Tapınağı'nda da kazı ve temizlik çalışmaları yapılmış ve tapınaktaki çalışmaların tamamlanmasıyla, 2003-2004 kazı sezonlarında çalışmalar yalnızca tiyatrodaki sürdürülmüştür.¹ Kente hakim bir yamaç üzerinde kurulmuş olan tiyatro zaman içinde büyük bir tahribata uğramıştır. Yapının mermerden yapılan mimari elemanları, geç dönemlerde kireç yapılmak üzere, sahne binasına taşınarak, burada oluşturulan büyük bir kireç ocağında eritilmişlerdir. Burada ele alınan heykel de (Res. 1-4) 2003 yılı kazı sezonunda tiyatronun sahne binasında ele geçmiştir ve olasılıkla kireç ocağında eritilmek üzere buraya taşınmış olmalıdır. Bu eser kentin heykeltraşlık üslubu hakkında fikir verebilecek ilk eserlerden biri olması açısından önemlidir. Giyimli bir kadını, ayakta ve cepheden betimleyen heykel iri kristalli, mat, sarı renkte mermerden üretilmiştir. Heykel 1.3 m yüksekliğe ve 66 cm genişliğe sahiptir; başı, kolları ve sol ayağı korunamamıştır. Heykelin başı korunamamış olsa da, günümüze ulaşan boyun kısmının duruş şeklinden, başın sağa dönük olduğunu söylemek mümkündür. Başın sağa dönük pozisyonuna zıt olarak, vücudun üst kısmı belden itibaren sola, sol bacakta dizden hafifçe kıvrılarak sağa çevrilmiştir. Baş, bel ve diz kısmında izlenen bu zıt hareketler, sağ bacağın düz şekilde işlenmesiyle dengelenmiştir. Sağ ayak yere parmak uçları ile basarken, sol ayak korunamamıştır. Korunamayan sol ayak yere basmak üzere, ancak yere basmadan önceki konumunu göstermek amacıyla havada işlenmiş olmalıdır. Omuzlardan tutturulan, üst ve alt kısım olmak üzere iki parça halinde işlenen kıyafet bir peplostur ve bu kıyafet vücudun sağ yanını açıkta bırakacak şekilde işlenmiştir. Peplos hemen göğüsler altından geçirilen ve iki göğüs arasında düğümlenerek uçları aşağıya sarkıtılan ince bir kemerle tutturulmuştur. Peplosun yaka kısmı iki omuzdan inerek, iki göğüs arasında birleştirilmiş ve burada "V" biçimli bir görüntü oluşturmuştur. Peplosun üst kısmının sağ etek ucunda kumaşın düz bir biçimde durmasını sağlayan kurşun bir ağırlık tasvir edilmiştir.² Peplosun alt kısmı, yukarıdan aşağıya açılarak genişlemekte ve bir dizi uçuşan kıvrımla ifadelendirilmektedir. Kumaş kıyafetin vücuda temas etmediği yerlerde kalın bir görüntü sergilerken, vücuda tam olarak temas ettiği göğüs ve bacak kısımlarında, vücut hatlarını belirgin olarak gösterecek şekilde

¹ Yener 1999; 2001; 2001

² Mantonun kenarlarına tutturulmuş bu tür kurşun ağırlıklar, giysinin gergin bir şekilde durmasına yardım etmektedir. Şahin 1998: 102

ince olarak işlenmiştir (Res. 1). Ayak parmakları ince, uzun ve düzgün işlenirken herhangi bir ayakkabı kullanılmamış ve çıplak olarak gösterilmiştir. Heykel tipolojik açıdan Nike heykelleri ile büyük benzerlikler göstermektedir. Sağ ayak, parmak uçları ile yere basarken, korunamayan sol ayağın olasılıkla yere basmak üzere olan görüntüsü, rüzgarın etkisiyle elbisenin sağ bacak üzerine tamamen yapışması ve diğer bacak üzerindeki elbise kumaşının uçuşan görüntüsü, vücudun üst kısmının sola ve hafifçe öne doğru eğimli olarak verilmesi tüm Nike heykellerinde rastlanılan ve değişmez olan tipolojik özelliklerdir. Nike tasvirlerinin yere iniş anlarını betimlemek için kullanılan bu karakteristik motifler, diğer Nike heykellerinde olduğu gibi Alabanda heykelinde de kullanılmışlardır. Ayrıca heykelin arkasında, kürek kemiklerine denk gelecek şekilde iki ayrı kenet deliğinin olması (Res. 3), bir Nike heykelinde olması gereken ancak bugünkü haliyle heykelimizde görülmeyen kanatların bu kısımlara tutturulmuş olabileceklerini akla getirmektedir. Tüm bu özelliklerden dolayı, Alabanda'da bulunan bu kadın heykelinin bir Nike tasviri olduğu sonucuna varılabilir.

Hellen mitolojisinde zafer tanrıçası olarak bilinen Nike, antik sanatta seramikler üzerinde, kabartmalarda ve serbest heykellerde sıklıkla işlenen bir motiftir. Çoklu gruplarda elde edilen bir zaferin habercisi olarak betimlenen Nike, elindeki çelenkle başarı kazanan şahsın taçlandırıcısıdır. Bu özelliğinden dolayı bir elinde çelenk bulunan Nikelerin diğer ellerinde genellikle bir hurma dalı betimlenmiştir. Bu atribüsler serbest heykellerde de bulunmaktadır. Günümüze ulaşan heykellerin çoğunun kollarının ve ellerinin korunamamış olmasından dolayı bu işaretlerde yok olmuştur. Ancak korunan örneklerden yola çıkarak Nike heykellerinin bu tür nesnelerle birlikte betimlendiklerini söyleyebiliriz. Dolayısıyla Alabanda'da ele geçen, kolları ve elleri günümüze ulaşamayan ancak bir Nike heykeli olduğu şüphesiz olan bu kadın heykelinin de aynı atribüslerle betimlenmiş olabileceği sonucuna varabiliriz. Alabanda heykelinin kırık olan sağ kolunun izinden kolun hafifçe yukarı kaldırılmış olduğunu anlayabiliyoruz. Olasılıkla bu elde bir çelenk betimlenmiştir. Korunamayan diğer elde ise hurma dalı taşınıyor olmalıdır. Böylece heykelin sol yanında, üst giysinin bitiş yerindeki çıkıntı anlamlandırılmış olur. Bu, sol elde taşınan hurma dalını desteklemek amacıyla yapılmış olmalıdır.

Alabanda heykelinde görülen ince ve uzun yapı geç hellenistik dönemin karakteristik bir özelliğidir. Ayrıca heykel üzerinde betimlenen peplos, Klasik dönemin bir modası olsa da geç hellenistik dönemde de görülür. Geç Hellenistik dönemde görülen klasik etkiler, heykel sanatında M.Ö. 150 yıllarından sonra ön plana çıkar ve klasizm akımı olarak tanımlanır. Samothrake Nike'si, yüksek hellenistik döneme tarihlenen diğer kadın heykelleri gibi khiton ve khimation ile betimlenirken, Alabanda heykelinin peplos ile gösterilmiş olması belki de geç hellenistik dönemde ortaya çıkan klasizm akımıyla açıklanabilir, ancak peplos giysisinin Nikelerde sıklıkla işlenen bir kıyafet olduğu da unutulmamalıdır. Vücudun belden yukarısı sola çevrilirken, alt kısmın, sol bacağın dizden bükülmek suretiyle sağa doğru yönlendirilmiş olması, vücutta geç Hellenistik döneme has bir yaylanma meydana getirmiştir (Res. 4). Heykelde görülen bu tür vücut betimlenişi, M.Ö. 2. yüzyılın ortalarından itibaren çok sık olarak karşımıza çıkan bir özelliktir.³ Bu özellik, Melos Aphroditesi Kleopatra, Kos ve Samos Musesi olarak bilinen heykeller üzerinde de görülebilir.⁴ Heykelin

³ Krahmer 1923-24: 142; Horn 1958: 64

⁴ Alscher 1957: 115, 165, 169, 214; Horn 1958: 63; 1972: 16,83, lev. 15 ve 18; Kleiner 1942: 163, 178, 219; Krahmer 1923-1924:142, 149, lev. 1; Linfert 1976: 79, 114, 170, 174, 273, lev. 32 ve 52; Pinkwart 1965: 108, 117

elbise kumaşı kimi yerlerde oldukça kalın işlenmişken, göğüsler ve özellikle bacaklar üstündeki kısmının oldukça ince ve vücuda yapışık ince bir zar görünümünde işlenmiş olması da yine geç hellenistik dönemde karşımıza çıkan bir özelliktir. Vücudun ince ve uzun olması, hareketlerin farklı noktalara yönlendirilişi, elbise kumaşının kimi yerde kalın kimi yerde ince işlenmesinden dolayı zıt bir görüntü yaratması, hellenistik dönemde zentrifugal olarak adlandırılan ve M.Ö. 150-100 yılları arasında yaygın olarak görülen stilin yansımalarıdır.⁵ Alabanda heykelinin kumaşında işlenen uçuşan kıvrımlar ve parmak uçlarıyla yere temas eden vücut, ünlü Samothrake Nike'sinin yere iniş anını hatırlatmaktadır. Samothrake Nike'si, farklı araştırmacılar tarafından M.Ö. 306 ile M.Ö. 31 yılları arasındaki geniş zaman dilimi içinde farklı tarihlere verilmiştir. Ancak bu tarihler içinde en çok kabul göreni M.Ö. 190 yılıdır. Bu tarihte Rhodoslular, Romalıların desteği ile Seleukoslara karşı yapılan bir deniz zaferinin galibi olmuşlardır. Bu tarihsel olay ışığında da heykelin bu zafere itafen yapılmış olabileceği fikri ileri sürülür. Bu fikre dayanak olarak mermer tipi, bir yazıt, seramik parçaları ve heykelin üslupsal özellikleri verilir.⁶ Ayrıca heykelde görülen stilin, Bergama Zeus Sunağındaki stille benzeştirilmesi yine Nike'nin sunakta olduğu gibi, yaklaşık olarak M.Ö. 2. yüzyılın başlarına tarihlendirilmesine neden olmaktadır.⁷ Samothrakhe Nike'si bizim heykelimiz için prototip olarak kabul edilecek olursa, bu heykel için genel olarak kabul gören M.Ö. ikinci yüzyıl başları başları Alabanda Nikesi için bir üst sınır oluşturur. Samothrake Nike'sinden daha erken tarihe verilen Nike heykelleri de mevcuttur, ancak bunların hiç birinde kumaş Samothrake Nike'sinde olduğu gibi hareketli ve canlı olarak işlenmemiştir. Alabanda heykelinde de bu canlılık etek uçlarının açılmasıyla ifade edilmeye çalışılmıştır. Ancak bu canlılık vurgulanmak istenirken, diğer yandan heykelin yapılmış olduğu dönemin genel sanat anlayışı da göz ardı edilmemiştir. Yüksek hellenistik dönemden olan Samothrake Nikesiyle heykelimiz karşılaştırıldığında, her iki dönem arasındaki belirgin stil farklılıkları da açıkça ortaya çıkar. Samotrake Nikesinde hakim olan canlılık, Alabanda heykelinde yerini daha durağan bir yapıya bırakmıştır ki bu da yüksek hellenistik dönemle geç hellenistik dönem arasındaki en büyük farklılıktır ve heykelimizin geç hellenistik dönemden olduğunu gösterir.

Side'den bulunmuş olan bir Nike heykeli parçası da heykelimizle yakın benzerlik içindedir⁸ ve heykelimizin tarihlendirilmesi konusunda bize ipuçları verebilir. Side örneği, peplosun göğüsler ve karın üzerinde oluşturduğu kıvrım yapısı Alabanda heykeli ile aynı özellikleri taşımaktadır. Ayrıca Side örneğinin peplosunun etek kısmındaki boru kesitli kıvrımlar benzer olarak Alabanda heykelinde de mevcuttur. Her iki heykel vücudun hareketiyle de birbirini andırır. Side örneği sol bacağın öne atılmış olduğu görülür. Aynı hareket Alabanda heykelinde de tam olarak izlenebilmektedir. Side heykelinin dayandığı örneğin, hellenistik devrin geç safhasına ait olduğu ortaya konmuştur.⁹ Hareket motifi, yukarıdan kemerle sıkılmış giysisi ve ince uzun yapısından dolayı bu tarih uygun görülmüştür. Aynı özellikler Alabanda örneğinde de görüldüğünden bizde Alabanda heykelinin bu safhadan olduğunu düşünmekteyiz. Benzer bir şekilde Sagalassos'ta Heroon olduğu düşünülen ¹⁰ bir yapıya ait frizlerde betimlenen dans eden kadın figürleri arasındaki

⁵ Krahmer 1923-24: 139; Linfert 1976: 5

⁶ Smith 1991.

⁷ Mark 1998: 157

⁸ İnan 1975: 167, LXXXVII.1. No. 128

⁹ İnan 1975: 167

¹⁰ Fleischer 1979: 283.

bir kadın tasviride ¹¹ heykelimizle karşılaştırılabilir. Kabartmadaki kadın figürünün uçuşan elbise kıvrımları, Alabanda heykelinde de izlenebilir. Kabartmada dikkat çeken vücuttaki dönme hareketi M.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısının belirleyici bir özelliğidir ve kabartmanın tarihinin geç hellenistik dönem olarak önerilmesinde de bu karakteristik stil özelliğinin payı büyüktür. Ayrıca figürlerin ince uzun oranları yine geç Hellenistik dönemi hatırlatır. M.Ö. 150-130 yılına tarihlenen bu kabartmadaki kadın figürüyle heykelimiz arasındaki benzerlikler, bizim heykelimizin de bu dönemlerden olması gerektiğini gösterir.

Heykel buluntu durumu itibariyle orijinal yerinde ele geçmediğinden, tiyatrodaki konuma sahip olduğunu cevaplamak oldukça zordur. Ancak heykelin, tiyatronun sahne binasının ön cephesini süsleyen bir eleman olduğu düşünülebilir. Bunun yanı sıra, heykel kentte bulunan başka bir yapıdan kireç yapılmak üzere buraya getirilmiş olabilir. Heykelin buluntu alanında in-situ olarak ele geçmemesinden dolayı, tarihlenmesine yardımcı başka arkeolojik veriler mevcut değildir. Aynı zamanda Alabanda kazılarının tamamlanmamış olmasından dolayı kentteki yontu sanatı hakkında net bir kronolojik düzenleme mümkün olmadığından, lokal bir tarihlendirme de olanaksızdır. Bu nedenlerle ana hatları ile incelemeye çalıştığımız ve bir Nike'yi tasvir ettiğini düşündüğümüz kadın heykeli hellenistik dönem heykel sanatının stil özellikleri ve karşılaştırma örnekleri göz önünde bulundurulduğunda M.Ö. İkinci yüzyılın ikinci yarısına tarihlenebilir. Alabanda'ya ait olduğu bilinen heykeltıraşlık eserleri; H. Edhem Bey'in 1905 yılında kentte yürüttüğü çalışmalarda ele geçen ve Apollon Isotimos Tapınağına ait olduğu düşünülen iki friz parçası ile 2003-2004 kazı sezonunda bu makalede konu edilen heykelle aynı alanda ele geçen iki erkek heykeline ait parçalar, bir kadın heykeline ait baş ve çok sayıda tanımlanması güç heykel fragmanları olarak sıralanabilir.¹²

Sonuç olarak, burada ele alınan heykel, Karya bölgesi sınırları içinde kalan bir yerleşim merkezinden ele geçmesinden dolayı önemlidir. Karya bölgesi heykeltıraşlık açısından özellikle hellenistik dönemde oldukça önemli bir bölgedir. Tralleis ekolünün bölgedeki varlığı bunun en açık kanıtıdır. Bu ekol birçok heykeltıraşlık eseri ve üzerlerindeki heykeltıraş isimleri ile temsil edilir. M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren Flaviuslar devri sonuna kadar etkin olan bu ekolün çok iyi nitelikte eserler verdiğini bilinmektedir.¹³ Bu çalışmada irdelenen heykeltıraşlık eseri ve buna benzer örnekler bölge heykeltıraşlık sanatının anlaşılmasında ve birbirleri ile karşılaştırılarak zaman içinde daha net bir kronolojinin oluşturulabilmesinde yardımcı olacaktır.

¹¹ Webb 1995: 129, fig.103.

¹² Halil Edhem Bey 1905: 16; 1906: 9-10, fig. 7.

¹³ Özgan 1982: 160.

Kaynakça

- Alscher, L. 1957. *Griechische Plastik IV*. Berlin: Dt. Verl. der Wissenschaft.
- Edhem Bey, H. 1905. "Fouilles d'Alabanda en Carie. Rapport Sommaire sur la Premiere Campagne." *Comptes-Rendus d'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, 443-459.
- _____. 1906. "Fouilles d'Alabanda. Rapport Sommaire sur la Seconde Campagne (1905)." *Comptes-Rendus d'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, 407-422.
- Fleischer, R. 1979. "Forschungen in Sagalassos 1972 und 1974." *Istanbuler Mitteilungen* 29: 273-307.
- Horn, R. 1958. *Stehende Weibliche Gewandstatuen in der Hellenistischen Plastik*. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung 2.
- Horn, R. 1972. *Hellenistische Bildwerke auf Samos*. Samos XII. Bonn: Rudolf Habelt.
- İnan, J. 1975. *Side'nin Roma Devri Heykeltraşlığı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kleiner, G. 1942. *Tanagrafiguren*. Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Band I, Berlin.
- Krahmer, G. 1923-1924. "Stilphasen der Hellenistischen Plastik." *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung* 38-39: 138-189.
- Linfert, A. 1976. *Kunstzentren Hellenistischer Zeit. Studien an Weiblichen Gewandfiguren*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- Lippold, G. 1950. *Die Griechische Plastik*. Handbuch der Archaeologie III.1. München.
- Mark, I.S. 1998. "The Victory of Samothrace." Regional Schools in Hellenistic Sculpture (Proceedings of an International Conference held at the American School of Classical Studies at Athens, March 15-17, 1996), Oxbow, 157-165.
- Özgan, R. 1982. *Yunan ve Roma Devri Tralleis heykeltraşlığı*. Yayınlanmamış Doçentlik Tezi.
- Pinkwart, D. 1965. Das Relief des Archelaos von Priene und die Musen des Philiskos. Kallmünz: Michael Lassleben Kallmünz Opf.
- Smith, R.R.R. 1991. *Hellenistic Sculpture: A Handbook*. London: Thames and Hudson.
- Şahin, M. 1998. "Myndos'tan ölü yemeği sahneli iki stel." *Adalya* 3: 97-110.
- Yener, E. 1997. "Aydın ili Çine ilçesi Kabataş Köyü Tepecik tümülüsü kurtarma kazısı 1996." 8. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 235-253.
- _____. 2001. "Alabanda antik kenti kazı temizlik ve çevre düzenleme çalışmaları 1999." 11. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 5-16.
- _____. 2002. "Alabanda antik kenti kazı temizlik ve çevre düzenleme çalışmaları." 12. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 179-190.
- Webb, P.A. 1995. *Hellenistic Architectural Sculpture*. Wisconsin: University of Wisconsin Press.

Res. 1

Res. 2

Res. 3

Res. 4

Alabanda Sikkelerinde Apollon Isothimos

Fatma Bağdatlı

Selçuk Üniversitesi
Konya

Önemli Karya kentlerinden biri olan Alabanda'da sikke basımıyla ilgili ilk bilgiler, M.Ö. 3. yüzyıl başlarına aittir. II. Philippos tipiyle bastığı altın strater serisi bilinmektedir. Ancak bununla ilgili kanıt ele geçmemiştir.¹ Arkeolojik anlamda ilk sikke basımı ise III. Antiokhos döneminde (M.Ö. 197-190/188) Antiokheia ismiyle başladığı bilinmektedir.² M.Ö. 170/167 yılından sonra yoğunluk kazanmasına rağmen M.Ö. 133'ten Augustus dönemine kadar süreklilik göstermediği görülmektedir.³ Augustus döneminden Severuslar dönemine kadar ise kesintiye uğramadan devam eder.⁴ Waggoner'in yaptığı ayrıntılı çalışma kent Hellenistik dönemde beş ayrı seri olarak sikke bastığını göstermiştir.⁵ İlk iki ve son iki seri ön yüzünde Apollon Isotimos başı⁶ ve arka yüzde Pegasus bulunan yerel tipte basımlar içerir.⁷ Sikkelerin ön yüzünde yer alan Apollon başı her iki seride de sola dönük şekilde ve başında defne çelengi ile betimlenmiştir. Arka yüzde yer alan Pegasus ise ilk seride sola doğru şaha kalkmış ve ikinci seride sağa doğru dönük bir şekilde betimlenmiştir. Birinci seriyi oluşturan bu sikkeler üzerinde Apollon Isotimos ve Pegasus dışında 12 magistrate ismi de belirlenmiştir.⁸ Ayrıca kentin adı da yukarıda belirtildiği gibi Antiokheia olarak görülür. İkinci seride ise Alabanda (ALABANDEWN) ismi okunur ve bu sikkeler, M.Ö. 190/188-185 tarihleri arasında basılır. İlk seride yer alan 7 magistrate ismi, ikinci seri sikkeler üzerinde monogram şeklinde ya da açıkça yazılmıştır. Bunlardan, birinci seriden ikinci seriye geçtiği net olarak izlenebilen magistrate ismi Isokrates'tir.⁹ Üçüncü seri arka yüzünde Pegasos betimlemesinin bulunduğu İskender tetradrahmilerinden oluşur (M.Ö. 185-170).¹⁰ Bu tipteki sikkelerin ön yüzünde sağa dönük şekilde başında Herakles'in aslan postu ile İskender Baş arka yüzünde ise tahta oturmuş elinde kartalı ile Zeus betimlenmiştir. Baskı yılları alpha'dan sigma'ya kadar olan altı harfle temsil edildiği anlaşılmıştır.¹¹ Bu harfler arka yüzde tahtın

¹ Morkholm 2000: 157. Halil Edhem Bey tarafından Dor tapınağında bulunmuş bir define, yine Edhem Bey tarafından M. Ö. 3. yüzyıla tarihlenmişlerdir. Bkz., Halil Edhem Bey 1906: 455.

² II. Antiokhos döneminde (M.Ö. 267-60) ismi Antiokheia olarak değiştirildikten sonra; ayrıca Morkholm 2000: 157.

³ Head 1897: xxvi; Waggoner 1989: 283.

⁴ Head 1897: xxx.

⁵ Waggoner 1989: 283-299.

⁶ Alabanda'da bulunan tapınağından da yola çıkarak, şehrin baş tanrısı olan Apollon Isotimos'un betimlendiği düşünülür.

⁷ SNG Karien, 2379-2387, lev. 74; Waggoner 1989: 283, lev. LXV.

⁸ Head 1897: xxx; Waggoner 1989: 283

⁹ Waggoner 1989: 283-84, lev. LXV, 2-3.

¹⁰ Waggoner 1989: 283, lev. LXV, 5-9.

¹¹ Waggoner 1989: 285.

altında gösterilmiştir. Kenti simgeleyen ve üç harften oluşan monogramlar da burada yer almaktadır. Ayrıca kent Zeus'un ayak ucunda küçük bir pegasos ile de temsil edilmekteydi. M.Ö. 185-167 tarihleri arasında Rhodos hakimiyetinde iken basılan sikkelerde arka yüzde Zeus'un öne uzattığı sağ eli altında ΘΙ kontrol harfleri görülür.¹² Dördüncü seriyi oluşturan sikkeler üzerinde yer alan betimlemelerde (M.Ö. 170-140) yerel tiplere dönülür. Bu sikkelerin ön yüzünde sağa dönük Apollon başı ve arka yüzünde sağa doğru şaha kalmış pegasos resmedilmiştir. Seriyi oluşturan sikkelerin basımı kendi içinde "alpha" ve "beta" harfleriyle kontrol edilmekteydi, M.Ö. 167 yılında "A" monogramı ve M.Ö. 166 yılında "B" monogramı kullanılmıştır. Bunlar 1. ve 2. yıl olarak kabul edilir. Bu yeni dönemde Alabanda Rhodos'tan özgürlüğünü almış, yukarıda da bahsedilmiş olduğu gibi Roma'dan asyle hakkı elde etmiştir (M.Ö. 167).¹³ Beşinci seri (M.Ö. 166-133) ise çelenkli tetradrahmillerden oluşur ve anlaşıldığı kadarıyla M.Ö. 100'e kadar sürmüştür. Seri içerisinde ön yüzdeki Apollon başı sağa dönüktür. Arka yüzünde çelenk içerisine yerleştirilmiş ve sağa doğru şaha kalkmış olarak betimlenen Pegasus görülür. Kentin ismi ΑΛΑΒΑΝΔΕΙΟΝ olarak çelengin formuna uydurulmuş ve Pegasus betiminin üzerine yerleştirilmiştir. Altta da bu seri içindeki basım yıllarını belirtmekte kullanılan harfler yer almaktadır.¹⁴

Helenistik Dönemin belirgin şekilde sınıflanabilen sikkeleri ile kıyaslandığında, Erken İmparatorluk dönemi sikkelerini tam olarak okunamayan yazıtları nedeniyle sınıflandırmak oldukça zordur. Ayrıca tipoloji olarak da zorluklar vardır.¹⁵ Buna örnek, bir yüzünde Antonius diğesinde Octavia,¹⁶ bir yüzünde Antonius ve diğeri yüzünde Kleopatra¹⁷ olan sikkelerdir. Ancak bunlar kesinlik taşımaz, çünkü belirgin korunmadıklarından söz konusu portrelerin kime ait olduğu tartışmalıdır. Julius-Claudiuslar Dönemi portreleri ise bunlara göre daha çok kesinlik taşır. Claudius, Britannicus, Nero ve Agrippina için basılan çok geniş bir sikke grubu vardır. Nero sikkeleri "sebastos" ünvanı ile kolaylıkla ayırt edilebilmektedir. Bu dönemin sonlarına ait sikkelerden bazıları üzerinde Apollon ayakta, giyimli bir tanrıça gibi ve elinde lyr ve defne tutar şekilde tanımlanmıştır.¹⁸ Julius-Cladiuslar Dönemi sikkelerinden bazıları da arka yüzde Alabanda'nın ikincil tanrısı Apollon Kissios ayakta ve çıplak olarak betimlenmiştir.¹⁹ Flaviuslar Dönemi ise iki Vespasian'a ait iki sikke ile bilinmektedir.²⁰ Bu sikkelerden birinin arka yüzünde Zeus diğesinde kişileştirilmiş Senato tahtta oturur şekilde betimlenmiştir. Marcus Aurelius ve özellikle Septimus Severus dönemlerinde basılan sikkelerde Apollon Kissios'un yanı sıra Athena'nın da betimlendiği dikkati çeker.²¹ Caracalla döneminde Apollon ve Artemis birlikte resmedilmiştir.²²

¹² Waggoner 1989: 288-299, lev. LXV, 5-7.

¹³ Waggoner 1989: 285-286, lev. LXV,10- LXVI,11-12; Kente Antiokheia adını Delphi Amphiktiyon Meclisi verir. Magie (1950: 130-31) Alabanda elçilerinin Jupiter'e adakta bulunduktan sonra tanrıça Roma'ya bir tapınak ve onuruna bir festival düzenlediklerini ve bunun sonucunda kentin Roma yönetimine girdiğinden bahseder.

¹⁴ Waggoner 1989: 286, lev. LXVI,15.

¹⁵ Roman Provincial Coinage 1992: 462, res.1992

¹⁶ Roman Provincial Coinage 1992: 2811

¹⁷ Roman Provincial Coinage 1992: 2809

¹⁸ SNG Karien, 2390, Taf. 74.

¹⁹ Claudius'tan itibaren görülmeye başlanır. Roman Provincial Coinage 1992: 463, Res. 2818,2820

²⁰ Roman Provincial Coinage 1998: 183, res.1202-1203.

²¹ SNG Karien, 2394, Taf. 74.

²² SNG Karien, Taf. 74, 2399-2400.

Sikkeler Üzerinde Görülen Apollon Isotimos

Alabanda'da 1904/1905 yıllarında Halil Edhem Bey başkanlığında yapılan kazılarda²³ gün ışığına çıkartılan tapınak kalıntılarının, Vitruvius²⁴ tarafından pseudo-dipteros tapınaklar için örnek gösterilen Apollon Isotimos Tapınağı olduğu, temenos içerisindeki stoa mekanlarından birine ait olduğu düşünülen, bir İon sütun tambur parçası üzerindeki yazıttan da anlaşılmaktadır.²⁵ Yazıtta, tapınağın Apollon Isotimos'a, tanrılaştırılmış Augustuslara ve halka adandığı belirtilmektedir.²⁶ Burada bulunan yapının antik yazarların da bahsettiği Apollon Isotimos Tapınağı olduğunu ispatlayan ele geçmiş tek delil bu yazıttır. İlk sikke basımından itibaren sikkeler üzerinde görülen ve adına bir tapınak yapılmasından da anlaşıldığı gibi, kentin baş tanrısı Apollon'dur ve Isotimos sıfatıyla tapınım görmektedir. Isotimos sözcüğü, Iso=eşit ve timos=zenginlik kelimelerinin birleşiminden oluşan Yunanca bir kelimedir,²⁷ "Zeus Khrysaoreus ile eşit saygınlıkta olan" anlamına geldiği düşünülmektedir.²⁸ Ancak yapılan araştırmalar Isotimos sıfatının Apollon'a ait olduğu konusunda bir kesinlik olmadığını göstermektedir.²⁹ Bu noktada Alabanda'nın, Seleukos hakimiyetine girene kadar yerel bir tanrısının olduğu ve Seleukos hakimiyetiyle birlikte kabul ettikleri Apollon ile kendi tanrılarını özdeşleştirdikleri ve bu nedenle eşit saygınlıkta ya da zenginlikte anlamına gelen "Isotimos" sıfatını bu Apollon için kullandıkları düşünülebilir. Karyalıların dindar oldukları bilindiğinden tanrılarını Apollon ile özdeşleştirmiş olmaları muhtemeldir.³⁰ Roma Çağı ile birlikte kentte İmparatorluk kültürü kurulmasıyla İmparator Augustus'a da tanrısallık kazandırmışlardır. Böylece tapınakla ilgili yazıttan anlaşılacağı üzere, Apollon Isotimos tapınağı imparatorluk kültüne de adanmıştır. Bu olay kentin Seleukoslar hakimiyetine girdikten sonra Apollon'u kabul etmesiyle aynı gerekçeyle yapıldığını düşündürmektedir.

Alabanda'da Apollon Isotimos'un yanı sıra, Zeus Khrysaoreus, Apollon Kissios ve Artemis, Athena ve Helios'un da kabul gören tanrılar oldukları anlaşılmaktadır.³¹ M.Ö. 197 yılında, Alabanda adının Antiokheia olarak değiştirilmesini³² izleyen dönemde Zeus ve

²³ Halil Edhem Bey 1905: 419. Tapınak kalıntıları 1999 ve 2000 yıllarında Aydın Müze Müdürlüğü adına, Müze Müdürü Emin Yener başkanlığında iki sezon çalışarak yeniden gün ışığına çıkartılmıştır. Bkz. Yener 2001: 5-16.

²⁴ Vitruvius, *de Architectura*, 3,2,6. Vitruv burada Magnesia Artemis Tapınağı ile Alabanda Apollon Tapınağını birlikte vermektedir. Ancak Vitruv'un kitabının, bazı çevirilerinde bu tapınağın Mimar Menesthes tarafından, bazı çevirilerinde ise Hermogenes'in Alabanda'lı olduğu anlaşılmaktadır. Genel kabul ise Alabanda Apollon Tapınağının mimar Menesthes tarafından yapıldığı şeklindedir.

²⁵ Halil Edhem Bey 1905: 419. Ayrıca bkz. RE, IX, 1914, 2233 ; Laubscher 1960: 36.

²⁶ Yazıtın orijinali için bkz., Halil Edhem Bey 1905: 419. Tam Çevirisi: Tanrı Augustuslara, Apollon Isotimos'a ve halka, Apelles'in oğlu, Quirinalı Tiberius Cladius Napes Apelles Napes'in oğlu Dionysos çelenk taşıyıcısı ve meşale taşıyıcısı (?) iken kendisi, oğlu Apelles ve erkek kardeşi Apelles Napes için adadı. Torunu Claudius Napes tamamladı ve diktirdi.

²⁷ RE, 1914, IX, 2233

²⁸ Laumonier 1958: 434-35

²⁹ RE, 1914, IX, 2233

³⁰ Laumonier 1958: 435; Laubscher 1960: 36-37.

³¹ Laumonier 1958: 436. Kent Helios kültürünün varlığını gösteren kanıt, Eski Çine'de Ahi İbrahim Türbesi duvarında bulunan yazıtın içeriğidir. Burada halk meclisi tarafından onurlandırılan Tanrıça Athena ve Augustus Caesar'ın baş rahibinin aynı zamanda Helios'un da rahipliğini yaptığından bahsetmektedir (Bağdatlı 2001: 5-6).

³² Head 1897: xxvi-xxvii.

Seleukosların tanrısı Apollon şehrin koruyucu tanrıları olarak görülürler.³³ Kentin isminin değişmesinden önce Alabanda'da tapınım gören tanrı Apollon ile sonraki dönemde görülen Apollon'un aynı olmadığı, bir başka deyişle aynı sıfatı taşımadığı ileri sürülmüştür.³⁴ Sikkeler üzerinde görülen Apollon tipinin Seleukos yönetimi altındaki batı Anadolu kentlerinde görülen tip olması ile açıklanabilir. İsmi değiştikten sonra Seleukosların tanrısı Apollonu benimsemiş ve onu sikkeleri üzerinde de kullanarak bağlılıklarını göstermişlerdir.

Apollon Isotimos'un betimlendiği Alabanda sikkeler. M.Ö. 2. yüzyıl başından Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar görülür.³⁵ Apollon Isotimos Hellenistik Dönemdeki sikkeler üzerinde bazen başında bir çelenk, uzun kıvrıkcık saçlı, saçları ensede toplanmış ve iki ya da üç kıvrıkcık bukle aşağı, omuzlarına doğru uzanır şekilde profilden betimlenmiştir (Res. 1).³⁶ Seleukos hakimiyetiyle birlikte Apollon tapımını benimsemiş olan Alabanda bu tanrı ile yerel tanrısını birleştirmiştir. Bu nedenle Hellenistik sikkeler üzerinde görülen Apollon'un, kentte Isotimos sıfatıyla tapım gören Apollon olduğu kabul edilmelidir. Çünkü M.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısında bu tanrı adına kentte bir tapınak inşa edilmiştir. Julius-Claudiuslar döneminden sonra ayakta, vücut cepheden, baş profilden, khiton ve himation giymiş, bir elinde bir lır ve diğer elinde defne dalı tutar şekilde betimlenmiştir.

Septimus Severus ve Caracalla Dönemindeki sikkelerde Apollon yeniden boydan betimlenir. Bu paralar üzerinde Apollon cepheden tasvir edilmiş, *khiton* ve *khlamys* giymiştir. Kollar dirsekten öne doğru bükülmüş, sağ elinde başını sağa çevirmiş bir kuş (kartal?)³⁷ taşımaktadır. Sol elinde bir defne dalı vardır. Solunda bir sunak üzerinde küçük bir kythara yer alır (Res. 2).³⁸ Bu paraların, kültü olan bir tanrıyı betimledikleri, üzerlerinde bulunan sunaktan anlaşılır. Laumonier'e göre, paralar üzerinde betimlenen bu Apollon olasılıkla Menesthes'in yaptığı tapınaktaki kült heykeli olmalıdır. Ona göre, Apollon Isotimos'un tapınaktan önce var olması pek mümkün gözükmemektedir, geçmişi daha eskiye giden bir tanrının Hellenistik dönemde yeni bir tapınak ve epitet alması oldukça güçtür.³⁹ Buna göre kült heykeli tapınak yapısıyla birlikte oluşmuştur. Bu da yerel tanrının yerine Yunan tanrısının geçtiğini gösterir.⁴⁰ Ancak Isotimos epitetinin nasıl ve ne zaman kullanılmaya başlandığını gösteren hiçbir kanıt yoktur. Yukarıda bahsedildiği gibi kentlin Seleukos yönetimine girdikten sonra sikke basmaya başlaması ve isminin Antiokhos'a ithafen "Antiokheia" olarak sikkeler üzerinde yer almasından yola çıkarak, Hellenistik dönem sikkeleri üzerinde yer alan Apollon'un Seleukos'ların tanrısı Apollon olması muhtemeldir. Isotimos sıfatı da tanrıyı kendi tanrılarıyla özdeşleştirmelerinden dolayı, sikke basımıyla birlikte ya da hemen sonra tanrıya eklenmiş olması muhtemeldir. Ancak Alabanda Apollon

³³ Laumenier 1958: 434.

³⁴ Laumenier 1958: 437-38.

³⁵ Laubscher 1960: 37. Sikkeler Edhem Bey tarafından Dor tapınağında bulunan ve yine Ethem Bey tarafından M.Ö. 3. yüzyıla tarihlenmişlerdir (Edhem Bey 1906: 455). Hellenistik devirdeki baskılarda Apollon'un başı yer almaktadır. Apollon Isotimos'un ayakta betimlenmesi Roma dönemi sikkelerinde görülür.

³⁶ Waggoner 1989: lev. LXV. 1.

³⁷ Laumonier (1958: 440) bu kuşun karga olduğunu ve Delphi Apollon kutsal alanında karganın tanrının habercisi olarak kabul edildiğinden bahseder.

³⁸ Laubscher 1960: 36-37; Laumonier 1958: 438-439; SNG Karien, 2394, lev. 74.

³⁹ Tapınağın temenosunda ve Ahi İbrahim Türbesinde ele geçen yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Isotimos tapınağı, Roma döneminde aynı zamanda "Tanrılaştırılmış Augustuslar" sıfatıyla Roma imparatorluk kültürüne de hizmet etmeye başlamıştı.

⁴⁰ Laumonier 1958: 437-39.

İsotimos tapınağına ait kült heykelinin betimlemesinin M.Ö. 1. yüzyıl sikkeleri üzerinde yer alıp almadığı bu döneme ait ele geçen sikke olmaması nedeniyle bilinmemektedir. Ancak Roma Dönemi sikkeleri üzerinde yer alan tanımlamadan yola çıkarak tanrının kült heykelinin varlığı kanıtlanabilmektedir.

Alabanda ile ilgili olarak gerek antik yazarların bahsettiği, gerek Halil Edhem Bey tarafından gün ışığına çıkarılan bulgular ve gerekse de son yıllarda yapılan arkeolojik kazı ve araştırmalarda elde edilen verilerden yola çıkarak, kentte bulunan tapınağın Apollon İsoimos'a adandığı ve yapımına M.Ö. 2. yüzyıl sonlarında başladığı anlaşılmaktadır.⁴¹ Tapınağın temenosundaki bir sütun tamburu üzerinde bulunan bir yazıtla da bu tespitler doğrulanmaktadır.

⁴¹ Bağdatlı 2001: 25-46.

Kaynakça

- Bağdatlı, F. 2001. *Alabanda Isotimos Tapınağı*. Adnan Menderes Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Edhem Bey, H. 1905. *Fouilles d'Alabanda en Carie. Rapport Sommaire sur la Premiere Campagne*. Comptes-Rendus d'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 443-459
- _____. 1906. *Fouilles d'Alabanda. Rapport Sommaire sur la Seconde Campagne (1905)*. Comptes-Rendus d'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 407-422.
- Head, B.von. 1897. *Catalogue of the Greek Coins of Caria, Cos, Rhodes*. London: British Museum.
- Laubscher, H.P. 1960. *Hellenistische Tempelkultbilder*. Baden.
- Laumonier, A. 1958. *Les Cultes Indigènes en Carie*. Paris: E. de Boccard.
- Magie, D. 1950. *Roman Rule in Asia Minor to the end of the Third Century after Christ*. Princeton: Princeton University Press.
- Morkholm, O. 2000. *Erken Helenistik Çağ Sikkeleri*. (Çev. O. Tekin) İstanbul: Homer Yayınevi.
- RE, 1914. "Isotimos." *Paulys Realencyclopädia der Classischen Altertumswissenschaft*, IX.
- Roman Provincial Coinage, Volume I, From the Death of Caesar to Death of Vitellus*. 1992. London: British Museum Press.
- Roman Provincial Coinage, Volume II. From Vespasian to Domitian*. 1999. London: British Museum Press.
- SNG Karien. *Sylloge Numorum Graecorum Deutschland*. Alabanda, 2334-2867, Berlin, 1962.
- Waggoner, N.M. 1989. "A new wrinkle in the Hellenistic Coinage of Antioch/Alabanda." *Kraay-Morkholm Essays*, G. Le Rider (derl.), 283-190.
- Yener, E. 2001. "Alabanda Antik Kenti Kazı Temizlik ve Çevre Düzenleme Çalışmaları 1999." 11. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu 2000, Denizli, 5-16.

*Res. 1. Helenistik Dönem Sikkeleri Üzerinde Görülen
Apollon Başı (Birinci Seriye Ait)*

*Res. 2. Roma Dönemi Sikkeleri üzerinde görülen Apollon
Isotimos Betimi (Septimus Severus Dönemi)*

Athena Nikephoros Betimli bir Hellenistik

Sikke Üzerine Gözlemler

Vedat Keleş

Atatürk Üniversitesi

Erzurum

Bu makaleye konu olan sikke bugün itibariyle üç örneği bulunan ve Kopenhag Müzesi'nde korunan ön yüzünde Gorgo başı, arka yüzünde ise Athena Nikephoros lejandı ile birlikte Athena'nın kült heykeli betimlenen tetradrahmidir (Res. 1-2).¹ Arkeolojik anlamda çok sık karşımıza çıkmayan bu sikkenin önemi bir hanedanlık sikkesi olmasına karşın ön yüzünde imparator portresi bulunmaması, daha da önemlisi arka yüzünde Hellenli tanrıça Athena'nın Anadolu tanrıçası Efes Artemis'i ve Kybele özellikleri ile birleştirilerek tasvir edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Hellenistik dönem hanedanlık sikkelerinin genel bir özelliği olarak sikkelerin ön yüzlerinde kral portreleri yer aldığı bilinmektedir. Ancak burada bu özellik ortadan kaldırılarak tamamen mitolojik bir konuya yer verilmesi dikkat çekicidir. Bunun nedeni Bergama'daki Athena kültü ve Athena onuruna yapılan "Nikephoria" şenliklerinde ve Bergama Krallarının siyasi düşüncelerinde gizli olmalıdır.

İçlerinde II. Eumenes'inde bulunduğu Hellenistik dönem Bergama kralları kenti ikinci bir Atina yapmak, Hellen dünyasının yeni kültür merkezi haline getirmek istediği bilinmektedir.² Bunun numizmatik anlamındaki kanıtı ise, Bergama'nın tedavüle çıkardığı ve Atina tetradrahmilerinin Anadolu'daki üstünlüğüne İskender sikkeleri ile birlikte son veren ve ayrıca convertible bir sikke olan kistophorlardır.³ Ayrıca Bergama'daki Athena tapınağının sanatsal düzenlemesi de Bergama krallarının bu niyetini çok net bir şekilde kanıtlamaktadır.⁴ Bergama kralı I. Attalos'un M.Ö. 3. yüzyıl son çeyreğinde Galatlara karşı kazandığı büyük zaferden sonra Athena bundan böyle artık tipik bir Bergama lakabı olan Athena Nikephoros sıfatına sahip olmuştur.⁵ Kentin önünde M.Ö. 220 civarında kendisi için yeni bir tapınak Nikephorion yapılmıştır. II. Eumenes'in yukarı kentteki Athena tapınağına bir propylon yaptırdığı ve burada vakfeden kişi olarak isminin geçtiği bilinmektedir. Buradaki yazıtta Athena'dan Nikephoroion diye söz edilmektedir.⁶ II. Eumenes döneminde de Agonlarla⁷ süslenmiş olan ve Athena onuruna yapılan Nikephoria adlı dini festivaller

¹ Morkholm 1991: no. 615.

² Radt 2002: 158.

³ Seltman 1955: 239, lev. LVII, 7; Tekin 1994: 108-110, lev. XXVII, no. 288-296; Howgego 1995: no. 60.

⁴ Radt 2002: 158

⁵ Radt 2002: 158.

⁶ Hamann 1958: 773, res. 818; Radt 2002: 158.

⁷ Agon: Sitelerin ulusal bayramlarında dini törenlerde yapılan edebiyat, müzik ve spor yarışmaları. Bunların en iyi bilinenleri arasında Olympia, Nemea, Pythia ve Isthmia oyunlarıdır. Agonlarda kazananlara önceleri zeytin dalı ve defne çelengi verilirken daha sonraları para da ödül olarak verilmiştir. Tulay 2001: 12.

vardı ve buradaki yarışmalar Delphi ve Olympia'daki oyunlarla eş tutuluyordu.⁸ II. Eumenes'in M.Ö. 182'de bu oyunları tesis ettiği bilinmektedir. Bütün bu bilgileri birleştirdiğimizde sikkenin ön yüzünde neden imparator portresi yerine Gorgo başının kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. II. Eumenes bu sikkeyi M.Ö. 182'de tesis ettiği Nikephoria şenlikleri dolayısıyla bir anı sikkesi olarak bastırıldığı ileri sürülebilir.

Sikkenin ön yüzüne oranla daha ilginç olan arka yüz ikonografisine gelince: Burada Athena, Artemis özellikleri ile karışık olarak bir kült heykeli şeklinde tasvir edilmiştir. Bilindiği üzere Athena Hellenli bir tanrıça olarak bilinmektedir. Ancak burada Hellenli vasıflarının yanında başındaki şapkası ve Anadolu'nun bereket tanrıçası Artemis ve Kybele'de olduğu gibi çok göğüslü sembolize edilmesinin nedeni nedir? Sikkenin arka yüzündeki Athena başında yüksek bir polos, sol elinde Nike, sağ elinde zeytin dalı, sol tarafında ayaklarına yaslanan kalkanı ve göğüs kısmında Efes Artemis'i gibi çok göğüslü tasvir edilmiştir. Burada kalkanı, Nikesi ve zeytin dalı tanrıçanın Hellenli özelliklerini, başındaki basamaklı yüksek polos ve göğsü ise, Anadolu'nun ana tanrıçasının özelliklerine sahiptir. Sikkede lejand olarak ATHNAΣ NIKHΦOPOY ifadesi bulunmaktadır. Athena bu sikkede olduğu gibi başında kule şeklinde bir polos ve çok göğüslü olarak betimlenmemiştir.

Bergama'da bir Athena kültürünün varlığı gerek tapınağı ve altarı, gerekse II. Eumenes'e ait bu tetradrachme de görüldüğü gibi kült heykelinin varlığıyla bilinmektedir. Bunun yanında Bergama'da biri Aspendon (Yund Dağı) dağı üzerindeki Mamurt Kale diğeri ise, Kapıkaya'da olmak üzere iki tane Kybele tapınım merkezinin varlığı bilinmektedir.⁹ Bu iki tapınım alanından Mamurt kaledeki Kybele kutsal alanı daha ilk Bergama kralı Philetrairos zamanında onun tarafından M.Ö. 3. yüzyılda kurulmuştu. Buda kendisine Bergama içinde bir ya da birkaç tapınak adandığı söylenen tanrıçaya verilen büyük değeri ortaya koymaktadır. Sikkede Athena'nın başında bulunan kule şeklindeki tahta Efes Artemisi'nin ve Kybele'nin kent kurucu ve koruyucu özelliğini sembolize etmektedir. Her iki tanrıça'da Soteira (kurtarıcı) ünvanlarına sahiptir. Athena Nikephoroia şenliklerinde müzik ve dansa önemli bir yer tutmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında hem Athena, hem de Artemis'in müziğin tanrıcaları olmaları da ortak yönleri olarak dikkati çekmektedir.¹⁰

Hellenli bir tanrıça olan Athena'nın Anadolu'da ana tanrıça geleneğinde işlenmesi pek rastlanan bir olgu değildir ve burada daha önce de ifade ettiğimiz gibi Hellen tanrıçası olarak bilinen Athena'nın Anadolu ana tanrıça geleneğinde işlenmesi oldukça şaşırtıcıdır. II. Eumenes sikkesinde görülen bu özellik Anadolu bir Athena yaratma düşüncesinin önemli bir delili olarak değerlendirilebilir. Ancak ele geçen bazı buluntular bu yaklaşımın yeniden değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. George Bean tarafından Letoon'da görülen bir taş yontunun özünü ana tanrıça kültüründen aldığını ve bunun bir Hellen yaratısı olmadığı söylenmektedir.¹¹ Buna kanıt olarak da Likya'lının Hellen tanrıçası sayılan ve adı Atina kenti ile özdeş Athena'nın adını bile oradan uyarlamadığını ve Athena'ya Maliya adını verdiği ifade edilmektedir. Maliya ismi de olasılıkla Hitit kökenli eski bir "Anadolu tanrıçası" olarak yorumlanmaktaydı.¹²

A. Villing sikkeler üzerinde ve yazılı kaynakların içeriğinde belirtilen bir Troia ve Erythrai Athenası resmini Hellen Athena'sından çok farklı çizmiştir. Ergane tiplmesiyle

⁸ Radt 2002: 241.

⁹ Vermaseren 1977: 118-125; Radt 2002: 241.

¹⁰ Çelgin 1986: 36.

¹¹ Işık 1999: 32.

¹² Childs 1981: 70; Bryce 1967: 81; Işık 1999: 32.

bilinen ve Homer'in Iliada destanından tanıdığımız Palladion'a dek erken dönemlere inme olasılığı bulunan bu resim,¹³ xoanon gövdesi, başında polos'u omzuna dayalı mızrağı ve elinde iğ ve kirmanıyla özgündür. Bu şekliyle heykel Ağaç gövdesi ve yüksek tanrısal başlığıyla Efes Artemis'i ne benzemektedir. Başındaki şapka olasılıkla elimizdeki II. Eumenes sikkesindeki Athena'nın başındaki yüksek polosla benzerdir. Benzer bir şekilde, Eski Foça'da bir Athena kenti olarak tanınmaktadır. Arkaik tapınak, limana kadar uzanan kaya burnunun üzerine temellenmiştir. Hemen altındaki kaya duvarına oyulmuş mihraplar ve önündeki kaya düzlüğünde yer alan sunu çukurları Ana tanrıça kültünü ifade etmektedir.¹⁴ Bir başka önemli tanrıça olan Afrodite'nin de Anadolu ana tanrıçası geleneğinde işlendiğini gösteren örnekler bulunmaktadır.¹⁵ Bütün bunlar bize Anadolulu bir Athena'nın yaratılmış olabileceğini düşündürmektedir. Sikke üzerinde görülen Ana tanrıça özelliklerine sahip Athena yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu düşüncenin somut ve belkide şimdiye kadar bulunmuş en iyi kanıtlarından biri olarak görülebilir. Athena kültürünün özellikle bir çok Batı Anadolu yerleşiminde var olması bir sürpriz değildir. Örneğin Troia, Assos, Phocaea (Eski Foça), Smyrna, Ertyhrai ve Milet gibi bir çok Batı Anadolu yerleşiminde en erken olarak Arkaik dönemden beri bilinmektedir. Athena kültürünün batı Anadolu'da yaygın bir biçimde var olması daha çok Ion ve Aeol göçleri ile açıklansa bile yerel Anadolu bağlantıları konusunda bir takım sorunlar vardır (örneğin tanrıça Athena'nın Troia savaşları sırasında Anadolu'luların bir tanrısı olması ve Troia Cassandra'nın burada Athena tapınağı rahibesi olması gibi).

Sonuç olarak Bergama Kralı II. Eumenes'e ait bu tetradrahmi üzerindeki Athena gerek bir Bergama yaratısı olan "Nikephorion" sıfatı, gerekse "Ana tanrıça" özellikleriyle yoğun olarak işlenmesi, Anadolulu Athena yaratma düşüncesinin somut bir delili olarak görülebilir. Bunun yanında II. Eumenes'e ait bu tetradrahmi Nikephoria şenlikleri ve Bergama'nın Hellen dünyasında propagandasını yapma amacına da yöneliktir. Bu da Bergama'yı ikinci bir Atina yapmak isteyen Hellenistik Bergama krallarının siyasi düşüncelerine son derece uygun düşmektedir.

¹³ Akurgal 1983: 100; Işık 1999: 32.

¹⁴ Işık 1999: 3.

¹⁵ Işık 1999: 26.

Kaynakça

- Akurgal, E. 1993. *Eski İzmir I.Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Childs, W.A.P. 1981. "Lycian relations with Persians and Greeks in the fifth and fourth centuries re-examined." *Anatolian Studies* 31: 55-80.
- Çelgin, G. 1986. *Eski Yunan Dini ve Arkeolojisinde Artemis*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Hamann, R. 1958. *Geschichte der Kunst*. Munchen: Droemer.
- Howgego, C. J. 1995. *Ancient History from Coins*. New York: Routledge.
- Işık, F. 1999. *Doğa Ana Kubaba. Tanrıçaların Ege'de Buluşması*. Antalya: Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü Yayını.
- Mørkholm, O. 1991. *Early Hellenistic Coinage: from the accession of Alexander to the Peace of Apamea*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Radt, W. 2002. *Pergamon. Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*. İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları.
- Seltman, C. 1955. *Greek Coins*. NorthHampton: John Dickens and Co. Ltd.
- Tekin, O. 1994. *Grek ve Roma Sikkeleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Tülay, A.S. 2001. *Genel Numizmatik Sözlüğü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Vermaseren, M.J. 1977. *Corpus Cultus Cybelae Attidissque*. Leiden: E. J. Brill.
- Williams, H. 1977. "An Athena Parthenos from Cilicia." *Anatolian Studies* 28: 105-110.

Res. 1. Ön yüzü

Res. 2. Arka yüzü

Amisos'dan bir Grup Hellenistik Sikke

Ali Yalçın Tavukçu

*Atatürk Üniversitesi
Erzurum*

Bu çalışma antik Amisos kentine ait olan halen Samsun arkeoloji müzesinde bulunan bir grup ilgi çekici Helenistik dönem sikkesi üzerine yoğunlaşır.¹ Antik Amisos kenti Karadeniz'in (Pontos Euxeinos) güney sahilinde, Orta Karadeniz bölgesinde, Halys Nehrinin (Kızılırmak) denize döküldüğü yerin yaklaşık 60 km. doğusunda kurulmuştur.² Coğrafik anlamda Kapadokya bölgesinin Karadenize bağlayan bir kara yolunun çıkış noktasında yer alan konumu ile Amisos antik kenti bölge içinde önemli bir yere sahip olmuştur.³ Bu özelliğinden dolayı Anadolu hinterlandının Karadeniz'e çıkışı sağlayan noktada hizmet veren limanları kentin refah düzeyini belirlediği düşünülebilir. Amisos'un kuruluşunda, M.Ö. 7. yüzyıl sonlarında Phokaia, Atina ve Milet'lilerin Karadeniz kıyılarında birçok koloni kurmaları ile ilişki kurulur.⁴ Antik kaynakların da doğruladığı Hellen yayılımı sonrasında, kenti Milet'lilerin M.Ö. 670'lerde kolonize ettiği kabul edilir.⁵ M.Ö. 6. yüzyılda Perslerin denetimine giren yöre, M.Ö. 5. yüzyılın ortalarında Atinalıların eline geçmiş ve adı Peiraeus olarak değiştirilmiştir. Amisos'un M.Ö. 4. yüzyılının başında ise Kapadokya satrapı Datames tarafından alındığı ve yeniden iskân edildiği ileri sürülür.⁶ İskender'in Granikos (Biga Çayı) yakınında Persleri yenmesiyle, Paphlagonialılar İskender'e boyun eğdiklerini bildirirler. Böylece Kızılırmak (Halys) Nehrinin batısındaki tüm topraklar Büyük İskender'in kontrolüne girmesiyle birlikte kente bağımsızlık verilir ve Amisos ismi tekrar kullanılmaya başlanır.⁷ M.Ö. 3. yüzyılda Pontus Krallığı'na bağlanan Amisos, özellikle VI. Mithridates Eupator tarafından kentte önemli inşaa faaliyetleri gerçekleşir. M.Ö. 1. yüzyıl ortalarında Roma'nın Pontus Polemoniacus bölgesinin sınırları içinde yer alır. M.Ö. 48 ve 47 yıllarında Amisos II. Pharnakes'in eline geçmesine rağmen Caesar kente özgürlüğünü geri verir.

Bu kültürel gelişim süresince antik Amisos kentinin özellikle Hellenistik Dönem süresince önemli gelişmelere sahip olduğu görülmektedir. Helenistik dönemde Paphlagonia Bölgesi'nin önemli kentlerinden biri olan Amisos'ta basılan sikkelerde, ön yüzlerinde genelde tanrı ve tanrıça betimleri, arka yüzlerinde ise, farklı betimler ve kentin adı AMISQY yazısı yer alır. Örneğin burada incelenen sikkelerde daha çok Aegis/Nike (kat.no 1-2)), Perseus/Gorgo (kat.no. 3-4), Dionysos/Cista (kat.no. 5-6), Ares/Kılıç (kat.no. 7-13), Athena/Perseus (kat.no. 14-15), Zeus/Kartal (kat.no. 16-17), Dionysos/Thrysos (kat.no. 18), Artemis/Üç ayaklı kazan (kat.no. 19) ve Perseus/Dioskur şapkası be bereket boynuzu (kat.no.

¹ Bu çalışmaya gösterdiği yardımlarından dolayı V. Keleş, Z. Aydın Tavukçu, H. Metin ve H. Altun'a teşekkür ederim.

² Hind 197: 42-46; Keleş 2003: 1, Tablo 1.

³ Cumont ve Cumont 1906: 111; Anderson et al. 1910: 1-25.

⁴ Keleş 2003: 8.

⁵ Keleş 2003: 9, dipnot 93-99.

⁶ Atasoy 1997: 73.

⁷ Atasoy 1997: 75.

20) betimleri karşımıza çıkmaktadır. Burada incelenen değişik türde Hellenistik sikkelerin ağırlıklı olarak VI. Mithridates Eupator (M.Ö. 120-63) dönemine ait olması bu dönemde Amisos antik kentinde çok farklı sikkelerin basıldığı savını doğrulamaktadır.⁸ VI. Mithridates Eupator'un güçlü bir Pontus krallığı yaratmak için komşu Hellenik krallıklara ve Romalılara karşı başarılı kampanyalar düzenlendiği bilinmektedir. Bu bölgeye artan ilgiden fayda sağlamak için Mithridates Eupator'un krallığının ekonomik sistemine Kardeniz'in kuzey kıyılarındaki dahil etmeye çalıştığı bilinmektedir. Amisos'da bu dönemde basılan sikkelerin Karedeniz'in kuzey kıyı kentlerinde bu dönemde ele geçmesi bunu açıkça göstermektedir. Amisos sikkeleri bu bakımdan bu dönemde gözlemlenen ekonomik gelişmenin en önemli göstergelerinden biridir.

Katalog

1. Samsun Müzesi, Env. No: 1-1821 / 92; AE; Çapı 21.8 mm.

Ön yüzünde ortasında Gorgo başı olan Aegis; arka yüzünde sol omzunda defne dalı olan kanatlı uzun giysili Nike, [A]MİΣOY.

Karşılaştırma: BMC, 19, 69-71, pl. IV. 2; SNG von Aulock, taf. 2, no. 65; Tekin 1994: 126, lev. 35, no 402.

2. Samsun Müzesi, Env. No: 7-37 / 84; AE; Çapı 21 mm.

Ön yüzünde ortasında Gorgo başı olan Aegis; arka yüzünde sol omzunda defne dalı olan kanatlı uzun giysili Nike, [A]MİΣOY.

Karşılaştırma: BMC, 19, 69-71, pl. IV. 2; SNG von Aulock, taf. 2, no. 65; Ireland 2000: 21, no. 669.

3. Samsun Müzesi, Env. No: 3-8 / 96; AE; Çapı 24 mm.

Ön yüzünde sağa bakan genç Perseus başı; arka yüzünde otlayan Pegasus, AMI-ΣOY.
VI. Mithridates Eupator Dönemi.

Karşılaştırma: BMC, 18, 61; SNG von Aulock, taf. 2, no. 62; Ireland 2000: 27, no. 1200.

4. Samsun Müzesi, Env. No: 3-10 / 96; AE; Çapı 23.3 mm.

Ön yüzünde sağa bakan Perseus başı; arka yüzünde otlayan Pegasus, AMIΣOY.
VI. Mithridates Eupator Dönemi.

Karşılaştırma: BMC, 18, 61; SNG von Aulock, taf. 2, no. 62; Ireland, 2000: 27, no. 1199.

5. Samsun Müzesi, Env. No: 2-34 / 88; AE; Çapı 21 mm.

Ön yüzünde sağa bakan Genç Dionysos başı; arka yüzünde Cista Mystica içinde panter postu ve thyrsos, AMI-ΣOY.

Karşılaştırma: BMC, 17, 51-52; SNG von Aulock, taf. 62, no. 59; Tekin 1994: 125, lev. 34, no. 396.

6. Samsun Müzesi, Env. No: 3-8 / 85; AE; Çapı 21 mm.

Ön yüzünde sağa bakan Genç Dionysos başı; arka yüzünde Cista Mystica içinde panter postu ve thyrsos, AMIΣOY.

Karşılaştırma: BMC, 18, 53, pl. III. 8; Tekin 1994: 125, lev. 34, no. 397.

⁸ Imhoof-Blumer 1912; De Callatay 1997 ve 2005; Saprykin 2004.

7. Samsun Müzesi, Env. No: 2- 8 / 96; AE; Çapı 19.5 mm.

Ön yüzünde sağa dönük Miğferli Ares başı; arka yüzünde kını içinde kılıç, AMİΣOY.

VI. Mithridates Eupator Dönemi.

Karşılaştırma: BMC, 16, 43; SNG von Aulock, taf. 2, no. 64; Tekin 1994: 123, lev. 33, no. 379.

8. Samsun Müzesi, Env. No: 1-194; AE; Çapı 20.2 mm.

Ön yüzünde sağa dönük Miğferli Ares başı; arka yüzünde kını içinde kılıç, AMİΣO[Y].

Karşılaştırma: BMC, 17, 50; SNG von Aulock, taf. 2, no. 64; Plant 1979: no. 2568.

9. Samsun Müzesi, Env. No: 2-9 / 96; AE; Çapı 19 mm.

Ön yüzünde sağa dönük Miğferli Ares başı; arka yüzünde kını içinde kılıç, AMİΣO[Y] .

VI. Mithridates Eupator Dönemi.

Karşılaştırma: BMC, 17, 40-42; SNG von Aulock, taf. 2, no. 64; Tekin 1994, 127, Lev. 35, no. 379.

10. Samsun Müzesi, Env. No: 2- 20 / 88; AE; Çapı 22.5 mm.

Ön yüzünde sağa dönük Miğferli Ares başı; arka yüzünde kını içinde kılıç, AMİΣOY.

Karşılaştırma: BMC, 17, 40-42; SNG von Aulock, taf. 2, no. 64; Tekin 1994: 123, lev. 38, no. 396.

11. Samsun Müzesi, Env. No: 1-196 / 96; AE; Çapı 19.9 mm.

Ön yüzünde sağa dönük Miğferli Ares başı; arka yüzünde kını içinde kılıç, AMİΣOY.

VI. Mithridates Eupator Dönemi

Karşılaştırma: BMC, 17, 50; SNG von Aulock, taf. 2, no. 64; Tekin 1994: 127, lev. 35, no 411.

12. Samsun Müzesi, Env. No: 1-195 / 96; AE; Çapı 19.5 mm.

Ön yüzünde sağa dönük Miğferli Ares başı; arka yüzünde kını içinde kılıç, AMİΣOY.

VI. Mithridates Dönemi

Karşılaştırma: BMC, 17, 48; SNG von Aulock, taf. 2, no. 64; Ireland 2000: 28, no. 1250.

13. Samsun Müzesi, Env. No: 2-1 / 02; AE; Çapı 27 mm.

Ön yüzünde sağa dönük Miğferli Ares başı; arka yüzünde kını içinde kılıç, AMİΣOY.

Karşılaştırma: BMC, 20, 50-51, pl. IV. 4-5; SNG von Aulock, taf. 2, no. 58; Ireland 2000: 17, no. 350.

14. Samsun Müzesi, Env. No:1- 95 / 92; AE; Çapı 31 mm.

Ön yüzünde sağa dönük miğferli Pallas Athena başı; arka yüzünde ayakta cepheden betimlenmiş Perseus, sağ elinde harpe, sol elinde Gorgo başı, AMİΣOY.

VI. Mithridates Eupator Dönemi.

Karşılaştırma: BMC, 16, 30-35, pl. III. 3; SNG von Aulock, taf. 2, no. 63; Tekin 1994: 127, lev. 35, no. 408.

15. Samsun Müzesi, Env. No: 1-99 / 92; AE; Çapı 31 mm.

Ön yüzünde sağa dönük miğferli Pallas Athena başı; arka yüzünde ayakta cepheden betimlenmiş Perseus, sağ elinde harpe, sol elinde Gorgo başı, AMİΣOY.

VI. Mithridates Eupator Dönemi.

Karşılaştırma: BMC, 16, 30-35, pl. III. 3; SNG von Aulock, taf. 2, no. 63; Tekin 1994: 127, Lev. 35, no. 408.

16. Samsun Müzesi, Env. No: 1-113 / 92; AE; Çapı 30 mm.

Ön yüzünde sağa dönük defne çelenkli, sakallı Zeus başı; arka yüzünde kartal kanatları açık yarım cepheden, ayağı altında yıldırım demeti, AMİΣOY.

VI. Mithridates Eupator Dönemi.

Karşılaştırma: BMC, 15, 22-29, pl. III.1; SNG von Aulock, taf. 2, no. 55-56; Ireland 2000: 18, no. 367.

17. Samsun Müzesi, Env. No: 1-110 / 92; AE; Çapı 26 mm.

Ön yüzünde sağa dönük defne çelenkli, sakallı Zeus başı; arka yüzünde kartal kanatları açık yarım cepheden, ayağı altında yıldırım demeti, AMİΣOY.

VI. Mithridates Dönemi.

Karşılaştırma: BMC, 15, 22-29, pl. III.1; SNG von Aulock, taf. 2, no. 55-56; Tekin 1994: 125, Lev. XXXIV, no. 395.

18. Samsun Müzesi, Env. No: 7-15 / 84; AE; Çapı 18 mm.

Ön yüzünde başı sağa dönük genç Dionysos başı sağa; arka yüzünde Thrysos'a asılı pelerin ve miğfer, AMİΣOY.

Karşılaştırma: BMC, 18, 58, pl. VII.10; SNG von Aulock, taf. 2, no. 61; Ireland 2000: 125, no. 1033.

19. Samsun Müzesi, Env. No: 5-1 / 87; AE; Çapı 19 mm.

Ön yüzünde sağa dönük Artemis başı; arka yüzünde üçayaklı kazan, AMİΣOY.

VI. Mithridates Eupator Dönemi.

Karşılaştırma: BMC, 16, 32-33, pl. III. 2; SNG von Aulock, taf. 3, no. 67; Ireland 2000: 18, no. 354.

20. Samsun Müzesi, Env. No: 7-14 /84; AE; Çapı 18 mm.

Ön yüzünde sağa dönük Perseus başı; arka yüzünde iki Dioskur şapkası ortasında bereket boynuzu.

Karşılaştırma: BMC, 19, 65, pl. III. 13; Tekin, 1994, 127, lev. XXXV, no. 413.

Kaynakça

- Anderson, J. G. C. F. Cumon, H. Grégoire. 1910. *Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et de l'Arménie*. *Studia Pontica* III, Bruxelles.
- Atasoy, S. 1997. *Amisos. Karadeniz Kıyısında Antik Bir Kent*. Samsun.
- Cumont, F. ve E. Cumont. 1906. *Voyage d'exploration archeologique dans le Pont et la Petite Armenie*. *Studia Pontica* II, Brussel.
- De Callatay, F. 1997. *L'Histoire des Guerres Mithridatiques Vue Par les Monnaiesi*. *Numismatica Lovaniensia* 18, Publications D'Histoire de L'Art et D'Archeologie de L'Universite Catholique de Louvain XCVIII, Louvain-La-Neuve.
- _____. 2005. "Coins and Archaeology: the (Mis)use of Mithradatic Coins for Chronological Purposes in the Bosporan Area." *Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400-100 B.C.* V. F. Stolba ve L. Hannestad (derl.), Aarhus: Aarhus University Press.
- Hind, J. 1971. *Greek Colonization in the Black Sea Area in the Archaic an Classical Period*. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Imhoof-Blumer, F. 1912. "Die Kupferprägung des mithradatischen Reiches und andere Münzen des Pontus und Paphlagoniens." *NZ* 5: 169-192.
- Ireland, S. 2000. *Greek, Roman and Byzantine Coins in the Museum at Amasya*. Royal Numismatic Society Special Publications 33.
- Keleş, V. 2003. *Sinop Gümüş Sikkeleri*. Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Plant, R. 1979. *Greek Coins Types and their Identification*. London: Spink.
- Saprykin, S. 2004. "Unification of Pontus: Bronze Coins of Mithridates Eupator as Evidence on Commercial Relations in the Euxine." *The Black Sea in Antiquity: Regional and Interregional Economic Exchanges*, 27-29 maj, Sandbjerg.
- Sylloge Numorum Graecorum, Deutschland, SNG von Aulock*. 1957.
- Tekin, O. 1994. *Grek ve Roma Sikkeleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Wroth, W. 1889. *British Museum Catalogue, Catalogue of Greek Coins Pontus, Paphlagonia, Bithynia and the Kingdom of Bosphorus*. Bologna: A. Forni.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

Res. 1. Amisos sikkeleri (Kat.no. 1-10)

11

12

13

14

15

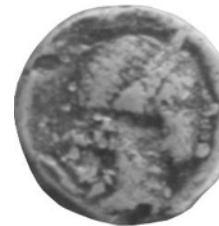
16

17

18

19

20

Res. 2. Amisos sikkeleri (Kat.no. 11-20)

M.Ö. 2. yüzyıl Hellenistik Heykeltıraşlığında

Bergama ve Rodos Bağlantısı

Aslı Saraçoğlu

Adnan Menderes Üniversitesi

Aydın

Büyük İskender'in Anadolu'ya yaptığı Hellen dünyası ile Anadolu sanatını birbiri ile kaynaştıran bu seferler, siyasi yapıdaki pek çok değişiklik yanında, sanatsal yönden de yeni bir dönemin habercisidir. Özellikle M.Ö. 2. yüzyılda heykeltıraşlık alanında dönemine damgasını vuran nitelikte eserler vermesiyle dikkati çeken ve Hellen sanatının en önde gelen temsilcilerinden biri olan Bergama, başta İskenderiye, Rodos ve Efes olmak üzere, heykeltıraşlık alanında, önemli pek çok merkezle sürdürdüğü sanatsal birliktelikle dönem boyunca Batı Anadolu'da bir lider görevi üstlenir. Hellenistik döneme damgasını vuran bu heykeltıraşlık okulları varlıklarını neredeyse Roma dönemine kadar devam ettirirler. Bununla birlikte Hellenistik çağda, Klasik çağa göre daha kozmopolit bir sanat anlayışı karşımıza çıkmakta ve kültürler arası alışverişler daha yoğun hale gelmektedir. Daha öncesinde Pers egemenliği altında siyasi açıdan ezilen ve M.Ö. 3. yüzyıl ortalarından önce sanatsal açıdan üstünlük gösteremeyen Batı Anadolu, Bergama krallığının Galatlara karşı kazandığı zafer sonrasında içlerinde Galatlar Anıtı'nın da yer aldığı çok sayıda eserin yapımına ön ayak olmuştur. Bu zaferin anısına Bergama ve Atina Akropolü'ne dikilen ve Büyük ve Küçük Galatlar Anıtı olarak bilinen bu eserler¹ krallığın gücünün bir göstergesi olmalarının yanı sıra, Bergama'nın M.Ö. 3. yüzyıl ortalarındaki heykeltıraşlık geleneklerini de yansıtmaktadır. Aeolya ve İonya'da egemen olan Bergama Kralları gerçek Hellen uygarlığının temsilcileri ve koruyucuları olmuşlar, yaptırdıkları eserlerle de Atina'daki Perikles dönemini, kendi vatanlarında yaşatmak istemişlerdir. Dolayısıyla da bu eserler, Batı Anadolu'da Bergama Krallığının kazandığı siyasi otoritenin ve heykeltıraşlık sanatına yaptığı liderliğin en güzel göstergesi olarak değerlendirilebilirler. Bergama'nın I. Attalos ile birlikte gücünü iyice hissettirmesiyle başlayan bu süreçte ise, heykeltıraşlık alanında önemli atılımlar yapılmıştır. Sadece kralların güçlerini göstermek ve zaferlerde elde ettikleri başarılarını kutlayıp ölümsüz kılmak amacıyla yaptırdığı bu tip grup heykelleri değil, Hellenistik dönem başlangıcıyla birlikte çeşitli sosyal gruplar, yerel liderler ve önemli kamu görevlileri için yapılan diğer heykeller de Bergama'da ve komşusu diğer merkezlerde heykeltıraşlık alanında ciddi bir canlanmaya neden olmuştur.

M.Ö. 3. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'nun diğer merkezlerinde olduğu gibi, Bergama'da da gerçek anlamda bir heykeltıraşlık okulundan bahsedilememektedir. Ancak aynı yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Bergama'da ilk heykeltıraşlık okulu ortaya çıkar. Ayrıca M.Ö. 3. yüzyıl Bergama'sında barok stil dönemin tüm eserlerinde izlenmemekte, daha çok kendini kahramanlar ya da krallar için adanan grup heykellerinde göstermektedir. Üzerinde hem tarihi hem de mitolojik kahramanları işlendiği döneminin en nitelikli eserleri arasında

¹ Collignon 1897: 500; Magie 1950

yer alan bu grup heykellerini yapan sanatçıların isimlerinin de bilinmesi heykeltıraşlık açısından önemlidir. Antik kaynaklardan ve Bergama'da ele geçen yazıtlı kaidelerden öğrendiğimiz kadarıyla kentte çalışan sanatçı ekibi olarak en çok Epigonos, Phyromakhos ve Antigonos'un isimleri geçmekle birlikte. Atinalı Nikeratos ve Stratonikos'da ilave edilmektedir.² Özellikle de Attalosların M.Ö. 3. yüzyılda yaptırdığı önemli eserlerde ve heykel kaidelerinde Atina'dan gelen Phyromakhos ve Nikeratos'un imzaları bulunmaktadır. Ayrıca Atina'dan gelen Phyromakhos'un kentteki Asklepios kutsal alanı için bir kült heykeli yaptırdığı bilinmektedir.³ Bergama sikkeleri üzerinde görülen bu kült heykeli, Attika kült heykelleri ile yakın benzerlik içindedir. Aynı şekilde Roma döneminde yapılan kopyasında da görülebileceği gibi, Asklepios'un başı, Bergama okulunun ve onunla özdeşleşen barok stilin başlangıç evresini göstermektedir.⁴ Atinalı Nikeratos'un da Attaloslar sülalesi için çalıştığı ve aynı zamanda Delos'da bulunan bir heykel kaidesinde sanatçının imzasının olduğu bilinmektedir.⁵ Bu da Attalosların, Ptolemaiosların tersine, sanatta eski geleneklerine bağlı kalmak yerine, anıtsal binaların ve heykellerin yapımında özellikle Attika'dan getirdikleri sanatçıları kullandıklarını ve böylece Klasik çağ Atina'sının mirasına sahip çıkmak istediklerini göstermektedir işaret etmektedir.

Büyük Galatlar Anıtı'nın orta parçasını oluşturan M.Ö. 3. yüzyıla tarihlenen ünlü Ludovisi grubunda, beklenmedik yenilgi sonrasında düşmanına boyun eğmektense kendini ve karısını öldürmeyi yeğleyen Galat liderinin kendinde ve karısında kahramansal bir anlatım bulunmakla birlikte, gerçek anlamda baroktan söz edilemez. Galatların saçlarında ve yüzlerinde kendini gösteren gerçekçi ifade ve vücutlarının işlenişindeki doğal anatomik görünüm, eserlerin büyük bir usta ekibi tarafından yapıldığını gösterir. Özellikle sağ omzuna bıçağını batırarak intihar eden Galatlının yarısından akan kan gerçeği tüm çıplaklığı ile yansıtmaktadır. Saçların işlenişinde görülen ışık gölge kontrastının tersine, yüzün pürüzsüz yapısı oldukça etkili bir ifade yaratmaktadır. Bununla birlikte Galatlar anıtında kendini gösteren özellikler M.Ö. 2. yüzyılda Bergama sanatıyla özdeşleştirilen ve Hellenistik döneme damgasını vuran barok anlayışı tam olarak yansıtmamakta ve daha çok Bergama Zeus Sunağı'nda karşımıza çıkan etkileyici barok görüntünün bir ön evresi olarak kabul edilmektedir.

M.Ö. 3. yüzyılda yapılmış Bergama heykellerinin bazılarında ortak özelliklerin belirlenebilmesi bizim açımızdan önemlidir. Gerçekten de M.Ö. 3. yüzyılda Bergama'da Praksiteles ve Skopas okullarının devamı olmak üzere iki tip heykel grubuyla karşılaşılabilir. Örneğin, Büyük ve Küçük Galatlar grubunda olduğu gibi, saçların vahşi biçimde yukarı kalkması, kaşların gür ve yukarı kalkık verilmesi, genişlemiş burun delikleri, kemikli şişkin yanak yapısı, dudakların kalın ve açık görüntüsü Bergama'nın, Skopas ekolünün batı Anadolu'daki bir temsilcisi olduğunu gösterir.⁶ Yüzdeki bu görünüm yanında, göğüs kafesi çoğunlukla şişkin ve kemikli, bel ise tersine içe doğru çekik ve incedir. M.Ö. 3. yüzyıl sonu ile ikinci yüzyıl başları arası bir döneme tarihlenen uyuyan Satyr heykeli de (Barberini Faun), Bergama okulunun barok eğilimini göstermesi açısından önemlidir. Özellikle saçın ve uyurken bile dikkati çeken vücut hatlarının abartılı yapısı, damarların şişkin görüntüsü oldukça etkileyicidir. İlk Bergama okulunun geleneklerini yansıtan diğer bir grup da, bir

² Plinius, *Historia Naturalis* XXXIII. 80, 84, 88.

³ Polybios, *Historia* XXXII, 25; Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, XXXI, Fr. 35.

⁴ Deubner 1938: 7, fig. 1; Bieber 1961, 107 dn. 7, fig. 423.

⁵ Bieber 1961; fig. 671; Stewart 1990: fig. 422.

⁶ Stewart 1990: fig. 689-691.

İskitli tarafından canlı olarak derisi yüzülmeye hazırlanan Apollon'a karşı gelmiş Marsyas'ın heykelidir.⁷ Tüm bu sahneler M.Ö. 3. yüzyılda Bergamalı heykeltıraşların daha çok kendilerine konu olarak cezalandırma sahnelerini işleyen kompozisyonları seçtiklerini göstermektedir.

Tüm bu barok heykellerin yanında, M.Ö. 3. yüzyılın ilk yarısında Bergama'da Yaşlı Kephisodotos ve oğlu Praksiteles ekolünün geleneğini yansıtan, barok görünümünden uzak heykeller de yapılmıştır. Örneğin Bergama'dan ele geçen ünlü Hermaphroditos heykeli,⁸ bedeninin alımlılığı, teninin pürüzsüzlüğü ve vücut konturlarının işlenişi ile daha çok Praksiteles ekolünün Batı Anadolu'daki güzel bir yansıması olarak karşımıza çıkar. Aynı zamanda yüzde kendini gösteren dingin ifade, M.Ö. 4. yüzyılda Praksiteles ile özdeşleşen etosu hatırlatır. Ayrıca Rodos ve Bergama'dan ele geçen Hermaphroditos heykelleri arasında da yadsınamaz bir benzerlik vardır. Bu benzerliğin en güzel örneği ise şimdi İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Bergama heykeli ile, Rodos'da ele geçen Hermaphroditos'dur.⁹

Ege denizindeki adaların en doğusunda yer alan, siyasi ve kültürel geçmişi ile zengin bir mirasın temsilcisi olan Rodos Adası, Karya kentlerinin yanı sıra Bergama ile de sanatsal açıdan benzerlik taşır. Rodos'un M.Ö. 4. yüzyılda büyümesi yavaş olmakla birlikte, özellikle Demetrios Poliorketes'e karşı savunmada gösterdiği başarı ve aynı zamanda deniz ticaretinde büyük kolaylık sağlayan mükemmel limanı, kısa zamanda büyük ün kazanmasına neden olmuştur. Gerçekten de Anadolu'nun güneybatı kıyısında yer alan Knidos ve özellikle de Rodos, Atina'ya gemiler dolusu şarap göndermesiyle ünlenmiştir. Zenginliğin doğal bir sonucu olarak, sanatta da büyük bir ilerleme kaydedilmiş ve Rodoslu sanatçılar hem kendi vatanlarında, hem de komşu merkezlerde büyük ün kazanarak çok önemli eserlere imza atmıştır.

Özellikle Hellenistik çağda Bergama ile özdeşleştirilen barok görüntünün, Samothrake Nikesi ¹⁰ gibi Rodos heykeltraşlığında da karşımıza çıkması, sanatsal akımların ve siyasi birlikteliklerin doğal bir sonucu olmalıdır. Ünlü Nike'nin sağ bacağına kuvvetlice öne atarken, tersine sol bacağına belirgin biçimde geriye çeken görüntüsü, ayrıca üst gövdede kendini gösteren farklı yöne dönüşler, özellikle Hellenistik dönemde Bergama sanatında görmeye alışık olduğumuz biçimde gövdedeki burkulma hareketini destekler niteliktedir. Ayrıca elbise kıvrımlarında tüm canlılığı ile izlenen geriye doğru havalanma hareketi, heykelin öne doğru atılma hareketini desteklemekte ve barok ifadeyi canlandırmaktadır. Bu ünlü heykel M.Ö. 306 yılından Aktium savaşına kadar uzanan uzun bir zaman dilimi içersine tarihlenmekle birlikte, genel olarak Rodos donanmasının Romanın desteğiyle, Suriye ve Makedonyalıları yenilgiye uğratması anısına Rodoslu Pythokritos tarafından M.Ö. 2. yüzyıl başlarında yapıldığı kabul edilmektedir.¹¹ Heykelin tarihlenmesindeki farklı görüşler, barok betimleme modasında, Rhodos'un Bergamaya öncülük edip etmediğini belirlememizi engelse de, sanatsal bir etkileşimin varlığına dikkati çekmektedir.

Yine Rodos heykeltraşlığının en önde gelen örneklerinden biri olan güneş tanrısı Helios başında (Res. 1) ¹² boyunun sertçe yana çevrilmesi, iri gözlerin bir noktaya sabitlenmesi,

⁷ Stewart 1990: fig. 683-684.

⁸ Dickins 1972: 5, fig. 1; Smith 1991, fig. 187.

⁹ Mendel 1914: 368, No. 624; Saraçoğlu 2004: 653; Bieber 1961: 125, fig. 492.

¹⁰ Richter 1970: 64, fig. 95; Stewart 1990, fig. 729-731.

¹¹ Benndorf 1880: 52, lev. LXIV, fig. 25-42; Stewart 1990: 215.

¹² Smith 2002: fig. 303.

dudakların aralanması ve genel yapıda dikkati çeken heroik ifade, Bergama ile özdeşleşen barok ifadeye benzerlik gösterir. Rhodos'da Samothrake Nikesi ve Helios başı ile kendini gösteren barok görüntü, Rhodoslu heykeltıraşlar Athanadoros, Hagesandros ve Polydoros tarafından çalışılan ve iki büyük yılanın saldırısına uğrayan baba ile oğullarını betimleyen Laokoon'la en yüksek seviyesine ulaşır ve Bergama ile Rodos sanatını birbirine yaklaştırır.¹³ Ancak bu grubun tarihlenmesinde farklı görüşler bulunmaktadır. Bu grubun tarihlenmesi ile ilgili görüşler daha çok M.Ö. ikinci yüzyılın ilk yarısı ile, M.Ö. 1. yüzyıl ortaları ve sonrasında yoğunlaşmaktadır. Bunlardan ilk görüşü savunanlar grubun barok stiline ve Bergama Zeus Sunağı üzerindeki figürlerle benzerliğine, ikinci görüşü savunanlar ise Rodos'ta bu heykeltıraşların isimlerine en çok bu tarihler arasında rastlanıldığına işaret etmektedir.¹⁴ Plinius Laokoon grubunu yapan heykeltıraşlardan bahsetmekle birlikte, çalıştıkları dönem hakkında bilgi vermez.¹⁵ Ayrıca Rodos'taki heykel altlıklarında Hagesandros, Athanadoros ile Polydoros'un isimleri, M.Ö. 3. yüzyıldan, M.Ö. 1. yüzyıla kadar sıkça karşımıza çıkar. Bununla birlikte, Hagesandros ve Athanadoros'un imzaları, Rodos'ta özellikle M.Ö. 1. yüzyılda sıkça görülmektedir.¹⁶ Özellikle ele geçen bir yazıtta Athanadoros ve Hagesandros adlı iki kardeşin M.Ö. 22 ve 21'de Athena Lindia'nın rahipleri olarak kabul edildiğinden bahsedilmesi bu ünlü iki heykeltıraşın M.Ö. 1. yüzyılda çalıştıklarının yaygın biçimde kabul gömesine neden olmuştur.¹⁷

Bu eserin tarihlenmesinde bize en büyük yardımı İtalya'da Sperlonga'da ortaya çıkarılan ve M.Ö. 1. yüzyılın sonlarına tarihlenen özellikle Polyphemos'un kör edilmesini betimleyen heykel grubu yapar.¹⁸ Laokoon'a ve Bergama'nın barok heykellerine benzerliği ile dikkat çeken bu gruptan Plinius da bahsetmekte ve yine Hagesandros, Athanadoros ve Polydoros'un isimlerini vermektedir.¹⁹ Sperlonga grubu üzerinde yer alan "Rodoslular Hagesandros'un oğlu Athanadoros, Paionios'un oğlu Hagesandros ve Polydoros'un oğlu Polydoros yaptı" şeklindeki ifade bu üç heykeltıraşın babalarının farklı kişiler olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla da Laokoon grubunu yapan heykeltıraşlar ile Sperlonga grubunu yapan heykeltıraşların aynı kişiler olup olmadığını belirlemeyi güçleştirmektedir.²⁰ Yapılan karşılaştırmalar ve Hagesandros ile Athanadoros'un imzalarının Rodos'ta özellikle M.Ö. 1. yüzyıl ortaları ve sonrasında sıkça görülmesi, bu üç ünlü heykeltıraşın büyük olasılıkla, bu tarihlerde yaşadıklarını ve Hellenistik dönemin ünlü heykellerini kopya ettiklerini göstermektedir. Gerçekten de Rodoslular bu ünlü sanatçıların elinden çıkan duyguların ve acının abartılı anlatımı, vücut kaslarının ve organlarının detaylı işleniş, son derece hareketli etkin görüntü, Hellenistik dönemde Bergama ile ünlenen barok görüntü ile şaşırtıcı biçimde benzemektedir.

Her ne kadar tarihi konusunda tartışmalar olsa da, orijinali Hellenistik döneme giden ve Rodoslular ünlü heykeltıraşlar tarafından kopya edilen bu grup heykellerinde, figürlerin vücutlarındaki burkulma ve bükülmeler, acının yüze yansıyan gerçekçi ifadeleri, özellikle Bergama Sunağı'nın frizleri üzerindeki figürlerle benzer.²¹ Bununla birlikte frizde

¹³ Amelung 1903-1908: 181, No. 74; Pollitt 1990: 114; Stewart 1990: fig. 742-743.

¹⁴ Richter 1970: 237 dn. 48.

¹⁵ Plinius, *Historia Naturalis* XXXVI 37.

¹⁶ Richter 1951: 67.

¹⁷ Richter 1970: 237 dn. 50.

¹⁸ Stewart 1990: fig. 732-733.

¹⁹ Plinius, *Historia Naturalis* XXXVI 33-34.

²⁰ Richter 1970: 237, dn. 53.

²¹ Richter 1970: 237.

betimlenen tanrıların yüzlerinde, devlerinkinin tersine daha sakin ve hareketlerinde daha az şiddetli bir görünüm dikkati çekmektedir. Tanrılara karşı gelen devlerin yüzlerindeki ifade ise acıyı ve şiddeti tüm çıplaklığı ile yansıtmaktadır. Çıplak ve bazen kanatlı biçimde betimlenen devler, barok yapının tüm özelliklerini taşımaktadır. Özellikle de bir Rodos eseri olan Laokoon'un yüzünde görülen acı ifadesi, Bergama Zeus Sunağı'nın²² doğu frizi üzerindeki Athena'ya karşı gelen devin acı dolu yüz ifadesi ile çok benzer (Res. 2).²³ Büyük altardaki tanrılar devler savaşının betimlemeyen bu sahnede Athena'ya karşı gelen kanatlı gigant Alkyoneus'un yüzü, aynı Laokoon'da olduğu gibi acının en abartılı ve şiddetli görünümünü yansıtır. Athena'nın saçlarından kavramasıyla yukarı doğru kalkan baş, kuvvetlice yana döndürülen boyun, acı ve korkuyla bir noktaya dikilmiş gözler ve aralanmış dudaklar bu benzerliğin en çarpıcı yönleridir. Ayrıca Laokoon'da olduğu gibi o da Athena'nın yılanın saldırısına uğramış ve vücudu kavranmıştır. Aynı şekilde vücutta da dikkati çeken abartılı ve güçlü işlenmiş kas ve organlar, Laokoon grubunu yapan Rodoslu meslektaşıyla stil açısından ne denli benzeştiklerini gösterir. Bergama'da Asklepion'a giden yolda ele geçen ve Marsyas ya da Kentaur Kheiron'u betimlediği düşünülen baş da bizim için önemlidir (Res. 3).²⁴ Bu başın en yakın benzeri, Rodoslu heykeltıraşlar tarafından yapılan Laokoon ve Polyphemos'un portreleridir. Her üç eserde de özellikle saç, yüz ifadesi ve ayrıntılarda kendini gösteren benzerlik bu iki merkezin sanatsal alışverişini tüm açıklığıyla yansıtmaktadır.

Ancak bu iki merkez arasındaki benzerlikler bizim için çok da şaşırtıcı değildir. Özellikle M.Ö. 2. yüzyılın birinci yarısında, Rodos ve Bergama arasındaki bağlantı, kültür ve sanatta da birlikteliği beraberinde getirmiştir.²⁵ Bu iki önemli merkezin siyasi yönden birleşmesinin arkasındaki en önemli neden, Makedonyalı V. Philippos'un, Ege adaları, Karya bölgesinin kıyı kesimi ve içlerinde Bergama'nın da bulunduğu Batı Anadolu üzerinde bir protektorluk kurma isteğidir.²⁶ M.Ö. 205 yılında bu isteğini hayata geçirmek isteyen V. Philippos'a karşı, Rodos ve Bergama donanmaları zorunlu olarak birleşmek zorunda kalmıştır.²⁷ M.Ö. 201 yılında Ege'ye giren Makedonya donanması, Khios Adası açığında Rodos ve Bergama ile karşılaşmış,²⁸ ancak uzun uğraşlardan sonra, Roma'nın da desteğiyle bu büyük tehlikeye karşı koyabilmişlerdir. M.Ö. 197 yılıyla birlikte Bergama Krallığı, Batı Anadolu'da gerçek bir hakimiyetin temelini atarken, Rodos, Karya ve Likya bölgelerinde söz sahibi olmuştur. İşte bu tarih sonrası sanatsal açıdan da alışverişin yoğun olarak gözlemlendiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle M.Ö. 2. yüzyılda Bergama'da duygusal ve estetik anlayıştan uzaklaşan barok görünümlü heykeller, farklı merkezlerden gelen sanatçılar tarafından, aynı elden çıkmışçasına hünerli biçimde yapılmıştır.²⁹ Örneğin Rodos'un önde gelen heykeltıraşlarından biri olan Menekrates'in Bergama Zeus Sunağında çalıştığı bilinmektedir. Bergama Sunağının kaidesi üzerinde yer alan "Rhodoslu Menekrates'in oğlu, Menekrates" şeklindeki yazıt, bunu kanıtlamaktadır. Ayrıca Rhodoslu Menekrates'in Bergama Altarı'nın hem mimarı, hem de baş heykeltıraşı olduğu düşünülmektedir.³⁰

²² Bieber 1961: 113.

²³ Smith 2002: 112, fig. 196.1.

²⁴ Stewart 1990: fig. 683-684.

²⁵ Bieber 1961: 133.

²⁶ Magie 2001: 27.

²⁷ Casson 2002 : 100.

²⁸ Polybios, *Historia* XVI. 1.

²⁹ Fränkel 1897: No. 70-84, 55; Özgan 1982: 2

³⁰ Bieber 1961: 114

Tüm bu bilgiler, Rodos'un çok ünlü heykeltıraşlar yetiştirdiğini göstermekle birlikte, Rodos'ta, Bergama'daki gibi büyük grup heykellerine pek fazla rastlanılmamaktadır. Hellenistik dönemde Bergama'nın diğer pek çok merkezden sıyrılarak, heykeltıraşlık alanında bir lider görünümü üstlenmesi ve barok görüntünün özellikle Bergama ile özdeşleşmesi, bu bölgenin politik yapısı ve çok büyük komisyonları bir arada çalıştırabilme üstünlüğünü sağlayan ekonomik ve siyasi gücü ile bağlantılı olmalıdır. Gerçekten de II. Eumenes (M.Ö. 197-159) döneminde yapılan ve barok sanat anlayışının en güzel örneklerinden biri kabul edilen Büyük friz, Apameia barışının ardından (M.Ö. 188), Bergama'nın kazandığı siyasi otoritenin gücünü yansıtmakta ve Bergama heykeltıraşlığı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Apameia barışıyla, Anadolu'daki Seleukos egemenliğine son verilmiş ve Roma'nın da desteğiyle Bergama Krallığı, Bithynia sınırından, Büyük Menderes Irmağı'na kadar genişlemiştir.³¹ Ancak Roma tarafından II. Eumenes'in gücü sınırlı tutabilmek için, Rodos'a da geniş bir toprak parçası verilmiştir.

I. Attalos gibi, II. Eumenes de, Anadolu'daki Hellenleri korumakla kalmayıp, krallığını sanat, bilim ve edebiyatta yükseltmiş, kenti sanatsal açıdan da kalkındırmak ve bu alanda liderliğe yükseltmek için ünlü heykeltıraşları farklı merkezlerden getirtmiştir.³² Örneğin Rodoslu sanatçıların etkisi, özellikle kendini barok ifadenin kaybolmaya başladığı, kentin efsanevi kurucusu Herakles oğlu Telephos'un öyküsünün anlatıldığı küçük frizde hissettirmektedir. Burada çalışan heykeltıraşların mesleklerini uygulamada gösterdikleri hüner, kendini özellikle daha önceleri görmeye pek alışık olmadığımız kabartma ve figür derinliğinin ifadesinde gösterir. Bir mitolojik konunun betimlendiği alanın arkasında yer alan zemin, perspektif görüntünün tüm yeniliklerini yansıtmaktadır.³³ Daha önceleri Anadolu'da özellikle de Nereid'ler, Trysa ve Mousoleion gibi büyük mezar anıtlarında, figürsel anlatımın arkasında bu tip dekoratif amaçlı arka zemine yer verilmekle birlikte, Telephos frizinde özellikle figürlerin de iç içe geçmesiyle perspektif derinlik daha çarpıcı hale gelmiştir.

Telephos frizi ile yaklaşık aynı tarihe verilen ve Rodos okulunun çalışması olan bir mezar kabartmasında,³⁴ benzeri derinlik uygulamasını görmek mümkündür. Damatrios tarafından yapılan, Simylinos'un oğlu, Hieronymos'u betimleyen bu kabartmada, Telephos frizinde gördüğümüz³⁵ derinlik anlayışını bulmak mümkündür. Özellikle de ayakta duran ya da oturan figürlerin zeminle bağlantısı ve perspektif görüntüsü M.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısındaki Bergama-Rodos eserleri arasındaki benzerliğe işaret eder.

Sadece Bergama Zeus Sunağı gibi büyük anıtlarda değil, küçük heykeltıraşlık eserlerinin yapımında da ustaların çıraklarıyla birlikte gezdikleri özellikle de; Bergama, Atina, Rodos ve sonraları Roma gibi iyi iş imkanları olduğuna ve ünlerini yayabileceklerine inandıkları merkezlere gittikleri, dolayısıyla da, bölgeler arası sanatsal alış veriş kesintisiz devam ettirdikleri bilinmektedir.³⁶ Bununla birlikte merkezler arasında benzerlikler yanında, doğallıkla farklılıklar da bulunmaktadır. M.Ö. 3. yüzyıl başlarında Bergama sanatı daha çok Praksiteles ekolünün geleneğini yansıtırken, Rodos özellikle erkek tiplerinin oluşumunda

³¹ Polybios, *Historia* XXI 22, 15; Livius XXXVII 54, 12; Magie 2001: 40

³² Dickins 1971: 13

³³ Pontremoli-Collignon 1900: 90

³⁴ Fraser 1977: 34, fig. 97

³⁵ Bieber 1961: fig. 477-478.

³⁶ Dickins 1971: 12; Özgan 1982: 2.

Lysippos ekolünün geleneğine bağlı kalmıştır. Örneğin Rodos sanatının en ünlü heykellerinden biri olan, Rodosluların koruyucu tanrıları Helios'un dev bronz heykeli, Lysippos'un ve Sikyon okulunun bir öğrencisi olan Lindos'lu Khares tarafından yapılmıştır.³⁷ Lysippos ekolünün ayırt edici özelliği olan anatomik ayrıntıların verilmesindeki hüner, Rodos atlet heykellerinin pek çoğunda karşımıza çıkar.³⁸ Bergama, İonya ve Bithynia gibi merkezlerde ise Lysippos ekolü fazla etkili olmamıştır.

Aynı zamanda M.Ö. 2. yüzyılda Bergama sanatı tekli heykelde, Rodos, çevresindeki adalar ve İskenderiye heykellerine göre daha fazla barokluk içerir. Bu tipteki heykellerde özellikle kasların güçlü yapısı, güçlü hareket, ışık gölgenin yarattığı kontrast ve hareketlilik, elbise pilelerindeki toplanmalar, ağır ve topar halinde göğüsten sarkan diagonal kıvrımlar, düz alanlarda yüzeyi canlandıran küçük kıvrımlar dikkat çekicidir. Örneğin Bergama'nın ünlü Tragedia heykelinde kendini gösteren kıvrımlardaki dönme ve şişkinlikler, ana kıvrım demetlerinin küçük kıvrımlarla kesilmesi ve kalçanın yana atılmasıyla gövdede görülen sallanma hareketi, barok yapının en güzel yansımalarıdır.³⁹ Rodos ve çevresindeki Adalar ile, İskenderiye ise keskin hatlardan uzak, yumuşak, etkileyici abartı ve gösterişten uzak gerçeğe daha yakın görünümdeki heykelleri işlemeyi tercih etmiştir. Ayrıca M.Ö. 2. yüzyılda özellikle kadın tiplerinde şeffaf, vücut hatlarını gösteren kumaş yapısı Rodos ve Adalarda yoğun karşımıza çıkmakla birlikte,⁴⁰ Bergama'da pek rağbet görmemiştir. Yine de Telephos frizinde, Büyük Sunaktan farklı olarak giysilerde dikkati çeken vücut hatlarını gösteren kumaş yapısı, frizle yaklaşık aynı tarihe verilen Rhodoslu Philiskos'un Museleri ile benzeşmektedir.⁴¹ Ayrıca heykel yapımında kullanılan malzeme yönünden de bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bergamalı heykeltraşlar yöreye özgü mermeri büyük bir hünerle işleyerek barok sanatın en güzel örneklerini vermişlerdir. Mermer üretimi ve ticareti yönünden önemli bir konuma sahip olan Anadolu, bu yöndeki zenginliğini pek çok açıdan değerlendirmeyi bilmiştir. Özellikle de mermer ocakları yönünden zengin bir bölge olan Batı ve Kuzeybatı Anadolu, bu yöndeki üstünlüğünü mimari ve özellikle de heykeltraşlık alanında kullanarak diğer pek çok merkezden daha üstün bir duruma gelmiştir. Dolayısıyla da Batı Anadolu mermer malzemeye ulaşma yönünden, Rodos adasının tersine zorluk çekmemiştir. Bununla birlikte Rodoslu heykeltraşlar, mermer ocaklarının azlığı ve mermerin düşük kalitesi nedeniyle ağırlığı çoğunlukla bronz malzemeye vermek zorunda kalmışlardır. Özellikle Lindos yakınlarındaki Lartos dağından getirilen yöreye özgü düşük kalitedeki mavi-gri renkli iri kristalli bir mermer dışında Rodoslu heykeltraşlar, Kyklad adasından ithal ettikleri beyaz renkli parlak mermeri çok sınırlı olarak kullanabilmişlerdir. Rodosluların büyük parçaların yapımından artan ya da kırıldığı için kullanılamayan küçük mermer blokları, küçük boyutlu dekoratif heykellerin yapımında kullandıkları bilinmektedir. Bergama'da da Rodos'taki gibi küçük boyutlu heykellerin yapımı bilinmekle birlikte, bunlar Rodos örneklerine göre daha niteliklidir.⁴²

Sonuç olarak heykeltraşların sanatsal faaliyetlerini devam ettirmelerinde siyasi ve politik etkileri de göz ardı etmek doğallıkla olası değildir. Örneğin I. Attalos ve II. Eumenes döneminde heykeltralık alanında en parlak çağını yaşayan Bergama, II. Attalos (M.Ö. 159-

³⁷ Plinius, *Historia Naturalis* XXXIV 41; Dickins 1972, 39; Clayton-Price 1998: 122.

³⁸ Dickins 1972: 42.

³⁹ Horn 1931: 51, lev. 18, No. 2; Bieber 1961: fig. 473.

⁴⁰ Saraçoğlu 2004: 652.

⁴¹ Pinkwart 1965: 91.

⁴² Merker 1973: 6, dn. 12.

138) döneminde siyasi açıdan daha çok Roma'nın etkisi altında kalmıştır. M.Ö. 138'de krallığın başına geçen III. Attalos'la birlikte ise siyasi yönden yeni bir döneme girilmiştir. Büyükbabası ve babasının tersine siyasi ve idari konulardan çok kendini tarım, zooloji, botanik ve tıp gibi konulara veren III. Attalos,⁴³ arkasından gelen bir mirasçı olmadığından M.Ö. 133'de vasiyeti ile Bergama Krallığı'nı Roma'ya bırakarak kendinden sonraki kargaşa ve karmaşa ortamını engellemek istemiştir.⁴⁴ Gönülsüz biçimde Roma hakimiyeti altına giren Bergama halkı, bu durumdan kurtulabilmek için II. Eumenes'in gayri meşru oğlu Aristonikos'u kral ilan edip, üç yıl boyunca bu zor durumdan kurtulmak istemişlerse de, çabaları sonuçsuz kalmıştır. Bu başkaldırının bedelini ağır ödeyen ve Roma tarafından vali gönderilmeyip, özgürlükleri kısıtlanarak cezalandırılan Bergama, doğallıkla M.Ö. 133 sonrasında sanatsal liderliğini yitirmiş, daha çok bir eyalet kente dönüşmüştür. Bergamalı sanatçıların büyük bir çoğunluğu başta Aphrodisias olmak üzere, Karya kentlerine kaymış ve özellikle de mermer ocakları gibi malzemenin de yeterli olduğu durumlarda yeni bir dönem başlatacak ve bir ekol haline gelecek çok önemli heykeltıraşlık merkezlerinin oluşuma katkıda bulunmuşlardır. Aynı şekilde Rodos'da M.Ö. 188'de Apameia barışı sonrasında elde ettiği toprakları, M.Ö. 167 yılında Karya ve Likyalıların birleşerek ayaklanması sonrasında kaybetmiş ve bir gerileme dönemine girmiştir. Özellikle de M.Ö. 166 yılında Roma'nın, Delos'u serbest liman yapması, Rodos'un da, Bergama gibi gözden düşmesine ve ekonomik yönden hızla gerilmesine neden olmuş ve bu tarihten sonra, Delos ve Kos adaları sanatsal açıdan daha etkin rol oynamaya başlayarak sanatçılar bu merkezlere doğru kaymışlardır.⁴⁵ Dolayısıyla da M.Ö. 2. yüzyılda Batı Anadolu sanatına damgasını vuran Bergama heykeltıraşlığını tek başına değerlendirmek olası değildir. Hellenistik çağın bu önemli heykeltıraşlık merkezini, bu bölgede çalışan ve adalar da dahil bir bölümü dışarıdan gelmiş çok sayıda sanatçı başarıya götürmüştür. Dolayısıyla Bergamalı heykeltıraşların, özellikle M.Ö. 2. yüzyılda Zeus Sunağı'nda; Rodoslu, Attikalı, Efesli meslektaşlarıyla birlikte çalışarak,⁴⁶ Bergama'nın karakteristik stilini geliştirdikleri ve başarıyı birlikte kazandıklarını söylemek sanırım daha doğru olacaktır.

⁴³ Plinius, *Historia Naturalis* XVIII 22

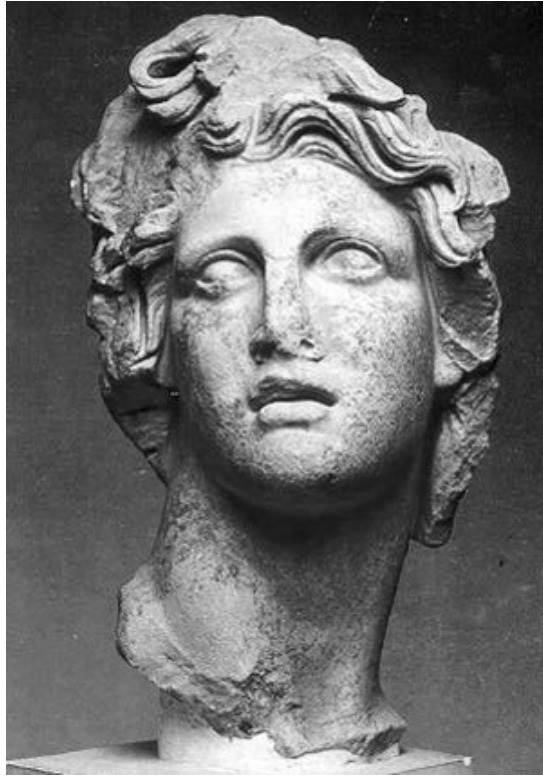
⁴⁴ Strabon, *Geographia* XIII, 624; Plinius, *Historia Naturalis* XXXIII 148.

⁴⁵ Merker 1973: 17.

⁴⁶ Fränkel 1897: no. 70-84, 55; Dickins 1972: 12.

Kaynakça

- Amelung, W. 1903-1908. *Die Skulpturen des Vatikanischen Museums*. Berlin: Reimer.
- Benndorf, O. 1880. *Neue archaeologische Untersuchungen auf Samothrake*. Wien: Gerold's sohn.
- Bieber, M. 1961. *The Sculpture of the Hellenistic Age*. New York: Columbia University Press.
- Collignon, M. 1897. *Histoire de la Sculpture Grecque II*. Paris: Firmin-didot et cie.
- Deubner, O. 1938. *Das Asklepieion von Pergamon. Kurze vorläufige Beschreibung*. Berlin: Verlag für Kunstwissenschaft.
- Dickins, G. 1971. *Hellenistic Sculpture*. College Park, Md.: McGrath Pub. Co.
- Fränkel, M. 1897. *Die Inschriften von Pergamon*. *Altertümer von Pergamon*, band 8.1-2.
- Fraser, P.M. 1977. *Rhodian Funerary Monuments*. Oxford: Clarendon Press.
- Fuchs, W. 1969. *Die Skulptur der Griechen*. München: Hirmer Verlag.
- Horn, R. 1931. *Stehende weibliche Gewandstatuen in der hellenistischen Plastik*. München: F. Bruckmann.
- Magie, D. 1950. *Roman Rule in Asia Minor*. Princeton: Princeton University Press.
- Mendel, G. 1912-14. *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des Sculptures grecques, romaines et byzantines*.
- Merker, G. 1973. *The Hellenistic Sculpture of Rhodes*. Göteborg: Paul Aström.
- Özgan, R. 1982. *Yunan ve Roma Devri Tralleis Heykeltraşlığı*. Doçentlik Tezi.
- Pinkwart, D. 1965. *Das Relief des Archelaos von Priene und die "Musen des Philiskos"*. Kallmünz: Lassleben.
- Pollitt, J.J. 1990. *The Art of Ancient Greece: Sources and Documents*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pontremoli E. ve M. Collignon. 1900. *Pergame, restauration et description des monuments de L' Acropole*. Paris: L.H. May.
- Richter, G.M.A. 1951. *Three Critical Periods in Greek Sculpture*. Oxford: Clarendon Press.
- Richter, G. M. A. 1970. *The Sculpture and Sculptors of the Greeks*. New Haven: Yale University Press.
- Saraçoğlu, A. 2004. "Bir Musa heykeli ışığında Tralleis ve Rodos Etkileşimi." *Anadolu'da Doğdu*. 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan, Taner Korkut (derl.). İstanbul: Ege Yayınları, 649-657.
- Smith, R.R.R. 1991. *Hellenistic Sculpture: A Handbook*. London: Thames and Hudson.
- Stewart, A. F. 1990. *Greek Sculpture. An Exploration*. New Haven: Yale University Press.

Res. 1.

Res. 2.

Res. 3.

Troas Bölgesi Hellenistik ve Roma Dönem Mermer Kapları

Musa Tombul

Arkeoloji Müzesi
Çanakkale

Mermer kaplar Hellenistik ve Roma dönemleri arkeolojilerinde en çok ihmal edilen buluntu grupları arasında yer alır. Kuzey-batı Anadolu’da antik Troas bölgesinde mermer kapların yoğun bir şekilde karşımıza çıkması dikkat çekicidir. Bu bakımdan bu çalışma Troas bölgesinde kazı ve yüzey buluntusu olarak ele geçen ve halen Çanakkale Arkeoloji Müzesinde bulunan mermer kapları biçimsel ve işlevsel açıdan incelemeyi amaçlar. Troas’da ele geçen Hellenistik ve Roma dönemlere ait mermer taş kaplar tipolojik açıdan ortak özellikler sergilemesine rağmen homojen bir grup oluşturmazlar (Res. 1). Diğer bir deyişle ağız çapları yaklaşık olarak 9 ile 17,5 cm arası değişen ve biçimsel açıdan standartlaşmış bir üretim sonucu değildirlir. Bu da en azından bu eserlerin kronolojik ve üretim merkezleri açılarından farklılıklar gösterdiklerine işaret eder. Bu çalışmada bu tür sığ mermer kapların gündelik yaşam ve ölü gömme törenleriyle bağlantılı olarak boya maddelerinin öğütülmesinde ve bunların su veya boya gibi maddelerle karıştırılmasında kullanılan özel işlevlere sahip ve Troas bölgesine ticaret yoluyla ulaşmış olabilecek ithal nesneler olduğu ileri sürülmektedir.

Özel kullanım amaçlı mermer kapların özellikle Hellenistik ve Roma dönemlerinde Ege ve Anadolu dünyaları ve ötesinde yaygın bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.¹ Bu dönemlerde özellikle Miletus, Priene, Pergamon, Assos, Xanthos ve Patara gibi önemli batı Anadolu merkezlerinde mermer kapların iyi bilinmesine rağmen bunların varlığı Samos, Aegina ve Delos gibi önemli Ege adalarında da bilinmektedir.² Söz konusu mermer kapların benzerlerinin varlığı arkeolojik anlamda Olynthos ve Korinth gibi önemli Yunanistan anakarası yerleşimlerinde de tespit edilmiştir.³ Benzer mermer kaplar Suriye/Filistin bölgesinde Doura-Europos, Kıbrıs’ta Salamis ve Kition ve Mısır’da çok sayıda bu dönemlerin önemli yerleşmelerinde de ele geçmiştir.⁴ Coğrafik anlamda Doğu Akdeniz’in Mısır, Suriye/Filistin, Kıbrıs, Ege ve Anadolu gibi farklı bölgelerini kapsayan böylesine geniş bir coğrafya da bu tür mermer kapların yaygın olarak karşımıza çıkmasına rağmen bunlar belli

¹ Bu tür çıkıntı kulplu sığ mermer kapların varlığı en erken M.Ö. 3. binden beri Ege dünyasında bilinmektedir. Troas örnekleri ile biçimsel açıdan karşılaştırılabilecek eserlerin öncüleri ilk kez Eski Tunç Çağı döneminde Kyklad adaları ve batı Anadolu’da karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Getz-Gentle 1996; Takaoğlu 2004.

² Demargne 1958: 67; Stuppereich 1990: 28; Wiegand ve Schrader 1904: 376; Pinkwart 1984: 109; Korkut 2004: 233; Hiesel 1967: 92; Tölle-Kastenbein 1974: 120; Deonna 1938: 167; Hoffelner 1996: 45.

³ Robinson 1930: 106; Davidson 1952: 122.

⁴ Cumont 1926: 255; Chavane 1975: 12; Salles ve Chavane 1993: 335; Parlasca 1983: 151.

bir merkezde üretilen eser olmaktan çok bölgesel olarak üretilen nesneler olarak algılanmalıdır. Bunların çok tercih edilen bir nesne grubu olarak özellikle mezarlarda ele geçmesi Hellenistik ve Roma dönemleri ticaret sistemleri içerisinde bunlarında bir rol oynamış olabileceği fikrini akla gelmektedir.

Troas bölgesinde ele geçen 12 adet sığ mermer kaptan 10 adedi ağız kenarında üç adet çıkıntı tutamak ve bir akıtacağa sahip örneklerden ibarettir. (Kat.No. 1-8, 11-12). Geriye kalan 2 örnek ise ağız kenarında matematiksel olarak simetrik bir biçimde ağız kenarında düzenlenmiş dört çıkıntı tutamağa sahip örneklerdir (Kat.No.9 ve 10). Akıtacak olarak düzenlenmiş olan bu dördüncü çıkıntılar bazen bir oluk şeklinde (Kat.No. 7 ve 11) bazen de bir delik biçimindedir (Kat.No. 2, 4, 8, 12). Kat. 1 ve 3 no.lu eserler ise işlevsel olmayan yalancı akıtacağa sahiptirler. Bu mermer kaplar biçimsel açıdan homeojen özellikler sergilemediği gibi çıkıntı tutamakların şekillendirilmesi ve dekorasyonu açılarından da bir bütünlük oluşturmazlar. Örneğin 5-8 Kat.No.'lu örneklerin çıkıntı tutamakları üzerinde yivlendirilmiş veya kabartma olarak düzenlenmiş dekoratif unsurlar mevcuttur (Res. 6-8).

Mermer kapların ne tür bir işleve sahip olduğunu anlamak için şüphesiz bunların buluntu yerleri önem taşımaktadır. Fakat Dardanos tümülüsünde ele geçen örnekler dışında geriye kalan örneklerin buluntu yerleri belli değildir. Benzer bir şekilde, Calvert koleksiyonunda bulunan örneklerin buluntu yerleri belli değildir. Fakat bu tür mermer kapların Dardanos tümülüsünde ele geçmesi arkeolojik açıdan büyük önem taşımaktadır. Biçimsel açıdan karşılaştırılabilecek mermer kapların önemli Likya kentlerinden Patara kazıları sırasında mezarlarda ele geçmesi de diğer bir destekleyici arkeolojik veridir. Bu mermer kapların özellikle bir Patara mezarında tıp ve kozmetik ile ilgili aletler, öğütme taşı ve yağ ve koku kaplarıyla birlikte kazı sonucunda ortaya çıkması Korkut'un bu tür mermer kapların kozmetik ve tıpta kullanılan malzemelerin öğütülmesi ve karıştırılması işlemiyle kullanılan nesneler olarak yorumlamasına neden olur.⁵ Troas bölgesinde ele geçen bazı mermer kap örneklerinin iç kısımlarında boya izlerinin mevcut olması bunların renk maddelerinin öğütülmesinde ve elde edilen toz boyanın su veya yağ gibi sıvı maddeleriyle karıştırılması işlemiyle kullanılmış olabileceği savını desteklemektedir. Örneğin, Dardanos tümülüsünde bulunan 1 nolu kabın iç kısmında gözlemlenen pembe boya kalıntıları ilgi çekicidir (Res. 2). Dört çıkıntı tutamaktan birinin akıtacak olarak düşünülmesi ve Troas'da ele geçen 12 mermer kaptan 4 örneğin havaneleri ile birlikte ele geçmesi işlev konusundaki savları ayrıca desteklemektedir. Dardanos tümülüsünde ele geçen dört adet mermer kapla birlikte iki adet parmak biçimli havaneli bulunmuştur (Kat.No. 13-14). Benzer bir şekilde Kızılköy ve Elmalı köylerinde bulunan mermer kaplarda birer havaneli ile birlikte bulunmuştur (Kat.No. 15-16). Dolayısıyla bu sığ üç tutamak kulplu ve akıtacaklı mermer kaplar gündelik yaşamla bağlantılı kozmetik ürünleri hazırlamakta kullanılmış nesneler olabileceği gibi ölü gömme törenleri ile ilgili ritüel nesneler olarak da algılanabilir. Olasılıkla bu tür kozmetik amaçlı mermer kaplar ölen kişinin yaşam sırasında sahip olduğu nesneler oldukları için ölümle birlikte mezarlara bırakılmışlardır. Diğer bir olasılık ise bu sığ mermer kapların ölülerin veya cenaze törenlerinde yas tutan insanların yüzlerinin boyanması ile ilgili olabilir. Bununla bağlantılı olarak cenaze töreni sonrası bu mermer kaplar mezarlara ölü hediyesi olarak bırakıldığı da düşünülebilir. Dardanos tümülüsü ve Patara kaya mezarı buluntuları bunların ölü gömme ile ilgili bağlantısına işaret etmektedir.

⁵ Korkut 2004: 239, res. 7.

Katalog

1. Dardanos tümülüsü, Çanakkale Müzesi, Env. No: 2219

Ağız Çapı: 9 cm, Kaide Çapı: 6 cm, Yükseklik: 1,6 cm, Tutamak genişliği: 0,7 cm

Sarımsı beyaz orta grenli mermer. Ağız kenarında üç tutamak ve bir yalancı akıtacak şeklinde çıkıntılar. İç kısmın yarısına yakın bir kısmında pembe boya kalıntıları.

2. Dardanos tümülüsü, Çanakkale Müzesi, Env. No.: 2212

Ağız Çapı: 17,5 cm, Kaide Çapı: 11,6 cm, Yükseklik: 3,7 cm, Tutamak genişliği: 0,7 cm

Sarımsı beyaz ince grenli mermer. Dudak üstü derinleştirilmiş bir ağıza sahip. Ağız kenarında üç tutamak ve bir akıtacak şeklinde çıkıntılar. Akıtacak içten dışa bir delik ile bağlantılı. Dış yüzeyde farklı yönlerde ilerleyen üretimle ilgili alet izleri mevcut.

3. Dardanos tümülüsü, Çanakkale Müzesi, Env. No: 2213

Ağız Çapı: 14,4 cm, Kaide Çapı: 11 cm, Yükseklik: 3,6 cm, Tutamak genişliği: 0,8 cm

Grimsi beyaz orta grenli mermer. Ağız kenarında üç tutamak ve bir yalancı akıtacak şeklinde çıkıntılar. Dış yüzeyinde üretimle ilgili farklı yönlerde ilerleyen alet izleri mevcut.

4. Dardanos tümülüsü, Çanakkale Müzesi, Env. No: 2218

Ağız Çapı: 15,7 cm, Kaide Çapı: 11,4 cm, Yükseklik: 3,1 cm, Tutamak genişliği: 1,7 cm

Sarımsı beyaz ince grenli mermer. Ağız kenarında üç tutamak ve bir akıtacak şeklinde çıkıntılar. Akıtacak içten dışa bir delik ile bağlantılı. Dış yüzeyde farklı yönlerde ilerleyen alet izleri belirgin.

5. Calvert Koleksiyonu, Çanakkale Müzesi, Env. No: 715

Ağız Çapı: 12,1cm, Kaide Çapı: 8,1 cm, Yükseklik: 2,3 cm

Sarımsı beyaz ince grenli mermer. Ağız kenarındaki üç çıkıntı tutamak mevcut ama akıtacak olarak düşünülen kısım bitirilmemiş. Dış yüzeyinde farklı yönlerde ilerleyen alet izleri var.

6. Calvert Koleksiyonu, Çanakkale Müzesi, Env. No: 716

Ağız Çapı: 11,4 cm, Kaide Çapı: 8,3 cm, Yükseklik: 2,7 cm, Tutamak gen: 1,4 cm

Dudak üstü derinleştirilmiş ağız yapısı var. Kaide hafif halka biçiminde. Akıtacak olarak düşünülmüş tutamak eksik hem içte hem de dışta alet izleri var. Tam parlatılmamış. Tutamak üst kısmında yatay bir yiv oluşturulmuş.

7. Calvert Koleksiyonu, Çanakkale Müzesi, Env. No: 717

Ağız Çapı: 14,7 cm, Kaide Çapı: 9,9 cm, Yükseklik: 2,9 cm, Tutamak gen: 0,7 cm

Sarımsı beyaz ince grenli mermer. Ağız kenarında üç tutamak ve bir yalancı akıtacak şeklinde çıkıntılar. Tutamaklardan biri kırık ve eksiktir. Tutamaklardan birisi yuvarlatılmış olup ağız kısmına dikine uzanan yivler ile dekore edilmiştir.

8. Calvert Koleksiyonu, Çanakkale Müzesi, Env. No: 1388

Ağız Çapı: 11,3 cm, Kaide Çapı: 7,4 cm, Yükseklik: 2,7 cm, Tutamak gen: 0,2 cm

Ağız kenarında üç tutamak ve bir akıtacak şeklinde çıkıntılar. Akıtacak içten dışa bir delik ile bağlantılı. 2 cm genişliğindeki tutamakta çentik şeklinde bezemeler var. Alçak halka şeklinde kaideye sahip.

9. Kızılkeçili Köyü, Çanakkale Müzesi, Env. No: 3439.1

Ağız Çapı: 11,4 cm, Kaide Çapı: 7,4 cm, Yükseklik: 2 cm, Tutamak gen: 0,7 cm

Grimsi beyaz orta grenli mermer, oldukça aşınmış yüzey. Ağız kenarında dört çıkıntı şeklinde tutamak yer alır. Havan eli ile birlikte bulundu.

10. Kızılkeçili Köyü, Çanakkale Müzesi, Env. No: 3531

Ağız Çapı: 15,1 cm, Kaide Çapı: 9,2 cm, Yükseklik: 3,1 cm, Tutamak gen: 1,4 cm

Sarımsı beyaz mermer. Ağız kenarında dört tutamaktan biri kırık ve eksik. Dış yüzeyinde farklı yönlerde ilerleyen alet izleri var. Dudak üstü derinleştirilmiş ağız.

11. Elmacık Köyü, Çanakkale Müzesi, Env. No: 4285.1

Ağız Çapı: 11,2 cm, Kaide Çapı: 7,6 cm, Yükseklik: 2,1 cm, Tutamak gen: 1,2 cm

Sarımsı beyaz orta grenli mermer. Dudak üstü derinleştirilmiş bir ağıza sahip. Ağız kenarında üç tutamak ve bir akıtacak şeklinde çıkıntılar. Kaide tabanı bitkisel bezemeler ile doldurulmuş. Akıtacak kısmı üçgen formunda uzatılarak oluk şekline dönüştürülmüştür.

12. Çan / Dumanköy, Çanakkale Müzesi Envanter No: 2429

Ağız Çapı: 15,7 cm, Kaide Çapı: 9,6 cm, Yükseklik: 2,9 cm

Tutamak gen: 0.8 cm Dört tutamaktan biri akıtacak olarak yapılmış. Tutamaklardan biri biraz geniş tutularak akıtacak yapılmıştır. Uç kısmı kırıktır. Orta grenli gri beyaz mermer. Dudak üstü düzleştirilmiş ağız.

13. Dardanos tümülüsü, Çanakkale Müzesi Envanter No: 2216

Havaneli Sarımsı beyaz mermer. Konik biçimli aşağı doğru genişleyen gövde ve gövdeye dik çıkan kulba sahiptir. Kulp üzerine, işlenen tırnak ve kıvrımlarla el parmağına (baş veya işaret parmağı) benzetilmiştir.

14. Dardanos tümülüsü, Çanakkale Müzesi, Envanter. No: 2217

Yükseklik: 4,5 cm

Havaneli Aşağı doğru genişleyen konik şeklinde gövde ve gövdeye dik çıkan tutamak. Tutamak tırnak ve üzerine kıvrımlar işlenerek parmak şeklinde betimlenmiştir. İnce grenli sarımsı beyaz mermer. Kullanımdan dolayı tabanının sol yanı aşınmıştır. Bu aşınma muhtemelen saat yönünde döndürülme ile sağlanır.

15. Kızılkeçili Köyü, Çanakkale Müzesi, Envanter. No: 3439.2

Yükseklik: 5,4 cm

Havaneli, Aşağı doğru genişleyen koni formudur. Yüzeyi oldukça fazla aşınmıştır. Ezmeyi kolaylaştırmak amacıyla taban kısmı ovaldir. Kullanımdan dolayı taban kısmı düzleşmiştir.

16. Elmacık Köyü, Çanakkale Müzesi, Envanter. No: 4285.2

Yükseklik: 5,1 cm

Havaneli, Yüzeyi oldukça yıpranmış taban kısmı kullanımdan dolayı düzleşmiş. Gövdeden çıkan tutamak kırık ve eksiktir.

Kaynakça

- Aston, B.G. 1994. *Ancient Egyptian Stone Vessels*. Studien zur Archäologie und Geschichte Ägyptens 5. Heidelberg.
- Chavane, M.-J. 1975. *Les Petits Objects*. Salamine de Chypre 6. Paris: D. De Boccard
- Cumont, F.V.M. 1926. *Fouilles de Doura-Europos (1922-1923)*. Paris: P. Geuthner.
- Davidson, G.R. 1952. *Corinth XII. The Minor Objects*. Princeton: Princeton University.
- Demargne, P. 1958. *Les piliers funéraires. Fouilles de Xanthos I*. Paris: C. Klincksieck.
- Deonna, W. 1938. *Le mobilier Délien. Délos XVIII*. Paris: de Boccard.
- Getz-Gentle, P. 1996. *Stone Vessels of the Cyclades in the Early Bronze Age*. Princeton: Princeton University Press.
- Hiesel, G. 1967. *Samische Steingeräte*. Hamburg.
- Hoffelner, K. 1996. *Die Sphinxsäule. Votivträger, Altäre und Steingeräte*. Alt-Ägina II.4. Mainz: P. von Zabern
- Korkut, T. 2004. "Steinmorsche schalen aus Patara." *Archaeologischer Anzeiger*, 233-245.
- Parlasca, K. 1983. "Griechische-romische Steinschalen aus Ägypten." *Das Römisch-Byzantinische Ägypten*. G. Grimm (derl.). Akten des internationalen Symposions 26-30. September 1978 in Trier. Mainz am Rhein. *Aegyptiaca Treverensia* 2, 151-160.
- Pinkwart, D. 1984. *Peristylhäuser westlich der unteren Agora*. Altertümer von Pergamon XIV. Berlin: de Gruyter.
- Robinson, D. M. 1930. *Excavations at Olynthus II: Architecture and Sculpture: Houses and Other Buildings*. Baltimore: John Hopkins Press.
- Salles, J.F. ve M.J. Chavane. 1993. "Les petits objets." *Les niveaux hellénistiques. Kition-Bamboula IV*. J.F. Salles, (derl.). Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Stuppereich, R. 1990. "Neu gefunde Bruchstücke vonmarmorplastik in Assos." *Ausgrabungen in Assos 1981-1989*. Asia Minor Studien 2, Ü. Serdaroğlu, R. Stuppereich, E. Schwertheim, (derl.), 29-34.
- Takaoğlu, T. 2005. "Early Cycladic presence in central-western Anatolia: evidence for stone bowls." *Anadolu/Anatolia* 25: 65-72.
- Tölle-Kastenbein, R. 1974. *Das Kastro Tigani. Die Bauten und funde griechischer und Byzantinischer Zeit*. Samos XIV. Bonn: R. Habelt.
- Wiegand, Th. ve H. Schrader. 1904. *Priene: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in der Jahren 1895-1898*. Berlin: G. Reimer.

Res. 1. Çanakkale Arkeoloji Müzesinde bulunan tutamak kulplu mermer kaseler (1-12) ve havan elleri (13-16)

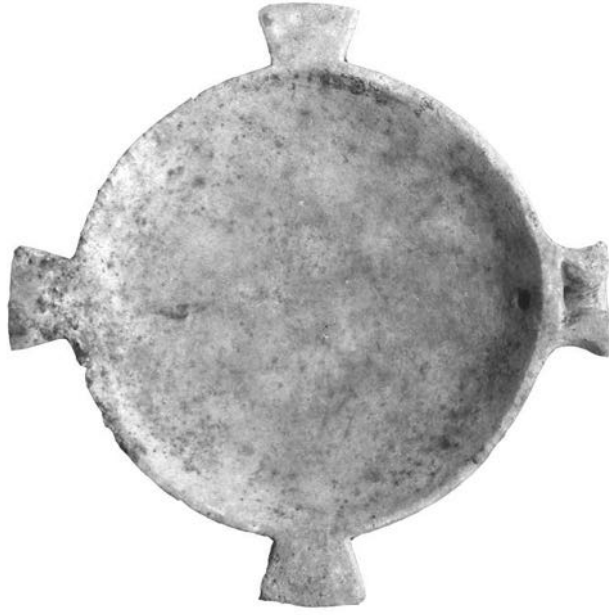
Res. 2. Dardanos tümülüüsünde ele geçen ve içinde pembe boya izi bulunan mermer kap (kat.no. 1)

*Res. 3. Dardanos tümölüsünde ele geçen mermer kase
ve parmak biçimli havaneli (kat.no.3 ve 13)*

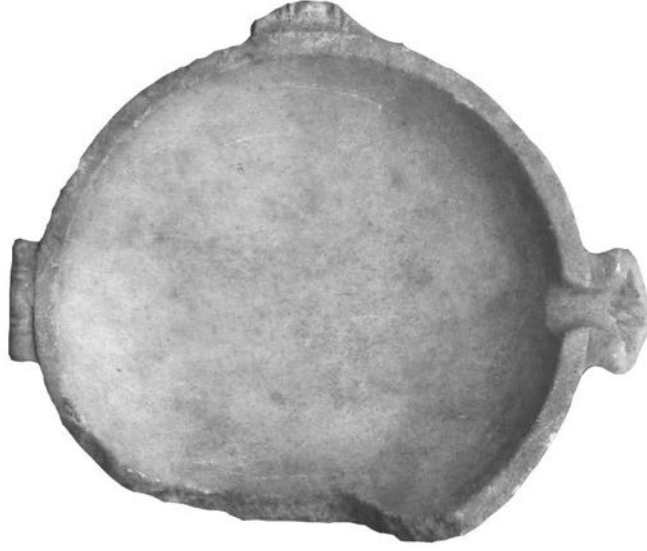
*Res. 4. Kızılkeçili köyü yakınlarında ele geçen mermer kase
ve koni biçimli havaneli (kat.no. 9 ve 15)*

Res. 5. Dardanos tümülüüü buluntusu mermer kase (kat.no. 4)

Res. 6. Calvert koleksiyonundan bir mermer kase (kat.no.6)

Res. 7. Calvert koleksiyonundan bir mermer kase (kat.no. 7)

Res. 8. Calvert koleksiyonundan bir mermer kase (kat.no. 8)

New Light on the Origins of Eastern Sigillata B Ware

Turan Takaoğlu

*Onsekizmart Üniversitesi
Çanakkale*

Terra sigillata ware is fine red-gloss tableware with impressed decoration (=“sigillata”) which might include the name of the potter.¹ The pottery had a very wide distribution pattern throughout the Mediterranean world during the late Hellenistic period and the first two centuries of the Common Era. Originally associated with workshops in Italy, this distinctive ware reached quite distant markets all around the Mediterranean and Black Sea worlds. Some of the largest factories of the Italian peninsula established manufacturing subsidiaries in provincial areas to obtain economic benefits. Western Asia Minor is one of those regions where the eastern variants of the distinctive Italian terra sigillata ware appear to have been locally manufactured. Western Asia Minor is also one of those regions where the shapes associated with eastern sigillata B ware appear in high quantities. Archaeological discoveries in western Asia Minor have revealed a complex pattern of both production and distribution of terra sigillata ware. Çandarlı, Phocaea, and Pergamon are among the cities where some workshops were located that produced eastern variants of Italian terra sigillata.² The origin of eastern sigillata B ware, however, has remained conjectural since Kathleen Kenyon identified the ware in 1957.³ It has long been inferred that the ware was manufactured somewhere in western Asia Minor from the Augustan period until the mid second century A.D. Pliny the Elder, who wrote in the first century A.D., mentions in his *Historia Naturalis* (XXXV.46) the presence of distinguished workshops at Tralles (Fig. 1), and his account has led some scholars to consider the city a candidate for the place of manufacture of eastern sigillata B ware (for example J. Hayes).⁴

Previously, a series of archaeometric studies has been undertaken to shed light on the origins of eastern sigillata B ware. For instance, according to wavelength dispersive X-ray fluorescence technique, thin-section studies, and heavy mineral analyses, eastern sigillata B finds from Ephesus and other sites within the region match very closely clay samples taken from a potter near Tralles.⁵ However, new light on this long-lasting archaeological issue has been shed by excavations at Tralles, where Turkish archaeologists began a new project in 1996. Archaeological excavations at Tralles resumed under the cooperation of Rafet Dinc

¹This modest essay represents a slightly enlarged version of the present author’s note that appeared in the 14th issue of *Context* published by the Archaeology Center at the Boston University in 1999.

²Meyer-Schlichtmann 1988; Loeschke 1912: 350; Mayet and Picon 1986.

³Kenyon 1957: 282.

⁴Hayes 1985: 49; Kenrick 1993: 237; Zabechlicky-Scheffenecker 1995: 222.

⁵Sauer et al. 1999; Schneider 1996: 189

from the Adnan Menderes University and Emin Yener, the director of the Aydın Archaeology Museum. I thank them both for allowing me to carry out a preliminary study on these potsherds representing rim fragments of eastern sigillata B wares from Tralles. The shapes associated with eastern B ware turn out to be quantitatively dominant in the archaeological record of Tralles, comprising ninety per cent of the total sigillata assemblage. The remaining ten percent consists largely of import or local copies of those manufactured at workshops of western Asia Minor or Mediterranean.

In general, two varieties of eastern sigillata B ware have been established on the basis of differences in fabric, gloss, form, and the potters' stamps: eastern sigillata B1 and B2.⁶ Eastern sigillata B1 is temporally placed within the first three quarters of the first century AD. The pottery of this earlier group is characterized by hard, micaceous, cinnamon-brown clay and dark orange-red glossy slip, thin-walled vessels, and rather elaborated shapes such as small plates and bowls. Eastern sigillata B2, however, dates from ca. 80 to mid-second century A.D. The wares of B2 series are technically less elaborated than their predecessor B1. The slip of the B2 series is also not well bonded with the fabric and thus tends to flake off easily. This is probably due to the poor firing technique adopted by the potters.

Manufacturing debris composed of the waste by-products belonging to the potters' workshops has also been coincidentally identified near Tralles in 1998. Numerous potters' stamps have been discovered among these waste dumps of the workshops, and in excavation trenches at the gymnasium-bath complex area. Among the eastern sigillata B ware repertoire of Tralles, the most common names, which occur in nominative and genitive (possessive) forms both in Greek and Latin, include (here in English) Doron, Hermes, Phoibos, Matreos, Koiranos, Markos, Praulos, Epaphras, Aineas, Euhemeros, and Serenus (Figs. 2-5). Pottery with these names is well-known at sites around the Mediterranean and the Black Sea. The study of these potters' names contributes to our understanding of production and distribution related eastern sigillate B ware. Early sigillata B products bear name-stamps of Arretine potters of the Augustan age, including C. Sentius and Q.P. Serenus.⁷ The presence of examples bearing the cognomen SERENI (genitive), however, suggests that a subsidiary workshop of Q.P. Serenus might have existed at Tralles. The lack of evidence for the Arretine potter C. Sentius at Tralles is striking in view of the fact that his products are common at neighboring sites such as Ephesus and Priene.⁸ Further excavations may yet result in evidence for a similar subsidiary factory of C. Sentius. The discovery of what appears to have been a merchant's shop in the western part of the Tetragonos Agora at Ephesus confirms that Ephesus was one of those locations from where the eastern sigillate B wares exported from western Asia Minor.⁹ This would not have been a surprise when one considers the proximity of Tralles to Ephesus. The homogenous nature of the large assemblage, with only minor stylistic variations in manufacturing techniques, and uniformity in forms and fabrics, suggests that multiple workshops simultaneously existed at Tralles. Local craftsmen might have worked alongside the Arretine potters. It would appear that a large number of workshops aggregated within a single location within the city in order to produce for a regional consumption. This kind of nucleated workshop system was

⁶ Hayes 1985: 49-70

⁷ Kenrick 1993; Zabecklicky-Scheffenecker 1994 and 1995.

⁸ Zabecklicky-Scheffenecker 2003.

⁹ Zabecklicky-Scheffenecker 1995: 223.

probably common feature in Roman pot-making.¹⁰ In areas where there are good clay supplies, it is common to find nucleated groups. Potters cluster in an urban environment. The high level of prosperity at Tralles and its important status probably derived in part from the pottery industry. Prior to the emergence of this pottery tradition, Tralles was already one of the wealthiest cities of Asia Minor and famous for its sculptural school. By establishing a pottery industry, Tralles appears to have taken advantage of its strategic location on the River Meander and proximity to Ephesus.

As a member of the archaeological team worked at Tralles between 1997 and 1999, the present author initiated an archaeometric research to shed some light on the issue that Tralles in western Asia Minor might have originally been the center of production of the distinctive eastern sigillata B ware that had reached to quite distant markets within the Mediterranean world and beyond during the Roman Era. After the official permit was obtained in 1999, the samples were taken to the laboratories of the Department of Earth Sciences at Boston University in U.S.A. to obtain new information on this long-lasting problem involved in Roman eastern sigillata B ware. The aim was to test the hypothesis that the origin of the eastern sigillata B ware can be determined through chemical analysis of potsherds and clay-rich soil from which this ware is proposed to have originated. Drew Coleman and Lesley Patrick from the department of Earth Sciences at the Boston University identified randomly selected eastern sigillata B wares by using Inductively Coupled Plasma-Mass Spectrometer (ICP-MS) and Inductively Coupled Plasma-Emissions Spectrometer ICP-ES to determine the elemental and isotopic compositions of the pottery. Two soil samples, Soil A and Soil B, were collected from proposed raw source sites also located near the area where manufacturing debris for pottery production was found.¹¹

Of the twenty-three potsherds collected, seven were randomly selected for analysis in solution mode (these samples were dissolved and introduced to the spectrometer in a 2 % HNO₃ solution) by the ICP-MS and ICP-ES. The ICP-MS data included analysis for a complete suite of trace elements and isotopic analysis (Table 1). It is likely that one or both soil samples from Tralles could have been the source of the clay for the eastern sigillata B ware analyzed. Nevertheless, in terms of relative elemental concentrations, the raw clay from which the pottery was made seems more likely to have been closer to the Soil A than the Soil B. The ICP-MS and ICP-ES data show great elemental consistency in all of the pottery samples analyzed, pointing to a very consistent clay source. Thus, it is reasonable to argue that the pottery sherds analyzed were all made from the same raw clay source. If the pottery was tempered, they might have been tempered with the same material and to the same degree.

The results of this analysis imply that Tralles might have been one place (if not the only one) where eastern sigillata B ware was manufactured during the first and second centuries A.D. The fact that this distinctive ware quantitatively dominates total Roman tableware assemblage at Tralles may support this inference. The coincidental discovery of waste dumps of the potters' workshops at the city clearly points to a similar conclusion. It would appear that many potters' workshops operated simultaneously at Tralles, making use of local clay

¹⁰ Peacock 1981: 190.

¹¹ The results of this archaeometric study involved eastern sigillata B ware from Tralles is to be published in detail by T. Takaoğlu, D. Coleman, L. Patrick under the title of "Sourcing Eastern Sigillata B Ware using ICP-MS, ICP-ES, and LAM-ICP-MS Analysis." What is presented here is a very brief summary of the results.

source available for them. Ephesus probably took an important part in the spread of eastern sigillata B ware from Tralles. It is hoped future studies will shed more light on this curious issue of Roman archaeology.

References

- Hayes, J. 1985. "Sigillata orientale B." *Enciclopedia dell'Arte Antica: Atlante delle forme ceramiche II-Ceramica Fine Romana nel Bacino Mediterraneo*, Rome, 49-70.
- Hellström, P. 1965. *Labraunda: Swedish Excavations and Researches 2, 1. Pottery of Classical and Later Date, Terracotta Lamps and Glass*. Lund: Gleerup.
- Illife, J.H. 1936. "Sigillata wares in the Near East. A list of potters' stamps." *Quarterly of the Department of Antiquities* 6.
- Kenrick, P.M. 1993. "Italian terra sigillata: a sophisticated Roman industry." *Oxford Journal of Archaeology* 12: 235-42.
- Kenyon, K. 1957. "Terra sigillata." *Samaria Sebaste, vol. III: The Objects*, J.W. Crowfoot and G.M. Crowfoot, eds., London, Palestine Exploration Fund.
- Lang-Auinger, C. 1996. *Hanghaus I in Ephesos. Der Baubefund*. Forschungen in Ephesus VIII/3. Wien.
- Loeschke, S. 1912. "Sigillata -Töpferien in Tschandarli." *Athenische Mitteilungen* 37: 344-407.
- Lund, J. 2003. "Eastern Sigillata B Ware. A ceramic Fine ware industry in the political and commercial landscape of the eastern Mediterranean." *Les Ceramiques en Anatolie aux epoques Hellenistiques et Romaine, Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 22-24 Mai 1996*, edited by C. Abadie-Reynal. Paris: E. De Boccard, 125-136.
- Mayet, F. and M. Picon. 1986. "Une sigillee phoceenne tardive ("Late Roman C ware") et sa diffusion en occident." *Figlina VII* : 129-142.
- Meyer-Schlichtmann, C. 1988. *Die Pergamenische Sigillata aus der Stadgrabung von Pergamon*, Berlin: de Gruyter.
- Peacock, D.P.S. 1981. "Archaeology, ethnology and ceramic production." *Production and Distribution: A Ceramic Viewpoint*, edited by H. Howard and E. Morris, British Archaeological Reports International Series 120, pp. 187-194.
- Rice, P.M. 1987. *Pottery Analysis: A Source Book*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Sauer, R., U. Outscher, and G. Schneider. 1994. "Combined petrographical and geochemical studies in the determination of pottery production centers-the case of Ephesus." Poster Presented at Archaeometry 1994. *The Proceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry, Ankara 9-14 May 1994*. Ankara
- Schneider, G. 1966. "Chemical grouping of Roman terra sigillata from Turkey, Jordan, and Syria in sigillata finds." *Archaeometry* 94. *The Proceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry, Ankara 9-14 May 1994*. Ankara, p. 189.
- Wrabetz, J. 1976. "A new Serenus stamping from Sardis and the origins of eastern sigillata B Ware." *Harvard Studies in Classical Philology* 80: 195-198.
- Zabchlicky-Scheffenecker, S. 1994. "Der Italiener in Ephesos." *Rei Cretariae Romanae*

Fautorum Acta 34: 253-271.

- _____. 1995. "Subsidiary factories of Italian sigillata potters. The Ephesian evidence." *Ephesos. Metropolis of Asia. An Interdisciplinary Approach to its Archaeology, Religion, and culture*. H. Hoester. Pennsylvania, Trinity Press International, 217-28.
- _____. 2003. "C. Sentius and his Commercial connections." *Les Ceramiques en Anatolie aux epoques Hellenistiques et Romaine, Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 22-24 Mai 1996*, edited by C. Abadie-Reynal. Paris: E. De Boccard, 117-119.
- Zahn, R. 1904 "Scherben von sigillatagefassen," in *Priene: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in der Jahren 1895-1898*, edited by T. Wiegand and H. Schrader. Berlin: G. Reimer.

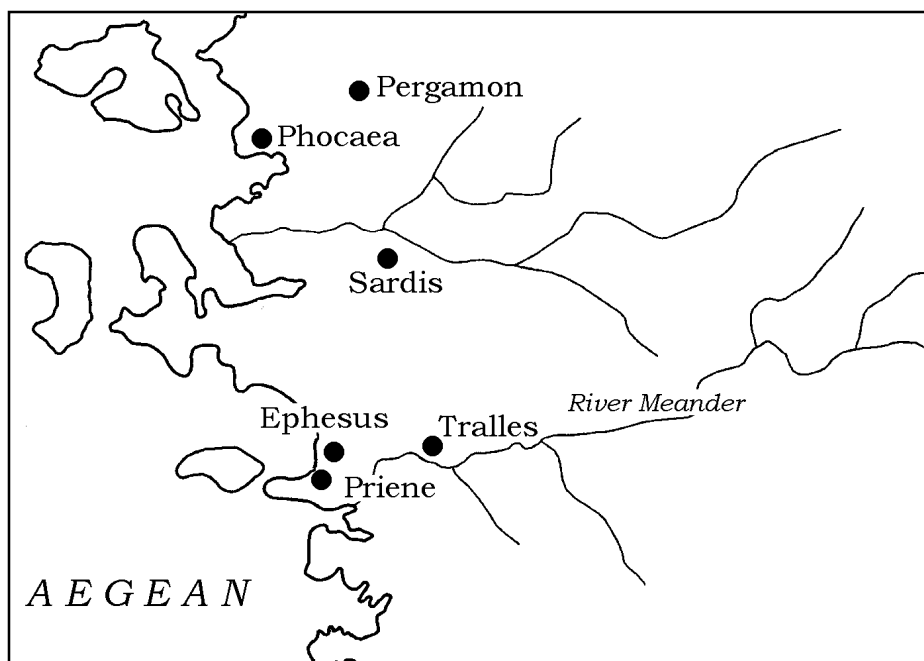

Fig. 1. Map locating Tralles and other major Roman sites in western Asia Minor

Fig. 2. Some of the potters' marks observed on the eastern sigillata B wares from Tralles
(On the basis of finds collected from the waste dumps of the potter's workshops area)

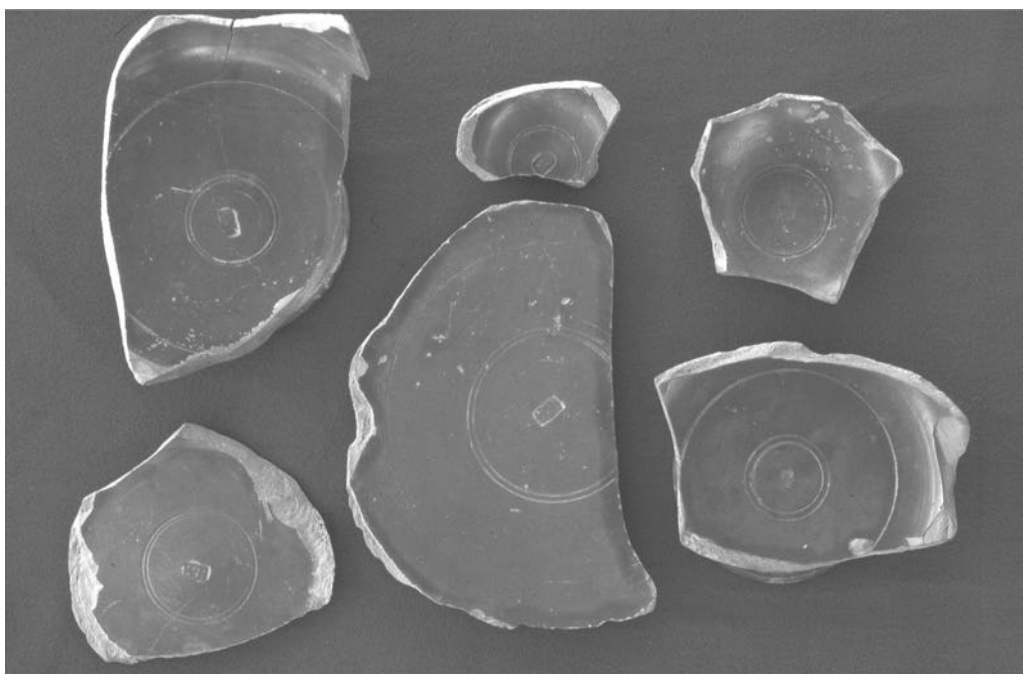

Fig. 3. A group Eastern sigillata B bowl fragments with potter's stamp sfrom the waste dumps at Tralles

Fig. 4. The stamp of potter Q.P. Serenus from a footed bowl of the Augustan Age from the gymnasium area at Tralles

Fig. 4. The stamp of potter Doron (in Greek) from the waste dumps at Tralles

	ESW02	ESW07	ESW08	ESW10	ESW11	ESW16	ESW21	SOILA(A)	SOILB
TiO ₂	0.87	0.88	0.88	0.81	0.84	0.88	0.82	0.60	1.01
TiO ₂ ^a	0.89	0.90	0.89	0.84	0.87	0.93	0.84	0.59	1.01
Al ₂ O ₃ ^a	16.47	16.80	16.52	16.11	16.76	17.05	16.85	15.38	13.62
Fe ₂ O ₃ ^a	8.04	9.29	8.21	7.78	8.64	9.34	8.95	5.54	5.58
K ₂ O ^a	3.37	3.54	3.10	3.35	4.37	3.66	4.53	2.11	2.15
CaO ^a	4.88	5.32	5.23	4.75	5.12	5.08	5.81	8.21	1.06
MgO ^a	5.18	6.78	5.36	5.05	6.29	6.99	6.33	3.36	1.17
MnO ^a	0.10	0.10	0.10	0.12	0.10	0.10	0.12	0.08	0.07
P ₂ O ₅ ^a	0.19	0.18	0.19	1.38	0.21	0.18	0.37	0.83	0.25
¹³⁷ Ba	474.21	491.02	495.08	491.93	582.93	493.26	796.05	642.35	754.46
Ba ^a	344.33	441.03	361.84	505.89	688.42	525.61	844.64	633.11	789.74
¹⁴⁰ Ce	179.37	171.63	187.49	174.72	157.58	187.25	178.43	108.41	75.69
⁵⁹ Co	34.35	37.70	36.42	34.18	35.50	37.93	37.96	17.91	16.51
⁵² Cr	225.70	105.66	224.56	190.36	98.71	220.42	210.87	38.19	31.09
⁶⁵ Cu	68.24	70.92	53.33	80.23	77.35	67.21	64.19	192.57	44.71
¹⁶² Dy ^b	10.96	10.73	10.90	10.40	10.24	10.82	10.32	6.32	4.24
¹⁶⁶ Er ^b	4.85	4.71	4.72	4.58	4.52	4.72	4.51	2.85	2.12
¹⁵¹ Eu ^b	2.53	2.56	2.66	2.37	2.47	2.62	2.57	1.73	1.16
⁶⁹ Ga	12.97	13.38	13.71	12.75	14.03	13.69	17.50	12.99	15.10
¹⁷⁸ Hf ^b	4.43	3.79	4.17	3.44	3.83	3.68	3.81	4.79	6.80
¹⁶⁵ Ho ^b	2.02	1.94	1.98	1.90	1.87	1.99	1.88	1.15	0.83
¹³⁹ La	92.53	87.27	101.15	97.73	82.51	93.30	100.62	66.58	34.70
⁷ Li ^b	44.62	49.84	45.50	34.54	44.05	49.28	38.65	30.32	9.61
¹⁷⁵ Lu ^b	0.69	0.66	0.66	0.63	0.64	0.66	0.63	0.45	0.34
⁹³ Nb	20.41	19.82	20.25	20.06	18.82	19.85	18.84	12.62	14.72
Nd	78.25	77.12	83.05	77.95	71.01	79.03	79.90	49.99	29.79
¹⁴⁵ Nd ^b	76.24	74.28	82.36	77.67	70.16	78.82	78.75	49.44	29.28
¹⁴⁶ Nd ^b	80.74	78.36	86.05	79.18	73.91	81.04	81.71	50.42	29.86
⁶⁰ Ni	290.41	511.72	301.24	278.59	466.62	338.77	275.06	136.97	45.28
Pb	11.16	12.72	14.26	9.56	14.54	12.37	26.55	46.44	15.27
¹⁴¹ Pr	21.32	20.93	22.84	21.40	19.52	21.53	21.96	13.77	7.96
⁴⁵ Sc	29.35	30.74	34.35	29.31	31.44	33.44	36.42	20.50	13.19
Sm	14.28	14.75	14.41	13.14	13.67	14.53	13.89	8.97	5.09
¹⁴⁷ Sm ^b	14.62	14.29	15.33	14.11	13.57	14.91	14.44	8.75	5.29
⁸⁶ Sr	341.72	335.15	399.05	429.83	307.93	331.44	414.07	560.06	258.39
Sr ^a	340.32	358.89	408.26	425.16	356.00	353.96	416.08	562.39	262.34
¹⁸¹ Ta ^b	1.51	1.40	1.45	1.45	1.35	1.42	1.35	0.85	1.05
¹⁵⁹ Tb ^b	1.85	1.84	1.89	1.77	1.76	1.86	1.79	1.09	0.70
²³² Th	48.43	45.17	50.98	50.71	40.57	48.85	47.22	23.82	15.47
²³⁸ U ^b	4.69	4.47	4.67	6.28	4.50	4.54	4.15	2.79	2.17
⁵¹ V	115.35	134.36	136.40	132.23	145.94	141.34	126.64	90.27	108.32
V ^a	124.27	138.58	153.34	139.90	163.49	157.66	140.22	94.63	111.32
⁸⁹ Y	54.38	53.26	53.76	52.26	49.72	53.43	51.50	32.14	22.17
Y ^a	28.68	28.57	28.66	28.62	28.85	28.35	28.97	29.58	30.63
¹⁷⁴ Yb ^b	4.66	4.43	4.48	4.32	4.29	4.47	4.25	2.90	2.28
⁶⁶ Zn	98.85	107.55	104.35	134.02	100.41	107.13	119.59	104.82	86.39
Zn ^a	90.36	98.62	89.15	132.55	113.30	117.39	100.78	94.72	78.89
⁹¹ Zr	163.70	142.56	154.43	126.92	140.29	137.18	141.14	194.51	265.10
Zr ^a	173.03	152.93	165.00	130.85	150.36	143.90	150.28	196.00	280.52

Table 1. ICP-MS and ICP-ES Data (All oxide concentrations are listed in weight percent, elemental concentrations are listed in parts per billion. ^a indicates ICP-ES analysis,

Ein bisher vergessener Torso aus Attaleia im Diskophoros-Typus des Polyklets

Taner Korkut

*Akdeniz Üniversitesi
Antalya*

Der in diesem Aufsatz behandelte Torso (Abb. 1-8) befindet sich im Hinterhof des Alp Paşa Hotels in der Altstadt-Kaleiçi von Antalya. Er wurde im Jahr 1994 während der Fundamentarbeiten des Hotels gefunden.¹ Die Höhe des Torsos beträgt 77 cm, größte Breite 41 cm und größte Tiefe 29 cm. Die Statue wurde aus feinkörnigem, weißen Marmor angefertigt; die Oberfläche ist bräunlich patiniert. An dem Torso ist die rechte Seite stark beschädigt. Zusätzlich gibt es Bestoßungen auf der Vorderen- und Rückseite. Es fehlen der Kopf über dem Halsansatz, die Arme, die Beine ab den Oberschenkeln und die Pubes. Das Lockenhaar über der Pubes ist z. T. erhalten. Auf den beiden Schultern liegen die herabfallenden Enden einer Kranz- bzw. Wulstbinde. Ferner steht noch der Ansatz einer Stütze an der linken Hüfte.

Im Aufbau der Figur fallen folgende Besonderheiten auf: Sie ist nackt und frontal dargestellt. Der Rumpf wurde durch eine tiefe Medianrinne, die vom konkav geformten Bauchnabel S-förmig ausgeht und oben am plastisch modellierten Schlüsselbein endet, zwei geteilt. Die Betonung der Muskeln über dem Rippenkorb und im Bauchbereich ist sehr stark, wobei die Bauchrippen im Brustkorb kaum sichtbar sind. Kräftig erscheinen auch der Rippenbogen, die Leisten, die Genitalien und die Becken. Die beiden Schultern sind etwas hochgezogen, so daß die Schulterblätter auf der Rückseite sehr stark hervortreten. Doch scheint die linke Schulter aufgrund der Körperbewegung etwas angehoben zu sein. Daher verläuft die tiefe Furche des Rückgrates vom Nacken aus nicht gerade, sondern sie wurde bis zur Lendengrube kreisförmig wiedergegeben.

Die beschriebenen Merkmale des Torsos deuten darauf hin, daß das Körpergewicht der Statue vom rechten Standbein getragen wird, während das linke vorgesetzt ist. Das linke Becken neigt sich zur Seite des Spielbeines. Dagegen dehnt sich der Rumpf über dem stehenden Bein. Außerdem verlaufen die Schultern und das Becken gegenstrebig. Die Haltung der Arme spielt in diesen Fällen ebenfalls eine wichtige Rolle, wobei hier die fehlenden

¹ Nach sorgfältigen Restaurationsarbeiten wurde dieser 300 Jahre alte osmanische Konak in einem Hotel umgewandelt. Während der Grabungen des Fundamentes sind insgesamt 53 archäologische Funde ans Tageslicht gekommen. Sie alle werden heute im vorderen und hinteren Hof des Hotels ausgestellt, so dass das "Alp-Paşa-Hotel" zugleich als ein Museum wirkt. Die Funde vom Alp-Paşa-Hotel sind von dem Verf. in einem Katalog publiziert. Für sein Bewußtsein zum kulturellen Erbe und zu dessen Schutz, was sich nicht nur auf dieses Hotel und seine Funde bezieht, möchte ich mich an dieser Stelle bei dem Hotelbesitzer „Mehmet Alp“ sehr bedanken.

Armen nicht zu viel ergeben. Die Bewegung des Körpers ist nicht nur anhand dieser Gegensätze zum Ausdruck gebracht. Durch die anzunehmenden drehung des Kopfes bekommt sie eine zusätzliche Betonung. Denn, obwohl der Kopf fehlt und die Wiedergabe des Halsansatzes und der Halsmuskeln nur in Ansätzen erhalten sind, gibt die Anordnung der herabfallenden Enden einer Kranz- bzw. Wulstbinden auf den beiden Schultern einen Hinweis darauf, daß er leicht nach rechts gedreht und vor allem nach vorne geneigt war. So liegt das Ende des Stoffes auf der linken Schulter etwas vorne, während das andere auf der rechten Schulter ziemlich hinten steht.

Der bekannteste Ausdruck für die dargelegte Ponderation ist der Kontrapost, der seit klassischer Zeit durch den polykletischen Kanon bekannt ist.² Hinsichtlich des Körperaufbaus orientiert sich der Torso aus Attaleia an den sogenannten Diskophoros-Typus des Polyklets. Dieser Stauentypus, der uns nur in Kopien und Umbildungen überliefert ist, wird allgemein als ältester Versuch des Bildhauers angenommen und in die Zeit zwischen 460 und 450 v. Chr. Datiert.³ Gemeinsam sind ihnen die Ponderation im Kontrapost, die gesenkten Arme mit der Wurfscheibe in der linken Hand und der nach rechts gedrehte und nach vorne geneigte Kopf. Die oben festgelegte Kopfhaltung bei dem Torso aus Attaleia entspricht also diesem Typus. Der Ansatz einer Stütze an der linken Hüfte gibt ebenfalls den Hinweis, daß der linke Arm ursprünglich gesenkt war. Die genauere Haltung des rechten Armes bzw. Unterarmes läßt leider der attalische Torso offen, wie bei den anderen Repliken im Diskophoros-Typus des Polyklets auch der Fall ist.⁴ Ungewiß ist noch beim Typus, was das verlorene Original als Attribute getragen hat, da sie sich in mehreren Fällen variieren und an den römischen Werken nicht immer eindeutig bestimmen lassen.

Nach C. Blümel, der erstmal den Diskusträger des Polyklets ausführlich behandelt hat,⁵ versuchte E. Berger anhand eines Torsos in Basel neue interessante Beobachtungen zu diesem Thema einzufügen.⁶ Er gab als Konkordanz neben den von Blümel behandelten Exemplaren auch die von P. Zanker bearbeiteten Stücke.⁷ Die fast gleichzeitig vorbereitete und publizierte Arbeit von D. Kreikenbom über Polykletswerke⁸ faßte ebenso die bekannten Statuen im Diskophoros-Typus zusammen, wie im Ausstellungskatalog über Polyklet in Liebieghaus von Frankfurt A. M. der Fall ist.⁹ Alle diese Behandlungen gingen hauptsächlich von einer Bronzestatuetten im Louvre-Museum¹⁰ oder der Porträtstatue in Chieti¹¹ aus, wobei die Bronzestatuetten im Louvre-Museum in manchen Fällen wegen seines kleinen Formats

² Allgemein zum polykletischen Kanon s. D. Arnold, Die Polykletnachfolge. Untersuchungen zur Kunst von Argos und Sikyon zwischen Polyklet und Lysipp, 25. ErgH. JdI (1969) 6 ff.; H. Philipp, Zu Polyklets Schrift »Kanon«, in: Liebieghaus 1990, 135 ff.; E. Berger, Zum Kanon des Polyklet, in: Liebieghaus 1990, 156 ff.

³ Arnold, a. O. 40; P. C. Bol, Diskophoros, in: Liebieghaus 1990, 112; Kreikenbom 1990, 38.

⁴ Für eine Liste und Zeichnungen der Unterarmdarstellungen der Statuen im Diskophoros-Typus s. Berger 1990, 120 ff.

⁵ C. Blümel, Der Diskosträger Polyklets, 90. BWPr (1930).

⁶ Berger 1990, 117 ff. Nr. 228.

⁷ Zanker 1974: 4.

⁸ Kreikenbom 1990: 21-44.

⁹ Bol, a. O. 111 ff. Kat. 19-33.

¹⁰ Kreikenbom 1990: Taf. 8. 9.

¹¹ Kreikenbom 1990: Taf. 23-25.

außer Acht gelassen wurde.¹² Die Exemplare, so z. B. die Statue mit dem Rest eines Diskus in der linken Hand in Museo Torlonia¹³ oder die aus Galeria delle Statue in Vatikan,¹⁴ wurden zur Festlegung dieses Typus weiterhin verwendet. Außerdem gibt es zahlreiche Torsen, die sich mehr oder wenig an diesen Stücken nähern.¹⁵

Daß der Polyklet durch diesen Typus ursprünglich einen ruhigstehenden Athlet dargestellt hat, ist nicht nur in den früheren Arbeiten,¹⁶ sondern auch in neuzeitlichen Untersuchungen vorwiegend angenommen.¹⁷ Nach einer anderen Gruppe von Polykletforscher gibt aber dieser Typus den Gott Hermes¹⁸ oder Heroen, wie z. B. Herakles bzw. Theseus¹⁹ wieder. Hierbei werden in erster Linie die Ähnlichkeiten des Originals mit den anderen klassischen Statuen von jugendlichen Götter oder Heroen ins Betracht gezogen.

Nach der allgemeinen Annahme wurden die Diskusträger ursprünglich als ein Denkmal für den Sieg eines Pankratiasten in den Städten, wo gymnische Agonen organisiert waren, gestiftet.²⁰ Dabei scheint der seit archaischer Zeit bekannte Typus von Athletenstatuen weitertradiert zu sein. Mit dem Beginn der klassischen Zeit wurde jedoch der archaische Kuros-Typus von den Athleten geändert, und so standen die starke Drehung des Körpers und die Räumlichkeit der Statuen meist im Vordergrund. Die Wiedergabe der Athleten in einer göttlichen Form, bzw. die Statuen der Götter oder Helden im jugendlichen Athletentypus ist ebenfalls ein Charakteristikum der klassischen Zeit. Daher ist es in vielen Fällen schwer zu entscheiden, ob die wiedergegebene Figur einen Gott oder Athlet darstellt. Die neu entstandene attische Demokratie sowie der freie Gedanke der Bildhauer haben in der Kunst der hohen Klassik auch m. E. diese inhaltlich-förmliche Änderungen und Neuerungen verursacht.²¹

Bei allen diesen genannten Werken gemeinsam ist, daß sie allgemein im polykletischen Kontrapost stehen und der gesenkte Kopf nach Rechts gedreht wurde. Beide Arme fallen seitlich herab, während abgesehen von der Statue in Museo Torlonia die Attribute sonst ganz fehlen. Ferner stimmt in der Regel das lebensgroße Format der bisher bekannten Statuen meist überein. Es gibt jedoch beim Torso aus Attaleia eine Besonderheit, die an den kaiserzeitlichen Exemplaren des Diskophoros-Typus bisher nicht zu sehen ist. Es handelt sich dabei um die ursprüngliche Binde auf dem Kopf, von der nur die seitlichen Enden erhalten sind. Dieses Merkmal ist nicht als provinzielle Besonderheit zu fassen,²² da die

¹² Kreikenbom 1990: 25.

¹³ Kreikenbom 1990: Taf. 21 c.

¹⁴ Kreikenbom 1990: Taf. 1-5.

¹⁵ Kreikenbom 1990: Taf. 6. 12. 13 passim.

¹⁶ Blümel, a. O. 7 f.; Arnold, a. O. 115 ff.

¹⁷ Kreikenbom 1990: 39; Bol, a. O. 114 ff.; J. İnan, Der Bronzeturso im Typ des Diskophoros von Polyklet im Burdur-Museum, in: Polykletforschungen (1993) 42.

¹⁸ Zanker 1974, 4.

¹⁹ Berger 1990, 127 ff.

²⁰ Bol, a. O. 112.

²¹ Vgl. dazu auch P. C. Bol, in: Liebieghaus 1990, 18.

²² Die Verwendung der Binde auf dem Kopf ist eine alte Tradition. Schon in der archaischen Zeit wurden die Athleten mit einer Binde auf dem Kopf dargestellt. Diese Tradition wurde ebenfalls in der klassischen Zeit von den Bildhauern weitertradiert, vgl. dazu A. Krug, Binden in der griechischen Kunst. Untersuchungen zur Typologie, 6-1 Jhrh. v. Chr. (1968). In der hellenistischen Zeit sind außerdem auch die Könige mit einer Binde, deren Enden im Nacken herabfallen, auf dem Kopf wiedergegeben. Daher wird für derartige Binde in der Literatur als Terminus häufig

Kopfbinde bei den Statuen kleinasiatischen oder anderen provinziellen Ursprungs nicht zu treffen ist.²³ Andererseits ist es aufgrund der Körperbildung auch ausgeschlossen, daß es sich in diesem Fall um eine Statue im Typus „Diadumenos“ des Polyklets handelt. Derartige Binden waren bisher nur bei den nach dem Kopf des Diskophoros bearbeiteten Büsten oder Hermen geläufig.²⁴ Unter diesem Aspekt scheint die Statue aus Attaleia keine getreue Kopie von dem Original wiederzugeben. Es ist jedoch auch nicht einfach, hierbei gleich von einer Um- oder Nachbildung des polykletischen Diskusträgers zu sprechen, zumal ja von der Statue nur der den Typus bestimmende Rumpf erhalten ist. Der Grund dafür, warum sie im Gegensatz zu den anderen Exemplaren im Diskophoros-Typus mit einer Binde wiedergegeben ist, muß zuerst in seinem Aufstellungsort und seiner Deutung gesucht werden.

Die Säulenstraße, die heute als „Hesapçı Sokak“ genannt wird, verbindet in der Antike den Hadrianstor im Osten und das große Grabmonument im Westen der antiken Stadtmitte von Attaleia²⁵ zusammen. Mehrere Trommeln von Säulen, Säulenbasen, Kapitelle und architektonische Fragmente, die der ursprünglichen Straße gehörten, sind heute in den Gärten der dortigen Hotels oder privaten Häuser zu treffen. Im Garten des Alp-Paşa- Hotels befinden sich ebenfalls viele Bauteile der antiken Straße. Ferner befinden sich dort auch die mit Inschriften und dekorativen Motiven versehenen Basen der Statuen zu sehen, die wohl zwischen den Säulen aufgestellt waren. Die Fundorte des Torsos und der Basen mit Inschriften im Garten des Hotels Alp-Paşa in dieser Straße liegt die Vermutung nahe, daß der hier behandelte Torso ebenfalls als Denkmal zwischen den Säulen der antiken Straße von Attaleia aufgestellt war.

In der römischen Kaiserzeit sind die Kaiser mit Vorliebe in klassischen Idealformen wiedergegeben.²⁶ Neben den zahlreichen Panzerstatuen der römischen Kaiser gibt es ebenfalls viele Exemplare, bei denen die nackten Kaiser im polykletischen Kanon dargestellt sind. Manche von diesen stellen auch den Typus des polykletischen Diskusträgers dar.²⁷ Durch die erhaltenen Inschriften ist es heute bewiesen, daß zum Zweck der Verehrung der römischen Kaiser die Statuen im derartigen Typus aufgestellt wurden.²⁸ Im Museum von Antalya befinden sich ähnliche kaiserzeitliche Statuen, die aus Perge stammen,²⁹ unter denen einige am Kopf auch eine Kranz- bzw. Wulstbinde tragen.³⁰ Daher könnte der Torso aus Attaleia hinsichtlich seiner Typologie ebenfalls zur Verehrung eines römischen Kaisers aufgestellt worden sein.

„Königsbinde“ verwendet. Für die hellenistischen Exemplaren s. z. B. G. M. A. Richter, *The Portraits of the Greeks* (1984) 224 ff. Abb. 184 ff.

²³ Für die kleinasiatischen Diskusträger s. Kreikenbom 1990 Taf. 26-27; İnan, a. O. 41 ff. Abb. 1-5.

²⁴ P. C. Bol, *Diskophoros*, in: Liebieghaus 1990, 114 ff. Abb. 21 a-c.

²⁵ Vgl. H. Hellenkemper, *Attalos und Attaleia*, in: T. Korkut (Hrsg.), *Anadolu'da Doğdu*, Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag (2004) 333.

²⁶ Zanker 1974 XVIII; J. İnan, *Neue Forschungen zum Sebasteion von Boubon und seinen Statuen*, in: J. Borchhardt - G. Dobesch (Hrsg.), *Akten des II. Internationalen Lykien-Symposiums*, Wien 6-12 Mai 1990, TAM 17. Ergb. (1993) 213 ff.

²⁷ z. B. Kreikenbom 1990, 21 ff. Kat. Nr. I 8. I 10. I 11. I 16; J. İnan, *Der Bronzeturso im Typ des Diskophoros von Polyklet im Burdur-Museum*, in: *Polykletforschungen* (1993) Abb. 1-5.

²⁸ Vgl. İnan, a. O. 42 f.; J. İnan, in: *II. Lykien-Symposium*, 218 ff.

²⁹ Özgür 1996: Nr. 41.

³⁰ Özgür 1996: Nr. 34.

Zusammenfassend läßt sich zwar nicht sicher sagen, ob der Torso aus Attaleia einen römischen Kaiser oder einen Athleten widerspiegelt, da die entscheidenden Teile und die vielleicht mit einer Inschrift versehene Basis fehlen. Anhand der bisher erhaltenen Statuen der römischen Kaiser in diesem Typus Kleinasien liegt aber m. E. die Vermutung nahe, daß es sich hier um einen römischen Kaiser des umgebildeten Typus des Diskophoros von Polyklet handeln könnte. Ehrenstatuen der römischen Kaiser hatten eine politische Funktion und wurden meist in den öffentlichen Gebäuden aufgestellt. Neben dem militärischen Typus ist der athletische bzw. heroische Charakter in klassischen Idealformen, den ebenfalls die meisten römischen Kaiserstatuen assoziieren, gehört in dieser Zeit auch zum bürgerlichen Verständnis.

Für die chronologische Einordnung des Torsos werden in erster Linie die stilistischen Merkmale herangezogen, da der klassische Charakter der Ponderation für die Datierung keinen genaueren Hinweis auf seine Entstehungszeit gibt. Auch hinsichtlich der Chronologie der Kopien und oder Umbildungen konnte bisher innerhalb der bekannten Exemplare vom Diskophoros-Typus keine statuarische Entwicklung festgestellt werden. Die Unterschiede im Detail hängen eher mit dem zeitgenössischen Stil oder Porträtcharakter zusammen. Der hier behandelte Torso ist sicher in der römischen Kaiserzeit angefertigt worden war. Er stammt aber nicht aus der frühen Kaiserzeit, in der die polykletische Werke mit Vorliebe kopiert waren.³¹ Bei den frühkaiserzeitlichen Kopien herrscht nämlich häufig der klassische Idealismus, der an der Statue aus Attaleia nicht zu beobachten ist. Dagegen hat der Bildhauer hier die anatomischen Realismen übertrieben und stark betont wiedergegeben. Der aderartige Wulst oberhalb der Leistenlinie ist bei den Exemplaren aus dem 1. bzw. 2. Jh. n. Chr. in dieser schematischen Form nicht vorhanden. Eine ähnliche Schematisierung kann auch bei der Wiedergabe der auf den Schultern liegenden Enden der Binde festgestellt werden. Die Enden der Binde sind sehr starr und scheinen unnatürlich. Bei den Statuen oder Reliefs aus der frühen und mittleren Kaiserzeit weisen sie jedoch im Gegensatz zu den späteren Exemplaren einen dünnen Stoff auf, deren Enden meist flatternd ausgearbeitet sind.³² Die Darstellung der Schulterblätter auf der Rückseite des Torsos ist ebenfalls übertrieben worden; ihre muskulöse Wiedergabe ähnelt sich die der Brüste auf der Vorderseite. Die frühkaiserzeitlichen oder die hadrianischen Statuen zeigen meist klassisch-idealistische Tendenzen.³³ Das fleischige Inkarnat des Körpers weist dagegen auf die flavische oder antoninische Zeit hin.³⁴ Unter diesen Aspekten deuten die hier angegebenen Merkmale darauf hin, daß der Torso nach dem Stilwandel der spätantoninischen Zeit entstanden ist. Die starke Frontalität in der gesamten Erscheinung der Statue erklärt sich durch die erst in der frühseverischen Zeit in der Kunst aufgetauchte Degeneration und Schematisierung.³⁵

³¹ Vgl. Arnold, a. O.; Zanker 1974, 41 ff.; Berger 1990, 119; Kreikenbom 1990 passim.

³² Für die Exemplare aus der frühen Kaiserzeit s. D. E. Kleiner, *Roman Sculpture* (1992) 131 ff. Abb. 106. 108. 121. Für die Statuen aus der trajanischen und hadrianischen Zeit s. Özgür, a. O. Nr. 31. 32. 34.

³³ Vgl. auch. Zanker 1974, 41 ff.

³⁴ Ebenda.

³⁵ Allgemein für die spätantoninische und severische Kunst und den Zeitstil s. A. Bonanno, *Portraits and other Heads on Roman Historical Relief up to the Age of Septimius Severus*, BAR S6 (1976) 114 ff.; B. Andreae, *Römische Kunst* (1982) 243 ff.; N. Hannestad, *Roman Art and Imperial Policy* (1986) 218 ff.; Kleiner, a. O. 267 ff. bes. 317 ff.

Viele klassische Statuentypen der Götter, Heroen oder Athleten, deren Originale schon in der Antike verlorengegangen waren, sind uns heute durch zahlreiche Kopien aus der römischen Kaiserzeit bekannt. Daneben gibt es auch Umbildungen, die den Betrachter über das Aussehen des originalen Werkes weiterhin informieren. Obwohl viele Abweichungen zwischen den verschiedenen freien Wiederholungen festzustellen sind, stimmt die grundsätzliche Ponderation fast allen bekannten Exemplaren Größenteils überein. In diesem Sinne hilft auch der Torso aus Attaleia zum weiteren Verständnis eines klassischen Typus und seiner römischen Auffassung.

Abb. 1

Abb. 2

Abb. 3

Abb. 4

Abb. 5

Abb. 6

İki Adet İmparator Portresi

Ramazan Özgan

Selçuk Üniversitesi
Konya

Antoninus Pius Portresi

Bursa Müzesi Envanter kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla bu güzel yapıt (Res. 1-6) Mustafa Kemal Paşa ilçesinde Tabakhaneler semtinde bir çöplükte bulunmuş ve 25.12.1980 tarihinde Bursa Arkeoloji Müzesi'ne kazandırılmıştır. Yapıtın tamamının yüksekliği 34 cm., sakal alt ucu ile alın üst kısmı arasındaki mesafe 29 cm., genişliği 25.5 cm., derinliği ise 25 cm. ölçülerindedir. Bu ölçülere göre yapıtın tamamının sahip olduğu gövde büyüklüğü normal ölçülerde veya biraz üzerinde olmalıdır. Müze depo numarası 8498 olan bu eser, antik Miletupolis¹ kentinden olmalıdır. Baş büyük kristalli, grimsi beyaz mermerden olup, boynunun gövde ile birleştiği yerden neredeyse yatay bir düzlükte kırılıp kopmuştur. Bu kötü kırılmaya karşın, baş çok iyi koruna gelmiştir. Sadece burun ucu ve burun kanatları ile alın üzerindeki buklelerin bazılarında, bıyık ortası kıllarında, sol kaş üzerinde ve sağ kulak arkasında küçük kopmalar ve zedelenmeler mevcuttur. Yüz yüzeyinin neredeyse tamamında ve boynunda ince perdah izleri halen iyi görülebilmektedir. Önden

Her iki Portrenin de ölçümlerini yaparak fotoğraflarını çekme işlerinde yardımcı olan Christine Özgan ve Mustafa Şahin'e teşekkür ederim. Ayrıca Bursa Arkeoloji Müzesi'ndeki çalışmalarda her türlü kolaylığı gösteren Müze Müdürü Sayın Öcal Özeren ve Funda Ünal'a. Bolu Arkeoloji Müzesinden Adnan Sanoğlu. Mustafa Güneş ve Günel Kozdere'ye de teşekkürü bir borç bilirim.

Alman Archäologischer Anzeiger Dergisindeki kısaltmalar dışında:

- Fittschen-Zanker I: K. Fittschen-P. Zanker. Katalog der Römischen Porträts in den Capitulinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom I. 1985.
- Wegner, Herrscher Bildnisse: M. Wegner, Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit 1939.
- Wegner. Nachträge I-II. M. Wegner. Nachträge zum römischen Herrscherbild im 2. Jhr. n. Chr. 1-2. Teil. 1.
- Boreas 2. 1979. 87 vd.. Lev. 11-12: Teil II. Boreas. 3. 1980 13vd.
- Zanker. Provinz: P. Zanker. Provinzielle Kaiserporträts. Zur Rezeption der Selbstdarstellung des Princeps.
- Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophische -historische Klasse Abh. Neue Folge. Heft 90, 1983.

¹ RE 15. 2. 1932. 1583 vd. s.v. Miletupolis (Ruge): L. Robert. Villes d'Asie Mineure 2. 1962. 192.198; E. Schwertheim, IK 26.2. 1983, 123vd., (Inscripfen griechischer Städte aus Kleinasien Bd. 26.2. 1983. Die Inschriften von Kyzikos und Umgebung. Teil II: Miletupolis; M. Şahin, *Miletupolis Kökenli Figürlü Mezar Stellen ve Adak Levhaları*. Ankara 2000. 18 vd.

bakılınca başın görünmeyen arka kısmı tamamıyla kaba bırakılmıştır (Res. 5-6). Buna karşın ön ve yan kısımları oldukça özenle ve çok itinalı bir şekilde betimlenmiştir. Başın ön kısmındaki ve şakaklar üzerindeki saç bukleleri çok canlı, kabarık havalı ve plastik olarak matkap yöntemiyle oluşturulmuştur. Uçları geriye döndürülen iri ve uzun saç bukleleri, derin matkap kanalları ile birbirinden ayrılarak gölge-ışık oyunu ile hareketlilik, akıcılık, yumuşaklık ve hacim kazandırılmış, bu etkilerle daha da canlı ve bakımlı oldukları vurgulanmıştır. Aynı yöntem ile oluşturulan sakal bukleleri, daha kısa, daha düzgün ve neredeyse her sakal sırası yukarıdan aşağıya kadar gözle rahatlıkla takip edilebilecek biçimde ve sıralı olarak betimlenmiştir. İri saç buklelerine oranla kısa ve küçük sakal buklelerinin oluşumunda matkap yöntemi daha yoğun kullanılmıştır.

Başın arkasında kanalımsı dairenin-oyuğun üzerinde görülen metal dübel kalıntısı, yapının bir arka duvara veya nişe arkadan tutturulmuş olduğuna işaret ederse de benzer metal dübel kalıntısının alın ortasında kopmuş saç tutamlarının hemen arkasında da varlığı başın kıymetli bir metal çelenkle-taçla zenginleştirilip değerlendirildiği ve dübellerin bu çelengin tutturulmalarında kullanıldığı daha akla yakın gelmektedir. Bu hususu ön ve yandaki saç buklelerinin hemen arkasında, başı boydan boya bir çember gibi dolaşan ve çelenge yataklık yapması gereken hafif bir oyuk ta desteklemektedir. Yüz ayrıntıları oldukça net ve hareketli, hafif gevşek deri altındaki iri kuvvetli ve sağlıklı kemik yapısı; kabarık, uzun ve kuvvetli kılları ile vurgulanan ve aşağıya sarkıtılan kaşlar, bunların altında hafif soluna döndürülen başla aynı yöne çevrilen gözler, çizgi ile kazınarak dairemsi belirtilen iris ve matkap nokta vuruşu ile belirtilen gözbebekleri olağanüstü özenle ve çok etkili ele alınmıştır. Geniş ve gergin alt göz kapaklarına karşın, aynı özellikteki üst göz kapakları neredeyse orbital- kaş eti altında gölgede görülmeyecek biçimde ele alınmış, göz pınarları göz akından tecrit edilerek daha derin ve geniş olarak vurgulanmıştır. Hafif kemerli burun, gözler arasında alınla birleştiği yerdeki hafif çöküklük, kaşların burunla birleştiği yerdeki dikey hafif çizgiler, hafif gevşetilerek sarkık verilen *naso labial* deri hattı, hafif çökük yanaklar ve vurgulanan kuvvetli elmacık kemikleri, bakışları etkili olarak bütün yüze ciddi ve hatta kederli bir ifade kazandırmıştır.

Yüzde seviye olarak, sol göz, sağ göze oranla hafif aşağıda yerleştirilmiş, buna uyum sağlayacak biçimde başın hafif soluna döndürülmesiyle de yüzün sağ kısmı daha geniş, daha uzun ve daha da dışa taşkın verilmiştir. Bu farklılıklardan da başın hafif sağdan izlenmesi ve esas yönün bu taraf olduğu belirtilmiştir. Bu husus, her iki şakak üzerindeki saç buklelerinin farklı işlenmesinde de açıkça görülür. Üst dudak ve ağız kenarları kuvvetli ve taşkın, kabarık, bıyık altında görülmezken, alt dudak orta kısmı iyi belirtilmiş ve ağız açıklığı düz ve derin bir kanalla betimlenmiştir. Yüz hatları ve ağız açıklığı belki de başa konuşur ifadesi kazandırmak istenmesinden de olabilir. Başta görülen dairemsi kafa tası biçimi, yüksekçe ele alınan ve dışa bombeli alın yapısı, çökük burun kökü, hafif kemerli burun üst konturu, yatay iki dalgalı hatla belirtilen hareketli alın yapısı, kuvvetli ve öne fırlatılan kaş kemikleri, dolgun, kıllı, aşağıya sarkıtılan yumuşak orbital çok iyi ve canlı betimlenmiş olup, gözleri koruyan birer çatı görevinde gösterilmişler ve böylece gölge-ışık oyunu ile yüze ciddi ve hafif patos ifadesi kazandırılmıştır. Yanaklar hafif içe çekilmiş, buna karşın elmacık kemikleri; dışa doğru çıkıntılı işlenmişlerdir. Aynı biçimde, *naso labial* deri hattı da hafif gevşek olarak yanaklarla uyumu belirtilmiş ve böylece betimlenen kişinin ilerlemiş olgun yaşlarda olduğu vurgulanmıştır. Kuvvetli sakal altında çene yüzün kemiksiz yüz yapısına uyum sağlayacak biçimde kuvvetli gösterilmiştir. Bıyık altında olsalar da ağız kenarları hafif aşağıya düşürülmüştür. Yüz hatları ve koruna gelmiş olan boyunda yağlı olmayıp, aksine zayıf denebilecek bir kişilik verilmiştir. Yukarıda belirtmeye çalıştığımız

tüm bu fizyonomik özellikler, kesinlikle bu başın ideal ve mitolojik varlıklara ait olmayıp, yaşamış ve ilerlemiş olgun yaşlardaki bir kişiye ait olma zorunluluğunda olup, dolayısıyla, bir kişiye ait Portre olmak mecburiyetindedir.

Sıraladığımız bu fizyonomik özelliklere ilaveten portrede dikkat çeken diğer önemli hususlar, hiç şüphesiz kuvvetli alın ve şakak saç bukleleri olup, bunlardan iki üç tanesinin diğerlerinden açıkça ayırt edilerek kırılmış da olsalar, alın üzerine ve aşağıya doğru yapıştırılmış gibi yerleştirilişleri, bu portrenin en önemli portre ayrıntısı olup, bunun Roma İmparatoru Arrius Antoninus Pius'a ait olduğu çok net belirtilmiştir.² İmparator'a ait portreler, özellikle M. Wegner³ ve K. Fittschen⁴ tarafından çok ayrıntılı ele alınmış ve İmparator'un şimdiye kadar ele geçen yüzden fazla portresinin iki özgün porte tipinde yaratıldıkları inanılır biçimde saptanmıştır. Yapıtımızdaki bu ayrıntılar ve özellikle de yanlarda ki saç buklelerinin kalın-kabarık ve bakımlı işlenerek uçlarının kıvrılarak geri döndürülüşleri, imparatora ait portrelerinin "Ana Tip"⁵ e ait olduğunu da çok net görebilmekteyiz. Araştırmalara göre imparatorun bu özgün ana portre tipi (formia) imparatora ait sikkelerdeki ⁶ portrelerin yardımıyla imparatorun evlatlığa tayini (adoption) ve Caesar ünvanını aldığı 25 Şubat 138 tarihinden veya 10 Temmuz 138 tarihinde tahta çıkışından itibaren görüldüğü ve bu tipin hem sikkelerde ve hem de yontuculukta imparatorun ölümüne kadar kullanıldığı ileri sürülmüş ve ele geçen portrelerinin çoğunda bu "Ana Portre Tipi"nden olduğu vurgulanmıştır. Tipolojik olarak portremize çok yakın benzerlikler gösteren portreler hiç şüphesiz Roma Kapitol⁷ ve Milli Müzelerinde,⁸ Napoli Arkeoloji Müzesi,⁹ Kopenhagen,¹⁰ München Glyptothek¹¹ ve İngiltere Castle Howard¹² 'da bulunmaktadır.

² Bernoulli. Römische Ikonographie II,2, 1891, 140 vd.. Lev. 1-9; Wegner, Herrscherbildnisse 15vd.; Fittschen-Zanker I 63vd. Nr. 59. Lev. 67-69; Zanker. Provinz, 7vd. 21vd. Lev. 12-16.

³ Wegner, a.o. 15vd.

⁴ Fittschen. a.o. Nr. 59.

⁵ Formia Tipi olarak bkz. Wegner, a.o. Taf. 1-3; K. Fittschen. Katalog der antiken Skulpturen in Schloss Erbach AF. 3, 1977. Nr. 26-27. 76vd. Anm. 10-11.; Fittschen; Fittschen-Zanker I Nr. 59. 63 vd. Lev. 67-69; P. Zanker. Provinz. 21.

⁶ H. Mattingly. Coins of the Roman Empire in the British Museum I-IV (1923-1940) Bd. IV. Lev. 1vd.; P. L. Strack. Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des 2. Jahrhunderts III. 1937, Lev. 1vd.; Kent-Overbeck-Stylow-Hirmer, Römische Münze. Res. 303 vd.; Wegner. Herrscherbildnisse 145 vd. Lev. 7.

⁷ Roma Kapitol. Müz. 446. J. Bernoulli. Römische Ikonographie II 2. 1891. 141. Nr. 9; Wegner. Herrscherbildnisse 8. 140; P. Zanker. Provinz. 21. Anm. 51. 26.38, Taf. 12 2-4; Fittschen-Zanker I. 63vd., Nr. 59. Lev. 67-69.

⁸ Roma Milli Müzesi 627. B. M. Felletti Maj. Museo Nazionale Romano. I ritratti Rom. 1953. 106 Nr. 203; Wegner. Herrscherbildnisse. 21. Lev. 3; ders. Nachträge I. 114; Fittschen-Zanker. 64. Nr. 59. Anm. 15a. Beilage 42.

⁹ Neapel 6031. J. Bernoulli II2. 143 Nr. 36 Taf. 44; Wegner. Herrscherbildnisse. 17 vd. Lev. 1; ders. Nachträge I. 108. Lev. 11,1; B. Andreae. Römische Kunst. Res. 87; Fittschen-Zanker I. 64 Anm. 15c. Beilage. 40

¹⁰ Kopenhagen NCG 690, V. Poulsen, II, 1974, 95 Nr. 76, Lev. 121-122; Wegner. Nachträge I. 104; K. Fittschen. Festschrift U. Hausmann 1982, 121, Lev. 18 3-4; Fittschen-Zanker I 64 vd., Nr. 59 Anm. 10. 19 d. Beilage. 43.

¹¹ München. Glyptothek 337. Wegner. Herrscherbildnisse Lev. 2; ders. Nachträge I 108; Fittschen-Zanker I. 64vd.. Nr. 59. Anm. 15d. Beilage 39.

¹² Wegner. Nachträge I. 126; P. Zanker Provinz, 21 Anm. 51. Lev. 12. 14.1; Fittschen-Zanker I 65. Anm. 10. 18f. Beilage 41.

Portremizin yapılış tarihini saptamada İmparatorun fizyonomik özellikleri pek yardımcı olmamaktadır; zira İmparator zaten 51 yaşında imparatorluk tahtına oturmuş olduğundan, bu yaştan sonra fizyonomik özelliklerinin değişmesi doğal olarak pek beklenemez.¹³ Sayıları az da olsa, Anadolu kökenli Antoninus Pius portrelerinden¹⁴ yararlanmak da pek kolay olmamaktadır; zira portremiz Anadolu kökenli portrelere oranla sadece en iyi korunmuş durumda olanı olmakla kalmayıp, şüphesiz en kaliteli ve değişik teknik özelliklere sahip olanıdır. Bu farklılıklardan dolayı, bizim portremizin fizyonomik özellikleri ve buna göre de değişik bir yüz biçimi ve değişik bir yüz ifadesine sahip olduğu, şüphesiz açık ve net olarak görülmektedir.

Tipolojisinin yanı sıra ikonografik özellikler ve yüz ifadesinin benzerliği gibi birçok nedenlerden dolayı yukarıda da belirttiğimiz gibi portremizin gerçekten de Roma kökenli portrelerin yanına konması gerekir. P. Zanker'in açıkça ortaya koyduğu gibi,¹⁵ bu saptamanın yadırganacak bir tarafı yoktur. Bölgenin en zengin, en büyük ve dolayısıyla en yakın metropolü şüphesiz Kyzikos'tur.¹⁶ Fakat bugüne değin buraya ait olabilecek herhangi bir atölye henüz gösterilememiştir. Yapıtımızın yukarıda belirttiğimiz Roma kökenli portrelere benzerliği ve üstelik imparatorun özgün "ana tipi"nin (Formia)¹⁷ çok güzel ve kaliteli bir "tekrarı" oluşu, portremizin ithal yapıt olabilme ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

İzmit ve Adana¹⁸ Müzelerinde sergilenen Antoninus Pius portreleri gerek yüz ifadesi ve gerekse saç buklelerinin işlenişinde büyük değişiklikler içerirler. Bu portreler çok iyi gösterildiği gibi İmparatorun "Vatikan Groce Greca"¹⁹ özgün portre tipinin birer tekrarıdır. Pathos ifadesini içeren başın kuvvetlice yana ve yukarıya çevrilişi, ağzın açıklığı ve hedefsiz uzaklara yönlendirilen bakışlar esas orijinal tipten ayrılan ve Anadolu Hellenistik Devir Hükümdar Portrelerinin geleneksel betimleniş özelliklerinin devam eden kalıntılarıdır. Bu portrelerde beklenen ve vurgulanan en önemli husus yüzün pathos; heyecanlı-huzursuz ifadesi ve izleyiciye yapacağı etkisidir.

K. Fittschen'e göre özgün "ana tipi"nin yaratılış tarihi Hadrian döneminin sivilini devam ettirmesinden ve bu tipin erken sikkelerdeki portrelerde de görünmesinden dolayı İS. 140 yılları civarı teklif edilmektedir.²⁰ Bu özgün tipi çok iyi tekrar eden Roma Kapitol, Napoli, Kopenhagen ve München Müzelerindeki portrelerden ²¹ bizim portremiz biraz

¹³Çocukluk, gençlik ve olgunluk çağlarında betimlenmiş olan İmparatorların portrelerini kronolojik sıraya koymak çok daha kolay olabilmektedir. Örneğin Nero, Lucius Verus ve Marcus Aurelius portrelerinde olduğu gibi.

¹⁴ İzmit Müzesi; J. İnan-E. Alföldi Rosenbaum. Römische und frühbyzantinische Porträtsplastik in der Türkei (1979) 105 Nr. 53, Lev. 47, 48, 3-4; Wegner. Nachträge II 115; P. Zanker. Provinz. 21. Lev. 13. 1-2; Adana Müzesi: J. İnan-E. Rosenbaum. Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor 1966. 203vd., Nr. 280, Lev. 155, 3-4; K. Fittschen, GGA 225, 1973. 66; P. Zanker. Provinz 21. Lev. 13, 3-4.

¹⁵ P. Zanker. Provinz. 9; ders. Konferenz Römisch. Porträt. Akten der Wissenschaft Humboldt Universität Berlin 1982. 307vd.

¹⁶ R.E. XXII (1924), (XII.1). 228-233 s.v. Kyzikos (Rüge); Son ve toplu olarak bkz.: A. Schulz und E. Winter. Historisch-archäologische Untersuchungen zum Hadrianstempel in Kyzikos. AMS 1. 1990 s.33 v.d. (Asia Minor Studien).

¹⁷ Bkz. Dipnot 5.

¹⁸ Bkz. Dipnot 14.

¹⁹ Bkz. Dipnot 5; Wegner. Nachträge II. 115; K. Fittschen. Festschrift U. Hausmann. 1982. 119vd; P. Zanker.a.o.21.

²⁰ Wegner. Herrscherbildnisse. 21vd. ders. Nachträge I 89 vd.; K. Fittschen. Katalog Erbach. 76; Fittschen-Zanker I. 64. Anm. 24-25.

²¹ Bkz. Dipnot 7. 9.10. 11.

farklı stil özelliği göstermektedir. Sözü ettiğimiz portrelerde sivri uçlu keski ile çok akıcı ve düzenli işlenen saç ve sakal betimlemelerinde gerçekten de Hadrian dönemi modası devam ettirilmiş ve dolayısı ile matkap çalışma yöntemi hemen hemen hiç veya yok denecek kadar az uygulanmıştır. Bu tür betimleme ve stil özelliklerine karşın bizim portremizde oldukça fazla uygulanan matkap çalışma yöntemi Geç Antoninler Dönemi'ndeki kadar fazla yoğun ve abartılı olmasa da, şüphesiz aynı tipin temsilcileri olan Kopenhagen NCG 690 ve Roma Thermen Museum 627²² örneklerinden biraz daha yoğun uygulanmıştır. Gölge ışık etkisinin derin matkap kanallarıyla ve yeterince kabarık, hareketli saç ve sakal buklelerinin yaratılmasında görülen stil bu tipin çok kaliteli bir temsilcisi olan İmparatorun Castle Howard'daki mükemmel portresidir.²³ Aynı yerde muhafaza edilen diğer bir Antoninus Pius portresi²⁴ de stil açısından geç özellikler gösterdiğinden, İmparatorun son yıllarına, hatta ölümünden sonra da yapılmış olabileceğine işaret edilmiştir.

Bu teknik ve stil özelliklerinden de açıkça anlaşıldığı gibi, portremiz sözünü ettiğimiz ve şimdiye kadar bilinen portrelerin en sonuncusu ve en mükemmelidir. Dolayısıyla yaratılış yılları büyük bir olasılıkla İ.S. 150-160 yılları olarak düşünülmelidir.

Böyle mükemmel bir ustalık, dolayısı ile çok güzel bir sanat değerine sahip olan portremizin, Miletupolis antik kentine getirilerek halka açık ve halkın her gün görebileceği bir alana dikilerek sergilenmesinin hangi nedenle gerçekleştirildiği ne yazık ki bilgimiz dışında kalmaktadır. Bu hususla ilgili şüphesiz bir neden aranıp bulunmalıdır. Şehirlerarası anayollar üzerinde bulunan Miletupolis'in tarihi ve kültür tarihi hakkında bilgimiz maalesef çok yetersiz kalmaktadır.²⁵ Özellikle Roma İmparatorluk Dönemi, M.S. 2. yüzyıl ve sonrası hakkında bilgilerimiz ne yazık ki daha da yetersizdir. Devamlı seyahat arzusu taşıyan İmparator Hadrian'ın²⁶ aksine, yerine geçen İmparator Antoninus Pius'un İmparatorluk Dönemi'nde İtalya'dan hiç ayrılmadığı vurgulanmaktadır.²⁷ Dolayısıyla İmparator'un Miletupolis'e herhangi bir ziyareti nedeniyle portre yontusunun adanmış olması da düşünülemez.

Şimdiki zamanda olduğu gibi, antik dönemde de Anadolu'nun tamamı özellikle de Bithynia ve Mysia bölgeleri sık sık yaşanan depremler sonucu büyük zararlar görmüş, kentler ve yapıları tahrip olmuştur.²⁸ Bu büyük depremler, İmparator Hadrian ve Antoninus Pius Dönemleri'nde de olmuş ve büyük zarar gören kentler, İmparatorların büyük ilgi

²² Bkz. Dipnot 10. 18.

²³ Bkz. Dipnot 12.

²⁴ H. Oehler. Foto-Skulptur Köln. 1980, 49, Nr. 5, Lev. 34; Wegner, Nachträge I. 103; Fittschen-Zanker 65 Anm.13c. 20a. Beilage 49a.b.d.e.

²⁵ RE 15.2. 1932, 1583 v.d. s.v. Miletupolis (Rüge); L. Robert, Villes d'Asie Mineure 2 1962. 192; E. Schwertheim IK 26,2. 1983, 123 v.d. (Inscriptionen griechischer Städte aus Kleinasien Bd. 26. 2. 1983 Teil II: Miletupolis). M. Cremer. Hellenistisch-römische Grabsteine im nordwestlichen Kleinasien 1 Mysien. AMS. 4. 1991, 102 v.d. (Asia Minor Studien); M. Şahin Miletupolis Kökenli Figürlü Mezar Stelleri ve Adak Levhaları. Ankara 2000. passim.)

²⁶ Der kleine Pauly 2, 1979, 909 v.d. (R.H.); M. Wegner, Hadrian 1956, passim.; H. Halfmann, Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im römischen Reich (1986) 191 v.d.; E. Schwertheim. Die Inschriften von Kyzikos und Umgebung II, Miletupolis. Inschriften und Denkmäler. IK. 26, 1983. 129 Anm. 160; A. Schulz-E. Winter. Zum Hadrianstempel von Kyzikos. Asia Minor Studien. AMS. 1. 1990. 35v.d.

²⁷ RE 1.4, 1896, 2499 s.v. Aurelius Nr. 138. (P. v. Rohden); M. Wegner. Die Herrscherbildnisse in Antoninischer Zeit. Das römische Herrscherbild II. Abteilung Bd. 4. 1939. 15 v.d.

²⁸ D. Magie. Roman Rule in Asia Minor. 1950. 536. 543. 564, 594, 614, 631. 632. 666 v.d. 1332. 1473. 1492 v.d.; Ş. Karagöz. Eski Anadolu ve Ege Uygarlıklarında Deprem İzleri. Mimarlık 2002. 303. 44 v.d.

ve yardımlarıyla tekrar onarılmaya çalışılmıştır.²⁹ Bu tür bir yardım ve ziyaretten dolayı, Kyzikos'ta ki kolosal ve muhteşem Hadrian Tapınağı'nın yapımı gerçekleştirilmiş ve tapınak daha sonra resmi olarak İmparator Antoninus Pius zamanında tanrılara ve tanrılaştırılmış Hadrian'a ithaf edilmiştir.³⁰ Bunu kanıtlayan önemli nokta, Antik yazar Malalas'ın (11.279-7 v.d.) tapmak üzerinde okumuş olduğu "en O epigrafi theiou Hadrianou" (Tanrı Hadrian) yazıtıdır.³¹ Zaten Anadolu'da Asya eyalet valiliği (Prokonsüllük) ³² yapmış olan ve bu nedenle de Anadolu ve kentlerini çok iyi tanımış olan Antoninus Pius'un İS. 150 li yıllardan sonra, Bithynia ve Mysia Bölgeleri'nde yaşanan şiddetli depremin ³³ ardından zarar gören kentlere önemli onarım ve imar yardımlarından dolayı Miletupolis halkı tarafından şükran ve minnet duygularıyla imparatoru onurlandırıp şereflendirdikleri akla gelebilecek ilk olasılıktır. Benzer husus ve olaylar, aşağıda tanıtmaya çalışacağımız Prusias at Hypium (Konuralp) kökenli İmparator'un portre büstü içinde geçerli olmalıdır.

Antoninus Pius Portresi

Son büyük depremden (12.11.1999) ve Düzce'nin 2000 yılında il olmasından önce Bolu Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne bağlı olarak Konuralp Müzesi'nde teşhir edilen yapıt (Res. 7-11), o zamanlar satın alma işleri henüz tamamlanamadığından, envanter numarasız olarak korunmaktaydı.³⁴ Yapıt şu anda geçici olarak 4062 envanter numarası ile Bolu Müzesi'nde bulunmaktadır. Beyaz, büyük kristalli mermerden yapılmış olan portre-büst, Konuralp -antik Prusias at Hypium³⁵- öreninde bir çiftçi tarafından tarla sürerken tesadüfen bulunmuş ve bu nedenle başın alın üstü ile sol şakak üstü saç bukleleri, sol kaş-göz çevresi ile sol kulak memesi ve özellikle de sol omuzdan aşağıya sarkıtılan paludamentum kıvrımlarında küçük taze kırılma ve zedelenmeler oluşmuştur. Portre-büst üzerinde, sadece sol göğüs altında eski bir kopukluk mevcuttur. Portre-büstün tamamının yüksekliği 77 cm.; başın yüksekliği 30 cm.; genişliği 25 cm.; derinliği 25 cm.; çene ucu ile alın saç çıkış noktası arasındaki mesafe 25 cm. dir. Eserin omuzdan omuza genişliği 61 cm. olup, derinliği 29cm.;

²⁹ Cass. Dio 70. 4.1. RE 1.4, 1896, 2505. s.v. Aurelius Nr. 138 (P. v. Rohden); D. Magie, a.g.e. 631.2. 1492 v.d. ; L. Robert. BCH 102. 1978. 395 v.d.; E. Schwertheim, a.g.e. 127; A. Schulz-E. Winter. a.g.e. 35 v.d.

³⁰ Cass. Dio 70. 4.1.; F. W. Hasluck. Cyzicus 1910. 182 v.d.; O. Weinreich. Studien zu Martial. Literaturhistorische und Religionsgeschichtliche Untersuchungen 1928. 15 v.d.; B. Ashmole. Cyriac of Ancona and the Temple of Hadrian at Cyzicus. JWCI 19. 1956, 179 v.d. E. Schwertheim, a.g.e. 127. Tüm eski literatür ile birlikte bkz. A. Schulz-E. Winter, a.g.e. 33 v.d. bilhassa 41. 42. 51.

³¹ A. Schulz-E. Winter, a.g.e. 36 v.d. 43.

³² RE 1.4. 1896. 2495 Nr. 138. s.v. Aurelius (P. v. Rohden); M. Wegner. Die Herrscherbildnisse in Antoninischer Zeit 1939. 17.

³³ Bkz. Dipnot 29.

³⁴ 12.11.1999 tarihinde yaşanan şiddetli deprem hem Bolu hem de Konuralp Müzeleri 'nde bulunan bazı eserlere az da olsa zarar vermiştir. Düzce'nin 2000 yılında il olmasından sonra. Bolu Müzesi yetkilileri Konuralp Müzesi'ni, Düzce Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne devretmeye çalışmaktadırlar.

³⁵ RE 23.1. 1957. 1128 v.d. Nr. 5, s.v. Prusias (F.K. Dörner); F. K. Dörner. Bericht über eine reise in Bthynien. Österr. Akad. der Wiss. Phil-hist. Klasse Denkschriften 75. Bd. 1. Abhandlung. 1952. 7 v.d.: D. Magie. Roman Rule in Asia Minor 1950. s. 307. 340. 590. 614. 640. 690, 1190. 1539. 1553.; Ch. Marek. Orbis Provinciarum. Pontus et Bithynia. Die römische Provinzen im Norden Kleinasien. 2003. s. 11. 13. 35. 45. 56. 63. 65. 75. 78. 85-88. 91-94, 124, 144-146, 156, 163. 168, 180.; Ch. Marek. Satdt. Area und Territorium in Pontus-Birhynia und Nord Galatia. IstForsch. 39, 1993 passim. ; T. H. Zeyrek-G. Baran-Çelik. Prusias ad Hypium (Kieros). Anadolu'nun Kuzeybatısında Antik Bir Kent 2005, s. 11 v.d. 27 v.d.

yuvarlak kaidesinin çapı da 24 cm. dir. Özünde oldukça kaliteli yapılmış olan portre-büst, ne yazık ki uzun yıllar rutubetli veya tuzlu toprak altında kaldığından ya da tarımda kullanılan kimyasal gübrelerin olumsuz etkilerinden dolayı çok zarar görmüş ve orijinal yüzey tamamen bozulmuştur. Göğüs altı hizasında kesilen büst yuvarlak bir kaide üzerinde durmaktadır. Kaide ile göğüs alt çizgisi arasına yerleştirilmiş olan Tabula ansata, yukarıda ve aşağıda üçer çizgi ile profilendirilmiş, üzerinde herhangi bir yazıt-harf veya boya izi kalmamıştır.

Deri zırhın göğüs ortasına bir Medusa başı kabartma olarak işlenmiştir. Ancak yüzeyin oldukça bozulmuş olmasından dolayı Medusa başındaki kanatlar zor seçilebilmektedir. Ayrıca zırhın altında da varolan khitonun üst kıvrımları göğüs üzerinde geometrik görünümlü ve basitleştirilerek betimlenmiştir. Deri zırhın uçları bükülmüş uzun püskülleri sağ üst kol üzerinde birbirlerine paralel çizgilerle gösterilmiştir. Sol omuz üzerine yerleştirilmiş zengin ve bol kıvrımlı paludamentum büyük metal bir iğne veya toka ile tutturulmuştur.³⁶

Cepheden betimlenen portre-büstte baş hafif sağına döndürülmüş ve bundan dolayı da boyun sol adalesi şişkin, gergin ve geniş olarak betimlenmiştir. Yine aynı nedenden dolayı yüzün sağ yanı oldukça düz gösterilirken sol taraf daha geniş ve dışa taşkın ele alınmıştır. Başın sağ tarafında görülen havalı bukleler daha itinasız, daha yüzeysel ve ayrıntısız olarak betimlenmişlerdir. Benzer özensizlik ve yüzeysellik başın üst ve arka kısımlarında da dikkati çekmektedir. Başta görülen bu farklı betimleme özellikleri yapıtın izleyici tarafından hafif sağından görüldüğünü ve portre-büstün asıl cephesinin bu yön olduğunu açıkça göstermektedir. Karşıdan bakıldığında saç kütleleri, her iki şakakta da deriden geniş, derin ve kaba bir matkap yarığıyla ayırt edilmiş ve adeta bir peruk görünümü ile saç ve derinin doğal ilişkisi, canlılığı pek kazandırılmamıştır. Bu tip kaba kullanılan matkap görünümü yanı sıra, yüzeydeki kuvvetli korozyondan dolayı da esere çok kötü bir cansızlık ve kuruluk hakimdir. Başın sağındaki saç bukleleri matkap yöntemi ile derin kanallarla birbirinden ayrılmış, dışa doğru döndürülerek, kabarık, kalın ve canlı saç tutamları yaratılmıştır. Sol tarafa göre, sağ taraftaki sakal bukleleri de daha özenli, daha ayrıntılı ve daha canlı betimlenmişlerdir. Bıyık özellikle uzun ve ağız kenarlarından daha da aşağıya indirilerek neredeyse simetrik olarak sakal üzerine belirgin bir biçimde yerleştirilmiştir.

İlk portrede (Res. 1-6) olduğu gibi, bu portre-büstte de geniş, yüksekçe ve dışa taşkın alın, kuvvetli, öne doğru çekilen ve kenarlardan aşağıya sarkıtılan çok kıllı ve yumuşak kaş ile kaş kemikleri, burun kökü ile alnın birleştiği yerde oluşan geniş aç, güzel profilli burun, hafif çökük yanaklar ve yüzde görülen olgunluk, deri altında gösterilen yaşlılık, kuvvetli elmacık ve çene kemikleri yanı sıra, özellikle tüm betimlemelerde gözlemlenen kabarık, bakımlı, zengin ve döndürülerek kıvrırcıklaştırılan canlı saç ve sakal bukleleri, ki bilhassa saç buklelerinin arka ve ön taraflarda farklı işlenişleri gibi betimleme özellikleri portrenin İmparator Antoninus Pius'a ait olduğunu tartışmasız göstermektedir.³⁷ Çok tahribata uğramış olmasına rağmen, İmparatorun karakteristik olarak alın üzerine indirilen simetrik ve geniş kısaç motifini oluşturacak bukle izleri bu adlandırmayı iyice kuvvetlendirmektedir.

³⁶ Zırhlı yontulara bazı örnekler: M. Wegner. Herrscherbildnisse. Levh. 1. 5. 17. 19, 21. 24 v.d.; J. Inan- E. Rosenbaum. Roman and early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor 1966. Lev. 19. 2; 29, 1; K. Fittschen. Katalog in Schloss Erbach 1977. Lev. 23, 27. 30; K. Stemmer. Untersuchungen zur Typologie. Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen 1978, Lev. 1 v.d.; J. Inan- E. Alföldi-Rosenbaum. Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei. Neue Funde. 1979. Lev. 38, 67. 2.; Fittschen-Zanker I Lev. 39. 49. 67, 78, 79, 87 v.d.

³⁷ Bkz. Dipnot 2

Gerek M. Wegner ve gerekse K. Fittschen tarafından yapılan tipolojik arařtırmalar³⁸ sonucu İmparator Antoninus Pius'a ait iki ana portre tipi (Typus Formia veya Haupttypus-ana tip ve Vatikan Croce Greca 595) saptanmışsa da bu her iki tipinde birbirinden bağımsız yaratılmış olamayacağı, dolayısı ile ana tip olarak kabul edilen esas tipten esinlenilerek vücuda getirildikleri kabul edilmiştir. Bizim Konuralp kökenli bu portre-büstümüzde, özellikle alın üzerine indirilen saç buklelerinin biçimi ve yerleştirilişleri ile (Res. 9-10) yüz ifadesi Miletupolis kökenli portrenin (Res. 1-2) tam bir tekrarı olmasa da, temelde benzerliklerin olduğu gözden kaçmamaktadır. Her iki portreyi yaratan portrecilerin yapıtlarını özgürce ve bağımsız olarak yarattıkları da düşünölemez. Genel saç bukleleri yanı sıra bilhassa alın üzeri buklelerinin işleniş ve yerleştirilişleri hem Formia - esas- hem de Vatikan Croce Greca 595 tipinin örneklerinde de görölmektedir.³⁹ Bu benzerliklerden dolayı her iki yapıtımız da birbirinden bağımsız, ama ana tipten faydalanılarak yaratılmış olmalıdırlar.

Portre-büstümüzün şiddetli aşınmadan dolayı yüzeyinin oldukça bozulmuş olmasına karşın, yüzde bir sakinlik, yarı kapalı gözlerde dalgınlık ve hatta yorgun bakış ifadesi sezinlenebilmektedir. Ayrıca portrede çökük yanaklarla, sakinliğin yanı sıra yorgunluk ve hatta yaşlılık ifadeleri de vurgulanmış olabilir. Bunlar İmparatorun hem "Pius" sıfatına uygunluk göstermekte, hem de portrenin İmparatorun son dönemlerinde yapılmış olabileceğine işaret etmektedir.

Burada ele alınan her iki portre arasında gördüğümüz farklar, belirtildiği gibi sadece kalite, güzellik ve sanat estetiği açısından değıl, yüzlerdeki ifadelerde gece-gündüz farkı gibi değışik ele alınmıştır.

Tüm bu farklılıklara karşın, her iki yapıtta görölen ortak özellik ise, yoğun olarak kullanılan matkap tekniği ve sonuğa uygulanan stil yöntemidir. Bu yöntem, portre-büstte daha kaba ve daha özentisiz uygulandığından, genelde kuruluk, katılık ve cansızlık ağır basmaktadır.

Sonuç olarak, tüm bu ayrıntılar ışığında portre-büstümüzün de Miletupolis yapıtından daha önce yapılmış olamayacağını ve hatta imparatorun son dönemlerinde Miletupolis'te olduğu gibi, aynı nedenlerden dolayı Prusias at Hypium halkı tarafından imparatora duyulan şükran duygularından ötürü onurlandırılmış olduğu kabul edilmelidir.⁴⁰

³⁸ Bkz. Dipnot 2-5

³⁹ M. Wegner, *Herrscherbildnisse*, Lev. 4, 6, 7-8; K. Fittschen, *Katalog der antiken Skulpturen in Schloss Erbach*. 1977. Lev. 30-31. Nr. 26-27.

⁴⁰ Dipnot 33.

Zusammenfassung

Kopf des Antoninus Pius (Abb. 1-6)

Das erste Porträt des Antoninus Pius wurde 1980 im Abfall des Stadtviertels, 'Tabakhaneler' in Mustafa Kemal Paşa, dem antiken Miletropolis, gefunden und am 25.12. 1980 in das Archäologische Museum von Bursa überführt.

Dort wird es unter der Inv.Nr. 8498 aufbewahrt. Der hervorragend erhaltene Kopf ist insgesamt 34 cm, vom Scheitel bis zur Bartspitze 29 cm hoch, die Breite beträgt 25, 5 cm und die Tiefe 25 cm. Das Material ist weiss-grauer, grosskristalliner Marmor.

Der Kopf ist am Hals gebrochen. Nasenspitze und Stirnhaare sind abgebrochen oder abgestossen; kleinere Bestossungen gibt es an der linken Augenbraue und an den Haarspitzen rechts. Feine Raspelspuren sind an Gesicht und Hals erhalten. Die Rückseite und die Kalotte sind deutlich vernachlässigt und mit dem Spitzisen zugehauen. Dafür ist die Vorderseite umso sorgfältiger ausgearbeitet. An den Seiten und vorne ist das Haar plastisch gestaltet. Der Bart besteht aus kleinen Löckchen, die durch kurze Kanäle unterteilt sind. Auf der Rückseite unten ist der Rest eines Metalledübel erhalten; möglicherweise diente er zur Befestigung an einem Hintergrund. Ein weiterer Dübel befindet sich oben über der Stirn, hinter den vorderen Locken, zur Befestigung eines Kranzes?

Das Gesichtsrelief ist sehr bewegt, die Augen mit dem breiten Oberlid und der *markanten* Tränendrüse liegen tief unter buschigen Brauen. Pupille und Iris sind durch Ritzung bzw. Bohrung angegeben. Das linke Auge liegt etwas tiefer und springt ein wenig vor, daher war die rechte Seite sicherlich die Hauptansichtsseite. Das Haar ist hier stärker gebohrt, mit langen Kanälen, die links deutlich flacher sind. Hinten, direkt über dem Bruch, ist eine flache konkave Eintiefung zu sehen, vielleicht Zeichen für die Einsatzstelle in eine Statue.

Auf Grund seiner physiognomischen Charakteristika und der Anordnung des Stirn- und Schläfenhaares sowie der typischen Form des Bartes handelt es sich eindeutig um ein Porträt des Kaisers Antoninus Pius. Das Bildnis gibt den von M. Wegner und K. Fittschen ausführlich beschriebenen und begründeten Haupttypus des Kaisers wieder. Im Vergleich zu den meisten erhaltenen Porträts des Imperators ist bei diesem Kopf hier die häufige Verwendung des Bohrers auffällig. Daher muss dieses Bildnis zeitlich gegen Ende der Regierungszeit des Antoninus Pius entstanden sein. Durch seine plastische und ausdrucksvolle Ausführung unterscheidet sich das Bildnis sehr deutlich von den übrigen kleinasiatischen Parallelen z.B. in Izmit und Adana. Daher ist anzunehmen, dass das hier vorgestellte Bildnis in einer stadtrömischen Werkstatt gefertigt wurde. Der Anlass für die Bildnisweihe könnte die Unterstützung des Kaisers für den Wiederaufbau der Stadt nach einem der Erdbeben gewesen sein, die die Region in den 50er Jahren des 2. Jhs. erschütterten.

Panzerbüste des Antoninus Pius (Abb. 7-11)

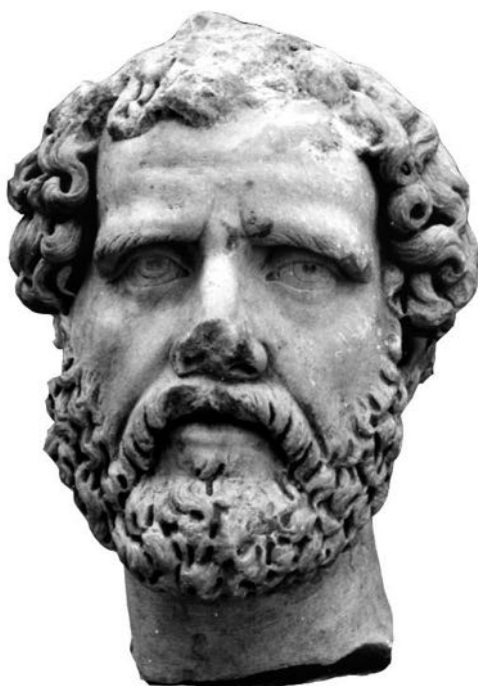
Die Büste wurde während der Feldarbeit in Konuralp, dem antiken Prusias ad Hypium, gefunden und befindet sich z.Zt. unter der Inv.Nr. 4062 im Archäologischen Museum von Bolu. Die Gesamthöhe beträgt 77 cm, davon von den Haarspitzen bis zum Kinn 23 cm; der Kopf selbst ist 30 cm hoch, 25 cm breit und 25 cm tief. Die Büste ist in Schulterhöhe 61 cm breit, 29 cm tief, der Durchmesser des Sockels beträgt 24 cm. Das Material ist weisser, grosskristalliner Marmor.

Es handelt sich um ein qualitativvolles Stück, doch leider ist die Oberfläche durch Wasser- oder Düngereinwirkung stark korrodiert. Ansonsten gibt es frische Bestossungen

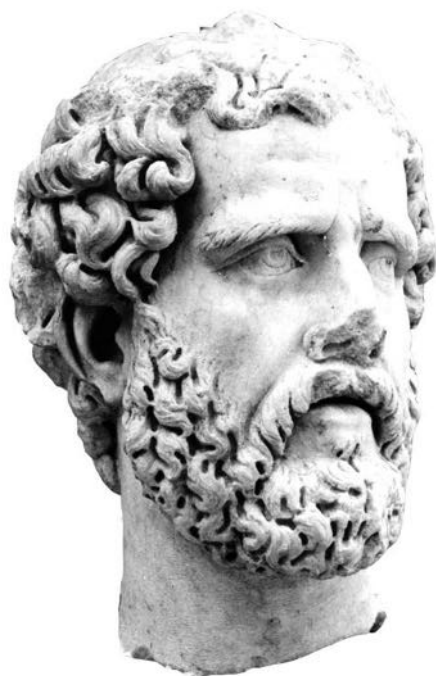
vorn an den Haaren, am Paludamentum über der linken Schulter und unten am Brustausschnitt links, weiterhin am linken Ohr.

Die Büste endet unterhalb der Brust und besitzt einen runden Büstenfuss, über dem eine tabula ansata angebracht ist. Der Kopf ist leicht zur Rechten gewendet. Das Haar ist luftig und locker, kaum gebohrt. Die Locken an der Seite vorn rollen sich nach aussen. Bohrkanäle befinden sich besonders auf der rechten Seite, die somit wohl die Hauptansichtsseite war. Oben auf der Kalotte und hinten ist das Haar leicht vernachlässigt. Der Bart ist flach, und der Schnurrbart langgezogen. Das Paludamentum wird mit einer grossen runden Fibel gehalten; hier wurden tiefe Bohrkanäle gezogen. Auf dem Panzer ist ein Gorgoneion angebracht.

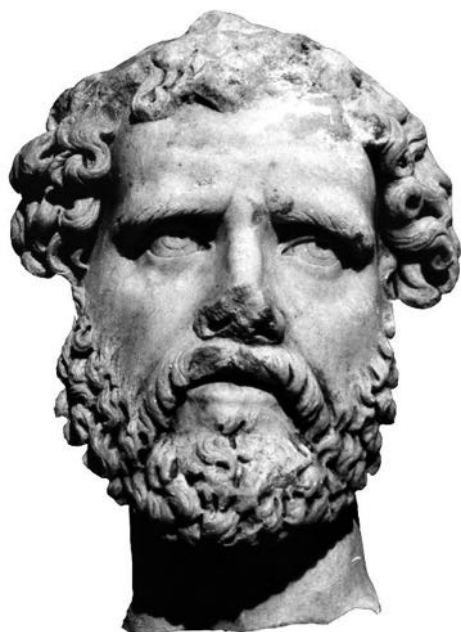
Wegen der fortgeschrittenen Korrosion ist es zwar schwierig, stilistische Aussagen zu machen. Doch die rechte Seitenansicht zeigt, dass der Bohrer häufig verwendet wurde. Daher gehört diese Büste in die gleiche Zeit wie der vorher besprochene Kopf. Vielleicht sind sie sogar aus demselben Anlass aufgestellt worden. Trotz der starken Korrosion der Büste sind die Unterschiede in der Ausführung gegenüber dem Kopf aus Miletoupolis überdeutlich. Hinter dessen überlegener Qualität steht sie zweifellos zurück.

Res. 1

Res. 2

Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

Res. 7.

Res. 8

Res. 9

Res. 10

Res. 11

Bithynia Bölgesinden Roma Dönemi bir Aslan Heykeli

Korkmaz Meral

*Atatürk Üniversitesi
Erzurum*

İnsanın yaşamında tarih boyunca kendine vazgeçilmez bir yer bulan aslan, bunu toplumların inanç anlayışlarına borçludur. M.Ö. 4. binden itibaren doğu kültürlerinde varlığı bilinen aslan, Mısır'da kralın temsilcileri ve koruyucu güçleri olarak bilinmelerinin yanı sıra, tanrının evinin kuruyucuları olarak da kullanılmışlardır.¹ Yukarı Mısır'ın Kaptos kentindeki tapınaktan çıkarılan ve bugün Petrie Müzesinde sergilenen heykel bunun bir örneğidir. M.Ö. 2. bine tarihlenen Mezopotamya yerleşimlerinden Bağdat yakınlarındaki Tell Harmal tapınağında bulunan terrakota aslanlarda koruyucu kapı bekcisi olarak değerlendirilmektedir.² Mezopotamya kaynaklarından etkilenen Hitit dini ve mitolojisindeki aslanda;³ Boğazköy aslanlı kapıda olduğu gibi koruyucu yönüyle ön plana çıkmaktadır. Geç Hitit yerleşimlerinde de devam eden bu gelenek kolonizasyon hareketleri sonucunda batıdaki uygarlıklarda da kullanılmaya başlamıştır. Doğuda olduğu gibi, Greklerde de koruyucu amaçlı olarak kapılarda ve mezarlarda sıkça görülür.⁴ M.Ö. 6. yüzyılın sonlarına tarihlenen Simonides mezar anıtında aslanın bulunması ve mezardaki yazıtta: "Ben hayvanların en güçlüsüyüm oda insanların en güçlüsü ona koruma sağlarım" denmesi⁵ bu düşünceyi destekleyen en güzel kanıt olsa gerek. Stahler,⁶ Patraklos tümülüsünün önündeki aslanla ilgili yorumunda korumanın yanı sıra orada yatan kahramana verilen değerini göstergesi olarak da değerlendirir. M.Ö. 4. yüzyılda yaygınlaşan bu düşünce anlayışı bundan sonra da devam etmiştir. Spartalıları karşı kazanılan savaşın anısına yapılan Knidos,⁷ savaşlarda ölen Thebaialılar için yapılmış olan Amphipolis⁸ ve Chaironeia⁹ anıtlarındaki aslanlar buna örnek verilebilir. Roma döneminde de mezarları koruma ve mezarda yatana duyulan saygı geleneği devam etmiştir.¹⁰ Ancak inanç anlayışının yanı sıra yönetici sınıfın

¹ Schulz ve Seidel 1998: 29.

² Parrot 1961: 288, taf. 354-356; Lloyd 1974: 138, taf. 99.

³ Darga 1992: 113; Işık 1999: 12.

⁴ Richter 1930: 4; Lloyd 1956: 127; Blümel 1964: 60; Gabelmann 1965: 87; Bittel 1976: 103; Stročka 1977: 512; Hanfmann ve Ramage 1978: 21; Darga 1992: 113; Akurgal 1993: 108; Forbeck ve Heres 1997: 15; Schulz ve Seidel 1998: 20; Meral 2003: 37-38

⁵ Frankel 1962: 84; Mertens-Horn 1986: 23.

⁶ Stahler 1967: 20, taf. I, 4. 2.

⁷ Broneer 1941: 50.

⁸ Broneer 1941: 35, fig. 26-30; Willemsen 1959: 52, taf. 52; Mertens-Horn 1986: 51, taf. 18.1.

⁹ Broneer 1941: 34-35; Willemsen 1959: 49, taf. 58, 59; Mertens-Horn 1986: 51, taf. 18.2.

¹⁰ Toynbee 1973: 65.

eğlence hayatına da giren aslan, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız dinsel yönleri dışında da kullanılmaya başlamıştır. Romalı İmparatorlar sosyal amaçlı gösteriler için Afrika, Suriye ve Arabistan gibi bölgelerden aslanlar getirterek eğlence yaşamlarının bir parçası olarak kullanmışlardır. Bunun sonucunda da kabartma, mozaik ve duvar resimlerine aslanların avlanması, gemilerle getirilmesi ve dövüşleriyle ilgili konular işlenmeye başlamıştır. Ancak eğlenceye yönelik aslan tasvirleri her ne kadar yaygınlaşsa da M.Ö. IV. binden itibaren süre gelen din anlayışından kaynaklanan kullanım devam etmiştir. Örneğin Müzelerdeki bronz gruplarda ve sikkeler üzerinde sıkça rastladığımız Kybele'nin arabasını çeken aslanlar mitolojik tasvirlerde önemli bir yere sahiptir.¹¹ Ayrıca mezarda yatana duyulan saygı ve onun gücünün bir sembolü olarak kullanılma geleneği Roma döneminde de devam etmiştir.¹²

Aslanlar kapı ve mezar koruyuculuğunun dışında, kent sembolü olarak da kullanılmıştır. Bunda kentin koruyucu tanrı ve tanrıçasının etkisi ön plana çıkmaktadır. Lidya'da Kybele, Hellen şehirlerinde ise Apollondan kaynaklanan kullanımın olduğunu söylemek mümkündür.¹³ Kybele'nin kutsal hayvanı aslan Lidya'da hem ulusal hem de yönetici sınıfın evlerinin sembolü olarak kullanılmıştır.¹⁴ Ayrıca Meles hikayesinde aslanın evlerin koruyucusu olduğu ifade edilmiştir.¹⁵ Asur ve Babylon krallığının sembolü olan aslan¹⁶, Pers şehir armasında da yer almaktadır.¹⁷ Milet'in eski tanrısının Apollon olması nedeniyle sikkelerde uzun süre aslana yer verilirken,¹⁸ M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenen Milet Liman aslanları şehrin sembolü kabul edilmektedir.¹⁹ Aslanın farklı kullanımlarının yaşandığı bu süreç içindeki örneklerden biride koruyucu amaçlı yapıldığını düşündüğümüz Bursa Arkeoloji Müzesi'ndeki aslan yontusudur.

Bilecik ili, Pazaryeri ilçesine bağlı Karaköy'de, Mustafa Uyar'ın tarlasında bulunan ve 8652 envanter numarasıyla Bursa Arkeoloji Müzesi bahçesinde sergilenen aslan heykeli bu anlamda önemli sayılabilir. Söz konusu aslan heykeli 160 cm. uzunluğunda, 83 cm. yüksekliğinde ve 42 cm. genişliğindedir ve sarımsı-beyaz mermerden yapılmıştır. Yürür durumda ve başı hafif sağa dönük aslanın bacakları ve kuyruğu tamamen kırıktır. Başını çevirdiği yöne bakan aslanın gözleri derinde olup gözbebekleri de işlenmiştir. Gözlerin üzerindeki etli yapı aşağı sarkmış, alnın ortasından buruna doğru derin kanal oluşmuş, burun sivri uçlu ve uzun verilmiştir. Avurtlar içe çökmüş, yanaklardan belirgin bir çizgiyle ayrılan ağız yarı açıktır. Açık ağızdaki dişler özenli bir şekilde dizilmiştir. Uca doğru sivrilen kulaklar arkaya yatırılmıştır. Kulakların verildiği yerden itibaren yüzü çepeçevre saran yele, kürek kemiklerini açıkta bırakacak biçimde arkaya ve başın iki yanından aşağıya doğru sarkıtılmıştır. Tomarlar halindeki yele lülelerinin ayrıntıları yer yer derin ve kesik çizgilerle verilmiştir. Vücut gerginliği ise dışa yansıtılan kas ve damarlarla vermeye çalışılmıştır. Envanter kayıtlarında müzeye geldiği yer ve geliş şekli konusunda ayrıntılı bilgi verilmesine rağmen ait olduğu kenti ve yapıyı tespit etmek mümkün olamamıştır. Ancak aslan yontularının yapılış amaçlarından yola çıkarak, koruyucu mezar bekçisi olarak yapıldığını

¹¹ Toynbee 1973: 63.

¹² Toynbee 1973: 65.

¹³ Meral 2003: 45.

¹⁴ Ratte 1989: 379.

¹⁵ Herodot 1991: I. 84.

¹⁶ Hanfmann ve Ramage 1978: 22.

¹⁷ Cahn 1950: 196

¹⁸ Cahn 1950: 197; Graeve 1996: 317; Greaves 2003: 128.

¹⁹ Forbeck ve Heres 1997: 20.

düşündüğümüz aslan yürür durumda olması,²⁰ başını yana çevirmesi ve ağzının yarı açık oluşuyla M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren var olan geleneği devam ettirmektedir.²¹ Ancak ayrıntıya inildiğinde daha canlı ve görsel yapılan Hellenistik dönem örneklerinden daha geç bir tarihte yapıldığı anlaşılabilmektedir. Her ne kadar gözler üzerindeki aşağı sarkan alın derisi ve doğrudan izleyiciye bakan yüz ifadesiyle Hellenistik geleneği devam ettirse de,²² gözbebeklerinin işlenmesi ve yapmacık yele ayrıntıları incelediğimiz Bursa Müzesi aslanını tarihsel olarak onlardan ayırmaktadır. Yelenin tomarlar halinde işlenişi, kulakların yapısı, gözlerin derinde verilmesi ve alın çizgisiyle M.Ö. 1. yüzyıla tarihlenen İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki 1282 envanter numaralı Milet örneğiyle benzer.²³ Ancak Milet aslanında yele lülelerinin ayrıntılarının oluşumundaki çizgiler daha belirgin ve doğaldır. Burada ise yele ayrıntıları için kullanılan çizgiler oldukça yapmacık olup, başlangıç ve bitiş noktalarını tespit etmek zordur. Bu nedenle Milet aslanı daha erkendir denilebilir. Yele lüleleri, gözler üzerine düşen etli yapı, avurtların içe çökmesi ve yanak yelelerinin yelpaze şeklinde yanlara açılmasıyla M.S. 1. yüzyıla tarihlenen Pompeii aslanı ve Roma-Thermenmuseum'daki 33782 envanter numaralı aslanla da karşılaştırılabilir.²⁴ Burun yapısı, dilin dışarı sarkıtılması ve küçük gözleriyle Pompeii aslanı eserimizden erken özellikler gösterirken, 33782 envanter numaralı örnek sivri burnu ve bıyıkların işlenişiyile tarih olarak daha yakındır. Kabarık yele yapısıyla M.S. 1. yüzyıl sonu ve 2. yüzyıl başına tarihlenen Efes Tiyatrosu'ndaki aslanla karşılaştırabiliriz.²⁵ Her iki eserde de kürek kemiklerini açıkta bırakacak şekilde verilen ve oldukça kabarık işlenen yele lülelerinin ayrıntılarının oluşumundaki çizgiler birbirine oldukça benzerdir. Bu nedenle iki eser yaklaşık aynı dönemde yapılmış olmalıdır. Kabarık yele, açık ağız, içe çökmüş avurtlar ve dişlerin yapısıyla M.S. 2. yüzyıla tarihlenen J. Paul Getty Müzesi'ndeki aslanlarla²⁶ ve İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan 2277 envanter numaralı ante başlığındaki aslanla benzerlik gösterir. Ancak yüz ve yeledeki abartılı yapı, aşırı bozulma, matkabın yoğun kullanımıyla doğal yapıdan uzaklaşma nedeniyle J. Paul Getty Müzesi ve İstanbul Arkeoloji Müzesi örnekleri daha geç özellikler yansıtır.

Başlangıçta da söylediğimiz gibi yürür durumda verilmesi, başın yana döndürülmesi, ağzın yarı açık yapısı ve yanak yelelerinin yanlara açılmasıyla Hellenistik geleneği devam ettiren Bursa Arkeoloji Müzesi'ndeki Roma dönemi aslan, göz bebeklerinin verilmesi, yele lülelerinin ayrıntılarının daha basit ve yapmacık oluşuyla Hellenistik gelenekten uzaklaşmıştır. M.S. 1. yüzyıl örneklerinde de Hellenistik geleneğin devam ettiğini ve matkabın fazla kullanılmadığını, oysa M.S. 2. yüzyıl eserlerinde matkabın aşırı ve gelişigüzel kullanıldığını görmekteyiz.²⁷ Bursa Arkeoloji Müzesi'ndeki aslanda, her ne kadar erken İmparatorluk dönemi örneklerine göre bozulma olsa da M.S. 2. yüzyıldaki kadar aşırı değildir. Bu nedenle eserimiz olasılıkla M.S. 1. yüzyılın ikinci yarısında yapılmış bir örnek olmalıdır.

²⁰ Meral 2003: 36.

²¹ Willemsen 1959: 59, lev. 48-49, 55; Erdemgil ve Evren 1992: 71-82, res. 1-8.

²² Mertens-Horn 1986: 56, lev. 17-19.

²³ Willemsen 1959: 71, lev. 78.2.

²⁴ Willemsen 1959: 85, 101, lev. 96 ve 98.1.

²⁵ Willemsen 1959: 104, lev. 101.2; Meral 2003: lev. 87b.

²⁶ Vermeule 1973: 16, nr. 30-31.

²⁷ Willemsen 1959: 106, lev. 110-111.

Kaynakça

- Akurgal, E. 1993. *Anadolu Uygarlıkları*. Istanbul: Net Yayınları.
- Bittel, K. 1976. *Die Hethiter. Die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. bis zum Anfang des 1. Jahrtausends v. Chr.*, München: Beck.
- Blümel, C. 1964. *Archaisch Griechischen der Staatlichen Museen zu Berlin*. Berlin.
- Broneer, O. 1941. *The Lion Monument at Amphipolis*. Cambridge: Harvard University Press.
- Cahn, H. A. 1950. "Die Löwen des Apollon." *Museum Helveticum* 7: 185-199.
- Darga, M. 1992. *Hitit Sanatı*. Istanbul: Akbank Yayınları.
- Erdemgil, S. ve Evren, A. 1992. "Efes Tavşantepe Aslanı." *Türk Arkeoloji Dergisi* 30: 71-82.
- Frankel, H. 1962. *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*. München: Beck.
- Forbeck, E. ve Heres, H. 1997. *Das Löwengrab von Milet*. Berlin: W. De Gruyter.
- Gabelmann, H. 1965. *Studien Zum Frühgriechischen Löwenbild*. Berlin: Mann.
- von Graeve, V. 1996. "Zu den Hafenlöwen von Milet", in: *Fremde Zeiten. Festschrift für Jürgen Borchardt zum sechzigsten Geburtstag* 1: 317-327.
- Hanfmann, G. M. A. ve Ramage, N. H. 1978. *Sculpture from Sardis: The Finds Through 1975*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Işık, F. 1999. *Doğa Ana Kubaba: Tanrıçaların Ege'de Buluşması*. Antalya: Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü Yayınları.
- Lloyd, S. 1956. *Early Anatolia*. London: Thames and Hudson.
- _____. 1974. *The Art of the Ancient Near East*. London: Thames and Hudson.
- Meral, K. 2003. *İonia Bölgesi Aslanları. Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi*.
- Mertens-Horn, M. 1986. "Studien zu Griechischen Löwenbildern." *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung* 93: 1-60
- Parrot, A. 1961. *Sumer. The Dawn of Art*. New York: Golden Press.
- Ratte, C. 1989. "Five Lydian Felines." *American Journal of Archaeology* 93: 379-393.
- Richter, G. M. A. 1930. *Animals in Greek Sculpture. A Survey*. New York: Oxford University.
- Schulz, R. ve Seidel, M. 1998. *Egypt. The World of the Pharaohs*. Köln. Könemann.
- Stähler, K. P. 1967. *Grab und Psyche des Patraklos*. Bonn: Habelt in Kommission.
- Strocka, V. 1977. "Neue Archaische löwen in Anatolien." *Archaeologischer Anzeiger*, 484-512.
- Toynbee, J. M. C. 1973. *Animals in Roman Life and Art*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Vermeule, E. ve Neuerburg, N. 1973. *Catalogue of the Ancient Art in the J. Paul Getty Museum*. Malibu, California.
- Willemsen, F. 1959. *Die Löwenkopf-Wasserspeier vom Dach des Zeus Tempels*. Berlin: De Gruyter.

Res. 1. Bithyna bölgesinde ele geçen Roma dönemi aslan heykeli

Res. 2. Aslan heykelinin bir detayı

Laodikeia ad Lycum'da Menorahlı bir Haç Betimi

Celal Şimşek

*Pamukkale Üniversitesi
Denizli*

Laodikeia antik kentinde 2003 yılında gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkarılan ve İmparator Septimius Severus'a (M.S. 193-211) adanan anıtsal çeşme yapısı içinde ele geçen sütun parçası üzerinde betimlenen menorahlı Latin haçı Roma dönemi Anadolu arkeolojisi için önemli bir buluntuyu temsil etmektedir (Res. 3-4). Frigya Bölgesi'nin batı ucunda yer alan antik Laodikeia kenti Denizli İli'nin 6 km kuzeydoğusunda Eskihisar, Goncalı, Bozburun köyleri sınırları içinde kalmaktadır (Res. 1). Hellenistik Dönem'de birden çok Laodikeia isimli kent kurulduğundan, kent yanında bulunan ırmakla ayırt edilerek, Laodikeia ad Lycum (Lykos Üzerindeki Laodikeia) olarak adlandırılmıştır.¹ Lykos Vadisi'nin önemli bir kenti olan Laodikeia, Seleukos Kralı II. Antiokhos tarafından eşi kraliçe Laodike adına M.Ö. üçüncü yüzyılın ortalarında (M.Ö. 261-253) kurulmuştur.² Antik kaynaklara göre Diospolis ve Rhoas olarak adlandırılmış olan Hellenistik kent eski kutsal bir yerleşimin üzerinde yer alır.³ Kent ayrıca batı, iç ve güney Anadolu'yu birbirine bağlayan ana yol kavşağındadır. Üç yanı ırmaklarla çevrili olan kentin kuzeydoğusunda Lykos (Çürüksu), güneydoğusunda Kapros (Başlıçay) ve kuzeybatısında Asopos (Gümüşçay-Goncalı Deresi) ırmakları yer alır.⁴ Antik kent bu ırmakların arasında üzerinde herhangi bir su kaynağı olmayan yüksek bir doğal platform üzerinde kurulmuştur. Hippodamik sistemde kurulan ve her dönemde yıkıcı depremlerle harap olan Laodikeia antik kenti,⁵ M.S. 7. yüzyılının ilk yarısında meydana gelen ve Aphrodisias ile Hierapolis'i de tahrip eden son deprem sonrası,⁶

¹ Ruge 1924: 722; Strabon, *Geographia*, XII. 8.16; Plinius, *Historia Naturalis* V. 105; Gagniers, 1969: 1; Traversari 2000: 11; Weber 1898: 178; Şimşek 2005: 305.

² Ramsay 1895: 32; von Head 1906: lxxiii; 1911: 678; Ruge 1924: 722; Gagniers 1969: 1-2; Texier 2002: 383; Bejor 2000: 15-16; Bean 1971: 247; Magie 1950: 127, 986-987, no.23; Anderson 1897: 409-410; Buckler ve Calder 1939: x; Belke ve Mersich 1990: 323.

³ Plinius, N.H., V. 105; Texier 2002, 383-384; von Head 1906, lxxiii; Ruge 1924, 722; Ramsay 1895, 35; Gagniers 1969, 1; Belke ve Mersich 1990, 323; Bean 1971: 247. Diospolis, Zeus kenti anlamında olup, kentin baş ve kurucu tanrısının adı Zeus Laodikeus'tur. Rhoas ise eski bir Anadolu adıdır. Son zamanlarda yaptığımız yüzey araştırmalarında Helenistik Dönem öncesine giden seramikler bulmamız, Laodikeia'da eski dönemlere giden kutsal alanların ve yerleşimlerin varlığına işaret etmektedir.

⁴ Asopos ve Kapros ırmakları Korucuk Kasabası altında kuzeyde Lykos Irmağı ile birleşmektedir. Daha sonra Lykos Irmağı batıda, Büyük Menderes Irmağı'na katılmaktadır.

⁵ Guidoboni 1994: 306; Gagniers 1969: 11; Ramsay 1895: 38; Magie 1950: 987, no.23; Belke ve Mersich 1990: 324; Şimşek 2005: 305.

⁶ Guidoboni 1994: 349-351; Ferrero 1997: 87; D'Andria 2002: 100-101; 2003: 38, 110, 116, 126, 146, 181; Erım 1997: 32, 42-43, 54, 56, 65; Şimşek 2005: 312-313.

Denizli Kaleiçi'ne taşınmıştır. Günümüzde yüzeyde görülen kalıntılar daha çok Roma ve Erken Bizans dönemlerine aittir.

Bu çalışmada incelenen menorah üzerinde Latin haçın yer aldığı sütun parçası, 2003 yılı A Nymphaeum kazılarında havuzun içinde bulunmuştur (Res. 2). Sütun, orta gözenekli beyaz mermerden yapılmıştır.⁷ Sütunun kırılmış olmasından dolayı, menorahın kaide bölümüyle, palmiye dalının alt kısımları eksiktir. Yüzeysel kazıma çizgilerle şematik yapılan menorah, palmiye dalı ve borazanın önce, derin kazıma olarak yapılan küreli Latin haçın ise daha sonra yapıldığı anlaşılmaktadır. Palmiye dalının dış yapraklarının en altta yer alan ikisi sadece çizgi, üstte yer alan yedisi ise kazınarak verilmiştir. Sağda yer alan yaprakların ikisi kazınmış, diğer yedisi çizgi halinde verilmiştir. Menorah'ın boyun kısmının altı eksiktir. Ortada yer alan kolun üzerinde küreli Latin haçı yer alır. Menorah'ın kollarının uç kısımlarındaki mumluk kazıma çizgilerle birleştirilmiş olup, uçlarında daire ve buna bağlı ışık huzmelerini sembolize eden üçer çizgi yer alır. Menorah'ın ortasında yer alan küreli Latin haçı iki kolun ucunu kaplamış olduğundan, solda üç, sağda ise sadece iki ucu görülmektedir. Menorah'ın kollarının biraz sağ ortasından yükselen küreli Latin haçı, derin "V" şeklinde kazıma kanallarla yapılmıştır. Haçın kollarının uçları ise iç bükeyli yay şeklinde geniş olarak sona erer. Menorah'ın sağ tarafında yine kazıma çizgili bir borazan yer alır. Borazan kıvrık olup, alt kısmı geniş, üst kısmındaki ağızlık bölümü ise biraz şişkince yapılmıştır. Üzerinde kazıma olarak menorah, palmiye dalı, borazan ve küreli Latin haçı bulunan sütun parçası, Suriye Caddesi'nin kuzey yanına yapılan çift katlı, A Nymphaeum'unun kompozit düzendeki birinci katına aittir. Yazıtına göre A Nymphaeum'u, Roma İmparatoru Septimius Severus'a (M.S. 193-211) adanmıştır.⁸ Sütun üzerinde yer alan menorah, palmiye dalı ve borazan şematik, göze batmayan bir işçilik göstermektedir. Aynı şekilde menorahlar, Hierapolis Nekropolü'nde yer alan bazı Roma Dönemi mezarları üzerinde, M.S. 1. yüzyıldan itibaren, şematik kazıma çizgilerle yapılmıştır.⁹ Hierapolis'te Musevi topluluğunun kendilerine ait özel bir mezarlığı olmayıp, bunlar nekropol içine değişik şekilde dağılmıştır. Bu, topluluk içinde fazla göze batmama düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Ancak iki büyük bayramda Hamur ve Şavuot (Azymous ve Pentecost) mezarına çelenk konulmasını zorunlu kılan Musevi Aelius Glykon'un mezar yazıtı ilginç bir örnektir.¹⁰

Hierapolis örneklerinde olduğu gibi A Nymphaeum'u birinci kat sütunu üzerine kazınan palmiye dalı, borazan ve menorah'ın bu düşünceden dolayı basit yapıldığını göstermektedir. Olasılıkla sütun ya da Nymphaeum'un bir bölümünün finansı, Musevi cemaati tarafından karşılanmıştır. Çünkü Antik Dönem'de Lykos Vadisi içinde yer alan Laodikeia, Kolossai ve Hierapolis'li Museviler, ticaretten kaynaklanan bazı imtiyazlara sahiptiler. Bu aynı zamanda Vadide Hristiyanlığın yayılmasında da bir alt yapı oluşturmuştur. Hristiyanlığın yayılışı bakımından, St. Paulos'un yazdığı mektuplarda bu

⁷ Kazı Envanter No. AN.03.176. Kalan sütun parçası çapı 45 cm., uzunluğu 65 cm dir. Sütun üzerine kazıma olarak; altta menorah ve bunun orta kolunda küreli Latin haçı, solda palmiye dalı ve sağda borazandan oluşan kompozisyon yapılmıştır (Res. 2). Menorah haçı uzunluğu 29 cm. ve genişliği 19 cm'dir Menorah uzunluğu 18 cm. ve genişliği 11 cm'dir. Latin haçı uzunluğu 14 cm., kol genişliği 9 cm., haçın kazıma genişliği 1,7 cm., haçın altında yer alan küre çapı 3.5 cm., palmiye dalı uzunluğu 13 cm. ve borazan uzunluğu 7 cm'dir.

⁸ Şimşek 2005: 308-313, fig.9-13.

⁹ D'Andria 2003: 60; Ritti 1987a: 117; 2005: 147, Res. 1.

¹⁰ Ritti 1987a: 116-117.

önemli kentlerin adı geçmektedir.¹¹ Zaten Laodikeia'nın Antik Dönem'deki zenginliği ana yol kavşağı üzerinde bulunması ve tekstil ticaretidir.¹² Menorah Musevilerin en eski sembolü olup, bu yedi kollu şamdan, antik çağda ve günümüzde, toplum aydınlığını sembolize etmektedir. Menorahlar, sıklıkla palmiye dalıyla birlikte gösterilmiştir. Bunun yanında diğer bitki ve meyveler, koç boynuzu, hilal-ay şeklinde semboller de menorahlarla birlikte kullanılmıştır. Menorah, palmiye dalı ve borazan gibi semboller Musevilerin dinsel takvim ve festivalleriyle ilişkilidir. Antik Dönem'de menorah'ın en tanınmış örneği, Roma'da M.S. 81 yılında yapılan İmparator Titus (M.S. 79-81) takında, Jerusalem'daki tapınaktan hazinelerin taşınması sahnesindeki betimlemesidir.¹³

Anadolu'da Geç Antik Çağ'da Musevilikle ilgili semboller ve yazılar, değişik kentlerde görülmektedir.¹⁴ Lidya'nın başkenti ve bir synagog'a sahip olan Sardis'te bulunan yazıtlı ve üç basamaklı podyum üzerindeki Socrates menorah'ı, M.S. 4. yüzyıla tarihlenmektedir.¹⁵ Ayrıca Sardis synagog'unda bulunan menorahlı plaka da Musevilerin dini inançlarını günümüze yansıtır.¹⁶ Priene'de bulunan menorahlar, palmiye dalı ve tavuskuşuyla birlikte yapılmıştır.¹⁷ Bergama'da menorahlı parça da yine palmiye dalıyla betimlenmiştir.¹⁸ Akmonia'da ele geçen yazıtlar ve başlıkta görülen menorah, kentte bir synagog'un varlığını göstermektedir.¹⁹ Nicaea (İznik)'de bulunan yazıtlı menorah, M.S. 4. ve 6. yüzyıllar arsına tarihlenir. Anadolu dışında da benzer örnekler mevcuttur.²⁰ Örneğin Kafarnaum'da bir synagog'a ait, M.S. 2. yüzyıla tarihlenen Korint başlığı üzerindeki menorah; Suriye'nin Doğusu'nda Fırat Nehri üzerindeki Dura Europas'ta bir mihrapta yer alan menorah (M.S. 1. ve 7. yüzyıllar arası); Bet Alfa'da bir mozaik üzerinde yer alan menorah; Hamat-Tiberias'ta mozaik üzerinde yer alan menorah; Filistin'de Beth Shearim'de katakompta yer alan menorah; Ashkelon'da M.S. 6. ve 7. yüzyıllara tarihlenen kabartma menorah; Roma'da bir altın tas üzerinde betimlenen menorah (M.S. 4. yüzyıl). Bu örneklerde menorah, genellikle palmiye dalıyla ve borazanla birlikte verilmiştir.²¹ New York'ta Rosen Koleksiyonu'nda bulunan plaka üzerinde iki sütunlu ve tonozlu kutsal mekân içinde menorah, palmiye dalı (Lulav) ve borazan betimlenmiştir.²² Bu üçlü kompozisyon, Laodikeia örneği ile benzerlik içindedir. Ancak Laodikeia örneği daha erken tarihlidir.

Laodikeia'da Hristiyanlık ilk önce Musevi toplulukları arasında kök salmıştır.²³ Bu da menorah üzerindeki Latin haçının verdiği ifadeye açıklık getirir. Hristiyanlık M.S. 4. yüzyılda İmparator Büyük Constantine I (M.S. 307-337) zamanında resmi din olunca, Nymphaeum sütunundaki menorahın kolları ortasına, daha derin olarak küre üzerinde

¹¹ Ritti 1987a: 116-117; 1987b: 118-120; Bean 1987: 295; Gagniers 1969: 4-11; Blake ve Edmonds 1998: 140-141.

¹² Strabon, *Geographia*, XII.8.16 (578); Vitruvius, *de Architectura*, VIII.3.14; Magie 1950: 48, 126-128, 813, note 83, 986-987, note 23); Ramsay 1895: 40-42.

¹³ Ramage ve Ramage 1995: 143, fig.5.10; Kleiner 1992: 185-187, fig.155; Scarre 1995: 75.

¹⁴ Ovadiah 1978: 857-866, pl.273-280; Fine ve Rutgers 1996: 3-23, fig.1-5.

¹⁵ Ramage 1978: 151-152, no.226, figs.391-393.

¹⁶ Ovadiah 1978: 861, pl.276, fig.10; Fine ve Rutgers 1996: 12-17, fig. 5.

¹⁷ Ovadiah 1978: 859-860, pl.273, fig.3-4; Fine ve Rutgers 1996: 12-17, fig.4.

¹⁸ Ovadiah 1978: 857-858, pl.273, fig.1.

¹⁹ Fine ve Rutgers 1996: 12-17, fig. 3.

²⁰ Anadolu dışındaki örnekler konusunda bilgi veren Prof. Siegfried Kreuzer'e teşekkür ederim.

²¹ Buckler ve Calder 1939: 97, no.264, pl.47/264, 119, no.347, pl.60/347.

²² Fine ve Rutgers 1996: 18-21, fig. 6.

²³ Gagniers 1969: 10.

Latin haçı kazınmıştır. A Nymphaeum'un birinci kat sütunu üzerine kazınan menorah ve Latin haçı, M.S. 494 yılı depreminde yapı yıkılıncaya kadar kalmıştır.²⁴ Menorahlı Latin haçı, kentte bir kısım Musevi topluluğunun Hristiyanlığı kabul ettiğini gösterir.

Laodikeia sütununda görülen küre üzerindeki Latin haçı, Hierapolis Katedrali'ne ait Erken Bizans Dönemi başlığında da betimlenmiştir.²⁵ Benzer şekilde bir gelenek olarak, Erken Bizans Dönemi sikkelerinde, İmparator elinde küre üzerinde Latin haçı tutar, ya da Viktoria büyük Latin haçını tutar şekilde betimlenmiştir.²⁶ Sütun üzerindeki menorah ve onun ortasına yerleştirilen Latin haçı, kaynaşarak adeta kucaklaşmıştır. Bu antik dönemde kentte Musevi-Hristiyanların varlığının kanıtıdır. Zaten Laodikeia'da yer alan Musevi kolonisinin tapınma özgürlüğü vardı. Her yıl koloni üyeleri arasında toplanan ve Kudüs'e gönderilen paralar, M.Ö. 62 yılında Roma'nın vetosu üzerine kamu hazinesine aktarılmış ve arkasından Laodikeia hızlı bir şekilde gelişmiştir.²⁷

Başlangıçta Hristiyanlığı zor kabul eden Laodikeia, M.S. 325'te yapılan Nicaea konsülüne katılmıştır ve Erken Bizans Dönemi'nde önemli bir dini merkez olmuştur.²⁸ Laodikeia kutsal kitapta adı geçen önemli bir kenttir ve Anadolu'nun en eski yedi kilisesinden birine sahiptir.²⁹ Hristiyanlığın yedi mektubundan biri de Laodikeia kilisesine gönderilmiştir ve olasılıkla M.S. 380 yılında rahipler arasındaki önemli bir toplantı da Laodikeia'da yapılmıştır.³⁰

Sonuç olarak, Laodikeia antik kentinde 2003 yılında gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkarılan ve İmparator Septimius Severus'a (M.S. 193-211) adanan anıtsal çeşme yapısı içinde ele geçen sütun parçası üzerinde bulunan menorahlı Latin haçı Anadolu'da bugüne kadar bilinen tek örnektir. Laodikeia örneği hem kentte Hristiyan Musevilerin varlığını hem de her iki toplum insanların kaynaşarak barış içinde yaşadıklarını gösterir. Ayrıca menorah, palmye dalı ve borazan kente henüz yeri tespit edilemeyen bir synagog'un varlığına da işaret ettiği kabul edilebilir.

²⁴ Şimşek 2005: 308-310,312-313.

²⁵ Ciotta ve Palmucci Quaglino 2002: 185-194, fig.13c, Taf.3b.

²⁶ Tekin 1994: 221-224, lev. XVII/979-992; 1999: 117, pl.1/1-4, 123-124, pl.III/25-28, 132-133, pl.V/59, 139-140, pl.VIII/87-89; 2004: 179-180, 282-286; 1999: 117, pl.1/1-4, 123-124, pl. III/25-28, 132-133, pl.V/59, 139-140, pl.VIII/87-89.

²⁷ Bean 1987, 295.

²⁸ Ramsay 1895: 80-83; Gagniers 1969: 11. Ayrıca Laodikeia Piskoposları için bkz. Gagniers 1969: 11; Ramsay 1895: 78-79. Yüzeyde görülen kalıntılarda yedi adet kilise tespit edilmiştir.

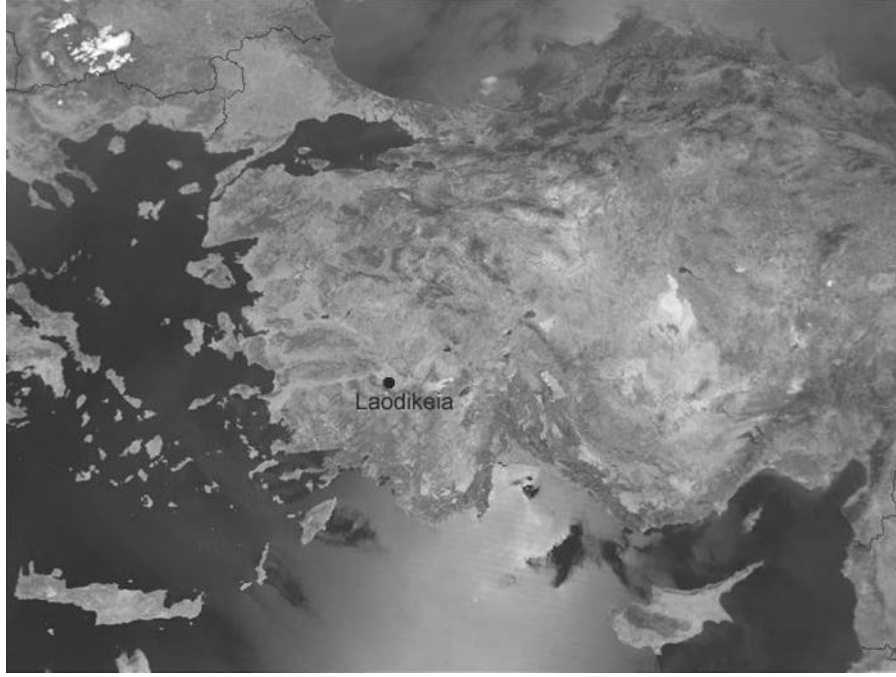
²⁹ Bkz. İncil, Kolossaililere Mektuplar ve Tanrı'dan Yuhanna'ya gelen esinleme, 3. bölüm; Üçal 2001: 105-119; Gagniers 1969: 10; Blake ve Edmons 1998: 117-119, 139-141.

³⁰ Gagniers 1969: 10-11.

Kaynakça

- Anderson, J. G. C. 1897. "A Summer in Phrygia." *Journal of Hellenic Studies* 17: 396-424
- Bejor, G. 2000. "Per Una Ricerce Di Laodikea Ellenistica." *Laodikea Di Frigia I*. Roma: G. Bretschneider.
- Bean, G.E. 1980. *Turkey Beyond the Maeander. An Archaeological Guide (first edition 1971)*. London: J. Murray.
- Bekle K. ve N. Mersich. 1990. *Phrygien und Pisiden*, TIB 7.
- Blake E.C. ve A.G. Edmonds. 1998. *Biblical Sites in Turkey*. Istanbul: Tend Editions.
- Buckler W. H. ve W. M. Calder. 1939. *Monuments and Documents from Phrygia and Caria*. MAMA VI.
- Ciotta, G. ve L. Palmucci Quaglino. 2002. "La Cattedrale Di Hierapolis." *Saggi In Onore Di Paolo Verzone. Hierapolis Scavi E Ricerche IV*. Roma: G. Bretschneider, 185-194
- D'Andria, F. 2002. "Hierapolis antik kenti 2000 yılı kazı ve onarım çalışmaları." 23. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*: 99-106.
- _____. 2003. *Hierapolis (Pamukkale)*. Roma.
- _____. 2005. "Hierapolis 2003." 26. *Kazı Sonuçları Toplantısı II*: 147-156.
- Erim, K. 1989. *Aphrodisias. City of Venus Aphrodite*. London: Muller.
- Ferrero, D.B. 1997. "Excavations and Restorations in Hierapolis during 1995." XVIII. *Kazı Sonuçları Toplantısı II*: 85-99.
- Fine, S. ve L.V. Rutgers. 1996. "New light on Judaism in Asia Minor during Late Antiquity: two recently identified inscribed Menorahs." *Jewish Studies Quarterly* 3: 3-23.
- Gagniers, J. des. 1969. "Introduction Historique." *Laodicée Du Lycos Le Nymphée. Campagnes 1961-1963*. Québec: Presses de L'Université Laval.
- Guidoboni, E. 1994. *Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean Area up to the 10th Century*. Roma: Istituto nazionale di geofisica.
- Head, B. V. 1906. *Catalogue of the Greek Coins of Phrygia*. London.
- _____. 1911. *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics*. Oxford: Clarendon Press.
- Kleiner, D.E.E. 1992. *Roman Sculpture*. New Haven: Yale University Press.
- Magie, D. 1950. *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ*. Princeton: Princeton University Press.
- Ovadiah, A. 1974. "Ancient Synagogues in Asia Minor." *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 857-866.
- Ramage, N.H. 1978. *The Sculpture of the Hellenistic, Roman, and Early Byzantine Periods, Sculpture from Sardis: The Finds Through 1975*, Archaeological Exploration of Sardis 2.
- Ramage A. ve N.H. Ramage. 1995. *Roman Art from Romulus to Constantine*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Ramsay, W. M. 1895. *The Cities and Bishoprics of Phrygia*. Oxford: Clarendon Press.
- Ritti, T. 1987a. "Jewish Community in Hierapolis." *Hierapolis Di Frigia 1957-1987*. Milano: Fabbri, 116-117.
- _____. 1987b. "Christian Hierapolis." *Hierapolis Di Frigia 1957-1987*. Milano: Fabbri, 118-120.
- Ruge, W. 1924. "Laodikeia." *RE* XII.1: 722.
- Scarre, C. 1995. *Chronicle of The Roman Emperors. The reign-by-reign record of the rulers of Imperial Rome*. London: Thames and Hudson.
- Şimşek, C. 2005. "2003 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı." 26. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*: 305-320.
- Tekin, O. 1994. *Grek and Roman Coins*. Istanbul: The Yapı Kredi Collection.
- _____. 1999. *Byzantine Coins*. Istanbul: The Yapı Kredi Collection.
- _____. 2004. *States, Sovereigns and Their Coins, Power of Gold, Golds of Power*. Istanbul: Yapı Kredi Gold Coins Collection.
- Texier, Ch. 2002. *Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. (Çev. Ali Suat). Ankara: Özkan Matbaacılık Ltd.
- Traversari, G. 2000. "La Situazione Viaria di Laodicea Alla Luce Degli Itinerari Romani." *Laodikea Di Frigia I*.
- Üçal, T. 2001. *Anadolu'ya Sesleniş*. İstanbul: Hristiyan Net.
- Weber, G. 1898. "Die Flüsse von Laodicea." *Athenische Mitteilungen* 23: 178-179.

Res. 1. Laodike'nun konumunu gösteren bir uzay fotoğrafı

Res. 2. Nymphaeum ve çevresinin bir hava fotoğrafı

Res. 3. Menorahlı hac betimli sütün parçası

Res. 4. Menorahlı hac betimli süt n parçasının detayı

Eine Inschrift aus Patara

Helmut Engelman

Höhr-Grenzhausen

Taner Korkut

Akdeniz Üniversitesi

Antalya

Die Inschrift, die wir hier vorlegen,¹ wurde in der Campagne des Jahres 2003 als Spolie in der Festung vorgefunden, zu welcher das Rathaus von Patara² in byzantinischer Zeit umgebaut worden war. Der Quader aus festem Kalkstein³ ist kaum beschädigt, die Lettern der Inschrift sind bestens erhalten, ein seltener Glücksfall unter den Inschriften der Stadt, die durch Morast und Dünensand meist stark gelitten haben.

Die Inschrift

Die Inschrift beginnt mit einer Ehrung von vier Zeilen, größere Lettern heben diesen Abschnitt hervor. Es folgt eine Namensliste in kleineren Lettern⁴, die vierundzwanzig Zeilen einnimmt. Jede Zeile enthält zwei Namen; nur ein Name war so lang, daß er die ganze Breite der Quader für sich allein beansprucht hat (Z. 24). Das Ziel, zwei Namen pro Zeile zu bringen, ließ sich gelegentlich nur mithilfe von Abkürzungen erreichen. Zwei Gruppen sind optisch hervorgehoben, die Namen der Zeilen 9/10 und der Zeilen 17/8.

Das Namensmaterial und die Form der Buchstaben sprechen dafür, den Text in das erste Jahrhundert n. Chr. zu datieren.

[...] ΟΠΙΟ... [Δι]ονύσιον π. [...] .
[ο]ἱ ὑπ' αὐτοῦ κατ' ἐγλογὴν ἀ[ποταγέν]-
τες σεβαστοφόροι καὶ μαστει[γοφό]-
4 ροι Παταρεῖς τειμῆς ἕνεκεν·
 Φιλίσκος Λυσιμάχου· Δημήτριος Εὐέλθοντο[ς]·
 Λυσίμαχος β' ὁ καὶ Στρατόνεικος· Φλάουσιος Διόδωτος νεώ(τερος)·

¹ Der deutsche Coautor dankt den zuständigen Stellen der türkischen Regierung für die erteilte Arbeitserlaubnis und Fahri Işık dafür, daß er ihn bereitwillig in den Kreis seiner Grabungsmannschaft aufgenommen hat.

² Zu diesem Bau vgl. T. Korkut – G. Grosche, Das Bouleuterion von Patara. Ein vorläufiger Bericht über die bisherigen Grabungen, in T. Korkut (Hrg.), Anadolu'da Doğdu, FS für Fahri Işık, Istanbul 2004, 439 – 460.

³ Er ist 90 cm hoch, 64 cm breit und tief. Die Oberfläche und die Seiten sind gleichmäßig gepickt. Auf der Oberseite ist ein Spiegel von ca. 10 cm, danach gepickt; die Rückseite ist gepickt und teilweise stark vertieft.

⁴ Die Buchstaben der Ehrung sind 2 cm, die der Liste 1,5 cm hoch, gelegentlich 2 cm.

- Ἀντίγονος ὁ καὶ Ἀντίπατρος Δημη(- -)· Ἀρτεμίδωρος δ'·
 8 Λεοντίσκος Ἀττάλου· Δημήτριος Ἱεροκλέου[ς]·
 Σωσιγένης δ' · Πιστοκράτης Ἱππολόχου·
 Δίων δ' · Φιλεῖνος δις τοῦ Θρα(- -)·
 Κράτερος Ἀλεξάνδρου· Δημήτριος Εὐδόξου·
 12 Λ. Φαίλιος Φῆστος· Δημήτριος Ἑρμολύκου·
 Ἑρμῶν Σαρπηδόνο· Ἀτταλος γ' τοῦ Ἀντιόχου·
 Θεόδωρος ὁ καὶ Λούκιος Λο(- -)· Ἀλέξανδρος γ' τοῦ Διοδότου·
 Διονύσιος Ὀλύνπου· Ἡρακλίδης β' τοῦ Λυσιμάχου·
 16 Μενέλαος ὁ καὶ Γλύκων Ἀπολ(- -)· Ἀθηναγόρας Ἀλεξάνδρου[υ]·
 Κο. Οὐίλιος Θρέπτος· Σεραπίων ε'·
 Κο. Οὐίλιος Σύνφορος· Διότιμος β'·
 [Κ]έρδων Ἀμμωνίου· Ἀλέξανδρος Πολυκρίτου·
 20 [Γ]αλέστης Ἐπαφροδείτου· Μάρκος Τρύφωνος·
 [Κ]ο. Οὐίλιος Κάρπος· Εὐφρόσυνος γ' τοῦ Ἑρμοκράτου·
 [Τι.] Κλαύδιος Κλήμης· Κο. Οὐίλιος Μυρόπνους·
 Π. Πακώνιος Ἑρμίας P⁰· Μα. Κοκκήιος Δάφνος·
 24 Ζώσιμος Ἀπολλωνίου β' τοῦ Ἀφροδισίου·
 Κλαύδιος Ἀλεξᾶς νεώτερος· Ναρκίσσος [.]·
 Λου. Ἀνθέστιος Κρίσπος· Παπίας Ἀσυνκρίτου[υ]·
 Κλαυδιανὸς Μενάνδρου· Δωσίθεος ὁ καὶ Δωσᾶς δ'·
 28 [. . .]μος Γενουκίου Ζωσι(- -)· Λεονίδης Λητοδώρου[υ]·
 vac.

„[Den - - - Di]onysios [- -] haben Bürger von Patara geehrt, die von ihm nach sorgfältiger Auswahl als Träger der Kaiser(statuetten) und als „Peitschenträger“ (Ordnungskräfte) bestellt worden waren.“
 - Es folgt eine Liste mit den Namen von siebenundvierzig Personen.

Zeilenkommentar

1 Ende möglicherweise π[ανηγυριάρχην] ?

5 Δημήτριος Εὐέλθοντο[ς]: Der Name Demetrios ist viermal in der Liste belegt; die Väter Eueltos, Hierokles (Z. 8), Eudoxos (Z. 11) und Hermolykos (Z. 12) hatten ihren Söhnen diesen anscheinend beliebten Namen gegeben.

8 Δημήτριος Ἱεροκλέου[ς]: Ein Nachfahre ist wohl M. Aurelius Hierocles II., Sohn des Demetrios (TAM II 2, 441).

10 Φιλεῖνος δις τοῦ Θρα(- -): Der Raum hätte gereicht, den Namen des Großvaters auszuschreiben; der Steinetz hat hier aus gestalterischen Gründen abgekürzt.

15 Διονύσιος Ὀλύνπου: Dem Namen Olympos begegnen wir in Patara nur noch einmal, eine Euphranassa Tochter eines Olympos ist in der Grabchrift TAM II 2, 484 belegt.

23 Π. Πακώνιος Ἑρμίας P⁰: Die Abkürzung P⁰ darf man mit Ρόδιος auflösen, denn nach Ausweis seiner Grabchrift war Paconius Hermias Bürger von Patara und Rhodos: Πόπλιος Πακώνιος Ἑρμείας ὁ καὶ Ἡ[θι]κός, Ρόδιος καὶ Παταρ[ε]ύς (TAM II 2, 438).

28 [. . .]μος: Eine Fülle von Namen würde sich anbieten, die Lücke zu schließen.

Γενουκίου: Ein römisches gentile hatte als griechischer Eigenname Anklang gefunden.

Ζωσι(- -): Die Abkürzung darf man wohl mit Ζωσί(μου) auflösen.

Die Ehrung

Eine Gruppe von Bürgern aus Patara errichtete zum Dank an [- -] Dionysios eine Basis, die wohl auch seine Statue trug. Dionysios hatte ihnen wichtige und hochgeachtete Rollen bei einem Fest zugewiesen: sie waren dazu ausersehen, die Statuetten der kaiserlichen Familie in der Öffentlichkeit zu präsentieren (Sebastophoroi) oder als Ordner (Mastigophoroi⁵) für den geordneten Ablauf des Festes zu sorgen. Die Funktionäre waren nicht vom Volk gewählt worden, vielmehr hatte sie Dionysios unter den Bürgern der Stadt, die für ein solches Amt in Frage kamen, mit Bedacht und Sorgfalt (κατ' ἐγλογήν) ausgesucht.⁶

Die Namensliste

Die Inschrift bietet gute griechische Namen, einheimische lykische Namen fehlen. Lokalkolorit findet sich im Namen Sarpedon (Z.13) und im seltenen Letodoros (Z. 28); das große Heiligtum der Leto lag in Sichtweite, auf der westlichen Seite der Meeresbucht. Hinzuweisen ist auf den raren Personennamen Γαλέστης (Herr Marder)⁷ in Z. 20, ferner auf zwei interessante Kombinationen, Lysimachos mit Stratonikos (Z. 6) und Kerdon mit Ammonios (Z. 19).

Beinamen

Männern wie Frauen Beinamen zu geben war in Lykien allgemein üblich.⁸ Die Beinamen unserer Liste werden mit dem Zusatz ι κα< kenntlichgemacht:

- 6 Λυσίμαχος β' ὁ καὶ Στρατόνεικος·
- 7 Ἀντίγονος ὁ καὶ Ἀντίπατρος Δημη(- -)·
- 14 Θεόδωρος ὁ καὶ Λούκιος Λο(- -)·
- 16 Μενέλαος ὁ καὶ Γλύκων Ἀπολ(- -)·
- 27 Δωσίθεος ὁ καὶ Δωσᾶς δ'·
- 28 [. . .]ιμος Γενουκίου Ζωσι(- -)·

In drei Fällen hat der Steinmetz mit Abkürzungen gearbeitet; dabei zog er es vor, den Vatersnamen abzukürzen statt den Beinamen des Sohnes zu unterschlagen. Wie wichtig die Beinamen im lykischen Alltag waren, läßt sich an einem solchen Detail gut erkennen.

⁵ In der Stiftung des C.Iulius Demosthenes heißt es von den Mastigophoroi: „ebenso sollen von ihm auch gewählt werden zwanzig Mastigophoroi, die in weißen Gewändern ohne Unterkleid und mit Schilden und Peitschen vorangehen und für die Ordnung bei den Veranstaltungen im Theater sorgen sollen, wie sie vom Agonotheten angewiesen werden“, M. Wörle, Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien, München 1988, S. 11. Vgl. auch SEG 44, 1187, Z. 27ff.

⁶ Ähnlich waren die Buleuten des Koinons „handverlesen“, welche Kaiser Claudius in der Stadt Gagai ehrten (κοινοβουλευταὶ ἐπιλεγμένοι, SEG 50, 1350).

⁷ Ein Namensvetter ist in Xanthos belegt (Γαλέστην Ἰάσονος, TAM II 1, 383); vgl. ferner Syll.³ 585, Z. 136f. (ein Galestes aus Alexandrien als delphischer Proxenos); OGI 319, ein Stratege aus Magnesia a.M.; I.Perg. 566 = AM 27, 1902, 121 Nr. 135 = IGR IV 487 und L. Robert, Villes d'Asie Mineure², Paris 1962, 249 A. 6.

⁸ In Patara trug beispielsweise Marcus Aurelius Alexion den Beinamen *Drakon*, sein Vater Alexion II. dagegen wurde *Boethos* gerufen (TAM II 2, 428); oder Sarpedonis mit dem Beinamen *Lycia* war die Tochter eines Ptolemaios II., der sich auch *Thorax* nannte (TAM II 2, 449).

Anhand des Vergleichsmaterials, das der Namensindex der Inschriften von Patara bietet, lassen sich die abgekürzten Namen der drei Väter am ehesten mit Δημη(τρίου), Λό(γγου) und Ἀπολ(λωνίου) auflösen.

Da in Zeile 28 der Zusatz ὁ καὶ vor Ζωσί(μου) fehlt, entsteht der Doppelname Γενουκίου Ζωσί(μου); nur mithilfe eines anderen Textes läßt sich in solchen Fällen der Beiname erkennen. So nennt sich ein Sportler in einer noch zu edierenden Inschrift aus Patara „Dionysios mit Beinamen Poplios, Sohn des Dionysios Pythion“. Hieß der Vater des Sportlers nun Dionysios und war Pythion sein Beiname, oder war es umgekehrt? Die Antwort gibt eine andere Inschrift (TAM II 2, 464); dort wird unser Sportler als „Dionysios mit Beinamen Poplios, Sohn des Pythion“ ausgewiesen. Der offizielle Name seines Vaters war demnach Pythion, wogegen Dionysios Beiname des Vaters war.

Römische Bürger

Neun der siebenundvierzig Bürger von Patara, die auf der Liste verzeichnet sind, besaßen auch das römische Bürgerrecht. Sie verteilen sich auf sechs verschiedene Familien: die gens *Antistia* (L. Anthestius Crispus, Z. 26), die gens *Claudia* (Ti. Claudius Clemens, Z. 22), die gens *Cocceia* (Ma. Cocceius Daphnus, Z. 23), die gens *Faedia* (L. Faedius Festus, Z. 12), die gens *Paconia* (P. Paconius Hermias, Z. 23) und die gens *Vilia*; zu letzterer zählten vier Personen (Qu. Vilius Threptus, Z. 17; Qu. Vilius Synforus, Z. 18; Qu. Vilius Carpus, Z. 20 und Qu. Vilius Myropnus, Z. 22).

Vermutlich haben römische Kaufleute diesen Personen zum römischen Bürgerrecht verholfen. Zwar fehlen bisher Hinweise auf römische Kontore in der Stadt, doch legt die günstige Lage des Hafens eine solche Vermutung nahe.⁹ Auch die Tatsache, daß Paconius Hermias das Bürgerrecht von Rhodos besaß, könnte sich aus Geschäftsbeziehungen mit der Handelsmetropole Rhodos erklären lassen.¹⁰ Vor allem aber spricht die Geschichte der gens *Paconia* für unsere Annahme. Diese Familie hatte sich seit spätrepublikanischer Zeit in großem Maße im Handel mit dem Osten engagiert. Niederlassungen der Familie sind auf den Inseln Delos und Kos, in der Provinz Asia, in den Hafenstädten Byzantion und im pampylischen Attaleia zu belegen oder zu erschließen.¹¹

Somit läßt sich unserem Text ein für die Wirtschaftsgeschichte von Patara wichtiges Faktum entnehmen: römische Handelsfamilien besaßen bereits im ersten Jahrhundert eigene Niederlassungen in der Stadt.

Die Grabschrift des Paconius Hermias (TAM II 2, 438)

Aus der Inschrift, die Paconius Hermias an seinem Heroon¹² angebracht hat, ersieht man, daß die römischen Neubürger bestrebt waren, enge Beziehungen unter ihren Familien zu knüpfen und so ihr Gewicht innerhalb der Stadt noch zu verstärken. So hatte Paconius Hermias (unsere Liste, Z. 25) eine Tochter des Qu. Vilius Symforus (unsere Liste, Z. 18) namens Vilia Nice geheiratet. Der Sohn aus dieser Verbindung trug den Namen Tib.

⁹ Zum Hafen von Patara vgl. M. Zimmermann, ZPE 92, 1992, 201-217; H. Blum, ZPE 140, 2002, 93-96.

¹⁰ Hinter der „auffallend starken Kolonie von Bürgerinnen und Bürgern Pataras“ auf Rhodos vermutet H. Blum, l.c. 95, „größenteils kommerzielle Verbindungen“.

¹¹ F. Münzer, RE XVIII 2 (1942), s. v. Paconius; A. Laitar, Die Inschriften von Byzantion I (IK 58, Bonn 2000) Nr. 175 und 192. Attaleia: CIG 4340 d und e; LeBas-Waddington 1367/8.

¹² Zu diesem Heroon s. F. Işık, Patara. The History and Ruins of the Capital City of Lycian League, Antalya 2000, 152 mit Abb. 115.

Claudius Pacionianus Moschus, er war also mit der gens Claudia (unsere Liste, Z. 22) verflochten. Vilius Symforus und seine Söhne wiederum waren berechtigt, das Grabhaus des Pacionius Hermias zu belegen.

Es gelang der stark verwaschenen Inschrift neue Lesungen mit den Mitteln abzugewinnen, welche die digitalisierte Photographie an die Hand gibt.

4-5 Τιβέ[ρι]ον Κλαύδιον Πακωνιανὸν Μόσχον μόνους (κτλ.)

Kalinka hatte in den TAM ergänzt Μόσχον [καὶ ἐκγό]/νους.

7- 8 Οὐειλίαν Πακωνίαν ἐπικ[λ]ησίν τε[ε]
καὶ Μόσκην (κτλ.)

Kalinka hatte gelesen: Π]λωτί[α]ν Πακωνίαν ἐπικ[λ]η[θ]ε[ῖσαν] / καὶ Μόσκην.

Die Vilii

Vor mehreren Jahren war es Sh. Jameson¹³ gelungen, Licht in das bislang unübersichtliche Beziehungsgeflecht der Vilii des zweiten Jahrhunderts zu bringen. Die Annahme Jamesons, Qu. Vilius Synforus und Pacionius Hermias gehörten ins zweite Jahrhundert, ja sie könnten zeitlich auch noch später einzureihen sein,¹⁴ darf man heute zu den Akten legen. Die Vilii in der neuen Namensliste und der Grabschrift des Pacionius Hermias sind vielmehr die derzeit frühesten Vertreter der gens Vilia in Patara.

Aus unserer kleinen unauffälligen Dankesinschrift lassen sich Verhaltensmuster erkennen, die für manch andere Stadt auch gegolten haben werden: die Funktionäre eines Festes wurden nicht vom Volk gewählt, sondern vom Organisator persönlich ausgesucht. Es wurden Männer bestellt, von denen man erwarten durfte, daß sie es verstanden, das Fest in ruhigen und geordneten Bahnen ablaufen zu lassen. Der Menge war die Möglichkeit genommen, Einfluß auf die Auswahl zu nehmen.

Jedes Fest war gleichzeitig ein politischer Vorgang: die Bilder der Kaiser wurden in langem Umzug durch die Stadt getragen¹⁵ und die Untertanen huldigten dabei der kaiserlichen Familie. Der Ablauf solcher Feste war fest reglementiert; zum Zeremoniell gehörte es, daß die Funktionäre ihren Dank an den Organisator in der hochoffiziellen Form eines Ehrendekrets abstatteten und ihm eine Ehrenbasis errichteten.¹⁶

¹³ Anatolian Studies 16, 1966, 125-136.

¹⁴ "None of the above is likely to be earlier than the second century and may even belong to a later date," l. c. 136

¹⁵ S. die schöne Schilderung in der Stiftungsinschrift aus Oinoanda, M. Wörle, l. c. (Anm. 5) Z. 61ff.

¹⁶ In Perge war es üblich, daß sich der Organisator eines Festes und seine Ordnungskräfte gegenseitig mit Ehreninschriften bedachten; vgl. I. Perge I (IK 54, Bonn 1999) Nr. 47, 48, 193.

Erken Roma Dönemi Kıvrıkdal (Ranke)

Bezemelerinde Hellenistik Etkiler

Birol Can

Atatürk Üniversitesi

Erzurum

Sanat ve estetiğin antik dönem yaşantısında çok önemli bir yere sahip olduğu, günümüze ulaşabilen kalıntı ve buluntulardan anlaşılmaktadır. Ustaların ve sanatçıların yapıtlarını süslemek için uyguladığı çeşitli bezeme elemanları, dinsel ve kamusal mimarinin ayrılmaz bir parçası olarak uzun süre kullanılmışlardır. Bu mimari bezeme elemanlarından biri de “kıvrıkdal” (ranke) örgesidir.

Örgelerin yönü, konumu ve ayrıntıları bakımından zaman zaman farklı tipler yansıtırsa da kıvrıkdal kuşağının temel yapısını bir merkezi motif, iki yanda dalgalanarak uzayan ana dal, ana daldan çıkarak ters yönde dairesel kıvrım oluşturan yan dallar, yan dalların uçlarındaki rozetler ve friz kuşağının iki ucunda dallara son veren örgeler oluşturur (Res. 1). Benzerlerine erken dönemlerin seramik ve terrakotaları üzerindeki bezemelerde¹ ve Hellenistik döneme tarihli akroter, alınlık, duvar resimleri, mozaikler, sima kuşakları ve terrakota kaplama levhaları gibi yine birer mimari unsur olan yapıtlarda² rastlansa da, kıvrıkdal, M.Ö. 1. yüzyıldan itibaren friz kuşakları üzerinde klasik formda işlenmiş ve bir Roma karakteristiği olarak benimsenmiştir. Roma çağı boyunca kamusal yapılar üzerindeki asıl yeri olan friz kuşakları dışında kıvrıkdallara kapı pervazlarında, tapınak sella duvarlarında, ante başlıklarında, plasterlerde, alınlıklarda, cephe yüzeylerinde ve sütun altlıklarında da rastlanır.

¹ Roux 1961: 84-130, pl. 34.2; Tuchelt 1971: 86-87, taf. 24; Kurtz 1975. pl. 3.1, 9.4, 12.4, 66.1, 70.2, 71.4; Simon 1976: lev. XXXII, res. 93-94, 108-109, 111, 126-127; Karaosmanoğlu 1997: 47-48, çiz. 72; Gruben 2001: 34-35, 63, 114, 268, 304, res. 21, 44, 91, 200, 234; Boardman 2002: 33, 35, 57, 92, 94, 111, 167, res. 24, 26, 32, 43, 55, 129, 143, 163, 274; Boardman 2003: 111-112, res. 202, 206, 210-211; Tomlinson 2003: 19-20.

² Schede 1909: 78-79, 84-86, taf. VII.42, VIII.50, 52; Toynbee ve Ward-Perkins 1950: 6, pl. I.2, II.2; Kraus 1953: 31, taf. 3-5; Jacobsthal 1956: 69, fig. 285; Metzger 1964: 103-104, fig. 3; Erder 1967: 49, 51-52, 57-59, lev. XI.c, XVIII, XIX.c-d; Tuchelt 1975: 91-140; Voigtlaender 1975: 48 vd., 52, taf. 5.3-4, 7.1; Yaylalı 1976: 120-122, 127, taf. 36-38; Bingöl 1980: 40-43; Koenigs 1983: 154, taf. 34.1-3; De Luca 1990: 162, lev. 28.8; Rumscheid 1994: taf. 19.1-2, 30.5-7, 84.3-6, 86.4-5, 96.1, 100.6-7, 103.5, 104.1, 106.1, 124.2-4, 146.5, 200.2; Koçhan 1995: 25, 43, 46-48, 50, 52-54, 57-58, lev 3.b-c, 4.a, 6.d, 8.a-c, 9.b, 10.a-b, 11.a, 12.b-c; Rumscheid 1995: 44-47, abb. 8, taf. 17-19; Vandeput 1997: 33, 74, pl. 95.2; Ling 1998: 16, res. 12; Rumscheid 2000: 118, res. 107-109; Şahin 2002: 19, 23-24, 63-65, 71-72, res. 10-21, 88-90; Meral 2003: 110-111, lev. 71-73.

Bezeme kuşakları arasında en fazla bitkisel unsur taşıyan Hellenistik dönem simaları ve Roma çağı kıvrık dalları, motifleri açısından yakın ilişkilidir. Hellenistik dönem simalarında, çörtenler arasında işlenen bitkisel örgeler, genel kompozisyon açısından farklı olsalar da ayrıntıda Roma çağı kıvrık dallarıyla benzeşirler. M.Ö. 2. yüzyılın üçüncü çeyreğine ait Magnesia Artemis Tapınağı³ ve Khrysa Apollon Smintheus Tapınağı⁴ bezemelerinde karşılaşılan Hellenistik dönem dal ve yaprak tipleri, erken Roma çağı örneklerinde sıkça uygulanmıştır. Magnesia Artemis Tapınağının ante başlığı üzerinde izlenen kıvrık dal kuşağında, Hermogenes stili olarak tanımlanan⁵ sert ve bezeksel örge yapısı görülür (Res. 2). Sert dal ve yaprak işleniş yanında, çeşitli doldurma motiflerine yer verilmiştir. Burada, Roma döneminde bol miktarda görülecek olan dolgu motiflerinin benzerleriyle karşılaşmak mümkündür. Doldurma motifi olarak çeşitli yönlerden tasvir edilmiş çiçek-rozetlerin yanında çan çiçeklerine de yer verilmiştir. M.Ö. 2. yüzyıl eserlerinde görülen çan çiçeği, Hellenistik dönemin karakteristik bezeklerinden biridir.⁶ Khrysa Apollon Smintheus Tapınağının sima kıvrık dalları (Res. 3), genel stil bakımından Magnesia Artemis Tapınağı bezemelerinden farklı değildir. Boynuzsuz ve burğu biçiminde yivli ana dallar, boşluklara serpiştirilmiş doldurma motifleri dönem özelliklerini yansıtır. Doldurma motiflerinin ince ve uzun saplarının dallara dolanmaya başladığı da dikkatten kaçmaz. Dönemin sert yapısı kılıf-yaprak uçlarının keskin ve sivri yapısında da belirir. M.Ö. 2. yüzyıl sonları ve 1. yüzyıl ilk yarısının Anadolu'daki az sayıda temsilcilerinden olan Alabanda Apollon Tapınağı ve Lagina Hekate Tapınağının anthemion örgelerinde sert, cansız ve bezeksel yapı egemendir.⁷

Kıvrık dal kuşağının zamansal ve mekansal kökenini belirlemek açısından, geç Hellenistik ve erken Roma dönemi örnekleri önemli bir yere sahiptir. M.Ö. 1. yüzyıl Anadolusunda, stilistik gelişim sürecini takip edecek kadar belirgin örnekler görülmezken; gittikçe güçlenen İtalya yarımadasında, bezemeler açısından zengin bir döneme girildiğine tanık olunur. Hellenistik dönem boyunca mimari yapıtlarda örneği olmayan kıvrık dal frizi, dönemin sonlarında, MÖ. 1. yüzyılın ilk yarısından itibaren, merkez Roma ve yakın çevresindeki kentlerde klasik formuyla ortaya çıkar. Anadolu'daki yapılanma etkinlikleri açısından verimsiz evre olarak yorumlanan⁸ M.Ö. 1. yüzyıldaki durgunluğa⁹ karşın, kıvrık dalların merkez Roma'da yoğunlaşması, Roma'nın başkentliğiyle açıklanabilir. Bu dönemde başkentte filizlenen imparatorluk dönemi sanatının oluşmasında ve gelişmesinde, Hellenistik dönem sanatına damgasını vuran Anadolu mimar, usta ve sanatçıların katkısı yadsınamaz. M.Ö. 1. yüzyılın İtalya yarımadası örneklerinde, Hellenistik dönem

³ Toynbee ve Ward-Perkins 1950: 6, pl. II.2; Yaylalı 1976: 120 vd., taf. 36-38; Koçhan 1990: 219, 229; De Luca 1990: 162, lev. 28.8; Rumscheid 1994: taf. 84.3-6; Koçhan 1995: 57-58, lev. 12.b-c; Şahin 2002: 19 vd., 63-65, res. 10-21.

⁴ Weber 1966: 103-105, taf. 13.1; Yaylalı 1976: 127; Bingöl 1990: 107 vd.; Rumscheid 1994: taf. 19.1-2; Koçhan 1995: 48, lev. 8.c; Rumscheid 1995: 44-47, abb. 8, taf. 17-19; Özgünel 2001: 89 vd.; Şahin 2002: 71-72, res. 88-90.

⁵ Koçhan 1995: 57; Şahin 2002: 63.

⁶ Alzinger 1961-63: 121 vd., res. 87; Alzinger 1974: 110; Rumscheid 1994: taf. 100.6-7; Koçhan 1995: 50, lev. 9b.

⁷ Erder 1967: 55-56, lev. XVI.b; Rumscheid 1994: taf. 3.2-4, 73.4-5, 74.1-10; Başaran 1995: 60; Koçhan 1995: 58, 65, lev. 13.a-c, 15.b; Şahin 2002: 72-74, res. 94, 96.

⁸ Başaran 1995: 60.

⁹ Bu durgunluk dönemi ve tecrübeli usta-sanatçı gruplarının Anadolu'dan merkez Roma'ya göçü, Roma ordularının Anadolu'daki direnişçi kralları bastırmaya çalıştığı siyasi karışıklık ve ardından gelen ağır vergilerin yarattığı ekonomik çöküntüyle de bağlantılıdır: Karaosmanoğlu 1996: 9-10.

unsurlarının yoğun biçimde görülmesi de bunu doğrular. Bu örneklerden biri, Pompei'deki Girlandlı Mezardır.¹⁰ Dönemin diğer İtalya örneklerinde olduğu gibi ¹¹ buradaki kıvrıkdal frizi de (Res. 4), özellikle boynuzsu ve yivli ana dal yapısıyla Hellenistik örnekleri anımsatır. Kuşak üzerindeki dolgu öğelerinin çeşitliliği, aynı geleneğin bir göstergesidir. Dolgu öğeleri arasında küçük üzüm salkımlarına yer verilmiştir. Bunun dışında, dalların ince, hacimsiz ve ayrıntısız işlenmesi, M.Ö. 1. yüzyıl ilk yarısının karakteristik özelliğidir. Birbiri içinden çıkan ana dallara ince bir boğumla bağlanan ikiz yapraklar, Roma çağı içerisinde hacim kazanarak dalları tamamen saracaktır.

Parma MAN (Museo Archeologico Nazionale)'da bulunan bir kireçtaşı blok üzerindeki bezemelerde, Pompei örneğinde incelenen ince dal yapısı görülür (Res. 5).¹² Burada farklı olarak, doldurma motifleri hacim kazanarak ön plana çıkmıştır. Ayrıca, kabartma derinliği artmış, gerek ana dallar, gerek iç içe kıvrılarak sarmal oluşturan yan dallar, gerekse kılıf-yaprak demetleri ve sarmaşık biçimli dolgu öğeleri, kuşak üzerinde zengin ve kalabalık bir görüntü yaratmıştır. Parma kıvrıkdal kuşağında çeşitli mitolojik anlatımlarla ilişkilendirilen av sahneleri, figürlü rozetler ve özellikle kuşlar, dallar arasında belli bir düzene uyulmaksızın yerleştirilmişlerdir. M.Ö. 1. yüzyılın ilk yarısında, başta Roma olmak üzere İtalya yarımadası kentlerindeki birçok yapıya ait kıvrıkdal kuşağında, Parma örneğinde olduğu gibi çeşitli hayvan (özellikle kuş) figürlerine yer verilmiştir.¹³ Dönemin doğallıktan uzak ve salt bezeksel olarak yorumlanan şematik imajını bir nebze de olsa yumuşatan bu figürlere, MÖ. 1. yüzyılın 3. çeyreğinde ve erken Augustus döneminde de rastlanır.¹⁴

M.Ö. 1. yüzyılın 3. çeyreğinden itibaren İtalya yarımadasında mimari dekorasyondaki çeşitliliğin arttığı gözlemlenir. Anadolu'dan merkez Roma'ya doğru oluşan sanat göçüne bağlanan bu çeşitliliğin uygulandığı eserlerde, doğu geleneği olarak yorumlanan öğeler ¹⁵ yerel özelliklere karşın egemendir: Boynuz biçimli ana dal gövdesi, bu dalların birbiri içinden çıkarak oluşturduğu sürekli kompozisyon, plastik işlenen çiçek veya yaprak biçimli rozetler, hacimli tomurcuklar.

Hellenistik dönemin karakteristik bezek yapısını yansıtan örneklerde izlenen tipolojik ve stilistik özelliklerin, Roma imparatorluk çağının başlamasıyla tamamen değiştiğini söylemek mümkün değildir. Aksine, gelişmiş sanat okullarının oluşturduğu alt yapı, Roma çağı stiline oluşmasına katkıda bulunmuştur.¹⁶ Bu anlamda, Anadolu'nun özellikle Pergamon merkezli zengin Hellenistik kültürünün, erken Roma döneminde, özellikle Augustus dönemi yapıtlarında hem Anadolu hem de Anadolu dışında etkin olduğu bilinmektedir.¹⁷

Augustus'un yarım yüzyıla yakın bir zaman dilimini kapsayan imparatorluk yıllarının (M.Ö. 27-M.S. 14), sanat tarihi açısından kendine özgü stil özellikleri taşıdığı görülür. Roma'nın kısa bir süre içinde dünya imparatorluğu haline gelmesi için siyasi ve askeri reformlar yapan imparator, aynı zamanda çeşitli dallardaki bayındırlık faaliyetleriyle de ilgilenmiştir. Her ne kadar, yukarıda değinildiği gibi, Hellenistik Anadolu gelenekleri bu

¹⁰ Schörner 1995: 12-14, kat. 153, taf. 3.1-5.

¹¹ Schörner 1995: taf. 1-4.

¹² Schörner 1995: 160, kat. 141, taf. 28.3.

¹³ Schörner 1995: kat. 2, 226, 251, 269, taf. 1.1-2, 2.2, 4.2-6.

¹⁴ Schörner 1995: kat. 137, 214, 250, taf. 5.1, 6.1-4.

¹⁵ Schörner 1995: 21.

¹⁶ Erder 1967: 79.

¹⁷ Geç Hellenistik döneme tarihli, Cerveteri'den terrakota kıvrıkdal frizi, bu dönemdeki Anadolu (İonia)-İtalya (Etrüsk) ilişkilerini göstermesi açısından önemlidir: Toynbee ve Ward-Perkins 1950: 6, pl. I.2; Kraus 1953: 31, taf. 3; Can 2005b: 40-41.

dönem sanatının oluşumunda belirleyici olmuşsada, siyasi ve ekonomik zenginliğin yarattığı refah ortamında çalışma fırsatı bulan atölye ve okullar, özgün imparatorluk stiline yaratılması için her türlü yeniliği ve gelişimi kullanmayı bilmişlerdir. Bu da temelleri Augustus'un saltanat yılları içinde atılan büyük bir akımın oluşum sürecini hızlandırmıştır. Augustus'la birlikte kurulan imparatorluğun ihtişamını sergileme çalışmaları, doğal olarak başkentte yoğunlaşır. Dolayısıyla, merkez dışında kalan bölgeler, özellikle Anadolu, bu dönemde az sayıda ve ağırlıklı olarak Hellenistik geleneğe yakın eserler meydana getirmiştir. Dönemin erken örneklerinde, Hellenistik bezemeleri anımsatan kırılmalı ve zarif örgeler egemendir. Bir arayış ve yapılanma dönemi olarak yeni stillerin ortaya çıkışı ve yaygınlaşması, dönemin geç tarihlerinde görülmeye başlar.

Hellenistik geleneği diğer bölgelere kıyasla daha fazla yaşatan Anadolu'nun mimari bezemeleri, Roma'nın geniş imparatorluk coğrafyasının diğer bölgeleriyle benzerliklerine karşın kendine has bir stil gelişimi yansıtır. Bunu diğer bezek türlerinde olduğu gibi kıvrıkdal kuşaklarında da görmek mümkündür. Augustus döneminin ilk yıllarının Anadolu'daki temsilcilerinden biri Sagalassos'daki Kuzeybatı Heroon (kenotaph) frizidir (Res. 6).¹⁸ Gerek üç basamaklı kaidenin hemen üzerinde, beden duvarlarının alt kenarı boyunca yapıyı çevreleyen dans eden kızlar frizi, gerekse korinth tarzındaki sütun başlıklarının stil özellikleri ışığında yapı, bazı araştırmacılar tarafından daha erken bir tarihe, M.Ö. 2. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenir.¹⁹ Ancak, kıvrıkdal frizi Hellenistik etkili erken Augustus dönemi yapısına sahiptir. Kuşağın ortasında, merkezi motif olarak üçlü akanthus demetine yer verilmiştir. Burada görülen akanthuslar, zamanla açılarak birbirlerinden uzaklaşırlar.²⁰ Dalların üzüm salkımları ve çiçek-rozetler etrafında büyük daireler oluşturarak kıvrılması²¹ ve kılıf-yaprak demetlerinin dişli ve gözenekli işlenişi bu döneme işaret eder.²² Plastik işlenen boynuzsu ve yivli ana dallar, Hellenistik sertlikte değildir. Birbiri içinden çıkan ana dalların uçlarındaki kılıf-yapraklarda izlenen derin damarlar ve girinti-çıkıntı yapan yaprak kenarları erken Augustus döneminde İtalya'da da görülür.²³ Bu açıdan incelendiğinde, Heroon için önerilen M.Ö. 2. yüzyılın üçüncü çeyreği yapılarında (Res. 2-3) izlenen testere dişi biçimli keskin ve sivri yaprak kenarlarının yarattığı sert ve dinamik etki, burada görülmez. Yan dalların ucunda, yaprak ve çiçek-rozetlerin yanı sıra iri boyutlu üzüm salkımına yer verilmiştir. Yan dalın ucundaki üzüm salkımına İtalya yarımadasında M.Ö. 1. yüzyıl boyunca, özellikle yüzyılın üçüncü çeyreğinde,²⁴ birçok kıvrıkdal frizinde rastlanırken, Sagalassos Heroon frizi Anadolu için tek örnektir. Dallar arasındaki boşluklar, kılıf-yapraklardan çıkan, uçları çiçekli ve tomurcuklu saplarla sürgünler tarafından kapatılmaya çalışılmıştır. Bu bitkisel dolgu öğelerinin çeşitliliği, Hellenistik dönem bezeme kuşaklarında karşılaşılan²⁵ geleneksel bir unsurdur. Çelişkili tarih önerilerinin, korinth

¹⁸ Niemann ve Petersen ve Lanckoronski 1892: 144, abb. 115; Rumscheid 1994: kat. 328, taf. 173.7;

Waelkens ve Vermeersch 1996: 125-127; Waelkens 1997: 249-255, fig. 2; Vandeput 1997a: 20, pl. 6.2;

Waelkens 2000: 174, fig. 14; Waelkens 2001: 21, fig. 16; Waelkens 2003: 222-223, fig. 15.

¹⁹ Fleischer 1979: 281, taf. 78.1; Mitchell ve Waelkens 1987: 38; Vandeput 1997a: 21.

²⁰ Can 2005b: 21.

²¹ Tırpan 1998: 62.

²² Rumscheid 1994: 292.

²³ Schörner 1995: 37, kat. 295, taf. 29.3.

²⁴ Schörner 1995: taf. 10.1-2, 11.5, 13.1-2, 17.5, 18.1-3, 19.6.

²⁵ Toynbee ve Ward-Perkins 1950: 6, pl. I.2, II.2; Kraus 1953: 31, taf. 3; Erder 1967: 49, lev. IX.d; Yaylalı 1976: taf. 36-38; De Luca 1990: lev. 28.8; Rumscheid 1994: taf. 19.1-2, 84.3-6, 86.4-5, 100.6-7, 103.5,

başlıklarının başka bir yapıya ait olmasından kaynaklanabileceği üstünde durulan ²⁶ Heroon'un incelenen kıvrıkdal frizinde, bundan sonraki örneklerde daha yoğun biçimde görülecek olan Augustus dönemi özelliklerinin, Hellenistik dönemden bilinen biçimlerle birlikte kullanıldığı söylenebilir.

Stratonikeia Augustus Tapınağı frizleri de sergilediği stil özellikleriyle erken Augustus döneminde yerini alır (Res. 7).²⁷ Kuşak alt ve üst sınırları arasını dolduran bir akanthus demeti merkezi motif olarak işlenmiştir. Sagalassos Heroon'da olduğu gibi, akanthuslar birbirlerine oldukça yakın işlenmişlerdir. Hellenistik Pergamon ekolünün etkileri bu yapıda da belirgindir. Motiflerin yalın işçiliği, yuvarlak hatlar oluşturan dalların ortada geniş alanlar oluşturması Sagalassos Heroon'da da (Res. 6) görülen Hellenistik geleneklerdir. Boynuz biçimli ve boydan boya yivli ana dallar, birer kılıf-yaprak demetiyle sonlanır. Gerek merkezi akanthus yapraklarındaki gerekse kılıf-yaprak demetlerindeki dil biçimli kenar yapısı ve derin damarlar tipolojik olarak erken örnekleri çağırırsa da keskin, sivri ve dinamik görünümde değildirler. Uçları küçük rozetlerle sonlanan, kısmen yaprak kılıflarıyla sarılmış yan dalların boydan boya kanallı yapısı, Hellenistik dönemin birçok örneğinde görülür. Dallar arasında düzensiz serpiştirilmiş kuş (güvercin veya kumru) figürlerine yer verilmiştir. Daha önce değinildiği gibi, M.Ö. 1. yüzyılın ilk üç çeyreği içinde özellikle İtalya yarımadasında ²⁸ karşılaşılan kuşlar, Anadolu'da Augustus dönemi içerisindeki az sayıda örnekle temsil edilir.

Roma'daki Ara Pacis'in geniş yüzeyli cephelerini kaplayan bitkisel motifler, dönemin kıvrıkdal yapısını yansıtımları açısından önemli yere sahiptir (Res. 8).²⁹ Friz kuşağı formunda olmasa da merkezi bir akanthus demetinden çıkarak tüm yüzeye yayılan dallar dönemin zarif yapısını sergilerler.³⁰ İnce damarlı ve boynuzsuz ana dallardan çıkan yan dallar kısmen yaprak demetleriyle sarılmışlarsa da, hala ince ve yalın yapıdadırlar. Yan dalların yapraklarla sarılması, Hellenistik gelenek olarak uzun zamandan beri kullanımda olsa da Augustus döneminin ardından gittikçe yoğunlaşır ve zaman zaman dallar tamamen yaprak kılıflarıyla sarılır. Yoğun Hellenistik dönem özellikleri taşıyan Ara Pacis kıvrık dalları, Anadolu'nun merkezi konumundaki Pergamon eserleriyle karşılaştırılır.³¹ İtalya örneklerinin çoğaldığı bu dönemde, Anadolu'nun sadece belli başlı merkezler ve önemli yapılarla temsil edildiği bir gerçektir. Ancak, bu dönem Anadolu kıvrık dallarının, genel yapısı ve bazı örgeleriyle İtalyan tarzını ve etkisini yansıttığı görüşü,³² Hellenistik Anadolu örnekleri dikkate alınmadan ortaya atılmış görünmektedir. Özellikle boynuzsuz ana dal yapısı ve doldurma örgelerinin çeşitliliği açısından, bezeklerin en güzel ve belirgin örnekleri

104.1; Koçhan 1995: 50, lev. 6.d, 8.c, 9.b, 10.a-b, 11.a, 12.b-c; Rumscheid 1995: taf. 17-19; Vandeput 1997a: pl. 95.2; Şahin 2002: 71-72, res. 10-21, 88-90.

²⁶ Vandeput 1997a: 21.

²⁷ Tırpan 1998: 7 vd.

²⁸ Schörner 1995: taf. 1.1-2, 2.2, 4.2-6, 5.1, 6.1-4.

²⁹ Toynbee ve Ward-Perkins 1950: 2, 8; Kraus 1953: 9 vd., taf. 2; Andrae 1973: 133-134, res. 41; Börker 1973: 312 vd., abb. 18; Büsing 1977: 247 vd.; Mathea-Förtsch 1999: 40 vd., kat. 127, taf. 57.1.

³⁰ Mathea-Förtsch 1999: 145.

³¹ Börker 1973: 283 vd. Şu anda İstanbul Arkeoloji Müzesinde bulunan bir Pergamon eseri, Ara Pacis bezemelerine hem tipolojik hem de stilistik olarak çok benzemektedir. Her iki eser, söz konusu merkezler arasındaki ilişkilerin önemli kanıtlarından biri olarak değerlendirilmektedir: Winter 1908: 317, no. 406; Mendel 1912-14: no. 251; Himmelman 2004: 279 vd.

³² Rumscheid 1994: 291.

Anadolu’da M.Ö. 2. yüzyıldan beri görülmektedir. Adak yazıtı M.Ö. 9 yılına işaret eden Ara Pacis örgeleri de bu ilişki yönünün izlenebilmesi açısından önemli bir örnektir.

M.Ö. 1. yüzyılın sonlarına tarihli Termessos’dan bir Tholos (Pseudomonopteros) yapı üzerindeki kıvrıkdal frizi, gerek merkezi akanthus demetindeki dil oluşumları, gerekse akanthustan çıkarak iki yana uzanan yivli ana dal ve kılıf-yaprak demetleriyle dönem stilini yansıtır (Res. 9)³³. İnce ve uzun saplarla tomurcuk şeklindeki çeşitli doldurma motifleri düzensiz biçimde yüzeye yayılmıştır. Merkezi akanthus demeti ve kılıf-yaprak demetlerinde, yaprak kenarlarının dil biçimli çıkıntıları ve aralarındaki gözler dönemin özellikleridir. Termessos friz kuşağında, Stratonikeia örneğinde olduğu gibi (Res. 7), kıvrıkdallar arasına serpiştirilmiş serbest kuş motiflerine de yer verilmiştir.³⁴

Bu dönemin, Anadolu’daki az sayıda kıvrıkdal örneklerinden biri de yazıtıyla kesin tarihli (M.Ö. 4-3) Ephesos Mazaeus-Mithridates Kapısı bezemeleridir (Res. 10-11).³⁵ Klasik kıvrıkdal işlevinde yapılmasına rağmen örgelerin daha önceki Sagalassos Heroon (Res. 6), Stratonikeia Augustus Tapınağı (Res. 7) ve Termessos Tholos (Res. 9) yapılarında izlenen kıvrıkdal formundan farklı olduğu görülmektedir. Kapı orta kemerinin tam üstünde konumlu kıvrıkdal merkezinde bir kadın büstü işlenmiştir (Res. 10). Bitkisel bir kompozisyonun merkezinde bu şekilde bir kadın figürüne yer verilmesi, Hellenistik dönem içinde Priene Athena Kutsal Alanındaki bir payeli ante başlığında³⁶ ve Magnesia Artemis Tapınağı pteron frizinde görülmekteydi.³⁷ Anadolu dışında ise, geç Hellenistik dönemden İtalya Cerveteri’deki terrakota friz üzerinde yer alan portre ve etrafındaki Eros figürleri³⁸ Ephesos’dakiyle aynı yapıda işlenmiştir. Roma döneminde, Mazaeus-Mithridates Kapısında ilk Anadolu örneğiyle karşılaşılacak bu şemanın, yaklaşık aynı dönemde İtalya yarımadasında da uygulandığı bilinmektedir.³⁹ Roma döneminin ilerleyen evrelerinde, birçok yapıda alınlık ve akroter figürü olarak kullanılmıştır.⁴⁰ Çevresindeki Eros’larla birlikte bitkisel bir kompozisyon içinde tasvir edilen kadın figürünün omuzlarından çıkan ana dallar iki yana doğru uzanmaktadır.

Mazaeus-Mithridates Kapısı frizlerinde, aedícula köşelerinde akanthuslara yer verilmiştir (Res. 11). Akanthusu oluşturan üç ya da dört dilli yaprak kümelerinin aralarında damla biçimli yuvalar oluşmuştur. Orta frizde merkezi kadın portresinin omzunda olduğu gibi burada da akanthusun arkasından çıkan ana dallar, dönemin diğer örneklerinde olduğu gibi boydan boya yivli ve boynuz biçimli bir görüntü yansıtır.⁴¹ Birbiri içinden çıkar

³³ Niemann ve Petersen ve Lanckoronski 1892: 105-107, abb. 68-69, taf. 17; Tancke 1899: 44 vd., kat. 8, taf. XXXI.3; Rumscheid 1994: 87-88, kat. 359.3-4, taf. 189.3-4.

³⁴ Tırpan 1998: 62-63.

³⁵ Weigand 1914: 51; Wilberg 1923: 56; Alzinger 1974: 9 vd., 109 vd., abb. 4-5, 161-163; Strocka 1981: 35; Ganzert 1984: 162; Pülz 1989: 29 vd.; De Luca 1990: 165, anm. 40; Rumscheid 1994: kat. 42, taf. 37.1-2, 38.8; Karaosmanoğlu 1996: 27 vd., lev. 5.b, 6.a; Vandeput 1997a: 52, 155, lev. 82.2; Mathea-Förtsch 1999: 30, beil. 6.9.

³⁶ Rumscheid 2000: 137-139, res. 122.

³⁷ Yaylalı 1976: taf. 37.2; Rumscheid 1994: taf. 84.3; Şahin 2002: 130, res. 10.

³⁸ Toynbee ve Ward-Perkins 1950: 6, pl. I.2; Kraus 1953: 31, taf. 3.

³⁹ Schörner 1995: taf. 13.4.

⁴⁰ Can 2005a: 99.

⁴¹ Boynuz biçimli ve yivli ana dallardan yola çıkılarak, bu tip kıvrıkdallara “helix tipi”, “kaulis tipi” gibi tanımlamalar yapılır. Bu tipin Hellenistik dönemde Anadolu’da örneğinin olmadığı ve karakteristik İtalya yarımadası tarzını yansıttığı söylenir: Rumscheid 1994: 291, 293. Ancak, Hellenistik dönem Anadolu örneklerinde (Res. 2-3) bu tip net olarak görülmektedir.

vaziyette ard arda dizilen ana dalların kılıf-yapraklarla birleştiği kısımlar, kalın ve yivli bir boğumla vurgulanmıştır. Kılıf-yapraklardan çıkan yan dallar farklı bir yapı sergilerler. Bazen tamamen çıplak bazen kısmen ana dallarda olduğu gibi boynuzsu ve yivli işlenen yan dal yapısı egemendir. Hatta bazen ana dalın oluşturduğu her bir boşluğa birden fazla yan dal yerleştirilmiştir. Yan dalların uçları topuz biçiminde yuvarlatılmış, ya da çeşitli yönlerden işlenen çiçek-rozetlerle zenginleştirilmeye çalışılmıştır. Burada sürgünlerin ve küçük dolgu motiflerinin yoğun kullanımından kaçınılmıştır. Dolgu motifi olarak gül ve lale benzeri çiçek ve yaprak-rozetler, tomurcuklar, fantastik bitkisel örgeler, az sayıda işlenmiştir. Burada görülen çıplak yan dal ve sürgün işleniş, Didyma Apollon Tapınağı sütun başlıklarında da izlenen Hellenistik orijinli bir yapıdır.⁴² Tıpkı söz konusu sürgünler ve yan dallar gibi, kuralsızca serpiştirilmiş küçük kuşlar da bu dönemin karakteristik özelliğidir ve Stratonikeia ve Termessos'un kuş figürlü bezemeleriyle (Res. 7 ve 9) birlikte Anadolu'da bilinen az sayıda örnekten biridir. Doğallığın ön planda tutulduğu Hellenistik dönemin bitkisel unsurları, Mazaeus-Mithridates Kapısı kıvrık dallarında doğallıktan uzak, dolgun ve sert bir yapıyla sunulmuştur.⁴³

Ankyra Augustus Tapınağı, inşası bakımından farklı tarihlerle anılsa da,⁴⁴ Augustus dönemi özelliklerinin en iyi biçimde görülebildiği örneklerden biridir.⁴⁵ Hellenistik dönemin Men Tapınağı üstüne kurulan Augustus Roma Tapınağında iki farklı kıvrık dal kuşağıyla karşılaşılmaktadır. Bunlardan biri sella iç ve dış duvarları üstünde uzanan ve bir benzeri Antiokheia Augustus Tapınağında ⁴⁶ görülen duvar frizidir. Diğeri ise pronaosdan sellaya giriş kapısının çerçevesindeki kıvrık dal kuşağıdır. İlk bakışta, birbirine benzemeyen dizim uygulanmasından kaynaklanan tipolojik farklılığa rağmen, ayrıntıda benzer stil özellikleri taşıdıkları fark edilebilmektedir.⁴⁷ Sella duvarının üst kenarı boyunca uzanan geniş bezeme kuşağındaki kıvrık dallar (Res. 12), Augustus dönemi genel bezemeciliğinin Hellenistik etkili bir oluşum safhası olarak tanımlanmasının en açık kanıtlarından biridir. Bununla birlikte, kıvrık dal formu hem mimari anlamda yerleşmeye başlamış hem de anthemion ve ion kymationunda olduğu gibi başlı başına bir form haline gelmiştir. Aslında bir Hellenistik dönem oluşumu olduğu halde Augustus döneminin neredeyse tüm örneklerinde görülen, ana dalların boydan boya yivli işleniş, burada hiç de küçümsenmeyecek kadar belirgindir. Ancak ana dallar boynuzsu yapılarını yitirmişlerdir. Kılıf-yapraklardan çıkarak dairesel alanlarda yay biçiminde uzayan yan dallar dönemin diğer örneklerinde, özellikle Ara Pacis'de (Res. 8) olduğu gibi çıplak görüntüden uzaklaşmaya başlamışlardır. Küçük yapraklarca çevrenmeye başlayan yan dalların uçlarında, iri çiçek-rozetlere yer verilmiştir. Kılıf-yaprak demetlerinden çıkarak ana dalların etrafındaki boşluklara yayılan ince ve kısa sapların uçlarındaki doldurma motifleri daha özenli ve plastik işçilikleriyle ikincil öge görünümünden kurtulmaya başlamışlardır. Zeminden yaklaşık 12 m. yüksekte

⁴² Alzinger 1974: 109-110.

⁴³ Alzinger 1974: 111; Vandeput 1997a: 52, 155.

⁴⁴ Tapınak hakkındaki farklı tarih önerileri için bkz.: Başaran 1995: 61-62; Karaosmanoğlu 1996: 27-28, dn. 57.

⁴⁵ Schede 1935: 297 vd.; Krencker ve Schede 1936: taf. 29.c, 30.b; Schede ve Schultz 1937: 11; Koşay 1957: 137 vd.; Alzinger 1974: 110; Haenlein 1981: 511-513; Fittschen 1985: 309-315; Tuchelt ve Preissshofen 1985: 317-322; Pülz 1989: 34; Rumscheid 1994: 6, kat. 11, taf. 4.1-3, 6; Başaran 1995: 61-62; Koçhan 1995: 66, 92; Karaosmanoğlu 1996: 27; Vandeput 1997a: 48.

⁴⁶ Can 2005b: 59, lev. 10.a-b, 11.a.

⁴⁷ Pülz 1989: 34-35.

konumlandığı için görselliğinin az olması, örgelerin iri, hacimli ve zeminden taşkın işlenişiyile kapatılmaya çalışılmıştır.

Ankyra Augustus Tapınağından diğer bir kıvrık dal frizi, sella kapı sövesindeki kuşakta yer alır (Res. 13). Burada, duvar frizinde işlenen kıvrık dallardan farklı bir dizim uygulanmıştır. Duvar frizinde, örnekleri daha önce bilinen, tek yönde ilerleyen bir ana dal üzerine kurulu kompozisyon uygulanmışken, kapı sövesinde aynı yönde ancak bu kez iki ana dal işlenmiştir.⁴⁸ Dizimdeki farklılık dışında, kuşak üzerinde dikkati çeken diğer bir unsur ana dalların boynuzsu yapısıdır ki, duvar frizinde bu söz konusu değildi. Farklı iki tipin aynı yapı üzerinde görülmesi, birçok dönemde görülen bir durum olup, Augustus dönemi için de şaşırtıcı değildir. Çünkü erken dönem gelenekleri henüz terk edilmediği gibi, kıvrık dal formu diğer bezeme türleri gibi yaygın kullanım alanına tam olarak kavuşmuş değildir. Bu açıdan bakıldığında, Augustus döneminin hep tekrarlanan “yapılanma aşaması” sıfatının yanı sıra, “deneme safhası” niteliği de ön plana çıkmaktadır.

Erken Augustus dönemi örneklerinde gördüğümüz yalın motifler ve kabartma kuşağı üzerindeki boş alanlar, Ankyra Augustus Tapınağının her iki kuşağında da kaybolmuştur. Sık dizimli dallar tam daireye yakın kıvrımlar oluşturmuştur. Dallar arasındaki boşlukları dolduran iri, hacimli ve zeminden kabarık çiçek-rozetler, bezeme kuşağının hâkim ögesi olarak ön plandadırlar.⁴⁹ Ayrıca, kalabalık dal gruplarının gözü yoran bir karmaşa içinde verildiği kapı sövesi kuşağında, küçük doldurma motiflerine yer verilmeyerek, Hellenistik geleneklerden uzaklaşmıştır. M.S. 1. yüzyıl başlarına, Augustus döneminin son yıllarına tarihli Ankyra Augustus Tapınağından itibaren, bezemelerde “Roma stili” olarak tanımlanan yapının gittikçe belirginleşmesiyle Hellenistik özellikler eski önemini yitirir.

Sonuç

Geç Hellenistik ve Augustus dönemlerinde, özellikle M.Ö. 1. yüzyıl boyunca kıvrık dal bezemeleri net ve hızlı bir gelişim göstermezler. Dolayısıyla, Hellenistik gelenek izlerini Augustus dönemi eserlerinde görmek şaşırtıcı değildir. Ele alınan eserlerde de görüldüğü gibi, Hellenistik dönem özellikleri yoğun olarak önemini korumuştur. Bu dönemde Hellenistik eserlerin taklit edildiği, en azından geçmişe öykünülerek yeni eserler meydana getirildiği söylenebilir.⁵⁰ Hatta, söz konusu Hellenistik etkilerin yanı sıra, bu dönemde Klasik döneme dönüş eğilimlerinin de var olduğu öne sürülür.⁵¹ Boynuzsu ve boydan boya yivli ana dallar, bezeme kuşağı üzerinde egemen öğedir. Spiraller oluşturan yan dallar henüz ikinci plandadır ve boş alanlara yayılırlar. Bitkisel unsurlar ve dolgu motifleri Magnesia ve Khrysa’da görülen Hellenistik yoğunluğa kıyasla daha cılızdır. Yukarıda sayılan geleneksel özellikler dışında, Augustus dönemine özgü yeni oluşumlardan söz etmek mümkündür. Öncelikle, kıvrık dal formu sima dışında, arşitrav kuşaklarında ve kapı sövelerinde uygulama alanı bulmuştur. Ana dallardaki kılıf-yapraklar, keskin hatlardan çok girinti ve çıkıntılar yapan diller şeklinde kenarlandırılmıştır. Yan dallar, sadece helezonik bir boşluk doldurma unsuru olmaktan öte, anatomi kazanmaya başlamıştır. Yer yer yapraklarla sarılan yan dalların uçlarındaki çiçek veya yaprak-rozetler de hacim kazanmıştır. Örgeler zemin

⁴⁸ Rumscheid, buradaki iki farklı ana dalın ters yönde ilerlediğini söyler: Rumscheid 1994: 293. Ancak, ayrıntılı incelendiğinde, bunların aynı yönde ve birbirlerine burğu biçiminde dolanarak ilerlediği fark edilmektedir.

⁴⁹ Tırpan 1998: 63.

⁵⁰ Rumscheid 1994: 292.

⁵¹ Erder 1967: 78; Alzinger 1974: 110-111.

üzerine belli bir düzene uyulmaksızın yerleştirilmiş, az sayıdaki doldurma motifine rağmen kabartma zemini görünürlüğünü yitirmemiştir.

M.Ö. 1. yüzyıl boyunca yoğun biçimde yaşatılan Hellenistik dönem gelenekleri, yüzyılın sonlarına doğru belirgin biçimde değişmeye, yerini özgün Roma imparatorluk stilinde oluşturulmuş kıvrıkdal frizlerine bırakmaya başlamıştır. Julius Claudiuslar dönemi boyunca, yukarıda belirtilen özellikler dışında, belirgin bir stilistik değişim yaşanmaz.⁵² Kıvrıkdal formunun belli bir standart yapıya kavuşmaya başladığı bu dönemde, Anadolu, Augustus döneminde olduğu gibi, sayıca ve stilistik olarak başkent Roma'nın gerisindedir. M.S. 1. yüzyılın bezeme sanatındaki devrimi olan Flaviuslar dönemi, Roma imparatorluğu boyunca birçok yapıda yer verilen karakteristik kıvrıkdal tipinin oluşum aşamasını tamamladığı, ayrıca Anadolu örneklerinin sayıca arttığı bir evredir.⁵³

⁵² Can 2005b: 56.

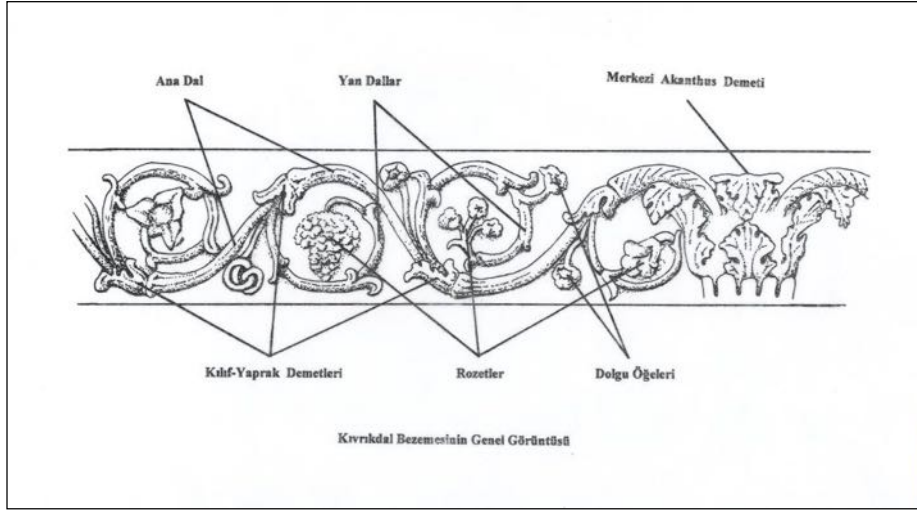
⁵³ Can 2005b: 63.

Kaynakça

- Alzinger, W. 1961-63. *Ionische Kapitelle aus Ephesos I*. Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien XLVI.
- _____. 1974. *Augusteische Architektur in Ephesos*. Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, Sonderschriften Band XVI
- Andreae, B. 1982. *Römische Kunst*. Freiburg: Herder.
- Başaran, C. 1995. *Anadolu Mimari Bezemeleri, Roma Çağı Lotus-Palmet Örgesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Bingöl, O. 1980. *Das Ionische Normalkapitell in hellenistischer und römischer Zeit in Kleinasien*. Istanbulur Mitteilungen Beiheft 20.
- _____. 1990. "Überlegungen zum Ionischen Gebalk." *Istanbulur Mitteilungen* 40: 101-108.
- Boardman, J. 2002. *Athenian Red Figure Vases. The Classical Period. A Handbook*. London: Thames and Hudson.
- _____. 1991. *Athenian Black Figure Vases. A Handbook*. London: Thames and Hudson.
- Börker, C. 1973. "Neuattisches und Pergamenisches an den Ara Pacis-Ranken" *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 88: 283-317.
- Büsing, H. 1977. "Ranke und Figür an der Ara Pacis Augustae." *Archaeologischer Anzeiger* 92: 247-257.
- Can, B. 2005a. "Antoninler Dönemi Baroğu Işığında Aspendos Tiyatrosu Bezemeleri." *Adalya* 8: 89-119
- _____. 2005b. *Roma Çağı Anadolu Mimarisinde Kıvrıkdal (Ranke) Bezemeleri*. Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- De Luca, G. 1990. "Hellenistische Kunst in Pergamon im Spiegel der Megarischen Becher." *Istanbulur Mitteilungen* 40: 157-166.
- Erder, C. 1967. *Hellenistik Devir Anadolu Mimarisinde Kyma Rekta-Kyma Reversa*
- Fittschen, K. 1985. "Zur Datierung des Augustus-Roma Tempels in Ankara." *Archaeologischer Anzeiger* 1985: 309-315.
- Fleischer, R. 1979. "Forschungen in Sagalassos 1972 und 1974.." *Istanbulur Mitteilungen* 29: 273-307.
- Ganzert, J. 1984. *Das Kenotaph für Gaius Caesar in Limyra*. Istanbulur Forschungen 35
- Gruben, G. 2001. *Griechische Tempel und Heiligtümer*. München: Hirmer.
- Haenlein, H. 1981. "Zur Datierung des Augustustempels in Ankara." *Archaeologischer Anzeiger* 1981: 511-513.
- Himmelman, N. 2004. "Zwei Pergamenische Ornamentplatten in İstanbul." *Istanbulur Mitteilungen* 54: 279-291.

- Jacobsthal, P. 1956. *Grek Pins and their Connections with Europe and Asia*. Oxford: Clarendon.
- Karaosmanoğlu, M. 1996. *Anadolu Mimari Bezemeleri, Roma Çağı Yumurta Dizisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- _____. 1997. *Başlangıcından Klasik Dönem Sonuna Kadar Lotus-Palmetçiçek ve Yumurta-Boncuk Dizisinin Gelişimi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Koçhan, N. 1990. "Bezemeler Işığında Magnesia Artemis Tapınağının Yapım Tarihi Üzerine." *Türk Tarih Kongresi X.1*: 219-229
- Koçhan, N. 1995. *Hellenistik Çağ Anadolu Mimarisinde Lotus-Palmet ve Yumurta Bezekleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Koenigs, W. 1983. "Der Athenatempel von Priene" *Istanbul Mitteilungen* 33: 134-176.
- Koşay, H.Z. 1957. "Augustustempel in Ankara." *Anatolia* 2: 133-138.
- Kraus, T. 1953. *Die Ranken der Ara Pacis*. Berlin: Mann.
- Krencker, D. ve M. Schede. 1936. *Der Tempel in Ankara*. Berlin: De Gruyter.
- Kurtz, D.C. 1975. *Athenian White Lekythoi. Patterns and Painters*. Oxford: Clarendon Press.
- Ling, R. 1998. *Ancient Mosaics*. London: British Museum Press.
- Mathea-Förtsch, M. 1999. *Römische Rankenpfeiler und -Pilaster*. Mainz: von Zabern.
- Mendel, G. 1912-14. *Musées impériaux ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines I-III*.
- Meral, K. 2003. *İonia Bölgesi Aslanları*. Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Metzger, H. 1964. "Fouille du Letoon en 1963." *Türk Arkeoloji Dergisi XIII.1*: 103-106.
- Mitchell, S. ve M. Waelkens. 1987. "Sagalassus and Cremna 1986" *Anatolian Studies* 37: 37-48.
- Niemann, G. ve Petersen, E. ve K.G. Lanckoronski. 1892.. *Städte Pamphyliens und Pisidiens II*. Wien: F. Tempsky.
- Özgünel, C. 2001. *Smintheion. Troas'da Kutsal Bir Alan*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Pülz, S. 1989. *Untersuchungen zur Kaiserzeitlichen Bauornamentik von Didyma*. Istanbul Mitteilungen Beiheft 35
- Roux, G. 1961. *L'Architecture de L'Argolide aux IVe et IIIe siècles avant J.-C*. Paris: E. De Boccard.
- Rumscheid, F. 1994. *Untersuchungen zur Kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus*. Mainz: P. von Zabern.
- _____. 1995. "Die Ornamentik des Apollon-Smintheus-Tempels in der Troas." *Istanbul Mitteilungen* 45: 25-55.
- _____. 2000. *Priene: A Guide to the "Pompeii of Asia Minor"*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Schede, M. 1909. *Antikes Traufleisten-Ornament*. Strassburg: Heitz.
- _____. 1935. *Der Tempel des Augustus und Roma in Ankyra*. Forschungen und Fortschritte 2

- Schede, M. ve H.S. Schultz. 1937. *Ankara und Augustus*. Berlin: W. de Gruyter.
- Schörner, G. 1995. *Römische Rankenfrieze*. Mainz: P. Von Zabern.
- Simon, E. 1976. *Die Griechische Vasen*. München: Hirmer.
- Strocka, V.M. 1981. *Das Markttor von Milet*. Berlin. De Gruyter.
- Şahin, M. 2002. *Anadolulu Bir Mimar Hermogenes*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Tancke, K. 1989. *Figuralkassetten griechischer und römischer Steindecken*. New York: P. Lang.
- Tırpan, A.A. 1998. *Stratonikeia. Augustus-İmparatorlar Tapınağı*. Konya: Arı Matbaacılık.
- Tomlinson, R.A. 1996. *Greek Architecture*. New Haven: Yale University Press.
- Toynbee, M.C. ve J.B. Ward-Perkins. 1950. "Peopled Scrolls: A Hellenistic motif in imperial Art" *Papers of the British School at Rome XVIII*: 1-43.
- Tuchelt, K. 1971. "Didyma." *Istanbuler Mitteilungen* 21: 45-108.
- _____. 1975. "Bouleuterion und Ara Augusti-Bemerkungen zur Rathausanlage von Milet." *Istanbuler Mitteilungen* 25: 91-140.
- Tuchelt, K. ve F. Preisshofen. 1985. "Zur Identitätsfrage des Augustus-Tempels in Ankara." *Archaeologischer Anzeiger*, 317-322.
- Vandeput, L. 1997. *The Architectural Decoration in Roman Asia Minor: Sagalassos: A Case Study*. Leuven: Brepols Publishers.
- Voigtlaender, W. 1975. *Der Jüngste Apollontempel von Didyma*. *Istanbuler Mitteilungen* 14.
- Waelkens, M. 1997. "The 1996 excavations at Sagalassos." *Kazı Sonuçları Toplantısı* 19: 249-300
- _____. 2000. "The 1998-99 Excavation and Restoration Season at Sagalassos." *Kazı Sonuçları Toplantısı* 22: 159-180.
- _____. 2001. "The 2000 Excavation and Restoration Season at Sagalassos." *Kazı Sonuçları Toplantısı* 23: 11-28.
- _____. 2003. "Report on the 2002 Excavation and Restoration Campaign at Sagalassos." *Kazı Sonuçları Toplantısı* 25: 215-230.
- Waelkens, M. ve P.M. Vermeersch. 1996. "Sagalassos 1995." *Kazı Sonuçları Toplantısı* 18: 119-151.
- Weber, H. 1966. "Zum Apollon Smintheus-Tempel in der Troas." *Istanbuler Mitteilungen* 16: 100-114.
- Weigand, E. 1914. "Baalbek und Rom. Die Römische Reichkunst in ihrer Entwicklung und Differenzierung." *Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts* 29: 37-91
- Wilberg, W. 1923. *Die Agora. Forschungen in Ephesos III*.
- Winter, F. 1908. *Die Skulpturen mit Ausnahme der Altarreliefs*. *Altertümer von Pergamon VII.2*
- Yaylalı, A. 1976. *Der Fries des Artemisions von Magnesia am Maeander*. *Istanbuler Mitteilungen Beiheft* 15.

Res. 1. Kıvrıklal Bezemesi

Res. 2. Magnesia, Artemis Tapınağı, Ante Başlığı (Rumscheid 1994: lev. 84.6)

Res. 3. Khrysa, Apollon Smintheus Tapınağı, Sima (Rumscheid 1994: lev. 19.1)

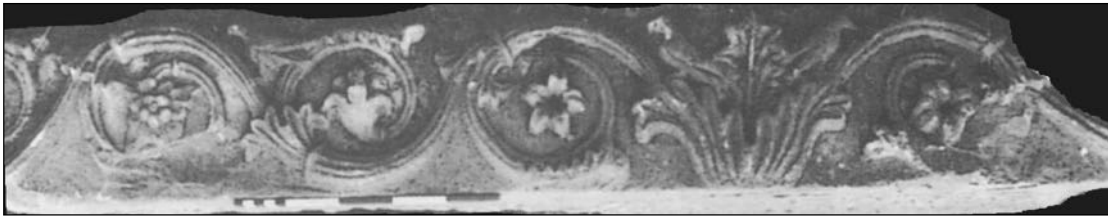
Res. 4. Pompei, Girlandlı Mezar, Friz (Schörner 1995: lev. 3.1)

Res. 5. Parma, MAN, Friz (Schörner 1995: lev. 28.3)

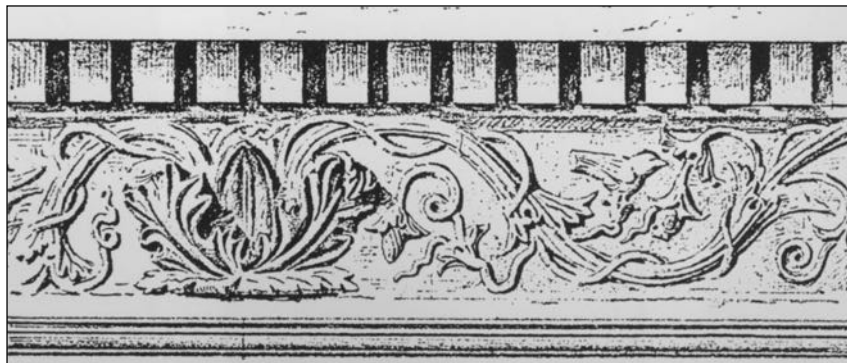
Res. 6. Sagalassos, Heroon, Friz

Res. 7. Stratonikeia, Augustus Tapınağı, Friz (Tırpan 1988: res. 31)

Res. 8. Roma, Ara Pacis, Cephe (Kraus 1953: lev. 2)

Res. 9. Termessos, Tholos, Friz (Rumscheid 1994: lev 189.4)

Res. 10. Ephesos, Mazaeus-Mithridates Kapıı, Friz

Res. 11. Ephesos, Mazaeus-Mithridates Kapısı, Friz

Res. 12. Ankyra, Augustus Tapınağı, Friz (Krencker ve Schede 1936: lev. 29c)

Res. 13. Ankyra, Augustus Tapınağı, Kapı Sövesi (Krencker ve Schede 1936: lev. 4.6)

Tokat Paşa Hanı'nda Kabartmalı bir Hayvan Sembolizmi

Hamza Gündoğdu

*Atatürk Üniversitesi
Erzurum*

Türklerin Orta Asya ile bağlantılı ilk inançlarından olan şamanizm etkileri, Türk sanatı çevrelerinde görsel boyutta uzun süre ayakta kalmıştır. Girdikleri çeşitli dinler çerçevesinde de bu etkiler, anlam ve biçim değiştirerek varlığını sürdürmüştür.¹ Türklerin en eski inançlarından olan Şamanizm'de belli kaide ve kurallar olmamakla birlikte, daha sonraki girdikleri dinler çerçevesinde de çok öncelere ait form ve biçimleri uzun süre devam ettirdikleri bilinmektedir. Anadolu'ya girişin hızlandığı 11. yüzyılın ikinci yarısından sonra da gruplar halinde, yerleşilen bölgelerde kaynağı derinlere inen bu ilk inançlardan kalan semboller, islami inanç sistemi içerisinde varlığını korumuştur. Aslında M.Ö. I. binden itibaren Anadolu'da yaygın, ancak siyasi birliktelik göstermeyen ya da başka toplumlarla birlikte - durumlarının farkında olmadan - yaşamlarını sürdüren Türk toplulukları arasında bu düşüncelerin yaygın olduğu bilinir. Yakın yıllarda ortaya çıkan ve M.Ö. III. binlere dayanan kitabelerde Türklere yapılan atıflar, Anadolu'da Türk varlığının temellerinin çok daha eski dönemlere indiğinin de bir delilidir.² Bir başka deyişle birer teori olan, ancak tam olarak ispatlanamayan Truvalıların Türk oldukları konusu bu konunun daha derinlere indiğinin de bir göstergesidir.³

Geçmişte yaşanmış olayların ya da söylenmiş sözlerin “gök kubbede hoş bir sada” bırakması, düşünce tarihimizin derinliklerinde temel ilke olurken, bunların kayda, yazıya geçirilmesi fazla önemsenmemiştir. Mekan mimarisi yaratma açısından dünyada doruk noktasına vardığımız klasik Osmanlı sanatında da bu düşüncenin etkileri görülürken büyük büyük eserlere bile mimarlarımız, sanat adamlarımız imza atmaktan, kendilerini ön plana çıkarmaktan kaçınmışlardır. Resmi tarihle Anadolu'ya gelişimizin tescillendiği 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra siyasi ve kültürel anlamda yurt tutulan bölgelerimizden birisi de Tokat ve çevresi olmuştur. Niksar'da kurulan Danişmentliler (1092-1175) döneminde yeni bir soluğun bir çok kültür varlığı üzerinde yankısını görmekteyiz.⁴ Özellikle sembolik anlamlı figürlü kabartmaların Niksar'daki birkaç yapı üzerinde karşımıza çıkıyor olması, ortadan kalkan pek çok eserle birlikte yörede bunların geçmişte ne kadar yaygın olduğunu gösterir. Niksar, Tokat ve çevrelerinde Türk döneminde figürlü kabartmalara sahip pek çok eser ortaya konmakla birlikte bunların çoğunun zamanla ortadan kalktığı görülmüştür. Ancak bu çevrede günümüze ulaşmış birkaç figürlü kabartma bulunmaktadır.⁵ Burada

¹ Çoruhlu 1998; Bozkurt 1955.

² Memiş 1988: 35.

³ Tercan 2003.

⁴ Sevim ve Yücel 1967; Turan 1971; Akar ve Güneş 2002; Baykara 1986.

⁵ Gündoğdu 1984; 2005; Gabriel 1934: 123; Mülayim 1984: 325; Çal 1989: 60; Akar ve Güneş 2002: 266.

üzerinde durmak istediğimiz husus Tokat'taki bir yapı üzerinde bulunan figürlü bir kabartmadır (Res. 1-5). Söz konusu yapı, Tokat Kalesi'nin güneyinde doğu-batı doğrultusunda uzanan Sulu Sokak'taki Paşa Hanı'dır.⁶ Han, doğudan batıya doğru giderek hafifçe yükselen bu sokağın en batı ucunda bulunmaktadır. Hanın yol aşırı güneyinde yer alan, aynı isimle anılan Paşa Hamamı ile bu Han'ın adı dışında, hiçbir ortak yanı yoktur.⁷ Günümüzde özel bir şahsın mülkiyetinde bulunan Han, doğuya doğru bakan giriş eyvanı içindeki taç kapıdan başka, güneyde daha basit ikinci bir girişe sahiptir. Giriş kapısının yer aldığı eyvan ve dış duvarlardan başka, hanın diğer yanları haraptır. Ancak sağlam bir sondaj kazısı ile içteki avlu ve çevresindeki birimlerin niteliği ortaya çıkarılabilir. Han'ın doğuya bakan giriş eyvanı, günümüzde yüncü dükkanı olarak kullanılmaktadır. Ancak iç kısmı tamamen yıkılmış ve avlu haline dönüştürülmüş Han'ın çevre duvarı ayakta, ortada betonarme-karkas ev bulunmaktadır.

Doğuya bakan giriş eyvanı Hanın, mülkiyetini elinde bulunduran şahsın çocukları tarafından dükkan haline getirilmiş, içeriden de güney tarafa bir kapı açılarak bir hücresi depo olarak kullanılmaktadır. Taçkapı üzerinde, 37 x 50 cm. boyutlarındaki mermere yazılmış, iki yanda üçerden altı, biri de aşağıda tek olmak üzere yedi satırdan oluşan tarih kitabesinden Hanın, H. 1166 (M. 1752-53) yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır.⁸ Bani olarak adı geçen zaralızade vezir Abaza Mehmet Paşa, Mirmiran rütbesiyle 1747 yılından itibaren Maraş Valiliğinde, daha sonra Gönye, Teke mutasarrıflıklarında, son olarak Silistre ve Sinop Valiliğinde bulunmuştur (Mehmed Paşa'nın görev yerleri ile M. İlgürel'in verdiği bilgiler pek uyuşmamaktadır).⁹ Son görevi olan Sinop Valiliği sırasında başarısız icraatları nedeniyle görevinden alınarak idam edilmiştir. Bozok ve Sinop valiliği sırasında yöredeki birçok esere bakım ve onarımlar yaptığı çeşitli tarihi kayıtlarda belirtilmektedir.¹⁰ 1930'lu yıllarda yörede yaptığı araştırmalarla dikkat çeken ve bulgularını, tespitlerini üç ciltlik büyük boy kitaplarda yayınlayan Albert Louis Gabriel, söz konusu yapıya ikinci cildinde yer vermiş, handaki figürlü kabartmaya dikkat çekmiş ve onun bir de çizimini yaparak eserine koymuştur.¹¹

Günümüzde dükkan olarak faaliyet gösteren ve doğuya açılan eyvanın sivri kemerinin iki yanında simetrik, ancak birbirinden farklı figürlü iki kompozisyon tekrarlanmıştır. Birinin aslan diğerinin köpek olduğunu teşhis ettiğimiz bu figürler, boyunlarından zincirli olarak kemere yakın yerdeki hayat ağacına doğru ilerlerler vaziyette tasvir edilmişlerdir. Ortada bulunan objeye (Güneş, insan, hayat ağacı v.b.) doğru ilerleyen benzer birçok kabartma Anadolu'da başta Diyarbakır ve Silvan Surları olmak üzere çeşitli örneklerle karşımıza çıkmaktadır.¹² Sağdaki aslan figürünün vücudu yandan, başı ¾ cepheden ve hafifçe öne eğik şekilde ilerler tarzda verilmiştir. Bu özellikleriyle aslanlar, tek veya çift olarak çeşitli eserler üzerinde tasvir edilmiş, Anadolu Selçuklu aslan figürleriyle büyük benzerlik gösterirler.¹³ Aslanın kuyruğu, sırta paralel olarak uzanmakta ve bel ortasında yukarıya doğru kıvrılarak sonuçlanmaktadır. M.Ö. I. binde ve miladi asırlarda Asya kültür çevrelerinde rastlanan aslan figürleri arasında oluşan üslup, Anadolu Selçuklu dönemi

⁶ Gabriel 1934: 83; Uzunçarşılı 1927: 71; Mercan ve Ulu 2003: 88; Secgin 1993: 126.

⁷ Mercan ve Ulu 2003: 50; Eravşar, 2004 71; Asarkaya 1941: 26.

⁸ Mercan ve Ulu 2003: 88-89.

⁹ İlgürel 1988: 11; Mercan ve Ulu 2003: 88-89.

¹⁰ İlgürel 1988: 12; Mercan ve Ulu 2003: 89

¹¹ Gabriel 1934: 83, 108.

¹² Öney 1966; Gündoğdu 1979; Gündoğdu 1984; 2005; Gabriel 1934: 123; Mülayim 1984: 325; Çal 1989: 60; Akar ve Güneş 2002: 266.

¹³ Öney 1969; Gündoğdu 1979

aslanlarında da hemen hemen aynı olup bu aslanların kuyrukları benzer şekilde ya yaprak şeklinde ya da ejder başları ile sonuçlanmaktadır.¹⁴ Aslanın yeleleri ve başı irice gösterilmiş olup boynuna takılı zincirle, kaidesi üçgen biçiminde şematize edilmiş bir hayat ağacı (selvi)'na doğru ilerlemektedirler.

Burada tasvir edilen boynuna zincir takılı aslan figürleri, kuşkusuz Anadolu'daki örneklerinde olduğu gibi bir üstünlüğü, bir zaferi simgelemektedir.¹⁵ Aslana boyun eğdirme, onu zincirleyerek zaptetme anlamındaki bu sembolik anlatım, özellikle Anadolu Selçuklu çevrelerinde olmak üzere Türk sanatının yayılma alanında sıklıkla karşımıza çıkar. Düşmanlarına boynu eğdirerek onları kontrolleri altına alma sembolizmi, hayli azalmış örneklerden olmakla birlikte, zincirli veya zincirsiz bir çok aslan kabartmasının ana teması olarak 16-18. yüzyıl Osmanlı yapılarında da görülen unsurlardır.¹⁶ Soldaki kabartma, aslandan çok bir köpeği andırmaktadır. Aslan kabartmasında olduğu gibi bunun da vücudu ve baş kısmı yandan gösterilmiştir. Baş ve ağız kısmı sivrice olup, yelesizdir. Aslandan farklı olarak kuyruğu arkada "S" şekli çizerek- bazı Anadolu Selçuklu aslanlarından olduğu gibi - sonuçlanmaktadır.

Köpek figürleri Türk Sanatı çevrelerinde takvim hayvanı olmanın yanında genellikle olumsuzluk ifade eden talihsizlik sembolü idi.¹⁷ Türk kozmolojisinde ölümün de simgesi olan köpek figürleri Moğol, Tibet ve Çin çevrelerinde ata ve üremenin de sembolü olarak kabul ediliyordu.¹⁸ Burada boyunlarından zapt edilmiş şekilde tasvir edilen aslan ve köpek kabartmalarının önemli bir tarihi olayı sembolize ettiği açıktır. Bunun da Han'ın banisi vali, mirmiran ve vezirlik yapmış olan Abaza Mehmet Paşa'nın hayatıyla ilgili bir sembol olduğu kanısındayız. Zira Mehmet Paşa'nın pek çok olumlu icraatı yanında son görevi olan Sinop Valiliği sırasında H.1185 (M. 1771) yılında Kırım yarımadasındaki Yenikale'nin savunmasına katılmayarak bu şehrin Rusların eline geçmesine sebep olduğu gerekçesiyle idam edildiği bilinmektedir.¹⁹

Abaza Mehmet Paşa'nın önemli hizmetleri arasında; Genç Ali olarak tanınan celali eşkiyasını ortadan kaldırması (1746) ve Bozok mutasarrıflığı esnasında da Çapanoğlu Ahmed Paşa'yı bertaraf etmesi (1765) gelmektedir.²⁰ Maraş Beylerbeyliği, Gönnye, Tekke mutasarrıflıklarından sonra Silistre ve Sinop valiliği de yapan Mehmet Paşa bu görevini sürdürürken yukarıda belirttiğimiz sebepten dolayı idam edildiği, yine Osmanlı kaynaklarında verilen bilgiler arasındadır. Sonuç olarak Paşa Hanı'ndaki aslan ve köpeği boyunlarından zincir takarak zaptetme sembolizmini içeren figürlü kabartmanın, Abaza Mehmet Paşa'nın birisi celali eşkiyası Genç Ali'nin tepelenmesi, diğeri de Osmanlı'ya isyan eden Çapanoğlu Ahmed Paşa'nın bertaraf edilmesiyle ilgili olduğu kanısındayız.

¹⁴ Aslanların tipolojisi için bkz. Öney 1969; Gündoğdu 1979: 370

¹⁵ Öney 1969: 13-14; Gündoğdu 1979:126.

¹⁶ Öney 1969: 14; Gündoğdu 1979: 448.

¹⁷ Otto-Dorn 1963; Turan 1941: 25; Çoruhlu 1999: 179.

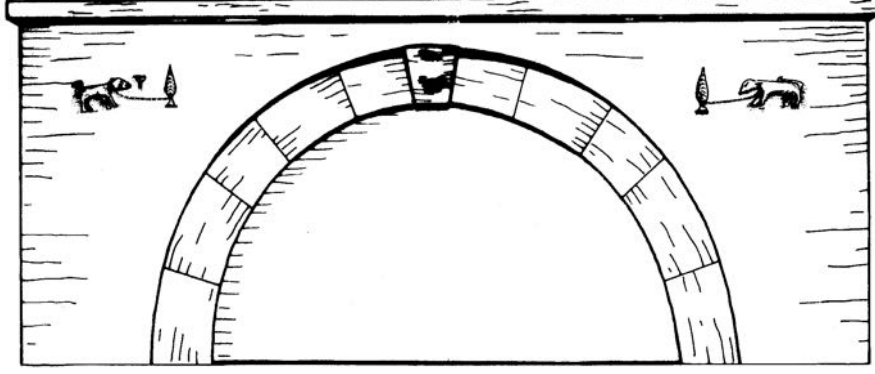
¹⁸ Çoruhlu 1999: 179.

¹⁹ İlgürel 1988.

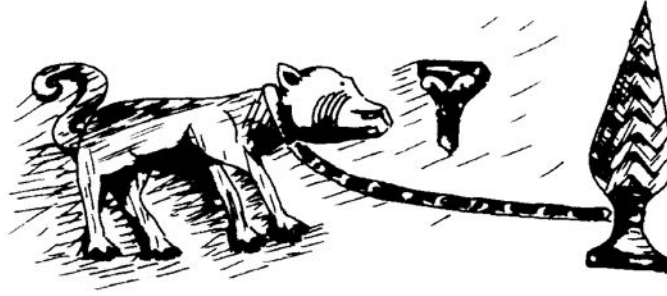
²⁰ İlgürel 1988.

Kaynakça

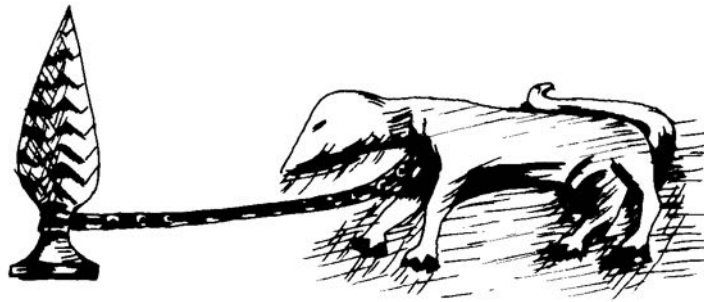
- Akar, H. ve M.N. Güneş. 2002. *Niksar'da Vakıflar ve Tarihi Eserler*. Niksar.
- Asarkaya, H. 1941. *Osmanlılar Zamanında Tokat*. Tokat.
- Baykara, T. 1986. "Niksar Kalesi ve Tarihi." *Türk Kültürü Araştırmaları*, Phil Dr. Hamid Zübeyr Koşay Hatırasına Armağan. Ankara: Akademi Kitabevi, 77-95
- Bozkurt, R. 1955. *Türklerin Dini*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Çal, H. 1989. *Niksar'da Türk Eserleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Çoruhlu, Y. 1998. *Türk Mitolojisinin ABC'si*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eravşar, O. 2004. *Tokat Tarihi Su Yapıları (Hamamlar)*. İstanbul.
- Gabriel, A. 1934. *Monuments Turcs d'Anatolie*. Paris: E. de Boccard.
- Gündoğdu, H. 1979. *Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plastik*. İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi.
- _____. 1984. "Niksar'da pek tanınmış bir çeşme ve üzerindeki figürlü kabartmalar." *Kaynaklar (Şekerbank Yayınları)*: 2: 41-48.
- _____. 2005. "Tokat'tan birkaç figürlü kabartma hakkında." *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi Sayı 14*.
- İlgürel, M. 1988. "Abaza Mehmed Paşa." *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul.
- İnan, A. 1972. *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara.
- Memiş, E. 1988. "M.Ö. 3. bin yılda Anadolu'da Türkler." *Türk Dünyası Araştırmaları* 53: 35-52.
- Mercan, M. ve M.E. Ulu. 2003. *Tokat Kitabeleri*. Ankara.
- Mülayim, S. 1984. "Anadolu'da hayvan üslubunun bir örneği." *Folklor ve Etnografya Araştırmaları*. İstanbul.
- Otto-Dorn, K. 1963. "Darstellungen des Turco Chinesischen Tierayklus in der Islamischen Kunts." *Im Memoriam Ernst Diez*. İstanbul.
- Öney, G. 1966. *Anadolu Selçuklularında Heykel, Figürlü Kabartma ve XIV-XV. Asırlarda Devamı*. Ankara Üniversitesi, Basılmamış Doçentlik Tezi.
- _____. 1969. "Anadolu Selçuklu mimarisinde aslan figürü." *Anadolu* 13: 1-64.
- Seçgin, N. 1993. *Tokat'taki Türk Mimari Eserleri*. Mimar Sinan Üniversitesi, Yük. Lis. Tezi
- Sevim, A. ve Y. Yücel. 1967. *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*. Ankara.
- Tercan, H. 2003. *Tarihin Başladığı Ön-Türk Uygarlığı Resmi Tarihin Çöküşü*. Paris.
- Turan, O. 1941 *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- _____. 1971. *Selçuklular Zamanında Türkiye. Siyasi Tarih. Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye, 1071-1318*. İstanbul: Turan Neşriyat.
- Uzunçarşılı, İ.H. 1927. *Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilayet Kaza ve Nahiye Merkezlerindeki Kitabeler*. İstanbul.

Res. 1. Tokat Paşa Hanı eyvan kemerindeki figürlü kabartmalar

Res. 2. Hayat ağacına zincirlenmiş hayvan

Res. 3. Hayat ağacına zincirlenmiş hayvan

Res. 4. Hayat ağacına zincirlenmiş hayvan kabartması

Res. 5. Hayat ağacına zincirlenmiş hayvan kabartması

Ağrı'dan Osmanlı Dönemine

aîf bir El Kantarı

Ahmet Ali Bayhan

*Atatürk Üniversitesi
Erzurum*

Hristiyan dünyasında olduğu gibi İslam sanatında madenden yapılmış büyük boy heykeller, zafer ve mezar anıtları yoktur. Madenden, daha çok tepsi, tabak, ibrik, şamdan, buhurdan gibi günlük kullanıma dönük eşyalar üretilirken, yine farklı alanlarda birtakım ihtiyaçları karşılamak üzere küçük el sanatı örneklerin imal edildiği görülebilmektedir. Ticaret alanında karşımıza çıkan küçük el kantarları da bunlardan birisidir.

İran-Trabzon transit yolu üzerinde bulunan, Urartulardan başlayarak pek çok kavmin idaresine giren ve 1927 yılından itibaren Karaköse adıyla vilayet merkezi haline getirilen Ağrı'nın Diyadin ilçesinde, Abdullah Yardımcı'da bulunan el kantarı (terazisi), bakır ve pirinçten imal edilmiştir ve oldukça sağlam vaziyettedir (Res. 1).¹ İçi dolu döküm ve dövme tekniğinde² üretilmiş olan kantarın kefesinde, oksitlenmeler sebebiyle yeşilimsi tortular görülebilmektedir. Öncelikle eser ayrıntılıca tanıtılacak, ardından da bir değerlendirmesi sunulmaya çalışılacaktır. Üstten alt kısma doğru tanımlayacak olursak; en üstte 4.5 cm. yüksekliğinde ve ağız açıklığı 2.5 cm. olan ve adına da 'el-farâyân' ya da 'el-ilâka' denilen bir çengel bulunmaktadır. Bu çengel, aletin bir yere asılarak sabitlenmesine imkân sağlar. Bunun altında 17 cm. uzunluğunda kantarın kolu ya da dili de denilen denge çubuğu veya tartı kolu mevcuttur. Çengel kantar kolunu ikiye bölmektedir (Res. 2). Bunlardan bir tarafı kısa, diğer tarafı ise daha uzun yapılmıştır. Kısa kolun arka kısmı, 4 cm. çapında bir yarım hilal şeklinde olup, kolla birleştiği yönde 1.3 cm. çapında iki yarım daire oluşturulmuştur. Hilalin her iki yüzünde de aynı süsleme, isim ve tarih tekrar edilmiştir. Burada hilalin şekline uygun bir bitkisel bezek yerleştirilmiştir. Ortadaki çekirdeğin içerisinde "Hanifi 1282 H./1865–66 M." ibaresi zemine çalma veya kazıma tekniğinde oyularak yazılmıştır. Bu ibare, kantarın kol kısmının Hanifi isimli bir usta tarafından 1282 H./1865–66 M. tarihinde değiştirildiğini belgelemektedir. Yazıtın iki yanında da yaprak ve dal motifleri simetrik olarak yerleştirilmiş vaziyettedir. Bunların da zeminden kabarık olarak işlendikleri görülmektedir (Res. 3). Kolun bu tarafında bir de 'merkez' denilen bir nokta yer almaktadır ki, buraya tartılacak nesnenin konulacağı kefeyi taşıyan zincirlerin asıldığı ve 'el-akrab' adı verilen bir kol uzanmaktadır. Kuyumcu tartılarında, aslında burada birisi altın, diğeri de gümüş için düzenlenmiş iki merkez yer alırdı. Buradaki zincirler 20 cm. uzunluğundadır. Mevcut yapıları itibarıyla bu zincirler, orijinal değiller. Zincirlerle kola asılmış vaziyette, 2.5 cm. çapında bir kefe bulunmaktadır. Kefe içeriden zincirlerin tutturulduğu üçlü kola ikişer çivi ile tutturulmuştur. Çiviler içeriye kabara gibi yansıtılmıştır. Kefenin içerisinde iç içe dört daire

¹ Halaçoğlu 1988: 479–480.

² Maden işleme teknikleri için bkz. Eruz 1993: 27–30; Başak 2004: 33–48.

yerleştirilmiştir. Bunlardan ikisi kefenin ortasında, diğer ikisi ise çevresinde ikişerli olarak düzenlenmiştir. Kabaralarla dairelerin arasındaki bölümlerde “Şeyh Muhammet 1113 H./1701–02 M.” (Res. 4), “Sahibi Hacı Ahmet” (Res. 5) ibareleri ile Sultan IV. Mehmet’in oğlu Sultan II. Mustafa’nın tuğrası (hükümdarlık yılları: 1106/1695–1115/1703) ve tahrip olduğu için okunamayan bir ibare (Res. 6) daha mevcuttur. Bunlardan iki ucu palmet tepelikli bir kartuş içerisine yerleştirilmiş olan “Şeyh Muhammet 1113 H./1701–02 M.” ibaresi zemine çalma veya kazıma tekniğinde oyularak işlenmiştir. Muhtemelen bu veri, kantarı yapan ustaya işaret ediyor olmalıdır. Bir madalyon içerisine yerleştirilmiş olan “Sahibi Hacı Ahmet” ibaresi, aletin sahibine delalet ediyor ve kabartma usulüyle üstten alta doğru üç satır halinde istiflenmiştir. Kantarın yapıldığı döneme ve hükümdara işaret eden Sultan IV. Mehmet’in oğlu Sultan II. Mustafa’nın tuğrası (hükümdarlık yılları: 1106/1695–1115/1703) ile okunamayan ibare de oyma tarzında işlenmiştir. Kolun diğer tarafında ise ölçü çizgileri işaretlenmiştir. Yaklaşık 10 cm. uzunluğundaki bir bölüme başlangıç çizgisi ile birlikte toplam elli altı ölçü çizgisi yerleştirilmiştir. Ölçü çizgilerinin bazıları uzun tutulmuş ve üzerinde de tam olarak anlaşılamamakla birlikte bazı rakam izleri görülebilmektedir. Buna hesap cetveli yani ‘el-amūd’ denilmektedir. Kolla çengel arasında kantar dili bulunmaktadır. Bu da tartının doğru olup olmadığını göstermeye yaramaktadır. Kolun ölçü çizgilerinin bulunduğu tarafta yine bir çengel ile kola asılmış vaziyette ‘rummâna’ ismi verilen bir top yer almaktadır. Daha hassas tartı işlemlerinin gerçekleştirildiği kuyumcu kantarlarında üç top (rummâna) yer almaktadır. Bunlar vezinlerin altında, yüzler, onlar, birler ve kesirler olmak üzere büyük (el-rummâna el-kübrâ), orta (el-rummâna el-vustâ) ve küçük (el-rummâna el-suğra) toplardır. Hatta bazen bu topların altında hangi tartıya ait olduğunu ifade eden yazılar bile bulunur. Yukarıda zikredilen özelliklerinden hareketle bu tarihi el kantarının kuyumcuların kullandığı bir tartı aleti olduğu düşünülmektedir. Üzerinde kaydedilen bilgilerden nerede imal edilmiş olduğu tam olarak anlaşılamamakla birlikte kantarın ilk olarak Şeyh Muhammet adlı bir usta tarafından 1113 H./1701–02 tarihinde, muhtemelen başkent İstanbul’da³ imal edildiği, daha sonra tahrip olan ya da kırılan kolunun 1282 H./1865–66 M. tarihinde Hanifi Usta tarafından değiştirildiği varsayılmaktadır.

Kantarın imal edildiği bakır doğada hem doğal maden hem de cevher olarak mevcut olan bir maden cinsidir. Doğal bakır tarihte ilk keşfedilen ve işlenen madenlerden biridir. Son yıllarda yapılan Arkeolojik kazıların sonuçları, bu madenin ilk önce Anadolu’da kullanıldığı ve metalürjinin ilk olarak bu bölgede başladığı kanısını güçlendirmektedir.⁴ 5. yüzyılın sonlarında Pharbili Lazarus Ararat (Ağrı) bölgesinde diğer maden yataklarının yanı sıra, bakır madeninin bulunduğunu yazması, Anadolu’da bakırcılığın ne denli eski olduğunu belgelemektedir.⁵ Doğal bakır parçalarına dere yataklarında veya bakır cevherlerinin aşınmış üst tabakalarında rastlanır. Bakır okside olan bir madendir. Doğal bakır parçalarının yüzeyi okside olduğundan, rengi morumsu bir yeşildir; bu sebeple kolay

³ Osmanlı döneminde Anadolu’da İstanbul, Bursa, Edirne, Konya, Kayseri, Erzurum, Sivas, Trabzon, Gümüşhane, Tokat, Amasya, Kastamonu, Afyonkarahisar, Muğla, Küre, Elazığ, Siirt, Gaziantep, Maraş, Mardin, Erzurum ve Diyarbakır, Anadolu dışında ise Halep ve Şam devrin önemli maden merkezleri olarak faaliyet göstermişlerdir. Erginsoy 1978: 33; Karpuz 2002: 426; Başak 2004: 158-159.

⁴ Anadolu’da Çayönü, Catalhöyük ve Suberde kazılarında, M.Ö. yedinci bine ait, doğal bakırdan dövülerek yapılmış iğne, biz, kanca gibi ufak aletler ve yüzük, boncuk gibi süs eşyaları bulunmuştur. Akeramik seviyeden çıkan bu eserler, şimdilik bilinen en erken madeni eşya örnekleridir. Erginsoy 1978: 10-11; Başak 2004: 28; Eruz 1993: 15.

⁵ Birçok Ermeni tarihçi, Doğu Anadolu bölgesinde bakır yataklarının varlığından söz etmektedir. Bkz. Belli ve Kayaoğlu 1993: 11; Karpuz 2002: 426.

göze çarpmaz. Ancak bu parçaların ırmak sularıyla yıkanıp aşınan kısımlarından içteki bakırın kırmızı rengi görünür. Üstü okside olmuş bakır parçaları el ile ovulduğu zaman da alttan kırmızı maden çıkar. Bakır soğuk halde dövülürse tamamen işlenemez hale gelir. Buna karşılık bakır çok sıcakken (akkor haldeyken) de çekişlenemez. Bu sebeple ısıtılan bakır, hemen soğuk suya daldırılarak ılık hale getirilir. Ani soğuma ile bakır %25 oranında daha yumuşar. Bu işleme 'tavlam' denilmektedir. Tavlama işlemi 19. yüzyıla kadar hep odun veya odun-kömürü ateşinde yapılmıştır. Bu ilk ve önemli keşif, madeni eserlerin yapımında uygulanan iki ana metoddan biri olan 'dövme' tekniğinin gelişmesine yol açmıştır.⁶

Cevher bakır, doğal bakıra nazara hem bol hem de daha yaygındır. Cevherlerinden ayrılan ilk maden bakır olmuştur. Gerçek anlamda metalürji, bakır cevherlerinin tasfiyesi ile başlamış; tasfiye usulü sayesinde bakır bollaştıktan sonra, eritme, döküm ve alaşımlar yapma gibi çok önemli keşifler birbirini izlemiştir. Anadolu'da Neolitik Çağ'a (M.Ö. 7. bin ve 6. binin ilk yarısı) ait yerleşimlerde yapılan kazılardan çıkan bakır örneklerinin analiz sonuçları, bu dönemde doğal bakırın yanı sıra tasfiye edilmiş bakırın da kullanılmış olduğunu göstermiştir.⁷ Bakır madeninin cevherinden ayrılabilmesi için en az 800 °C ısı verebilecek kapalı bir fırın gereklidir. Yakıt olarak da odun kömürü (karbon) kullanılması zorunludur. Tasfiye edilen bakır, saf olarak elde edilmediği için ikinci bir işlemle saflaştırılır. En kolay saflaştırma usulü, erimiş madenin üzerine hava üfleyerek oksidasyon sağlamak yoludur. Çeşitli metalürjik keşiflere ve bu keşiflere bağlı olarak da farklı maden sanatı tekniklerinin gelişmesine yol açmış olan bakır madeninden Yakın Doğu'da M.Ö. yedinci binden itibaren yararlanılmış; bakır ve bakır alaşımları olan tunç ve pirinç, İslami dönem maden sanatının da başlıca malzemesi olarak kullanılmıştır.⁸ Kantar ya da kintar,⁹ kapan ya da al-karastun,¹⁰ mîzân (al- mîzân)¹¹ ve terazi¹² gibi farklı isimlerle anılan ağırlık ölçme aletleri, tarttıkları nesneye ve hacimlerine (büyüklük-küçüklük) göre değişiklikler arz eder, fakat bu aletlerin kullanımları da insanlık tarihi kadar eskidir. Porto d'Anzido'da bulunan eski bir Roma kantarı bu açıdan oldukça dikkat çekicidir. Bu kantarla tartılacak şey, kantarın üç zincirle asılı olan kefesine konur. Kefesine konulmayan şeyler, o kefenin üstüne tutturulmuş çengele asılır. Kantarı asmak için üç muhtelif noktada birer çengel vardır ki,

⁶ Erginsoy 1978: 11; Başak 2004: 28; Eruz 1993: 17.

⁷ Erginsoy 1978: 11; Başak 2004: 29; Eruz 1993: 17-19.

⁸ Erginsoy 1978: 11-12.

⁹ Kantar ya da kintâr, Latince yüzlük anlamına gelen 'centenarius'dan türemiştir. Grekçeye kentenarion olarak geçen kelime, buradan Süryaniceye kantîrâ, Arapçaya da kintâr (çoğulu kanâtîr) olarak geçtiği kabul edilmektedir. Bu kelime, tartma ve tartı işinde iki anlama gelmektedir. Birincisi, eski bir ağırlık ölçü biriminin ismi olmasıdır. İkincisi ise, tartma işini yapan alete verilen addır. Bkz. Arseven 1965: 938; Zambaur 1993: 165. Eski bir ağırlık birim ölçüsü olarak kantarın birim değerleri, bölgelere ve dönemlere göre değişiklik gösterebilmektedir. Bkz. Kallek 2001: 317-320.

¹⁰ Önceleri büyük terazi veya kantar anlamına gelen kapan kelimesinin Latince 'campana'dan Farsçaya, oradan kabân şeklinde Arapçaya ve kapan biçiminde de Türkçeye geçtiği bilinmektedir. Osmanlılar zamanında kapan tabiri, daha ziyade un kapanı, bal kapanı ve yağ kapanı gibi tamlamalar şeklinde kullanılagelmiş ve böylece büyük tartı aletinin ismi olmaktan çıkmış ve günümüzün toptancı hallerine veya zahire borsalarına benzeyen yerlerin ismi olmuştur. Bkz. Arseven 1965: 940; Wiedemann 1993: 196-200; Aynural 2001: 338-339.

¹¹ Arapça 'vazana'dan tartı işini yapan aletin ismidir. Ayrıca aynı kelime tesviye işini yapan alet manasına da kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Wiedemann 1993: 375-386.

¹² Ağırlıkları ölçme aleti anlamına gelmesi yanı sıra inşaatta bir yüzeyin su seviyesi ile bir gelmesine yani ufki olmasına da verilen bir addır. Arseven 1983: 1969-1970; Meydan Larousse (Büyük Lügat ve Ansiklopedi), "Terazi" Maddesi, C. 19: 198-200.

bunların her birine göre topun kol üzerinde gösterdiği kıymet değişir.¹³ Bizans döneminde, İmparatorluğun döküm merkezlerinde ve başta başkent İstanbul'daki atölyelerde günlük yaşamda kullanılan kandil, kandil ayağı, polykandilion gibi aydınlatma araçları, damgalar, anahtarlar, mutfak eşyaları yanı sıra tartı aletlerinin de kalıplarda dökülerek üretildikleri ele geçen örneklerden açıkça anlaşılmaktadır. Bu tür eşyaya döküm kalıplarında genel biçimlerinin yanı sıra süslemeleri de verilirdi.¹⁴ Bizans devrinde tartı aleti olarak eşit kollu terazi ve el kantarları tunçtan döküm olarak imal edilmiştir. Eşit kollu terazi, adaletin simgesi olarak kabul edildiğinden, nasıl kullanılması gerektiği yasalarla açıklanmıştır. Bizans terazilerinin döküm olarak yapılmış olan ağırlıklarının hassaslıkları dikkate alındığında kıymetli metal veya sikke tartmakta kullanılmış oldukları anlaşılmaktadır. Terazi ağırlıkları yassı kesitli olup dikdörtgen, kare, sekizgen veya yuvarlak biçimlidir. Ölçü değerleri, üzerlerindeki Grekçe monogramlarla belirtilmiştir. Ağır maddeleri tartmakta kullanılan el kantarları ise 5. veya 7. yüzyıllar arasında çok kullanılmıştır. Kantarlarda Roma döneminde olduğu gibi topuz veya büst şeklinde biçimlendirilmiş ağırlıkların kullanımına devam edilmiştir.

Erken Bizans çağında kantar ağırlıkları daha çok İmparator ve Tanrıça Athena, 5. yüzyıldan itibaren de İmparatoriçe büstü şeklindedir. Bu ağırlıklar eriyen bal mumu yöntemi ile tunçtan dökülmüştür. Boş bırakılan içleri, istenilen ağırlığı elde etmek için sonradan kurşunla doldurulmuştur. Bu ağırlıkların İmparator ve İmparatoriçe büstleri şeklinde yapılmalarının nedeni satıcılar için doğruluk ve dürüstlüğü, alıcılar için ise güvenilirliği simgelemesidir. Büst ve heykel biçimindeki kantar ağırlıklarının başlıcaları yapım ve kullanım bölgelerinin Doğu Akdeniz olduğu kadar İstanbul ve çevresinin de gözden uzak tutulmaması gerektiği Türkiye dışındaki birçok müzelerde yer alan ağırlıkların menşeinin başkent İstanbul olması ile açıklanabilir.¹⁵ İstanbul/Sadberk Hanım Müzesi'nde tunçtan 5.-6. yüzyıla tarihlenen bir kantar ile tunç-kurşun dolgulu ve 5. yüzyıldan bir kantar ve Athena büstü biçiminde kantar ağırlığı dikkate şayandır.¹⁶ İlk ve Ortaçağ tartı aletleri, tamamen manivelalı cinstendir ve bunlar, yatay bir mihver etrafında dönen (amüd) bir terazi kolundan ibarettir. Bu kol, ağırlık merkezi mihverin altında olan bir maniveladır. Kolun uçlarından birine tartılacak şey (yük) asılır, diğerine ise eşyayı tartacak olan dirhemler konulur. Gerek tartılacak eşya gerek dirhemler ayrı birer kefe içindedir. Kolları aynı uzunlukta olan tartı aletleri bulunduğu gibi, kolları birbirinden farklı olanları da vardır. Kolları aynı uzunlukta olan tartı aletleri içerisinde, daha doğru bir tartı sağlamak için büyük ağırlıklar ile birlikte, hareketli bir topu (rummâna) da olan tartı aletleri vardır ki, bunlar her iki çeşidin bir birleşimi mahiyetindedir. Hareketli ağırlığın gidip geldiği yerde rakamlar bulunur.¹⁷ Bizim elimizdeki örnek de muhtemelen bu son cinsten bir kantardır. Abû Mansûr Abû'l-Fath Abd al-Rahmân al-Hâzinî (M. 1100 senelerinde)'nin Mizân al-Hikma adlı kitabında tartı aletleri nazariyesi ile ilgili Archimedes, Aristoteles, Euklides, Menelaus ve Pappus gibi eski bilginlerin görüşlerinden faydalanarak bir tartı aletleri nazariyesi

¹³ Arseven 1965: 938.

¹⁴ Bilgi 2004: 161.

¹⁵ Bilgi 2004: 165.

¹⁶ Bilgi 2004: 169.

¹⁷ Tartı aletlerinin ilk örnekleri için bkz. Wiedemann 1993: 196-197. Ayrıca altın, gümüş vb. madenlerin ölçümü için Wiedemann 1993: 375-386.

geliştirilmiş ve bu bir çizimle de belgelenmiştir.¹⁸ Bu çizimde kantarın bölümleri detaylı bir şekilde verilmektedir.

Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde maden sanatında önemli örnekler meydana getirilmiştir.¹⁹ Selçuklu devrine ait maden eserler arasında, dökümle elde edilen kabartmalarla süslü tunç dirhemler oldukça dikkat çekicidir. Ön yüzleri kabartma desenlerle –genellikle bitki motifleriyle- süslenmiş ve kenarlarında da devletin kontrol damgasının yer aldığı Selçuklu dirhemlerinin bazılarında tuğraların da görülmesi, bunların Osmanlı devrinde de kullanıldığını ispatlamaktadır.²⁰ Klasik Osmanlı döneminde kullanılan ve pirinçten dökülen ağırlık ölçüleri, dirhemler; devamcısı oldukları Anadolu Selçuklu ağırlık ölçülerinin benzerleridir. Ancak yüzeylerinde bitkisel ve figürlü motif uygulamaları yer almaz. Düz olan yüzeyleri, sathi dairelerle hareketlendirilmiştir. 18. ve 20. yüzyıllar arası ağırlık ölçüleri ise el terazileri, masa terazileri, el kantarları ve onların gram ve kilolarından oluşmaktadır.²¹ İstanbul/Suna-İnan Kırâç Koleksiyonu'nda Osmanlı döneminden 18.-19. yüzyıla tarihlenen pirinç-demirden imal edilmiş bir el kantarı mevcuttur.²² Asmaya yarayan bir çengel, bir tarafında tartılacak eşyanın konulduğu üç zincirle asılmış vaziyette kefesi ve çengelleri ile diğer tarafında ağırlık topunun asıldığı koldan ibarettir.

Bütün bu bilgilerden hareketle Ağrı'nın Diyadin ilçesinde ele geçirilen el kantarı, Romalılardan başlayarak, Bizans, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde ticari hayatta yaygın biçimde kullanılan geleneksel tartı aletlerinin özelliklerini yansıtmaktadır. Porto d'Anzido'daki Roma kantarı ve İstanbul/Suna-İnan Kırâç Koleksiyonu'ndaki Osmanlı kantarı ile şekil ve form açısından çok yakın benzerlik sergileyen Ağrı/Diyadin örneği kantarda, onlardan farklı olarak kefe tarafında tartılacak nesnelerin asılması için kullanılan ilave çengeller bulunmamaktadır. Sistem itibarıyla aynı anlayışın ürünü olmalarıyla birlikte İstanbul/Sadberk Hanım Müzesi'ndeki Bizans dönemine ait kantarlardan da farklı olan Ağrı/Diyadin örneği, İstanbul/Suna-İnan Kırâç Koleksiyonu'ndaki Osmanlı kantarı ile aynı dönemden olmaları sebebiyle daha yakın benzerlik göstermektedir.

Değerlendirmeye çalıştığımız el kantarı, üzerindeki süslemeleri açısından da devrinin özelliklerini yansıtmaktadır. Kantar kolunda iki yönlü olarak işlenmiş bitkisel süsleme ile onun ortasındaki çekirdeğe iki satır halinde istiflenmiş "Hanifi 1282 H./1865-66 M." ibaresi 19. yüzyıl özellikleri sergilerken, kefenin içerisindeki madalyonlar, "Şeyh Muhammet 1113 H./1701-02 M.", "Sahibi Hacı Ahmet" ibareleri ile Sultan IV. Mehmet'in oğlu Sultan II. Mustafa'nın tuğrası (hükümdarlık yılları: 1106/1695-1115/1703) ve tahrip olduğu için

¹⁸ Wiedemann 1993: 197.

¹⁹ Anadolu Selçuklu ve Osmanlı maden eserleri hakkında bkz. Erginsoy 1978: 311-496; 1992: 193-226; 2002: 381-400; Tapan ve Çağman 1983; Eruz 1993: 23-25; Barışta 1998: 13-14, 33-35, 89-103.

²⁰ Selçuklu dirhemlerinden örnekler, İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde yedi, İstanbul H. Kocabaş Koleksiyonu'nda sekiz ve Konya Koyunoğlu Koleksiyonu'nda da bir adet olmak üzere toplam 16 dirhem mevcuttur. Bkz. Erginsoy 1978: 43-434. İstanbul/Sadberk Hanım Müzesi'nde dört adet dirhem sergilenmektedir. Bkz. Alâeddin'in Lambası, Anadolu'da Selçuklu Çağı Sanatı ve Alâeddin Keykubâd, 2001: 76; Erginsoy 2002: 387. İstanbul/Suna-İnan Kırâç Koleksiyonu'nda da buluntu yeri bilinmeyen iki dirhem mevcuttur. Bunlardan birincisi Selçuklu-Osmanlı şeklinde tarihlendirilmektedir ve tunçtan yapılmıştır. İkincisi ise tunçtan imal edilmiş ve 18.-19. yüzyıldan bir Osmanlı eseridir. Eruz 2004: 188.

²¹ Eruz 2004: 212.

²² Eruz 2004: 214.

okunamayan ibarenin oluşturduğu bezemeler ise 18. yüzyıla ait örneklerdir. Bu süslemeler çalma ya da kazıma ve kalıpla kabartma tekniğinde işlenmiş olmalıdır.²³

Sonuç olarak, daha iki yüzyıl öncesi gibi çok fazla eski olmayan bir zaman diliminde ticari hayatın vazgeçilmez araç gereçlerinden birisi olan ve Tanzimat döneminde başlatılan ölçü reformları neticesinde çıkarılan kanunlarla²⁴ birlikte değişen ve kaybolan el kantarlarından bir örnek daha böylece belgelenmiş ve literatüre kazandırılmış olmaktadır. Fakat işin içler acısı olan tarafı, geleneksel el sanatı örneklerimizden müzelerde ya da özel koleksiyonlarda ata yadigârı olarak saklananlar²⁵ hariç hemen hepsinin gün geçtikçe daha fazla tahrip olup gitmeleridir.

²³ Eruz 1993: 31-35.

²⁴ Kallek 2001: 317-320.

²⁵ Müzelerde veya özel koleksiyonlarda da olsa çok az el kantarına rastladık. Bu da durumun ne kadar içler acısı olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Alâeddin'in Lambası, Anadolu'da Selçuklu Çağı Sanatı ve Alâeddin Keykubâd (Gen. Koor.: M. Eminoğlu, Pro. Koor.: Ş. Şentürk, Ser. Kür.: M. B. Tanman), 2001. İstanbul: Yapı Kredi.
- Arseven, C. E. 1965. "Kantar." *Sanat Ansiklopedisi*, C. II. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 938.
- _____. 1983. "Kantar." *Sanat Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969-1970.
- Aynural, S. 2001. "Kapan." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul, 338-339.
- Barışta, H. Ö. 1998. *Türk El Sanatları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Başak, O. 2004. *Diyarbakır Arkeoloji Müzesi İle Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi'nde Bulunan Türk İslam Dönemine Ait Bir Grup Madeni Eser*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi.
- Belli, O. ve G. Kayaoğlu. 1993. *Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi, Bakır Yatakları, Üretimi ve Atölyeleri*. İstanbul: Sandoz Kültür Yayınları.
- Bilgi, H. 2004. "Byzantine Period/Bizans Dönemi." *Anatolia, Cradle of Castings/Anadolu, Dökümün Beşiği*. Ö. Bilgi (Derl.). İstanbul: Döktaş, 147-173.
- Erginsoy, Ü. 1978. *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı.
- _____. 1992. "Maden Sanatı." *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 193-226.
- _____. 2002. "Maden Sanatı." *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, D. Kuban (Derl.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 381-400.
- Eruz, F. 1993. *Konuşan Maden, Tombak ve Gümüş Madeni Eserler Koleksiyonu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- _____. 2004. "Seljuk Period/Selçuklu Dönemi." *Anatolia, Cradle of Castings/Anadolu, Dökümün Beşiği*. Ö. Bilgi (Derl.), İstanbul: Döktaş, 175-197.
- _____. 2004b. "Ottoman Period/Osmanlı Dönemi." *Anatolia, Cradle of Castings/Anadolu, Dökümün Beşiği*. Ö. Bilgi (Derl.), İstanbul: Döktaş, 198-218.
- Halaçoğlu, Y. 1988. "Ağrı." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 479-480.
- Kallek, C. 2001. "Kantar." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul, 317-20.
- Karpuz, E. 2002. "Anadolu Mutfaklarında Kullanılan Bakır Kaplar ve Osmanlı Dönemi Örnekleri." *Türkler*, Cilt: XXII. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Meydan Larousse. *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, "Terazi." Maddesi, C. 19, 198-200
- Tapan N. ve F. Çağman. 1983. *Anadolu Medeniyetleri III. Selçuklu Osmanlı*. Ankara.
- Wiedemann, E. 1993a. "Kapan. Al-Karastun." *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 196-200
- _____. 1993b "Mîzân. Al-Mîzân." *İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 375-386.
- Zambaur, E. V. 1993. "Kantar." *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 165.

Res. 1. Ağrı Diyadin Kantarının genel görünüşü

Res. 2. Ağrı Diyadin Kantarının çengel ve kolu

Res. 3. Ağrı Diyadin Kantarı, Kolun Arka Kısım

Res. Ağrı Diyadin Kantarı, Kefedeki Tarih ve Usta Kitabesi

Res. 5. Ağrı Diyadin Kantarı, Kefedeki 'Sahibi Hacı Ahmed' İbaresı

Res. 6. Ağrı Diyadin Kantarı, Kefedeki Tuğra

Mazgirt Elti Hatun Camisi, Türbesi ve Çoban Baba (Dede) Türbesi Üzerine Gözlemler

Mustafa Kemal Şahin

*Adnan Menderes Üniversitesi
Aydın*

Doğu Anadolu bölgesinin coğrafi ve tarihsel yönlerden önem taşıyan merkezlerinden biri olan Mazgirt, önemini Anadolu Selçuklu döneminde barındırdığı yapıtlar ile de sürdürür. Elti Hatun Camisi, aynı isimle anılan türbe ve Çoban Baba (Dede) Türbesi ile ilgili daha önceden yapılmış çalışmalar olmasına karşın, biz yapıtları farklı yönleriyle irdelemeye çalışacağız. Söz konusu yapılar tarafımızdan 28-29.7.2001 tarihlerinde incelenmiştir. Tunceli ilinin güneydoğusunda bulunan ve il merkezine uzaklığı 33 km olan Mazgirt'e, Munzur Nehri üzerinde bulunan Mazgirt Köprüsü'nün bulunduğu yerden doğu yönüne ayrılan 12 km. uzunluğundaki yolla ulaşılmaktadır. İlçe; batısında yer alan Mazgirt Dağları ve kuzeyinde Simdamtaş (Kırklar) Tepesi eteklerine kurulmuştur. Yeşilbaba ve Görek Tepesi yörenin diğer dağlarındanır.¹

"Meckert" ve "Mecengird"² sözcükleri değişikliğe uğrayarak zamanla "Mazgirt" şeklinde anılmaya başlanmıştır. Bizans döneminde Çemişkezek (Çemeşkaca'g) başta olmak üzere önemli konuma sahip olan şehir M.S. 9-10. yüzyıllarda "Meckert" şeklinde anıldığı bilinmektedir.³ İlerleyen yıllarda Emeviler ve Abbasiler'in eline geçen şehir,⁴ Selçuklular'ın Anadolu'da girmesinden sonra 1086 yılı dolaylarında Çubukoğulları, Harput- Palu- Mazgirt- Çemişkezek- Eğin- Arapkir- Genç bölgesine egemen olur.⁵ Aynı yıllarda Mazgirt ve çevresinde Mengücekliler egemenliğini görüyoruz. Malazgirt zaferinden sonra Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarkikarahisar kentlerine egemen olan Mengücekliler 1071-1252 yılları arasında etkinliklerini sürdürmüşlerdir. Beyliğin adının yazılışı konusunda değişik ifadeler vardır.⁶ Beyliğin kuruluşu hakkında fazla bilgi bulunmamakta, fakat kuruluş yılları olarak

¹ Mazgirt 98, 32-34; Saraçoğlu 1989: 218.

² Honigman 1970: 55; Yolga 1994: 93.

³ Honigman 1970: 55, 67, 75.

⁴ Üçok 1983: 72, 73.

⁵ Bezer 1997: 68.

⁶ Ali Kemal (1992: 48) "Menküçek" olarak açıklıyor ve "Tanrıçık", "Küçük Tanrı" anlamına geldiğini belirtiyor. Sümer (1990: 1) ise "Mengüçük," "Mengüciyye" ve "Menjuldak" okunuşlarını vermektedir. Sakaoğlu (1971: 27; 2005: 43-48) ise yazıtlarda "Mengücek" kelimesinin okunduğunu ifade etmektedir. Gökboru (1979: 6,7) doğru okunuşun "Mengü" şeklinde olabileceğini ve "ölümsüz" anlamına geldiğini söylerken, Sümer (1990: 1) Türkçe'de Mengü (Menggü-benggü) sözcüğü ile -cük (veya -cek) ekinden oluştuğunu Mengü'nün "ebedi", "sonsuz" anlamına geldiğini açıklamaktadır. Turan (1993: 255, dn. 1) da aynı görüşe katılır.

1071/72 verilmektedir. Alparslan, Malazgirt savaşıdan sonra, belirtilen şehirleri Mengücek Gazi'ye bağış olarak vermiş ve buraların fethiyle görevlendirmiştir.⁷ Mengücek Gazi'nin ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte yerine 1118 yılında oğlu İshak geçmiş, 1142 yılında Danişmendliler'in yenilgisi üzerine onlara bağlanmışlar, bunun sonucunda beylik Kemah ve Divriği kolu olmak üzere ikiye ayrılmıştır.⁸ Başkent bazen Divriği bazen de Kemah olmuştur. Mengücekliler geniş zamanlarında Erzincan, Gümüşhane, Giresun, Divriği ve Tunceli'nin kuzeyine egemen olmuşlardır.⁹ Fahreddin Behramşah 1162-1228-?- zamanında özellikle Erzincan, kültürel ve ticari yönlerden gelişmiş bir durumda idi. Mengücekliler parasının ilk kez bu sırada basıldığı ifade edilmektedir.¹⁰

1228 yılında Alaeddin Keykubad, Kemah ve Erzincan'ı almak suretiyle bu beyliğe son vermiştir. Divriği kolunun ne zaman ortadan kaldırıldığı belli olmamakla birlikte 1277 yılı verilmektedir.¹¹ Y. Öztuna ise en son tarihi 1252 olarak önermekte,¹² fakat bu öneri diğerleri ile uyumuyor. Anadolu Selçuklularının egemenliğinden sonra 1340 yıllarında Eretna, Karakoyunlu ve XV. yüzyılın ikinci yarısında da Akkoyunlu egemenliğine geçer. Günümüze kadar gelebilen koç ve at şeklindeki mezartaşları bu yönden ayrıcalık oluşturmaktadır.¹³ Bölgenin Osmanlı döneminde Erzurum Beylerbeyliği içerisinde 1518, 1523 ve 1541 yıllarında Çemişkezek Sancağına bağlı nahiye olduğu görülüyor.¹⁴ 1831 yılında Çemişkezek, Pertek ve Mazgirt kazaları Eyalet-i Diyarbekir'e bağlanmış, 1847'de Hozat Kasabası Dersim Sancağı'nın merkezi olmuş, Çarşancak (Akpazar ya da Peri), Kuzican (Pülümür), Ovacık ve Mazgirt kazaları Erzurum Vilayeti'nin Erzincan Sancağı'na, Ovacık (Pulur), Çemişkezek, Çarşancak, Mazgirt, Kızılkilise (Nazimiye) ve Pah kazalarından oluşan Dersim'in 1892'de Mamuret ül- Aziz Vilayeti'ne bağlandığı görülür.¹⁵ Mazgirt, 25 Aralık 1935 tarihinden itibaren Tunceli iline bağlı ilçe durumundadır.¹⁶

Elti Hatun Camisi

Elti Hatun Mahallesinde (Res. 1 ve 4) yer alan camii dıştan 14,61 x 19,75 x 27,15 m boyutlarındadır. Mihrap duvarına dik üç sahnıdır. Harimin kuzey cephesinin önüne abdest alma (son cemaat yeri-? 7 x 9,98 m) bölümü ve güney cephesinin batı ucuna minare bitişmektedir. Abdest alma kısmı ayrı bir bölüm halinde düzenlenmiştir. Yapının duvar

⁷ Bazı çalışmalarda "Mengücek Gazi", "Melek Mengücek" olarak geçiyor. Daha doğrusu ilk melik olarak belirtiliyor ve türbesi de "Melik Gazi," "Mengücek Gazi" "Sultan Melek" adıyla tanılıyor. Aydınoğlu 1985: 20-23; Türk 1991: 115-127.

⁸ Sakaoğlu 1971: 32.; Yıldız 1982: 625, 636, 692 ; Öztuna 1983: 473-474; Şahin 1985: 203-204; Sevim-Yücel 1989: 211-212.; Miroğlu 1990: 3-4; Sümer 1990: 1-14; "Mengücekliler", mad., Meydan Larousse, C.8, İstanbul 1990: 613-614; Ali Kemali 1992: 37, 48-62; Turan 1993: 55-60; Sümer 1993: 713-718.

⁹ Sakaoğlu 1971: 27, 43, 68; Sevim ve Yücel: 1989: 212; Miroğlu 1990: 4; Turan 1993: 60-64; Merçil 1993: 275.

¹⁰ Artuk 1970: 387-389; Sakaoğlu 1971: 56; Yıldız: 1982: 626; Şahin 1985: 262, 263; Sevim ve Yücel 1989: 212; Ali Kemali 1992: 178-187; Özme 2004: 95-105.

¹¹ Sakaoğlu 1971: 68, 97; Yıldız 1982: 692; Sümer 1990: 11; Sevim ve Yücel ise 1227 yılını veriyorlar. Sevim ve Yücel 1989: 213.

¹² Öztuna 1983: 474.

¹³ Danık 1993.

¹⁴ Aydın 1998: 239, 240; Ünal 1999: 39-42.

¹⁵ Yurt Ansiklopedisi "Tunceli" maddesi, C.10, İstanbul, 1982: 7296.

¹⁶ Tunceli İl Yıllığı 1973: 23.

kalınlıkları ortalama 1,2 m'dir.¹⁷ Orijinalinde minare bulunmamakla birlikte, güney cephesinde yer alan minare 1957 onarımında yapılmıştır.¹⁸ Caminin üzeri tonozlarla örtülüdür. Caminin yapımında yakınındaki türbede olduğu gibi çevreye özgü koyu kahve renkli düzgün kesme taş kullanılmıştır. Yapının üzeri ilk yapımda düz toprak damla örtülü iken 1957, 1971 yılı onarımında çatı ile kaplanmıştır.¹⁹ Meyilli arazi nedeniyle batı cephesi sağır tutulan caminin kuzeybatı köşesi pahlanmıştır. Güney cephesinde 2,11 x 2,1 m boyutlarında sonradan yapılan minare kaidesi bulunmaktadır. Kaide kısmında camide kullanılan taş uygun koyu renkli taş görülürken, diğer kısımlarında açık renkli kesme taş rastlanılmaktadır. Gövde de koyu renkli taşlarla iki renklilik oluşturulmuştur. Dışarıya doğru 1,15 m taşıntı yapan mihrap kısmı, alt kısımda silindirik biçimle başlamakta, yarı yükseklikten sonra beşgen şekle dönüşmektedir. Arazi yapısından dolayı altta 1,18 x 0,95 m boyutlarında bir pencere yer alır. İleriye doğru taşıntılı mihrap nişi üzerinde de daha küçük olmak üzere ikinci bir pencereye yer verilmiştir.

Abdest alma kısmının kuzey cephesinde 4,10 m yüksekliğinde ve mukarnaslı kavsara düzenlemesine sahip olan çeşme yer alır (Res. 6). Stalaktitli niş kavsara altında 1,06 x 0,33 m boyutlarında iki satırlık Arapça yazıtın üzeri sonradan boyanmıştır. Yazıtta "Kerimüddin" tarafından çeşmenin yaptırıldığına ait ifadeler geçmektedir (Res. 7).²⁰ 0,42 x 1,4 m ölçülerindeki çeşme nişi üç yandan 0,49 m. eninde kademeli bir profille çerçevelenmiştir. Nişin kenarlarında 0,10 m. çapında sütunceler yer alır. Silindirik sütunceler, niş kavsarasının başladığı yerde içeriye doğru devam etmekte ve yazıtın iki tarafında kesilmektedir. Bunların üzerinde stalaktitli örtüye geçiş sağlayan iç bükey profilli konsol taşları bulunur. Çeşmenin cephesi mukarnas dizisinin üzerinden 0,30 m. yüksekliğinde iç bükey profilli bir silme ile sonuçlanmaktadır.²¹ Çeşmenin cephesinde de bezemeye yer verilmemiştir. Kuzey cephesindeki hünkâr mahfili girişi taçkapı biçiminde ele alınmış, mukarnaslı kavsara düzeni kademelenen silmeler ve 1,4 x 1,2 m'lik giriş açıklığı ile camiye girişi sağlayan taçkapı ile çeşmenin mukarnas düzeniyle benzerlik göstermektedir. Taçkapının da bulunduğu abdest alma kısmının duvarları caminin beden duvarlarından daha yüksek tutulmuştur. Bu cephede dikdörtgen biçimli olmak üzere altta iki, üstte üç pencere bulunmaktadır.²²

Taçkapı, 7 m genişliğindedir ve içeriye doğru 0,75 m girinti yapar (Res. 9). Sivri kemer şeklinde biçimlendirilmiş silmelerle kademeli olarak derinlik etkisi sağlanmak istenmiştir. Mukarnas kavsaralı taçkapıda yedi sıralı mukarnas dizilerinin içleri yaprak biçimli motiflerle bezenmiştir. Bu yönleriyle taçkapı farklı özellikler, kural dışı diyebileceğimiz özellikler göstermektedir. Burasının altında bir satır halinde Selçuklu sülüsü ile yapım yazıtı bulunuyor (Res. 5). Yazıtın ortası daha sonraki onarımlarda elektrik kablosu geçirildiğinden kırılmış ve üzeri sıvanmıştır. Kırılan bu yerde yazıtın gelişimine göre Elti Hatun'un baba adı geçmektedir.

Taçkapıdan yaklaşık kareye yakın dikdörtgen planlı abdest alma ²³ bölüme geçilmektedir (Res. 1). Burası 6,52 x 5,58 m boyutlarında ve 7,50 m yüksekliğindedir. Üzeri aydınlık fenerli

¹⁷ Tunçer (1992b: 291) 1.13-1.23 m. arasında değiştiğini belirtir.

¹⁸ VGM Abide ve Yapı İşleri Daire Başkanlığı 62.04.01/l numaralı tescil dosyası.

¹⁹ VGM Abide ve Yapı İşleri Daire Başkanlığı 62.04.01/l numaralı tescil dosyası; Tunçer 1971a:17, dn 2.

²⁰ Tunçer 1971a: 16.

²¹ Önge 1997: 47, 48.

²² Zemin kat pencerelerinin sonradan yapıldığı, hacimlerin sadece üst (tepe) mazgal pencereleri ve aydınlık fenerleri sayesinde aydınlatıldığı görüşü belirtilir. Tunçer 1971a: 16.

²³ Tunçer (1971a: 14, 17) burasının son cemaat yeri özelliği taşıdığı, buradaki mihrabın sonradan yapıldığını ait bir izin bulunmadığını belirtir.

çapraz tonoz ile örtülüdür. Kuzey duvarındaki künk kısmı dışarıdaki çeşmeyle bağlantılıdır. 1971 yılında yapılan onarımlarda²⁴ abdest alma musluklarına su getiren künkler bulunmuş, günümüzde bunların izlerini görebilmek mümkündür. Kuzey duvarı üzerinde yer alan 1,84 x 1,2 x 2,63 m boyutlarındaki ikinci giriş ile asıl ibadet alanına geçilmektedir. Cami girişinin batısına 0,79 x 0,42 x 1,9 m'lik mihrap nişi yerleştirilmiştir. İçten içe 17,9 x 12,25 m boyutlarında olan caminin içerisinde kalın tutulan dört paye kuzey-güney yönünde uzanan sivri kemerlerle birbirine bağlanarak mihrap duvarına dik üç sahına ayrılmıştır. Bu kemerler doğu- batı yönünde duvarlara ve ayaklara oturan aynı tür kemerlerle desteklenmiştir. Orta sahnın (5,12 m), daha geniş tutulurken yan sahnınlar (2,57 m) daha dardır. Orta alanın üzeri aydınlık fenerli çapraz tonoz ve diğer alanların üzerini örten sivri kemerli tonozların yüksekliği 5,8-6,1 m arasında²⁵ değişmektedir. Çapraz tonozla örtülü orta hacimdeki fener 1,2 x 1,2 m. boyutlarında, kare boşluk yaparak mukarnaslı 45 derecelik dört köşe taşı ile sekizgene dönmektedir. Bunu 0.05 m. çıkıntılı sade bir silme ile 0,3 m yüksekliğindeki sekizgen bir taş sırası izlemektedir.²⁶ Çoğunlukla sivri kemerli yarım beşik ve aynalı çapraz tonozlara yer verilmiş olması üst örtüde zenginliği de yansıtmaktadır. Orta kısımda aydınlık fenerli kısım, abdest alma bölümünün üst örtüsüyle benzerlik içerisindedir. Batı duvarı ortasında 0,7 x 0,92 m ölçülerine sahip nişin dışında bu cephe oldukça sağır tutulmuştur.

Kuzey cephesi üzerinde olasılıkla hünkâr mahfili girişi olmakla birlikte, bugün caminin içerisinde mahfil olabileceğini gösteren herhangi bir iz bulunmamaktadır. Olasılıkla ahşaptan yapılmış olmalıydı. Mihrap oldukça sadedir (Res. 11). Beşgen mihrap nişinin kavsara kısmında sonradan yapılmış olduğu izlenimi veren bitkisel süslemeler görülmektedir. Minber, 2,44 x 1,22 m. ölçülerindedir. Giriş ve korkuluk kısımları ahşaptan, diğer kısımları ise taştan yapılmıştır. O.C. Tunçer, minberin sonradan yapıldığını belirtir.²⁷ Orijinal olması şüphelidir. Döneminin özelliklerini taşıyıcı yönleri bulunmuyor. Kemerleri taşıyan payeler üzerindeki dua yazıları da sonraki onarımlardan olmalıdır.

Yazıtlar ve Tarihleme

1. Yazıt: Caminin giriş kapısı üzerinde, tek satırlık Selçuklu sülüsü ile yazılmıştır (Res. 5).

Metni:

(?) (من) امرت بعمارتہ کریمۃ الدنیا و الدین التي خاتون ... (بن سليمان شاه) فی شهر سنہ خمسین و ستمایہ ²⁸

“Din ve dünyanın kerimesi Elti Hatunbin Süleyman Şah 650/1252-53 senesinin aylarında (bu) imaretin yapılmasını emretti.”²⁹

2. Yazıt: Çeşmenin üzerinde iki satır halinde Arapça yazılmış olup, 1.06x 0.33 m. boyutlarındadır. Son zamanlarda üzeri boyandığından zor okunabilmektedir (Res. 7).

²⁴ Tunçer 1971a: 15.

²⁵ A.T. Yavuz, bütün alanların üzerinin haç tonozlarla örtülü olduğu görüşündedir. Yavuz 1983: 506.

²⁶ Tunçer 1971b: 250.

²⁷ Tunçer 1971a: 14.

²⁸ Yazıtta س nin altındaki iki nokta tam belli olmuyor. Bu nedenle ستمایہ okumak mümkün görünüyor.

²⁹ Tunçer 1971a: 16.; Önkol 1996: 114.

Metni:

هذه العين ر حمة و غياثا ديدتها كرمة الدين رخرا
فجميع الانام تهد و اليها الشكر ور بمالسيكتي أ جرا

“Bu çeşmeyi, gürül gürül akması için, Kerimetüddin - rahmet ve yardım dileğiyle- sağlamca yaptırmıştır. Bütün insanlar ona teşekkür etsin ve semânın Rabbe sevap yazsın diye.”

Taçkapısı üzerinde bulunan yazıtına göre Elti Hatun tarafından yaptırılmıştır. Camiyi yaptıran Elti Hatun hakkında bilinenler yeterli düzeyde değildir. Yazıttaoğlu Süleyman Şah ...Elti Hatun olarak geçmektedir.³⁰ O. Aslanapa'da O.C. Tunçer'in görüşüne katılarak II. Kılıçarslan'ın oğlu II. Süleymanşah olması gerektiğini ileri sürüyor.³¹ H. Önkal, Elti Hatun hakkında fazla bilgimiz olmadığını belirtiyor³². Yayınlarda Süleyman Şah'ın kızı Elti Hatun hakkında bilgiye rastlamıyoruz. Bazı yayınlarda Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın yanında bulunan kız kardeşi olarak verilse de ³³ camide geçen yapım yılı 650/1252-53 ile Uzun Hasan'ın egemenlik yıllarından dolayı 1453-1478³⁴, bu öneriyi kabul edebilmek mümkün değildir. Kayseri Kölük (Külük) Camisi'nin 607/1210-11 yılında onarımını yaptıran Atsız Elti Hatun ile aynı kişi olduğu düşüncesi uyanmasına karşın etraflıca incelendiğinde farklı kişiler olduğu kanısı uyanıyor. Yağıbasan oğlu Mahmud'un kızı olarak belirtilmesi ayrı kişiler olabilecekleri yönünde işaret olabilir. Diğer yandan “Etsiz (Atsuz) Elti” okunuşuyla birlikte Etsiz Elti'nin birleşik olarak kabul edilmesi koşuluyla “hanım” anlamına geleceği, bir ünvan olarak değerlendirilmesi şeklinde değerlendirilebileceği ileri sürülüyor.³⁵ Mehmet Zülfü Yolga da, “... Mazgird (Mecengird) kasabasında Ableti Hatun türbesi'nin...” bulunduğunu belirtiyor fakat Ableti Hatun'un okunuşu ve kimliği konusunda yorumlarda bulunmuyor.³⁶ Bu konuda tek verimizin caminin üzerinde geçen yazıt olduğu görülüyor. 1252 yılında Elti Hatun'un bölgede etkili bir yönetici olduğu da anlaşılıyor. Söz konusu yazıtta 650/1252-1253 yılı okunmaktadır.³⁷ Sanatçısı belli olmayan yapının 1957 ve 1971 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarımı yaptırılmıştır.³⁸

Elti Hatun Türbesi

İlçe merkezinde Elti Hatun Mahallesi'nde, caminin yaklaşık olarak 100-150 m doğusundadır (Res. 2 ve 10).³⁹ Türbe, tek katlı ve sekizgen gövdelidir. Üzeri sekizgen külahla örtülüdür.

³⁰ Tunçer 1971a: 16.

³¹ Aslanapa 1990: 176.

³² Önkal 1996: 114.

³³ Uluğ 1939: 39; Güven 1991: 40.

³⁴ Yıldız 1982: 694; Uzunçarşılı 1988: 190-194.

³⁵ Yurdakul 1996: 22, dn. 35.

³⁶ Yolga 1994: 93.

³⁷ Aslanapa 1990: 176. Caminin kuzey duvarı önünde yer alan çeşmenin üzerinde ki yazıtta 650/1252 yılının geçtiği O.C. Tunçer'e dayanılarak ifade ediliyor (Önge 1997: 47). Tunçer (1986: 252) diğer bir açıklamasında cami için 1229 yılı ile birlikte çeşmenin 1252 yılında eklendiği fikrini de ileri sürmektedir. Fakat çeşmenin yazıtında 650/1252/1253 yılı okunmamaktadır.

³⁸ Toprak dam ve minaresi yıkılmış (?), 1957 onarımında yenilenmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Daire Başkanlığı'nda bulunan 62.04.01/1 numaralı tescil dosyası.

³⁹“Türbe” ya da “kümbet” şeklinde bir ayırma gidilmeksizin çoğunlukla anılan şekliyle adlandırılır.

Kenarların uzunluğu dışta; 3,29-3,33 m., içte; 2,24-2,4 m arasında değişmektedir. Kuzey yönünde eyvanlı giriş, diğer üç yönde ise birer pencere yer almaktadır. 0,83-1 m arasında boyutları değişen pencerelerin üzerini birer kemer çevirir. İçeriye doğru 0,94- 1 m arasında değişen ölçülerde genişlemektedir. Türbenin duvar kalınlığı ise 1,2 m dolayındadır. Kuzey yönde bulunan girişin eyvanlı kısmı 1,15 m eninde ve 4,09 m uzunluğundadır (Res. 10). Yapımda bölgeye özgü koyu renkli kesme taş ile iç kısmında pencere kemerlerinde tuğla kullanılmıştır. Koyu renkli kesme taşlar büyük olasılıkla orijinal yapıya ait olmalıdır. Açık renkli olanlar ise onarıma işaret etmektedir. 1,89 x 1,23 m boyutlarında düz atkı taşlı girişi, birbirini izleyen dört silme çevirmektedir. Atkı taşının üzerini ise beyaz renkli basık kemer yer alır. Bu kısım ile giriş ve kümbetin yan duvarlarıyla birleştiği kısımda da üç sıra halinde silmeler üç yanı çevirmektedir. Bu yüzeylerin üzerinde geometrik şekilli bezemeler kümbetin tek süsleme unsurunu oluşturmaktadır (Res. 11). Doğrudan gövde kısmına geçilen türbenin içerisi sekizgen plan özelliğindedir. Mihrap nişi olmayan türbenin sandukaları olasılıkla daha sonraki onarımlarda elden geçirilmiş olmalıdır. Pencerelerin söve ve kemerleri tuğladandır. Sekizgen alanın üzeri sekizgen kubbemsi (?) düzenleme ile örtülüdür (Res. 2). Yapım yılına ve yaptırıcısına ait herhangi bir yazıt bulunmamaktadır. Araştırmacılar tarafından cami ile aynı yıllarda 650/1252-53 Elti Hatun tarafından yaptırılmış olabileceği kabul edilmektedir.⁴⁰

Çoban Dede (Baba) Türbesi

Şehrin doğu kesiminde mezarlık içerisinde (Res. 3 ve 12).⁴¹ Çok yıkıntıya uğradığından türbenin kalan izlerinden tek katlı ve sekizgen bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Kaplama taşlarının çoğu dökülmüş ve üst örtüsü yıkılmıştır. Bu nedenle sekizgen alanın üzerinin örtü türü konusunda da fikir edinebilmek güçleşmektedir. Kenarların uzunluğu dıştan 2.40 m., içten 1,8 m dolayındadır. Duvar kalınlığı ortalama 0,7 m'dir. Yapının kimin tarafından yaptırıldığına ait belge olmamakla birlikte, "Çoban Dede Türbesi"⁴² olarak anılıyor. Yapım yılı konusunda da bilgimiz bulunmuyor. Araştırmacılar tarafından 15. yüzyıla tarihlenmesine karşın,⁴³ 13. yüzyıla kadar indirebilmek mümkün görünüyör.⁴⁴

⁴⁰ Tunçer 1971a: 100; Önkal 1996: 114.

⁴¹ Konuyla ilgili yayınlarda "Çoban Baba-Çoban Dede" adlarıyla anılmaktadır (Akçay 1966: 13, 14). Arıkan (1984: 120, dn. 66) bölgedeki zaviyeler içerisinde Mazgirt'te Şeyh Çoban Zaviyesi'nden söz etmektedir. Fakat sekizgen planlı türbenin hemen güneybatısında 1960'lı yıllarda halk tarafından bir türbe yaptırılmıştır (Mazgirt 98: 71). Dikdörtgen planlı, üzeri iki kubbeye örtülü olan yapı cami-türbe özelliği taşıması nedeniyle çevrede yaşayan kişiler tarafından halen ziyaret edilmektedir. Bu nedenle aynı zamanda ziyaret olasılıkla zaviye özelliği taşıyabilir.

⁴² "Çoban Dede" adıyla Anadolu'nun değişik yerlerinde, özellikle Sivas ve çevresinde örneklerine rastlanılmaktadır. Sivas Merkez Şehy Çoban (Şeyh Hüseyin Rai) (XII. yüzyıl ortaları ya da 723/1333 -14. yüzyılın ilk çeyreği), Suşehri Gölova bucağı Çobanlı köyünde Çoban Dede Türbesi'ni belirtebiliriz. Bkz. Özen 1996: 53, 56, 58; Denizli (Basım yılı bulunmuyor): 354, 355. İlhan Akçay, "Ahilerin Fütüvvetnamesi"ni yazan Çobanoğlu'nun bölgede yaşadığı bilirse de mezarı yoktur. Böyle ünlü biri için, hem bölgenin de Ahi bölgesi dikkate alınırsa, türbesi yapılacaktır. Çoban Dede dediğimiz Mazgirt Türbesi'nde 15. yüzyıl eseri olup Çobanoğlu'na izafe edilebilir (Akçay 1966: 14).

⁴³ Akçay 1966: 14; Tunçer 1992a: 206; Kara 2000: 29. Ayrıca Erzurum'da Hasankale'nin 15 km. doğusunda Bingöl Çayı ile Hasankale Çayı'nın birleştiği yerde yer alan ve 697/1298 yılında yaptırılan Çoban Dede Köprüsü ile isim benzerliği ya da yakınlığını çağırırsanız da, köprüyü yaptıran Emir Çoban Salduz, Ebu Said Bahadır Han zamanında, Gazi Mahmud'un vezirlerindendir.

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Elti Hatun'un 650/1252-53 yılında camiye yaptırdığını, Süleyman Şah'ın kızı olduğunu kabul edersek, bölgenin Mengüceklilerin ardından Anadolu Selçuklu idaresinde bulunduğu anlaşılıyor.⁴⁵ Caminin doğusunda günümüze kadar kalıntısı gelememekle birlikte medresenin varlığından söz ediliyor.⁴⁶ Arazinin meyilli olması ve batı cephesinde pencere açıklığının olmaması medresenin caminin doğu cephesinde bulunabileceği düşüncesini güçlendirmektedir. Kuzey cephesinde çeşme, yaklaşık olarak 100-150 m. doğusunda aynı isimle anılan türbesi yer alıyor. Cami ile türbede aynı taşların kullanılması, işçilik ve mimari özellikleri bakımından aynı devrin, ya da aynı ustaların yapıtları olarak değerlendirilmeye olanak veriyor. Bu verilere göre cami, günümüze gelemeyen medrese, türbe ve çeşmeden oluşan külliyyeden söz edebiliriz. Cami mihrap duvarına dik üç sahınlı oluşu nedeniyle, Anadolu'da Selçuklu dönemi içerisinde; Ani Menuçehr Camisi (1072-1092), Divriği Kale Camisi (576/1180-81), Bayburt Ulu Camisi (XIII. yüzyılın başları/1200-1225), Kayseri Kölük Camisi (607/1210-11), Niğde Alaeddin Camisi (620/1223), Amasya Burmalı Minare Camisi (640/1242-43), Bünyan Ulu Camisi (654/1256-?), Amasya Gökmedrese Camisi (665/1266-67), Gülşehir-Kızılkaya Köyü Camisi (13. yüzyılın sonları 1293-?) ve Ayaş Ulu Camisi (13. yüzyılın sonları-14. yüzyılın başları) ile benzerlikler göstermektedir.⁴⁷

Kuzey duvarı önünde üzerinde çeşme ile birlikte hünkâr mahfili girişine yer verilmesi bu zamana kadar rastlamadığımız farklı bir uygulamadır. Divriği Kale Camisi (576/1180-81), Niğde Alaeddin Camisi (620/1223), Divriği Ulu Camisi (626/1228-29), Amasya Burmalı Minare Camisi (640/1242) ve Beyşehir Eşrefoğlu Camisi'nde (696-1296-97, 699/1299-1300)⁴⁸ hünkâr mahfili uygulaması vardır. Çemişkezek'te Yelmaniye Camisi (Medresesi) (14. yüzyılın sonu- XV. Yüzyılın başı) ve Pertek Sağman köyünde Salih Bey Camisi, Medresesi ve Türbesi (1565-1570) ⁴⁹ çok fonksiyonlu özelliktedir. Bu nedenle Elti Hatun Camisi nin kuzeyinde bulunan çeşme nedeniyle çok fonksiyonlu özellik taşıdığı için bölgesel bir karakterden söz edebiliriz. Camide minarenin bulunmaması yönüyle de Divriği Kale (576/1180-81), Divriği Ulu (626/1228-29), Amasya Burmalı Minare (640/1242/43) ve Amasya Gökmedrese (665/1266-67) camileri ile benzerlikler kurabiliriz. İlk yapımda minaresi bulunmayan camilerin varlığı Anadolu'da Selçuklu dönemi camilerinin özelliklerinden bir diğeridir.⁵⁰

Bu nedenle farklı bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda bkz. İlter 1978: 191-199; Çulpan Ankara: 2002, 66 vd; Gündoğdu 1996: 43-67.

⁴⁴ Konuyla ilgili yayınlar ve aynı isimdeki yapılar araştırıldığında, en eski Türkçe Fütüvvetname'nin Çoban oğlu Yahya Fet-el Burgazi'ye ait olduğu ve 622 (1225) yılında yazıldığı ifade edilmektedir. Ersoy 1942: 3, 4. Bu nedenle XIII. Yüzyıla kadar örneklerin inebileceğini düşünebiliriz.

⁴⁵ Selçuklulardan önce bölgede özellikle Mengüceklilerin etkili olduğu tarihi verilerden anlaşılmaktadır. Sakaoğlu 1971: 64; Sümer 1990: 9. Kaya (1999: 121) ise Danişmendname'ye dayanarak Mazgirt çevresi ve Dersim'im güney bölümlerine kadar olan yerlerde Mergücek (Mengücek) oğlu İsak (İshak) Bey'in (1118-1142) etkinliğinin olduğunu belirtmesi de yukarıdaki görüşlerle uygunluk göstermektedir. Günümüzde şehrin güney kesiminin "Mengücük" adını taşıması tarihsel verileri doğrulamaktadır. İleride değineceğimiz Divriği etkilerinin belirlenmesi bakımından bu tarihi bilgiler önem taşımaktadır.

⁴⁶ Tunçer 1976: 98; Aslanapa 1990: 176.

⁴⁷ Bu konuda bkz. Şahin 2004.

⁴⁸ Şahin 2004: 404.

⁴⁹ Tükel 1969: 229-266; Sözen 1971: 29-46; İlter 1975: 91-107; Çemişkezek, Haz. A. Özbek, 1997: 82-84.

⁵⁰ Bu konuda bkz. Şahin 2004: 389-397.

Taçkapıda, sivri kemerli silmelerle sağlanmak istenen derinlik etkisi ve devamında mukarnaslı kavsara düzeni, taçkapının iki yanında mihrabiyelere yer verilmeyişi, geometrik ya da bitkisel bezemenin görülmemesi taçkapıyı farklı bir konuma getirmektedir. Taçkapının doğu cephesi üzerinde bulunmasıyla Niğde Alaeddin Camisi (620/1223) ile benzerlik gösteriyor. Diğer yandan sivri kemerlerin kademelenmesi ve sağlanan derinlik etkisi ile hemen yakınında yer alan Divriği Ulu Camisi nin (626/1228-29), darüşşifa taçkapısını anımsatıyor. Bunu Divriği etkileri şeklinde yorumlayabilmek mümkündür. Bu etkiye üst örtüde daha çok tonozun kullanımını da ekleyebiliriz. Mazgirt, Çemişkezek ve Divriği üçgeni biçiminde bir sanatsal alanın varlığı da belirmiş olmaktadır. Buna Harput ta eklenebilir.

Taçkapıdan girilince yaklaşık kare biçimli ve üzeri çapraz tonoz aydınlık feneri ile örtülü alan abdest alma kısmı son cemaat yeri olarak değerlendirilmektedir.⁵¹ Bu yönüyle dönem içerisinde Konya Hacı Ferruh Mescidi (1215), Konya Beşarebey Mescidi (1216), Akşehir Taş Medrese Mescidi (1250), Konya Hoca Hasan Mescidi (XIII. yüzyıl), tümüyle yıkılmış olan Konya İnce Minareli Medrese Mescidi (1260-1265), Konya Sırçalı Mescit (XIII. yüzyılın ikinci yarısı) ve diğer bir grubu oluşturan Alanya Akşebe Sultan Türbesi ve Mescidi (1230), Konya Beyhekim Mescidi (XIII. yüzyılın ikinci yarısı), Konya Tahir ile Zühre Mescidi (XIII. yüzyıl), Harput Alaca Türbe ve Mescidi (1279), Sivrihisar- Mülk köyü Mescid (Eski Cami- Kümbet) - Türbeli Mescid (1248) gibi yapılarda son cemaat yeri ya da bunun öncüsü olduğu kabul edilen uygulamalar görülmektedir.⁵² Dikine planlı camilerde rastlamadığımız son cemaat yeri sorunu orta açıklık uygulaması ile çözülmek istenmiştir. Bu kısmın altında da genelde bir şadırvana yer verilmiştir. Orta açıklık uygulamasına; Kayseri Ulu Camisi (1134-1143, onarım:602/1205-6), Kayseri Kölük Camisi (1135-1142, onarım: 607/1210-11), Niksar Ulu Camisi (540/1145-46?), Erzurum Ulu Camisi (575-1179/80), Bayburt Ulu Camisi'nde (XIII. yüzyılın başı), Niğde Alaeddin Camisi (620/1223), Divriği Ulu Camisi (626/1228-29), Kayseri Huand Hatun Camisi (635/1237-38), Konya Sahip Ata Camisi (656/1258) ve Beyşehir Eşrefoğlu Camisi (696/1296-97) yoğun olarak rastlıyoruz.⁵³ Orta açıklık kısmının altında da genelde havuz yer almaktadır. Mazgirt Elti Hatun Camisi'ndeki (650/1252-53) abdest alma kısmının kuzeyde ayrı bölüm halinde düzenlenişi ile orta açıklık uygulamasının farklı biçimde ele alındığının göstergesidir. Üst örtüde tümüyle tonoz örtü sistemi tercih edilmiş, bir bakıma kalın ayaklara ve sivri kemerlere oturan yarım tonoz ve orta alandaki fenerli çapraz tonozun zengin uygulamasıyla karşılaşırız. Cami ve türbelerde yapım malzemesi olarak taşın kullanılması Selçuklu yapılarında Anadolu lu özellik olarak belirlemektedir.⁵⁴ Türbede pencere nişlerinin kemer ve köşelerinde görülen tuğla işçiliğinin daha sonraki onarımlara ait olduğu ifade ediliyor.⁵⁵

Yapıda bezemeye yer verilmemesi diğer farklı yönlerindendir. Hemen yakınında bezemeleriyle eşsiz bir yere sahip olan Divriği Ulu Camisi varken burada bunun tam tersine çok sade bir yapıyla karşılaşmamız düşündürücüdür. Bunu başkent yapılarından uzak taşra gelenekleri şeklinde açıklayabiliriz. Sonradan yapılan minare Harput Sare Hatun Camisinin minaresi ile benzerlik gösteriyor. Sare Hatun Camisi'nin minaresi 1898 yılında eklenmiş,

⁵¹ Tunçer 1971a: 14.

⁵² Konuyla ilgili olarak bkz. Katoğlu 1967: 81-100.; Dilaver 1971: 17-28.; İlter 1980: 17-26 ; Lloyd ve Rice 1989: 35-36; Özakin 1998: 269-287.

⁵³ Şahin 1995: 197, 198.

⁵⁴ Bakırer 1995: 165-181.

⁵⁵ Önkall 1996: 113.

yapıyla birlikte Cumhuriyet döneminde onarımlar geçirmiştir.⁵⁶ Her iki caminin minaresi benzerlikleri nedeniyle olasılıkla aynı sanatçı tarafından yapılmış olmalıdır. Minber sonradan yapıldığı izlenimi verse de ahşap ve taşın birlikte kullanımı yönüyle Ermenek Ulu (702/1302)⁵⁷ camisinin olasılıkla onarılan minberini çağrıştırıyor. Belirttiğimiz yönleriyle Mazgirt Elti Hatun Camisi Anadolu Selçuklu dönemi içerisinde önemli bir yer tutmakta ve yenilikler getirmektedir.

Elti Hatun Türbesi, sekizgen planı ile dönem içerisinde çoğunlukla uygulanan plan geleneğindedir.⁵⁸ Mazgirt'in yakınında, Divriği'de; Sitte Melik (590-592/1194-1196), Kamerüddin (20 Şubat 592/ 19 Temmuz 1196), Kemankeş (638/1240-1241), Kemah'ta; Mengücek Gazi (12. Yüzyılın sonu- 13. Yüzyılın başı), Sancaktar (12.-?), Gözcü Baba (13. yüzyılın son.), Harput'ta; Fatih Ahmet (713/1313),⁵⁹ Çemişkezek Uzun Hasan (Tekya) türbeleri (980/1572) ⁶⁰ ile benzerlik görülmektedir. Diğer yandan kümbet tek katlı, cenazelik katının bulunmayışı ile de dikkati çekiyor. Bu yönden; Sivas Abdü'l Vehhab Gazi (XII. Yüzyılın ortaları)⁶¹ Niksar Kulak (12. yüzyılın 3. çeyreği),⁶² Kayseri Hasbek Hoca Hasan (580/1184-1185),⁶³ Divriği Sitte Melik (590/1194)⁶⁴, Divriği Emir Kamerüddin 20 Şubat 592/19 Temmuz 1196),⁶⁵ Erzurum Mehdi Abbas (12. yüzyılın son.),⁶⁶ Kemah Behramşah (12. yüzyılın sonları-13. yüzyılın başları),⁶⁷ Divriği Melike Turhan (626/1228-1229),⁶⁸ Aksaray Kılıç Arslan 13. yüzyılın ilk çeyreği),⁶⁹ Konya Tacülvezir (637/1239-1240),⁷⁰ Aksaray Bekar Sultan (12. yüzyılın ikinci yarısı),⁷¹ Kayseri Huand Hatun (1260-1270),⁷² Kayseri Şah Cihan Hatun (Döner) (1285 civ.),⁷³ kümbetlerini çağrıştırıyor. Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde cenazelik

⁵⁶ Danık 2001: 54.

⁵⁷ Diez-Aslanapa-Koman 1950: 5-8; Bardakçı 1976: 91-102.; Uysal-Alodalı-Demirci 1992: 493.

⁵⁸ H. Önköl, çalışmasında sekizgen planlı (sekiz kenarlı) türbelerin sayısını 43 olarak vermektedir. 111 türbe içerisinde bu oran %38.7 lik oranı oluşturmaktadır. Önköl 1996: (İçindekiler)

⁵⁹ Tarihlemeler Önköl'a göre verilmiştir. Bkz. Önköl 1996: 42, 46, 97, 53, 132, 171, 184.

⁶⁰ Güven 1991: 46; Kara 2000: 26. Tunçer (1970: 9,10,15) "Uzun Hasan-Hasan Padişah" adlandırmasının Uzun Hasan'ın 1478 yılında ölmesi nedeniyle uygun olmayacağı görüşündedir.

⁶¹ Önköl 1996: 27.

⁶² Önköl 1996: 30. Tunçer (1986: 240) 1170 yılını öneriyor.

⁶³ Önköl 1996: 33. Tunçer (1986: 150) 13. yüzyılın başlarını öneriyor.

⁶⁴ Önköl 1996: 42. Tunçer (1986: 228) 1196 yılını öneriyor.

⁶⁵ Önköl 1996: 46. Tunçer 1986: 224.

⁶⁶ Tunçer 1986: 120.

⁶⁷ Önköl 1996: 347. Tunçer (1986: 112-114) Behramşah'ın kümbetinin, Erzincan'ın merkez Aşağı Ulalar Köyünde bulunduğunu belirterek, bu kümbeti Selçukşah'a maletmektedir. Benzer açıklamaları günümüze kadar gelememekle birlikte, açıklamasını vererek E. Şahin (1985: 272) de belirtir.

⁶⁸ Önköl 1996: 398. Tunçer (1986: 236) 1227 yılını belirtiyor.

⁶⁹ Önköl 1996: 86; Tunçer (1986: 223) 1260 yılını dolaylarında yapılmış olabileceği görüşündedir.

⁷⁰ Önköl 1996: 95. Tunçer (1986: 189) 13. yüzyılın ilk çeyreğini öneriyor.

⁷¹ Önköl 1996: 145; Tunçer (1986: 219) 12. yüzyılın 3. çeyreği şeklinde ifade ediyor.

⁷² Önköl 1996: 126. Tunçer (1986: 170) 13. yüzyılın 3. çeyreğini belirtiyor.

⁷³ Önköl 1996:196. Tunçer (1986: 163) 1295-1300 yılını öneriyor. Göde (1994: 156; 1998: 149-156) Haluk ve Beyhan Karamağaralı'ların ifadelerine dayanarak yapıtın Eratnalılar dönemine (1327-1381) ait olduğu görüşündedir. Daş (2003: 391-396) ise Erken Dönem Osmanlı (1300-1500) türbeleri içerisinde; 10'nun (%11) mumyalığa, oturmalığı bulunanların %60'na yakınında mumyalık bulunmadığını ifade etmektedir.

katı olmayan örnekler geleneğin sürdüğünü göstermektedir.⁷⁴ Cenazelik katının varlığı Orta Asya'dan beri süregelen mumyalama geleneği ile açıklanmaktadır.⁷⁵ Hun kurganlarından, ikinci ve beşinci Pazırık kurganlarına (M.Ö. 4-3. yüzyıllar-?) ait olduğu belirtilen ve Leningrad Hermitaj Müzesi'nde bulunan mumyalar önemli örneklerdendir.⁷⁶ Mumyalanan cesedin cenazelik katına konulduğu belirtilmektedir. Mumyalar tabutlara yerleştirildikten sonra cenazelik zemininde düzenlenen ve tabutların çürümesini önleyen ızgaralar üzerine konulduğu şeklinde açıklama,⁷⁷ cenazelik katının varlığının nedenini açıklaması bakımından önemlidir. Kayseri Pınarbaşı Melik Gazi (12. Yüzyılın sonu- 13. yüzyılın başları), Kemah Mengücek Gazi (12. Yüzyılın sonu- 13. yüzyılın başları), Harput Arap Baba (678/1279-80) ve Kastamonu Aşıklı Sultan (13. yüzyılın son çeyreği) türbeleri ⁷⁸ günümüze kadar gelebilen mumya örneklerinin görüldüğü yapılardır.⁷⁹ Amasya Burmalı Minare ve Gök Medrese türbelerinden alınıp, günümüzde Amasya Müzesi'nde Sultan Mesut Türbesi'nde sergilen mumyalar bu konuda iyi fikir veren örneklerdendir.⁸⁰ Diğer yandan cenazelik katı olmayan kümbetlerde cesedin doğrudan toprağa verilmesi düşüncesi söz konusudur.⁸¹ Anadolu'da Selçuklu öncesinde mezar yapılarının kümbetlerde olduğu gibi iki katlılık özelliği dikkati çekmektedir. En belirgin örnekler Denizli Hierapolis Nekropol alanında; A.18, A.28, B2 mezar anıtlarında görülmektedir.⁸² Cenazelik katının bulunmayışı bakımından Divriği kümbetleri ile olan benzerlik "bölgesel bir anlayışı da yansıtmaktadır. Fakat Mengüceklilerin genelde Divriği bölgesinde kümbetlerinde cenazelik uygulaması görülmezken, diğer bir başkenti olan Kemah'ta genelde cenazelik katının varlığı, Anadolu'da Selçuklu döneminin

⁷⁴ Tunçer (1992a: 270) Beylikler ve Osmanlı döneminde 173 yapı içerisinde tek katlıların sayısını 123 ve oranını %71 olarak veriyor. Anadolu Selçuklu günlerinde ise 64 yapının 17'sinin (%27) tek katlı olduğunu vurguluyor. Anadolu Kümbetleri'nde 237 tanesinin 140'ı (%59) tek katlıdır.

⁷⁵ Önkol 1996: 448-450.

⁷⁶ Diyerbekirli 1972: 23; Çoruhlu 1998: 51-62; Özkeçeci 2004: 115-138.

⁷⁷ Önkol 1996: 452.

⁷⁸ Önkol 1996: 234, 53, 431, 337. Tunçer (1986: 158, 159, 109) Kemah Melik Gazi Türbesi için aynı görüşü paylaşıırken, Kayseri Pınarbaşı Melik Gazi Türbesi'ni 12. yüzyılın son çeyreğine tarihlemektedir.

⁷⁹ Yahyaoglu 1966: 71-73; Önkol 1988: 732-738; Doğanbaş 2001.

⁸⁰ Doğanbaş 2001: 58-75.

⁸¹ Eski Türklerde ölü gömme gelenekleri içerisinde cesedin doğrudan toprağa verilmesi de bulunmaktadır. Bu konuda bkz. Sümbüllü 2004: 61-72. Bunun yanında islami geleneğe bağlı olarak ilk Müslümanların cenazesini koyduğu çukurun yeriyle birbirinden ayrılan iki mezar türü olduğu; bunlardan birincisinin, çukurun kibleye bakan tarafın altına kazıldığı "lahd" ve çukurun bir tabut gibi mezarın orta yerine açıldığı "şakk-darih" şeklinde açıklanıyor. Ragheb 1996: 17. Diğer yandan; İslam örf ve geleneklerine göre, derinliği ve ölçüleri fıkıh kitaplarında belirtilen mezara konulmak suretiyle toprağa verildiği, "lahid" veya "şakk" diye tabir olunan cesedin yerleştirildiği bölümün taş veya tuğla ile örtülmesi ve mezarın tahta, kireç taşı veya tuğla ile yapılmasının uygun görülmediği ifade ediliyor. Önkol 1988: 732-738; Karamağaralı 1992: 1, dn 1; Önkol 1992: 1. Cesedin doğrudan toprağa verilmesi konusunda Maide Suresi'nin 31 Ayetine dayanılıyor. "Derken Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömüleceğini ona göstermek için yeri eşeleyen bir karga gönderdi. (Katil kardeş) "Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar da olamadım mı ki, kardeşimin cesedini gömeyim" dedi ve ettiğine yananlardan oldu." *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali* (Haz. A. Özek, H. Karaman, A. Turgut, M. Çağrı, İ.K. Dönmez, S. Gümüş, Ankara, 1993, 111); Osmanlı döneminde II. Murad'ın vasiyetnamesi nedeniyle cesedin doğrudan toprağa verilme anlayışının yaygınlaşması tek katlı kümbet örneklerinin yaygınlaşmasında etkili olmuştur (Sertoğlu 1969: 67-80).

⁸² Şimşek 1997: 174, 177, 239.

toplumsal ve kültürel yapısının, değişkenliğini ya da faklılığını düşündürmektedir. Bu da doğal olarak sanatsal anlayışa yansımıştır. Selçuklu Anadolu'sunda görülen değişikliğin nedenlerini toplumsal yaşamda, kültürel yapıda, ekonomik durumda ve en önemlisi devletin siyasal yapısında aramak gerekmektedir. Bunları belirlemeden farklılıkları açıklayamayız. Farklılıkların oluşumunda büyük ölçüde hoşgörölü bir toplumsal yaşayışın, varlığının ekonomik yaşamdaki rolü olmuştur. Mazgirt Elti Hatun Türbesi'nde girişin önünde eyvanlı düzenleme dikkati çeken diğer yönlerdendir. Benzer örneklerine; Anadolu dışında ise Dehistan'da 11. ve 12. yüzyıla tarihlenen kümbetlerde,⁸³ Anadolu'da Kayseri Ali Cafer Kümbeti (14. yüzyılın 2. çeyreği),⁸⁴ Selçuk İsa Bey Kümbeti (Anonim) (14. yüzyılın ilk yarısı),⁸⁵ Bursa İznik Kırkızlar (Kırkızlar) Türbesi (1340 dolı)⁸⁶, Bursa Şehzade ve Cem Sultan Türbeleri (884/1479),⁸⁷ İzmir Bornova Hüseyin İsa Türbesi (14. yüzyılın ilk yarısı)⁸⁸ Yozgat Çandır Şah Sultan (1500) ve Yozgat Çayırılan Çerkez Bey (1588)⁸⁹ türbelerinde rastlanılmaktadır.⁹⁰ Elti Hatun Türbesi bu geleneğin erken örneği olma durumundadır. Elti Hatun Kümbeti'nde görülen geometrik bezemenin benzer örneklerine, Aksaray Sultan Hanı'nın açık bölüm taçkapisin da (626/1229), Tokat- Amasya yolunda Mahperi Hatun Hanı'nda (636/1238-39)⁹¹ ve Kayseri Mahperi Hatun Kümbeti'nde (1260-1270)⁹² rastlıyoruz. Elti Hatun Kümbeti'nde mihrap nişinin bulunmayışı dönem sanatının başka bir özelliği olarak belirtmektedir. Prof. Dr. H. Önkal'ın saptamalarına, göre Anadolu Selçuklu Türbeleri'nde 111 örnekten sadece 30'nde mihrap nişi görülürken,⁹³ geriye kalan örneklerde bulunmayışı ve sayısal fazlalık (81) dikkati çekmektedir.

Çoban Baba (Dede) Türbesi, tek katlı ve sekizgen planı ile özellikle Divriği'de bulunan yukarıda belirttiğimiz kümbetler ile benzerlik taşımaktadır. Sivas Merkez ve Suşehri'ndeki Çoban Dede Türbeleri kare planlı iken söz konusu türbe sekizgen planı ile farklı örneği durumundadır.

Sonuç olarak; Elti Hatun Camisi; mihrap duvarına dik üç sahınlı planı, abdest alma bölümü, çeşme yapısı ve tümüyle tonozla örtölü üst örtü düzeniyle farklılıklar gösteren bir yapıdır. Üst örtüsü ve taçkapı düzenlenişi Divriği Ulu Camisi ve Darüşşifası'nı akla getiriyor. Elti Hatun Türbesi ise; tek katlı, sekizgen planı ve eyvanlı girişi ile özelleşen bir yapıdır. Tek katlılık yönüyle yine Divriği etkileri söz konusudur. Eyvanlı giriş daha sonra örneklerini göreceğimiz Anadolu'daki ilk uygulamadır. Çoban Dede Türbesi, tek katlı ve sekizgen planı ile Mazgirt'te ikinci türbe yapısıdır. Söz konusu yapıtlar Anadolu Selçuklularının başkent yapıları dışında taşra yapılarında da arama ve denemeler içerisinde bulunduklarını göstermektedir.

⁸³ Cezar 1977: 331.

⁸⁴ Tunçer (1992a: 25-29) 14. yüzyılın 2. çeyreğini önerir.

⁸⁵ Tunçer 1991: 236-240; Çakmak 1998: 375-378.

⁸⁶ Tunçer 1991: 123-127.

⁸⁷ Önkal 1992: 85-89.

⁸⁸ Tunçer 1991: 242.

⁸⁹ Tunçer 1991: 25-29.

⁹⁰ Tunçer 1976: 100 vd; Tunçer 1992a: 240-244.

⁹¹ Özergin 1965: 162, 157.

⁹² Önkal 1996: 125. Tunçer (1986: 169-170) 13. yüzyılın 2. çeyreğini (1238-1250) önerir.

⁹³ Önkal 1996: 483.

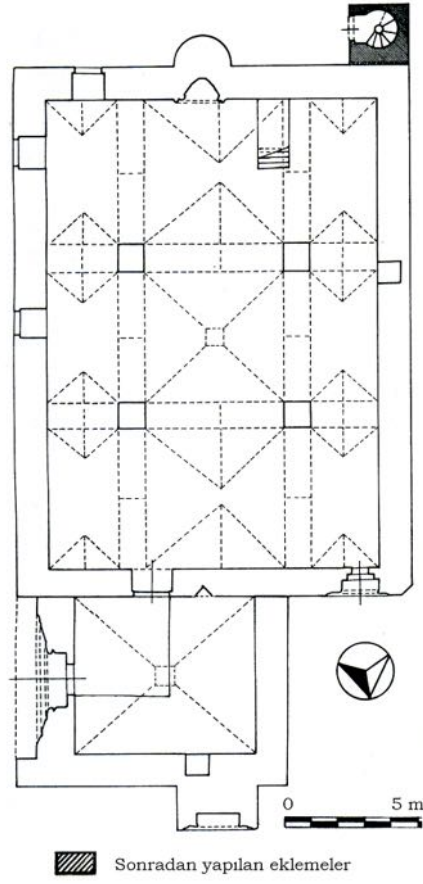
Kaynakça

- Akçay, İ. 1966. *Mazgirt*. Yeni Fırat, Aylık Kültür ve Sanat Dergisi. Elazığ: Bingöl Matbaası.
- Aksoy, B. 1985. *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*. 1. Ankara: Yorum Yayıncılık.
- Ali Kemali. 1992. *Erzincan Tarihi, Coğrafi- Toplumsal- Etnografi- İdari- İhsai- İnceleme Araştırma Tecrübesi*. 2. Basım. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Arıkan, Z. 1984. 1518 (924) *Tarihli Çemişkezek Livası Kanunnamesi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi –Prof. Dr. Şehabeddin Tekindağ Hatıra Sayısı 34, 1983-84. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 101-134.
- Artuk, İ-C. 1970. *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, C.1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Aslanapa, O. 1990. *Türk Sanatı I-II*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Aydın, D. 1998. *Erzurum Beylerbeyliği Teşkilatı- Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Aydınoğan, T. 1985. *Kemah'taki Selçuklu Dönemi Türbeleri*. Atatürk Üniversitesi, Lisans Tezi.
- Bakırer, Ö. 1995. "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yapı Malzemeleri." IV. *Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Bildirileri*, 25-26 Mayıs 1994, Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 165-181.
- Bardakçı, H. 1976. *Bütün Yönleriyle Ermenek*. Konya.
- Bezer, G.Ö. 1997. "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları." *Belleten* 230: 67-92.
- Cezar, M. 1977. *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. Ankara: Türkiye İş Bankası.
- Çakmak, Ş. 1998. "Selçuk Türbeleri." *Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu*, 4-6 Eylül 1997, İzmir: Ege Üniversitesi, 375-378.
- Çoruhlu, Y. 1998. *Erken Devir Türk Sanatının ABC'si*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Çulpan, C. 2002. *Türk Taş Köprüleri-Ortaçağ'dan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Danık, E. 1993. *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- _____. 2001. *Ortaçağ'da Harput*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Daş, E. 2003. *Erken Dönem Osmanlı Türbeleri*. Ege Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Denizli, H. (Basım yılı yok). *Sivas Tarihi ve Anıtları*. Sivas: Özbelsan A.Ş.
- Diez, E., O. Aslanapa, M.M. Koman. 1950. *Karaman Devri Sanatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Dilaver, S. 1971. "Anadolu'daki Tek Kubbeli Selçuklu Mescidlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı* IV: 17-28.
- Diyeberkirli, N. 1972. *Hun Sanatı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

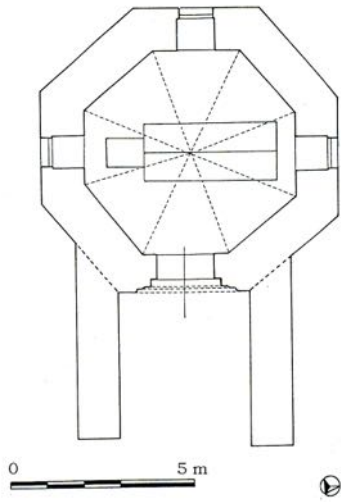
- Doğanbaş, M. 2001. *Mumyalama Sanatı ve Anadolu Mumyaları*. Ankara: Doğu Matbaacılık
- Ersoy, M. 1942. *Fütüvvetnameler*. Konya Aylık Kültür Dergisi, Yıl:5, S.39: 3,4.
- Göde, K. 1994. *Eratnalılar (1327-1381)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- _____. 1998. "Eratnalılar Döneminde Kayseri (1327-1381)." *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, 16-17 Nisan 1998*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi, 149-156.
- Gökboru, E. 1979. "'Mengüçik Adı' ve 'Mengüçik Gazi' Hakkındaki Bazı Çelişkiler Üzerine." *Mengüçeli Aylık Kültür- Araştırma ve İnceleme Dergisi* 2: 6-7.
- Gündoğdu, H. 1996. "Erzurum ve Çevresinden Bazı Köprüler-II. Çoban Dede Köprüsü." *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 2: 43-67.
- Güven, K. 1991. *Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri ile Tunceli*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Honigman, E. 1970. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. Çev. F. Işıltan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- İlter, F. 1975. "Doğu Anadolu'da Timur Devrinden bir yapı: Yelmaniye Medresesi." *Anadolu/Anatolia* 18: 91-107.
- _____. 1978. *Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri*. Ankara: Karayolları Genel Müdürlüğü Matbaası.
- _____. 1980. "Sivrihisar Yöresi Araştırmaları." *Anadolu/Anatolia* 19: 17-26.
- Kara, B. 2000. *Tunceli'de Türk Dönemi Mimari Eserleri*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Karamağaralı, B. 1992. *Ahlat Mezar Taşları*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Katoğlu, M. 1967. "13. Yüzyıl Konya'sında Bir Cami Grubunun Plan Tipi ve Son Cemaat Yeri." *Türk Etnografya Dergisi* 9: 81-100.
- Kaya, A. 1999. *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*. İstanbul: Can Yayınları.
- Lloyd, S ve D.S Rice. 1989. *Alanya (Ala'ıyya)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Merçil, E. 1993. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Miroğlu, İ. 1990. *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Önge, Y. 1997. *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Önkal, H. 1988. "Türk Türbe Mimarisinde Cenazelik Katının Gelişmesi." *Türk Kültürü* 307: 732-738.
- _____. 1992. *Osmanlı Hanedan Türbeleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- _____. 1996. *Anadolu Selçuklu Türbeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Özakın, R. 1998. "Konya'da Tek Kubbeli Selçuklu Mescitleri Tarihsel Gelişimi, Mimari Özellikleri." *II. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı-Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 269-87.

- Özen, K. 1996. Sivas ve Divriği Yöresinde Eski Türk İnançlarına Bağlı Adak Yerleri. Sivas: Dilek Matbaası.
- Özergin, M.K. 1965. *Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 20: 141-170.
- Özkeçeci, İ. 2004. *Zamanı Aşanlar. IX. Yüzyıla Kadar Türk Sanatı. İstanbul: HMS Grup Sanat.*
- Özme, A. 2004. "Mengücekliler." *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi* 13: 95-105.
- Öztuna, Y. 1983. *Büyük Türkiye Tarihi, C.1. İstanbul: Ötüken Yayınevi.*
- Ragheb, Y. 1996. "İslam Hukukuna Göre Mezarın Yapısı." *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri Uluslararası Kolekyumu-I, İstanbul, 28-30 Eylül 1991, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 17-23.*
- Sakaoğlu, N. 1971. *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları. İstanbul: Milliyet Yayınları.*
- _____. 2005. *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.*
- Saraçoğlu, H. 1989. *Doğu Anadolu Bölgesi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.*
- Sertoğlu, M. 1969. "İkinci Murad'ın Vasiyetnamesi." *Vakıflar Dergisi* 8: 67-80.
- Sevim, A. ve Y. Yücel. 1989. *Türkiye Tarihi, Fetih- Selçuklu ve Beylikler Dönemleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu.*
- Sözen, M. 1971. "Çemişkezek'te Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı* 4: 29-46.
- Sümbüllü, Y.Z. 2004. "Eski Türklerde Defin Şekilleri Üzerine Bir İnceleme." *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4.2: 61-72.
- Sümer, F. 1990. *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu.*
- _____. 1993. "Mengücekliler." *İslam Ansiklopedisi, C.7, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 713-718.*
- Şahin, M.K. 1995. *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Camilerinin Çözümlemeli Plan İrdelemesi. Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.*
- _____. 2004. *Anadolu'da Selçuklu Döneminde Dikine Planlı Camiler. Ege Üniversitesi, Doktora Tezi.*
- Şahin, T.E. 1985. *Anadolu'nun Tarihi Akışı İçerisinde Siyasi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Açından Erzincan Tarihi. Erzincan: Erzincan Hayra Hizmet ve Dayanışma Vakfı.*
- Şimşek, C. 1997. *Hierapolis Güney Nekropolü. Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi.*
- Tunçer, O.C. 1970. "Tunceli- Çemişkezek'te bir türbe." *Önasya, Aylık Türkoloji Fikir ve Aktüalite Dergisi* 63: 9-5.
- _____. 1971a. "Tunceli- Mazgirt Elti Hatun Camii." *Önasya, Aylık Türkoloji Fikir ve Aktüalite Dergisi* 73: 14-17.

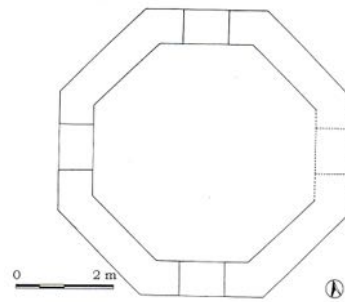
- _____. 1971b. "Anadolu- Türk Sanatı ve yerli kaynaklarla ilişkiler üzerine bir deneme." *Vakıflar Dergisi* 9: 239-270.
- _____. 1976. "13. Yüzyıla Ait Üç Kümbet." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı* 4: 89-123.
- _____. 1986. *Anadolu Kümbetleri-I (Selçuklu Çağı)*. Ankara: Güven Matbaası.
- _____. 1991. *Anadolu Kümbetleri- Beylikler Osmanlı Dönemi/ Kayseri İline Kadar*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- _____. 1992a. *Anadolu Kümbetleri –Beylikler ve Osmanlı Dönemi-3*. Ankara: Adalet Matbaacılık ve Ticaret Ltd. Şti.
- _____. 1992b. "Geleneksel bazı vakıf yapılarımızda duvar kalınlıkları, yükseklikleri, açıklıkları arasındaki matematiksel bağ ve temeller üzerine bir inceleme." *IX. Vakıf Haftası Kitabı*, 285-296.
- Turan, O. 1993. *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Tükel (Yavuz), A. 1969. "Sağman'daki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi." *Vakıflar Dergisi* 8: 229-266.
- Türk, H. 1991. "Sultan Melek Türbesi ile ilgili adet ve inanmaların incelenmesi." *Türk Halk Kültürü Araştırmaları, Yunus Emre Özel Sayısı*, 115-127.
- Uluğ, N. 1939. *Tunceli Medeniyete Açılıyor*. İstanbul : Cumhuriyet Matbaası.
- Uysal, A., N. Alodalı, M. Demirci. 1992. *Dünü ve Bugünüyle Karaman. Kültür, Tarih, Coğrafya, İlçe, Kasaba ve Köyler*. Konya: Arı Ofset Matbaacılık.
- Uzunçarşılı, İ.H. 1988. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Üçok, B. 1983. *İslam Tarihi Emeviler- Abbasiler*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Ünal, M.A. 1999. *XVI. Yüzyılda Çemişkezek Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yahyaoglu, T. 1966. "Selçuklular'da Mumya." *Hayat Tarih Mecmuası Aylık Kültür Mecmuası* 1.2: 71-73.
- Yavuz, A.T. 1983. *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tono ve Kemer*. Ankara: Kelaynak Yayınevi.
- Yıldız, H.D. 1982. "Anadolu Türk Tarihi." *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi C. 3-4*: İstanbul: Görsel Yayınlar, 620-694.
- Yolga, M.Z. 1994. *Dersim (Tunceli) Tarihi*. Ankara: Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı.
- Yurdakul, E. 1996. *Kayseri- Külük Camii ve Medresesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Res. 1 Elti Hatun Camisi planı

Res. 2. Elti Hatun Türbesi planı

Res. 3. Çoban Dede (Baba) Türbesi planı

Res. 4. Mazgirt Elti Hatun camisi'nin kuzey-batıdan bir görüntüsü

Res. 5. Caminin yapım yazıtı

Res. 6. Kuzey cephesi önünde bulunan çeşme

Res. 7. Çeşmenin yazıtı

Res. 8. Kuzey duvarı üzerinde yer alan Şah Mahfili girişi

Res. 9. Taç kapının bir görünümü

Res. 10. Elti Hatun Türbesi eyvanlı girişi

Res. 11. Türbenin girişindeki bezemeler

Res. 12. Çoban Dede (Baba) Türbesinin batı cephesi

Antik Çağdan Günümüze Aydın ve Yöresinde Seramik Üretimi

Aynur Civelek

*Adnan Menderes Üniversitesi
Aydın*

Antik Tralleis (bugünkü Aydın) ve çevresinde, çok erken dönemlerden itibaren seramik üretimi yapıldığı, kazılardan gelen yoğun ve kaliteli buluntular ışığında, büyük bir endüstri olarak özellikle Hellenistik ve Roma dönemlerinde en parlak çağını yaşadığı anlaşılr. Bugünkü Aydın yani Tralleis antik kenti, önemli bir Hellenistik merkezdir ve Roma dönemi sonlarına dek iskân görmüştür.¹ Kenti çevreleyen dağların çakıl taşı ve ufalanması kolay olan mikaşistten oluşmasından dolayı, inşaat taşı az bulunur. Kilin Tmolus (Bozdağ) ile Messogis yamaçlarında ve Menderes ile Gediz gibi vadilerde bolca bulunması, seramik endüstrisinin, bu bölgede her zaman canlı ve önemli olmasını sağlamıştır. Tralleis çömlekçiliğinin ünlü olduğundan antik yazar Plinius söz eder.² Bir buçuk ayak uzunluğunda, bir ayak genişliğindeki Lidya tuğlası çok tutulduğu ve imparatorluk döneminde İtalya'daki fabrikaların ölçülerini ve adını benimsedikleri anlatılır. Sardis ve Tralleis'teki yapıların çoğunun tuğlalardan inşa edildiği söylenir ve bugün de Tralleis antik kenti gezildiğinde, yapıların büyük bölümünde tuğla kullanımının yaygın olduğu görülür. Anadolu'da, antik çağda ünü yayılmış bu tuğlaların değerli oldukları ve antik kent kazılarında çalışan işçilerin tuğlaları toplamak için yanlarında çantalar getirdiklerinden söz edilir.³

Antik çağda tuğla yapımı ile dikkat çeken Tralleis'in, günlük kullanılan çanak çömlek yapımında da gelişmiş olduğu, kentte çok sayıda ele geçen buluntulardan anlaşılr. 1996 yılından beri yapılan kazılarda ve aynı zamanda Aydın Müzesi tarafından Aydın merkezde yapılan kurtarma kazılarında, Hellenistik ve Roma dönemlerine ait zengin pişmiş toprak buluntular gün ışığına çıkarılmıştır.⁴ Bunun yanı sıra Aydın ve çevresinde bulunan ören yerlerinde ele geçen, kaliteli ve çok sayıda pişmiş toprak buluntular dikkat çeker.

Antik çağda içinde yüksek oranda demir oksit kullanılması sonucunda M.Ö. 6. ve 4 yüzyıllar arasına ait seramiklerde sıkça gördüğümüz parlaklığını kaybetmeyen bir astar kullanılmıştır. Romalılar, kile alkali ekleyerek, uygun kili oksidasyon ortamında pişirip, kırmızı mumsu bir yüzey elde etmişlerdir. Bu ince taneli, alkali karışımlı kilden yapılmış ürünler "terra sigillata" olarak bilinen, parlak ve kırmızı renkte astara sahip olan seramiklerdir. Terra sigillata, antik dönemde Yunan ve Romalılar'ın kullandığı, seramiğe sertlik ve parlaklık veren bir astar çeşididir.⁵ Tralleis, Roma döneminde önemli bir terra

¹ Rayet 1997: 23-35

² Plinius, *Historia Naturalis* V, XXIX, 6

³ Rayet 1997: 15

⁴ Civelek 2001: 7-199

⁵ Kenny 1971: 270

sigillata üretim merkezidir.⁶ Tiberius döneminden itibaren M.S. 1. yüzyılın sonuna dek Ephesos ile birlikte Doğu Sigillata B üretim merkezi olarak gösterilir. M.S. geç 2. yüzyılda yapımına devam edilen Sigillata B üretimleri, genellikle turuncu-kahve renkte kil ve yine aynı renkte kaliteli boyası ile dikkat çeker ve alçak ayaklı, ekseriya dudak altında ince yivleri bulunan sığ tabaklar, kaseler ve bardaklar üretilen formlar arasındadır. İnce astarlı, parlak seramikler M.S. 300 yıllarında Bizans'ta kullanılmaya devam edilir.⁷

Antik çağda seramik üretiminin yoğun olduğu bu merkezde, usta-çırak ilişkisi ile yüzyıllardan beri aktarılan geleneksel çömlekçiliğin izlerini bugün Aydın'ın Karacasu ilçesinde üretilen çanak-çömleklerde buluruz. Tralleis'in 87 km. doğusundaki Karacasu ilçesi, Tralleis gibi, Karya bölgesinin diğer önemli kenti olan antik Aphrodisias sınırları içindedir. Aydın ili Karacasu ilçesinin çanak çömlek yapımı kaliteli işçiliği ve formlarının çeşitliliği ile incelenmeye değerdir ve günümüz koşullarında üretimini hala sürdürebilmesi, özgünlüğünü koruyabilmesi açısından önemlidir.

Karacasu'daki çömlekçi mahallesi, bugünkü yerleşimin yaklaşık 1 km. doğusunda ve Cuma Mahallesi olarak anılan yerdedir ve atölyelerde üretilen, Roma dönemi Tralles terra sigillata üretimine benzeyen koyu kırmızı renkte kile sahip ve yine koyu kırmızı renkte astarlanmış seramikler, geçmişten izler taşır görünür. Karacasu kilinin özelliği, yüksek demir içermesi (bu yüzden rengi koyu kırmızı), düşük derecede zinterleşmesi ve küçülme oranının %8 olmasıdır.⁸ Küçülme oranının yüksek olmasının, özellikle büyük boyutlu kapların fırınlanması aşamasında, çatlamalara yol açtığı belirtilir. Daha önceleri Koşçağı denilen yerden getirilen kil, bugün Karacasu'nun Yazır ilçesinden getirilir ve bu nedenle "yazır toprağı" olarak anılır. Toprak getirildikten sonra sergilerde dövülür ve elekten geçirilerek taşçık ve pisliklerden arınması sağlanır ve genellikle kademeli olarak hazırlanmış iki havuzdan üstteğine konularak su ile karıştırılır. Karışım süzöldükten sonra diğer havuza alınıp, toprağın dibe çökmesi beklenir; en üstte kalan tabaka alınıp, tülbent ya da benzeri bir bezden süzöldükten sonra ince taneli astar elde edilir. Dipte oluşan çamur, iki sıra tuğlanın üst üste konulmasıyla oluşturulan dikdörtgen havuzlar içine alınır. İstenilen kıvama gelen çamur elle yoğrularak kil elde edilir.

Çıkartılan kil, atölyelerde ıslatılıp süzöldükten sonra, bir süre dinlendirilir. Daha sonra kil, istenilen büyüklükte kaplara göre, "künte" denilen parçalara ayrılır. Çömlekçi künteleri çark üzerinde sabitleyerek, çekmeye başlar. Yörede kullanılan çarklar, ayakla çevrilir türdedir. Modernleşme ile birlikte, geleneksel çarklara elektrikli motor eklenmiştir.

Karacasu atölyelerinde seramiklerin üretiminde yardımcı olarak kullanılan ve geleneksel çömlekçilikte hemen her atölyede benzerlerine rastlanan çeşitli aletler bulunur. Petras tahtası, ahşaptan veya metalden yapılan "D" harfi şeklinde, kapların biçimlendirilmesinde ve yüzeyinin düzeltilmesinde kullanılır. İp, çekilen seramiğin çarktan alınmasını sağlar. Titreç, ahşaptan yapılmış, bıçağa benzeyen ve kabın taban kısmında oluşan fazlalığı yontmaya yarar. Yarma çubuğu, ahşaptan yapılmıştır ve bezemede kullanılır. Tel ya da misina, çekilen kabın, çarktan alınmasını sağlar. Rulet veya tarak gibi aletler de kapların bezemesini yapmak için kullanılır.

Köklü seramik geleneğini devam ettiren Aydın'ın Karacasu ilçesindeki seramik atölyelerinde astar kullanımının yaygın olduğu görülür. Perdahlandıktan sonra astar uygulanan seramikler parlak koyu kırmızı görünüm alır (Karacasu'daki çömlekçiler,

⁶ Plinius, *Historia Naturalis*, XII, 46; Hayes 1997: 52-54

⁷ Çobanlı 1997: 6-8

⁸ Çizer 1997: 314

günümüzde naylon çorap ve naylon torba kullandıklarını belirtmişlerdir). Astar boya, Anadolu'nun birçok yöresinde çeşitli isimler alırken, Karacasu ilçesinde "madana" olarak anılır.⁹ Madana, dinlendirme havuzunda bırakılan çamurun en üstteki yağlı bölümünden elde edilir ve şekillendirilen seramikler daldırma yöntemiyle astarlandıktan sonra, ters çevrilerek kurumaya bırakılır ve kuruyan kap perdahlanarak parlak bir yüzeye kavuşur.¹⁰ Bezemesi tamamlanan kaplar, ani kurumunun getireceği çatlamaların oluşmasını önlemek için önce serin ve kapalı ortamlarda, daha sonra güneşli ve açık yerlerde kurumaya bırakılır. Kuruyan kaplar daha sonra fırınlanır. Karacasu fırınları genellikle silindirik veya prizmatik gövdeli, üzeri kubbeli yapıdadır. Kubbenin üstünde bir gözetleme deliği ve bir baca bulunur. Fırın iki bölümden oluşur. Ateşin yakıldığı bölüm (cehennemlik) ve ürünlerin yerleştirildiği kısım. İki bölüm arasında delikli taban bulunur. Fırınlama sırasında dikkat edilecek en önemli nokta, ürünlerin dikkatlice yerleştirilmesidir. Fırın üç veya dört saatte yavaş yavaş ısıtılır. Ateş fırının ağzında yakılır ve kor haline geldikten sonra fırının içine itilir ve reçneli odunlar eklenerek ısının en üst düzeye çıkması beklenir. Karacasu seramikleri, 650-750 ° C'de pişirilir. İyi fırınlanan seramikler üzerinde, siyah lekeler görülmez; temiz kırmızı bir yüzey oluşur. Fırınlanma işlemi bittikten sonra fırın soğumaya bırakılır ve bu süre yaklaşık on iki saati bulur. Seramiklerin yerleştirilmesinden sonra, örülerek oluşturulan kapı yıkılır ve fırının içi boşaltılır.

Karacasu seramiklerinin bezemesinde beyaz boya kullanımı dikkat çeker (1, 4, 8, 10-11). İkinci olarak sarı yaldız kullanılır (8). Karacasu seramiklerinde özellikle tek kulplu veya çift kulplu sürahilerde beyaz renkte boya ile yapılan yatay ve dikey dalgalı hatlar görülür (4, 8). Sırlı üretimler ise oldukça azdır; bazen dudak kenarlarında veya gövde üzerindeki bezemelerde kullanılır. Çekilen, astarlanan ve bezenen kaplar fırınlamaya hazırdır. Genellikle "güveç" olarak adlandırılan ve küçük tutamaklı kapaklara sahip kaplar, bezemesiz ve boyasızdır (9).

Karacasu çömlekçilerinin ürettiği formlar arasında tek kulplu veya çift kulplu sürahiler, kulpsuz testiler, çift kulplu büyük küpler, güveçler, emzikli testiler bulunur. Karacasu seramikleri günümüzde yöre halkı tarafından yaygın şekilde kullanılmaktadır.¹¹ Testiler, içlerindeki suyu serin tutmalarından dolayı, üstlerine ters çevrilerek kapatılan ve böylelikle kapak işlevi de gören bardaklarla birliktedir. Günümüzde de Ege yemek kültüründe önemli yer tutan ve içindeki yiyeceklerin ağır ateşte pişirilmesinden dolayı hoş lezzetler kazandığı güveçler, sevilerek kullanılır. Bunların yanı sıra küp, vazolar, şekerlik, saksı, sürahi gibi günlük kullanımda yeri olan kaplar bulunur.

Karacasu'daki çömlekçi mahallesinde bugün yaklaşık otuz yedi atölye üretim yapmaktadır.¹² Genellikle günümüzde ticari açıdan daha fazla faydalı olacak kapların üretiminin yapıldığı görülmüştür ki bunlar arasında başlıca yeri güveçler almaktadır. Eski ustalar daha büyük kapları yaparlarken bugün daha çok küçük boyutlu kaplar üretilmektedir. Çömlekçi mahallesinde çalışan erkek ve kadınların aralarında iş bölümü yaptıkları görülmüştür. Erkekler genellikle çark başında ve yükleme ile uğraşırken, kadınların perdahlama, astarlama ve çömleklerin fırınlara yerleştirilmesi ve pişirilmesi ile uğraştıkları görülmüştür. Günümüzde Karacasu çömlekçi mahallesinde eski fırınların yerini

⁹ Akdemir 2003: 458

¹⁰ Çizer 1997: 314-315; Akdemir 2003: 458

¹¹ Kıvrak 2002: 51-54

¹² Çizer 1999: 72; Bostan 2003: 93

içleri cam elyafı ile kaplı elektrikli fırınlar almaktadır. Çömlekleri fırınlama aşamasında görev alan kadınlarımızın bazılarının nefes darlığından şikâyet ettiği gözlenmiştir.

Günümüzde de seramik atölyelerinin birbirine olan etkileri hala görülmektedir. Binlerce yıldan beri süregelen geleneklerin kolay kolay terk edilmediği ve edilmeyeceği gerçeği bir kez daha karşımıza çıkar. Buna en güzel örnek, Karacasu atölyelerinde oluşturulan form ve bezemelerin, Isparta Çanaklı seramiklerini etkilemesi gösterilebilir.¹³ Fakat teknolojinin gelişmesiyle birlikte, ilkel şartlarda yapılan çömlekçiliğin Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi sayılarının azalması üzüntü vericidir. Kaybolmaya yüz tutan Karacasu ve bunun gibi Türkiye'nin diğer bölgelerindeki sayıları gittikçe azalan çömlekçilik geleneğinin yaşatılması için araştırmaların çoğaltılması, koruma politikaları ile yeni pazarlama yöntemlerinin geliştirilmesi ve en önemlisi uygarlıkların beşiği olan Anadolu'daki geleneklerimizin bilincinde olup, bunları gelecek nesillere aktarmak gereklidir.

Katalog

1. Çift Kulplu kap

Ağız Çapı 15 cm, Kaide Çapı 12,2 cm, Yükseklik 54 cm.

Koyu kırmızı renkte kil, iyi pişmiş. Dışta kırmızı renk astar boya. Üzerinde beyaz renkte boya ile yapılmış yatay bantlar.

2. Çift Kulplu kap

Ağız Çapı 17,4 cm, Kaide Çapı 14,8 cm, Yükseklik 37,4 cm.

Koyu kırmızı renkte kil, iyi pişmiş. Dışta kırmızı renk astar boya. Bezemesiz.

3. Kulpsuz testi

Ağız Çapı 13,8 cm, Kaide Çapı 10,6 cm, Yükseklik 43,5 cm.

Koyu kırmızı renkte kil, iyi pişmiş. Dışta kırmızı renkte astar boya. Üzerinde tarakla yapılmış yatay yivler.

4. Kulpsuz testi

Ağız Çapı 4,2 cm, Kaide Çapı 10,8 cm, Yükseklik 34,5 cm.

Kırmızı renkte kil, iyi pişmiş. Dışta kırmızı renkte astar boya. Üzerinde beyaz boya ile yapılmış yatay ve dalgalı bantlar ve sarı yıldız boya ile yapılmış dikey kalın bantlar.

5. Tek kulplu testi

Ağız Çapı 11,8 cm, Kaide Çapı 9,6 cm, Yükseklik 32 cm.

Kırmızı renkte kil, iyi pişmiş. Dışta kırmızı renkte astar boya. Bezemesiz.

6. Tek kulplu testi

Ağız Çapı 6,3 cm, Kaide Çapı 8,8 cm, Yükseklik 27 cm.

Kırmızı renkte kil, iyi pişmiş. Dışta kırmızı renkte astar boya. Üzerinde tarakla yapılmış yatay yivler ve beyaz boya ile yapılmış dikey çizgiler.

7. Tek kulplu testi

Ağız Çapı 6,2 cm, Kaide Çapı 12,2 cm, Yükseklik 29 cm.

¹³ Ünal 2000: 319

Kırmızı renkte kil, iyi pişmiş. Dışta kırmızı renkte astar boya. Üzerinde beyaz boya ile yapılmış yatay bantlar ve kazıma dalgalı yatay ve dikey hatlar.

8. Tek kulplu ve akıtacaklı testi

Ağız Çapı 5,3 cm, Kaide Çapı 11 cm, Yükseklik 32,8 cm.

Kırmızı renkte kil, iyi pişmiş. Dışta kırmızı renkte astar boya. Üzerinde beyaz boya ile yapılmış yatay bantlar.

9. Güveç

Ağız Çapı 21,8 cm, Kaide Çapı 14,8 cm, Yükseklik 11,3 cm, Kapak Çapı 18,2 ve Yüksekliği 5,8

Kırmızı renkte kil, iyi pişmiş. Dışta kırmızı renkte astar boya.

10. Şekerlik

Ağız Çapı 13,4 cm, Kaide Çapı 9 cm, Yükseklik 6,2 cm, Kapak Çapı 8,4 ve Yüksekliği 5,7 cm.

Kırmızı renkte kil, iyi pişmiş. Dışta kırmızı renkte astar boya. Üzerinde sivri uçlu aletle yapılmış küçük çentikler beyaz boyalı. Kapak üzerinde beyaz boya ile yapılmış yatay bantlar.

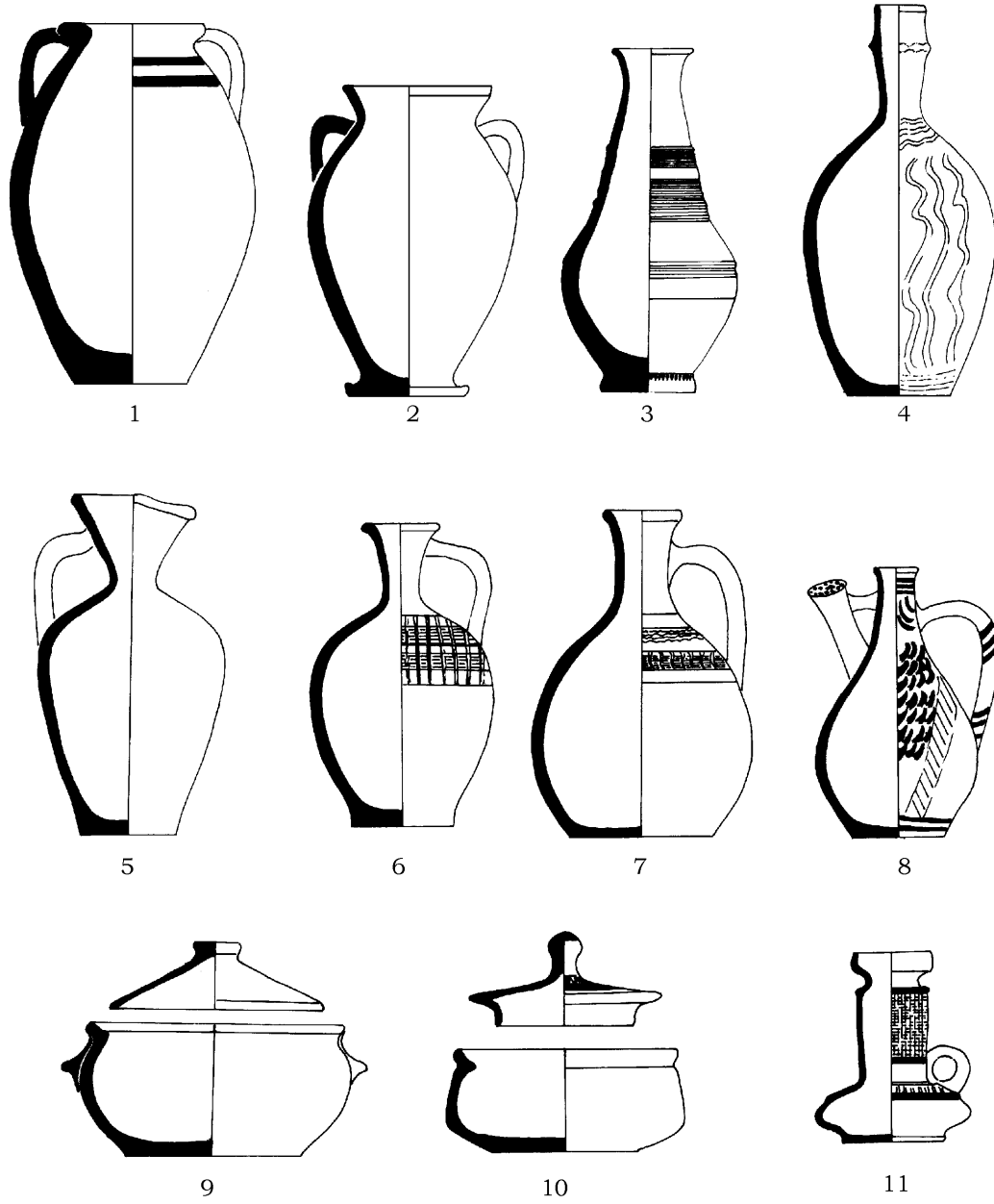
11. Şamdan

Ağız Çapı 5,6 cm, Kaide Çapı 7,6 cm, Yükseklik 14 cm.

Kırmızı renkte kil, iyi pişmiş. Dışta kırmızı renkte astar boya. Üzerinde beyaz boya ile yapılmış yatay bantlar ve rulet bezeme mevcut.

Kaynakça

- Akdemir A. 2003. "Karacasu çömlekçiliği'nin dekor Teknikleri." *II. Uluslararası Pişmiş Toprak Sempozyumu*. Eskişehir: Eskişehir Tepebaşı Belediyesi, 457- 460.
- Bostan A. 2003. "Karacasu Çömlekçilerinin Pazarlama Sorunları ve Çözümünde Karacasu MYO'nun Rolü." *III. Uluslararası Pişmiş Toprak Sempozyumu*. Eskişehir: Eskişehir Tepebaşı Belediyesi, 89-97.
- Civelek A. 2001. *Tralleis Nekropolisi Buluntuları Işığında Hellenistik ve Roma Dönemi Seramiği*. Ege Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Çizer S. 1997. "Geleneksel Karacasu çömlekçiliğinin günümüz koşullarında değerlendirilmesine ilişkin teknik çözüm önerileri ve uygulamaları." *Türkiye El Sanatları Geleneği ve Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyumu*, Ankara, 314-317.
- Çizer S. 1999. *Karacasu Çömlekçiliğinde Üretim, Pazarlama ve Tanıtımla İlgili Düşünceler*. Karacasu, Karacasu Geliştirme ve Eğitim Vakfı, Aydın, 72-73.
- Çobanlı Z. 1996. *Seramik Astarları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Hayes, J. 1997. *The Handbook of Mediterranean Roman Pottery*. London: British Museum Press.
- Kenny J.B. 1971. *The Complete Book of Pottery Making*. Pennsylvania: Chilton Books.
- Kıvrak A. 2002. "Karacasu Çömlekçi Atölyelerinde Üretimi Yapılan Fonksiyonel Pişmiş Toprak Kaplar." *II. Uluslararası Pişmiş Toprak Sempozyumu*. Eskişehir: Eskişehir Tepebaşı Belediyesi, 49-54.
- Rayet O. ve A. Thomas. 1997. *Bir Karia Kenti Tralleis*. Aydın.
- Ünal S. 2000. "Binlerce yıllık çömlekçilik geleneğinde Sagalassos-Çanaklı açılımı." *Adalya 4*: 317-324.

Res. 1. Günümüzde Aydın ve yöresinde üretilen ana seramik formları

Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunması Bilinci ve Türkiye

Erdal Korkmaz

Muğla Kültür ve Tabiat Varlıklarını

Koruma Bölge Kurulu

Muğla

“İnsanlar yeryüzüne ait, yeryüzü insanlara ait değildir” Kızılderili Atasözü

Koruma kullanma ile doğrudan ilgili geniş bir kavramdır. Dünyada yaşıyor ve onu kullanıyoruz. Daha uzun yıllar yaşayabilmek için de onu koruyarak kullanmak zorundayız. Astronotlar, uzayda yaptıkları gözlemlerinden en çarpıcı olanlarından birini, "uzayda görülen en güzel şey mavisî ve yeşili ile dünyadır" sözleriyle bize bildirdiler. Bu güzel dünyada koruma bilinci, toplumca benimsenmiş ve kökleşmiş bir duygu olmak zorundadır. Koruma, gelişmiş ve teknolojik yönden ileride olan ülkelerin zaman ve para ayırdıkları bir eylemler zinciri değildir. Hele hele geçmişe özenmek, nostalji veya moda gibi bir olgu hiç değildir. İnsan ve ürünlerini, insanlığın ortaya çıkışından günümüze kadar yaşanan ve gelecekte yaşanacak olan tüm olumsuz gelişmelerden korumak zorundayız. İnsan ve çevresinin devamlılığını sağlamak ve toplumla ilişkili tüm çevreyi sürekli yaşanabilir kılmak, yaşamı sürdürmek için doğal ve zorunlu bir faaliyettir.

Korumanın bir yönü geçmişle ilgilidir. Ama eski ile yeni birbirinin karşıtı değildir. Tekerlek icadı olmasa bugün otomotiv sektörü ne kadar gelişirdi. Demek ki tam aksine eski ve yeni birbirinin birleştiricisi, bütünleştiricisi ve geliştiricisidir. Koruma gelişmenin önünde bir engel değil, bilakis gelişmeyi sağlayan en temel faaliyetlerdendir. Bu konu, bugün gelişmiş olarak kabul edilen ülkeler tarafından, ilk kez sanayi devriminden sonra fark edilmiştir. Bununla birlikte daha önceki dönemlere ilişkin, toplumsal hoşgörü sonucu ortaya çıkmış olan bazı uygulamaları da unutmamak gerekir. Ankara da Hacı Bayram Camiini bilenler fark etmiştir ki bu yapı çok tanrılı dinler zamanından günümüze gelebilmiş çok önemli bir eser olan Augustus Tapınağı ile neredeyse iç içe girmiş durumdadır. Bu, aynı bahçe içinde bulunmalarından kaynaklanan bir iç içelik değildir. Cami inşaatı yapılırken, tapınak farklı bir dini inanışa ait, fonksiyonunu tamamlamış bir yapı olarak değerlendirilip yıkılmamış, caminin güneydoğu köşesinde, cami ve tapınağın çatıları neredeyse sarmaş dolaş inşa edilmiştir. Bu da eski bir medeniyete ait yapının korunmasına ve toplumsal-dinsel hoşgörünün gelişmesine çarpıcı bir örnektir. Çevresindeki tüm değerleri, yaşanan tüm gelişmelere ve değişmelere rağmen en iyi korumuş toplumlar, en gelişmiş toplumlardır. Koruma, toplumdaki bireylerin görevi ve hakkıdır. Kendi yöneticisini seçmek, askerlik yapmak vb. diğer hak ve görevlerinden farksızdır. Bu nedenle koruma, dünya ülkelerinin anayasalarında yerini almıştır. Anayasamızın 63.maddesinde kültür ve tabiat varlıklarının korunması devletin görevleri arasında sayılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası Madde 63-) Devlet, tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını sağlar, bu amaçla destekleyici ve teşvik edici tedbirleri alır. Bu varlıklar ve değerlerden özel mülkiyet konusu olanlara getirilecek sınırlamalar ve bu nedenle hak sahiplerine yapılacak yardımlar ve tanınacak muafiyetler kanunla düzenlenir.

Burada yapılan yasal düzenlemenin tarihsel gelişimine göz atarsak, bugün toplumumuzun belli kesimlerinde istenen seviyede gelişme gösterememiş, ancak yasalarımızda yeri olan koruma bilincinin de izlerini bulabiliriz.

Koruma olgusu içinde çok önemli yer tutan ve konumuz olan kültür ve tabiat varlıkları ile ilgili olarak konuyu irdelediğimizde, 1846 yılında Tophane Müşiri Fethi Ahmet Paşa'nın Aya İrini Kilisesini bir müze şeklinde değerlendirme çabalarını, bu yöndeki ilk adımlardan biri olarak değerlendirebiliriz. Bu çaba, bir kültür varlığına duyulan ilgi ve bilinçlenmenin ilk ve önemli göstergelerindendir. Bu bilinçlenme yasal düzenleme olarak ilk ürününü 1869 yılında vermiş ve Asar-ı Atik Nizamnamesi hazırlanmıştır. Bu nizamnamenin asıl amacı, o tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında arkeolojik kazı ve araştırmalar yapan özellikle yabancı ekipleri denetlemek ve taşınır kültür varlıklarının kontrolünü sağlamaktır.

1874 yılında bir nizamname daha düzenlenmiştir. Burada da dikkatimizi çeken konu kültür varlıklarının devlet malı olarak kabul edilmesidir. 1881 yılında bu konu üzerine çalışmalarını yoğunlaştıran Osman Hamdi Bey, 1884 yılında Asar-ı Atika Nizamnamesinde birtakım değişiklikler yapılmasını sağlamıştır. Bu değişiklikler ile başta arkeolojik kazılar olmak üzere, taşınır ve taşınmaz kültür varlıkları konularında kalıcı ve kurumsallaşmaya dönük faaliyetlerin başlaması sağlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu idaresindeki topraklarda taşınır ve taşınmaz korunması gerekli kültür varlıkları ile ilgili bu nizamnamede en geniş anlatımlı değişiklikler 1906 yılında yapılmış ve bu nizamname 1973 yılına kadar, tam 67 yıl kullanılmıştır.

1973 yılına kadar yürürlükte olan bu nizamnamede daha çok Türk ve İslam eserleri üzerinde durulmuş, Anadolu topraklarında gelişen diğer kültürlerin kalıntıları fazla önemsenmemiştir. Bugün Muğla'da da 31.5.2000 tarihinden bu yana faaliyette bulunan Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Müdürlüğü'nün belki de doğuşuna çekirdek oluşturan ilk yasal düzenleme yine bu süreç içinde olmuştur. 1914 yılında yayımlanan Muhafaza-i Abidat Nizamnamesi, taşınmaz kültür varlıklarını içeren belki de ilk mevzuattır. Bu mevzuata bağlı olarak bugünkü Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurullarının çekirdeği olan ilk kurumun, 1917 yılında daha çok İstanbul'daki korunması gerekli taşınmaz kültür varlıkları ile ilgili olarak faaliyetlerde bulunan Muhafaza-i Asar-ı Atika Encümeni'nin kurulduğunu görmekteyiz.

Cumhuriyetin ilanı sonrası, halifeliğin kaldırılması, eğitim öğretimin birleştirilmesi ve tekke-zaviyelerin kapatılmasıyla birçok yapı fonksiyonunu yitirmiş ve bu yapıların bakım onarım vb sorunları gündeme gelmiştir. Bu yapıların yeni fonksiyonlarla kullanılması, bakım ve korunmaları için örgütsel bazı yenilikler yapılarak görevler bu yeni kurumlara verilmiştir. Atatürk'ün bu konudaki hassasiyetinin belgesi olan telgraf metni aşağıdadır.

Konya'dan: 21/02.1931 Acele ve Önemlidir.

Başvekil İsmet Paşa Hazretleri'ne

Son tetkik seyahatimde muhtelif yerlerdeki müzeleri ve eski sanat ve medeniyet eserlerini de gözden geçirdim:

1. İstanbul'dan başka, Bursa, İzmir, Antalya, Adana ve Konya' da mevcut müzeleri gördüm. Bunlarda şimdiye kadar bulunabilen bazı eserler muhafaza olunmakta ve kısmen de ecnebi mütehassısların yardımı ile tasnif edilmektedir. Ancak, memleketimizin hemen her tarafında emsalsiz defineler halinde yatmakta olan kadim medeniyet eserlerinin ileride tarafımızdan meydana çıkarılarak, ilmi bir surette muhafaza ve tasnifleri ve geçen devirlerin sürekli ihmali yüzünden pek harap bir hale gelmiş olan abidelerin muhafazaları için müze müdürlüklerinde ve hafriyyat işlerinde kullanılmak üzere Arkeoloji mütehassıslarına kat'î lüzum vardır. Bunun için Maarifçe harice tahsile gönderilecek talebeden bir kısmının bu şubeye tahsisi muvafık olacağı fikrindeyim.

2. Konya'da, asırlarca devam etmiş ihmaller sebebiyle, büyük bir harabi içinde bulunmalarına rağmen, sekiz asır evvelki Türk Medeniyeti'nin hakiki mimari şaheserleri sayılacak kıymette bazı mebani vardır. Bunlardan bilhassa Karatay Medresesi, Aleaddin Camii, Sahip Ata Medrese, Cami ve Türbesi, Sırçalı Mescid ve İnce Minareli Camii, derhal ve müsa'celen tamire muhtaç haldedirler. Bu tamirin gecikmesi bu abidelerin kamilen indirasına mucip olacağından, evvela asker işgalinde bulunanların tahliyesinin ve kaffesinin mütehassıs zevat nezaretiyle tamirinin temin buyurulmasını rica ederim.

GAZİ MUSTAFA KEMAL

Bu telgraf üzerine bugün Müdürlüğümüzün de önemli görevlerinden biri olan ülkemiz kültür envanterinin oluşturulması için bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon 1933 ve 1935 yılları arasındaki çalışmalarıyla 3500 kadar korunması gerekli kültür varlığı yapının tespitini yapmıştır. 1930 ve 1940 yılları arası, korunması gerekli kültür ve tabiat varlıkları alanında çalışmalarda bulunacak birimlerin örgütlenme çalışmalarıyla geçmiştir. 1944 yılında toplanan Eski Eserler ve Müzeler Birinci Danışma Komisyonu bu konularla ilgili bir takım yeni tanımlar getirmiş, kültür ve tabiat varlıklarının tespit, tescil konularının önemini vurgulamıştır. Bu komisyonun vurguladığı en önemli bir diğer konu ise, imar etkinliklerinin koruma ile doğrudan ilgili olduğudur. Bundan sonra korumanın çevre boyutu gündeme gelmiştir. 1951 tarihi, yukarıda anlatılan çaba ve yasal düzenlemelerin dönüm noktası olarak karşımıza çıkar. Bu tarihte yasa ile Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu kurulmuştur. Bu kurul ilk kez belli ilke kararlarına bağlı olarak korunması gerekli kültür ve tabiat varlıkları ile ilgili projeler bazında kararlar vermeye başlamıştır. Ülkemizde kentleşme ve yapılaşma ile ilgili değişim ve gelişmelere bağlı yasal düzenlemeler, bu kurulun çalışmaları ile ortaya çıkmıştır. Örnek vermek gerekirse, kentleşen ve gelişen toplumun çevre sorunlarını aşmaya yönelik imar hareketiyle ilgili ilk ciddi yasal düzenleme sayılabilecek İmar Kanunu, 1957'de yürürlüğe girmiştir. Yine bu kurulun çalışmalarının bir sonucu sayılabilecek 1710 sayılı Eski Eserler Kanunu, 1973 yılında Cumhuriyetimizin bu konudaki ilk yasası olarak karşımıza çıkar.

Koruma ile ilgili ülkemiz politikasını belirlemek, bununla ilgili çalışmalara düzenleme getirmek ve ortaya çıkan planlama, imar ve çevre sorunlarını gidermek hep bu yasa ile yürütülmüştür. Sonuçta bugün kültür ve tabiat varlıkları ile sitlerin korunması ve bunlarla ilgili işlemlerin yürütülmesi, halen yürürlükte bulunan, 1983 yılında çıkarılan, 1987 ve 2004 yıllarında bazı maddeleri değiştirilen Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ile sağlanmaktadır.

Bu yasa, Kültür Bakanlığı'nın Teşkilat ve Görevleri Hakkındaki Kanun Hükmündeki kararnameler uyarınca kurulan Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve bu genel

müdürlüğe bağlı subeler aracılığıyla uygulanmıştır. Daha sonra, koruma konusunun ayrı bir uzmanlık ve çalışma alanı olduğu kabul edilerek, kültür ve tabiat varlıklarının korunmasına yönelik olarak Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü, müze ve onarımlarla ilgili olarak da Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Kültür ve Turizm Bakanlıklarının, 2003 yılındaki Kültür ve Turizm Bakanlığı olarak tek çatı altında birleşme sürecinde 29.04.2003/4848 sayılı Kanun ile konusunda uzman bu iki ayrı Genel Müdürlük, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü çatısında birleşmiştir.

Bugün, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne bağlı merkezin taşra teşkilatı olarak 3386 ve 5226 sayılı Kanunlar ile değişik 2863 sayılı Kanun doğrultusunda kurulan, İlimizin de içinde bulunduğu 22 ilde yer alan toplam 28 adet Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü bulunmaktadır. Bu Müdürlükler, bir yandan kadrolarındaki çeşitli meslek gruplarından (mimar, arkeolog, şehir plancısı, sanat tarihçi, peyzaj mimarı, harita mühendisi vs.) uzmanlar ile ülkemiz kültür envanterinin oluşturulması için tespit çalışmalarını yürütmekte, diğer yandan da tespitten sonra tescili yapılan kültür ve tabiat varlıklarına yönelik uygulamalarla ilgili karar vermeye yetkili olan Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kuruluna raportörlük hizmeti vermektedir. Kurullar Bilimsel ve özerk kuruluşlar olup, üyeleri ilgi alanlarına göre üniversitelerin ilgili bölümlerinin (Mimarlık, Şehir ve Bölge Plancısı, Arkeoloji, Sanat Tarihi, Hukuk vs.) öğretim üyelerinden oluşmaktadır. Kültür ve tabiat varlıklarının korunması çalışmalarının gelişmesine bağlı olarak, ülkemiz mevzuatında gerekli yasal düzenlemeler yapılmış, Milli Parklar Kanunu, Çevre Kanunu vs. yasalar çıkarılmıştır. Koruma ile ilgili olan kurum ve kuruluşlar kendi yasa ve yönetmelikleri ile üstüne düşen görevi yapmaktadır.

Ayrıca son yıllarda oldukça önem kazanan meslek odaları, vakıf, dernek vb biçimde örgütlenmiş sivil toplum kuruluşları da bu konuda çok önemli faaliyetlerde bulunmakta ve kamu kurum ve kuruluşları yanında insanlık için önemi tartışılmaz ortak amaca çok yararlı katkılarda bulunmaktadır. Koruma konusunda yönetimlere ve bireylere duyarlı olmaları için sürekli uyarılarda bulunun sivil toplum kuruluşları, bünyelerinde bulunan teknik elemanlar ve uzmanlarının ürettikleri projeler ile özellikle 1990 lı yılların başından itibaren örgütlenen Yerel Gündem 21 kararlarından sonra oldukça önem kazanmışlardır. Bu gelişmeye paralel olarak koruma-çevre sorunları ülkemizde de tüm boyutlarıyla tüm kesimler tarafından dikkatle izlenen, tartışılan, üzerinde düşünülen bir konu durumuna gelmiştir.

Ülkemizde yukarıda anlatılan gelişmeler yaşanırken koruma ile ilgili dünyanın her yerinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ulusal düzeyde ülkeler kendi içlerinde çabalar gösterirken korunması gereken değerlerin sadece o yerde yaşayanların olmayıp evrensel bir düzenle değer oldukları ortaya çıkmıştır. Ulusların insanlığın ortak malı sayılan kültür ve tabiat varlıkları için birtakım uluslararası birlikler kurulmuş ve bazı uluslararası metinler oluşturularak dünya ülkelerinin taraf olmaları istenmiştir. 1931 tarihinde yapılan Atina Kongresi, kültür varlıklarının restorasyonu konusunda, tüm dünyada uygulama birliği ve bilgi alışverişini sağlamak için yapılmış önemli bir toplantıdır. Aynı kapsamda, UNESCO tarafından yürütülen birçok çalışmadan da söz edilebilir.

Bunlardan ilki, üye ülkelerin 14.5.1954 tarihinde LaHaye'de imzaladıkları "Silahlı Bir Çatışma Halinde Kültür Mallarının Korunmasına Dair Sözleşmedir". Bu sözleşme, ülkemizce de Bakanlar Kurulu tarafından 02.04.1965 tarihinde imzalanarak kanunlaşmıştır. Silahlı bir çatışmada bu sözleşme gereği işaretlenmiş olan kültür varlıklarının tahribine neden olunamaz. Bu işaret ağzı açık bir mektup zarfıdır. Rastgele seçilmemiş olan bu işaretin anlamı, üzerinde ağzı kapatılmamış bir zarf bulunan bu yapı geçmişten günümüze bir

mektuptur. Bu mektupta insanlığa bu kültür varlığı aracılığı ile bir mesaj vardır. Onun için zarfın ağzı açıktır ve herkes tarafından okunmalı ve anlaşılmalıdır. Bu ağzı açık olan zarfın içine bugün yaşayanlar da günümüz kültür varlıkları ile ilgili mesajlarını koyarak geleceğe aktarmalıdır.

Bugün bu sözleşme şartları gereği dünya miras listesi oluşturulmuştur. Bu listedeki doğal ve kültürel varlık sayısı 400'e yaklaşmıştır. Bu listeye İstanbul'un tarihi yerleri, Pamukkale, Hattuşaş (Hitit Kenti), Göreme ve Kapadokia Kaya yerleşmeleri, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası, Nemrut Dağı, Xanthos (Antalya), Letoon (Muğla) girebilmiştir. Trakya Antik Kenti başta olmak üzere, Ani Harabeleri gibi önem ve özellik arzeden bölgelerin bu listeye katılması yönünde çalışmalar Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nce yürütülmektedir.

Avrupa Ülkeleri arasında önemli bir prestij konusu kabul edilen, 3.9.1985 tarihinde Granada'da imzalanmış olan "Avrupa Mimari Mirasının Korunması Sözleşmesine" ülkemizce de 13.4.1989 tarihinde imza atılmıştır. Bu sözleşmeleri ülkemiz çeşitli nedenlerle geç imzalamış olsa da komisyonların çalışmaları ülkemiz tarafından yerinde, yetkili kurum temsilcileri ve konunun uzmanları ile izlenmiştir. Bu süreç içinde ODTÜ bünyesinde, 1966 yılında restorasyon uzmanı yetiştirecek olan bölümün açılması bir aşama olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kültür varlıklarının korunması için önemli kararlardan biri de kısa adı Venedik Tüzüğü olan, anıtlar ve sitlerin muhafaza ve restorasyonu hakkında 1964 yılında Venedik'te toplanan kongrenin uluslararası temel kararı, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu tarafından 24.9.1963 tarihinde 3674 sayılı kararla kabul edilmiştir. 5805 sayılı özel kanun ile Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu 'na verilen bir yetki ile bu onay yapılmıştır. Anlaşıyor ki bazı sözleşmeleri geç imzalamış olan ülkemizde kültür ve tabiat varlıklarının korunması konusunda diğer ülkelerle aynı normları kabul etmiş ve uygulamaktadır. Bu konuda diğer önemli bir örgüt ise (ICOMOS) Milletler Arası Anıtlar ve Sitler Konseyidir. Ülkemiz Unesco'nun bir kolu olan bu konseye, 22.4.1974 yılında üye olmuş ve ICOMOS Türkiye Milli Komitesi kurulmuştur. Türkiye halen bu konseyin faal üyelerindendir.

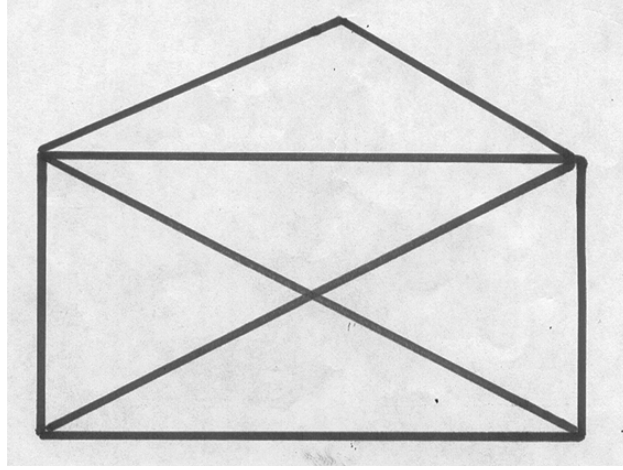
Özellikle Avrupa Birliği uyum sürecine yoğunlaştığımız son günlerde, kültür ve tabiat varlıklarının korunması konusunda yerel yönetimleri güçlendirmesi açısından sevindirici olan bir dizi kanun ve yönetmelik çıkarılmıştır. 5403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu, 5178 sayılı Mera Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, Çevre ve Orman Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun ile Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu Uygulama Yönetmeliği, Yıpranan Tarihi ve Kültürel Taşınmaz Varlıkların Yenilenerek Korunması ve Yaşatılarak Kullanılması Hakkında Kanunun Uygulama Yönetmeliği, Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği, Tarım Arazilerinin Korunması ve Kullanımına Dair Yönetmelik, Korunması Gerekli Taşınmaz Kültür Varlıklarının Yapı Esasları ve Denetimine Dair Yönetmelik bunlara örnektir.

Ancak baş döndürücü bir hızla çıkarılan bu kanunların uygulanabileceği zeminin çeşitli nedenlerle oluşmaması, kanunlarla yapılan düzenlemelerin bir diğer kanun ile birlikte yorumlanamaması gibi basit ama karmaşık durumlarla da karşılaşilmektedir. Koruma olgusunun sağlıklı yürüyebilmesi için bu sürecin hızlı ve doğru yaşanması gerekmektedir.

Yukarıda özetlenen ve halen yakın çevremizde çalışmalarını gözlemlediğimiz koruma çabaları, tarihsel ve doğal çevrenin bütünlük içinde ele alınması gereğini ortaya koymaktadır. Kültür ve tabiat varlıklarının korunması için kültürel birikim her şeyin önünde değerlendirilmelidir. Uluslararası bilgi akışı ile dünya ortak mirasının korunması faaliyetleri

toplumların yüz akı ve doğru işlerinden biri olarak gelecek kuşaklarca alkışlanacaktır. Bugün dünya uluslarınca aynı zamanda bir kimlik sorunu olarak kabul edilen koruma çabalarının sonuçları bütün güzel yanları ile karşımızdadır.

Safranbolu, Birgi, Muğla kentsel siti veya Gökova, Pamukkale, Göreme doğal sit alanları örneklerindeki gibi doğru kullanılan her kaynaktan toplumun tüm kesimleri fayda görmektedir. Çağdaşlaşmanın önemli göstergelerinden biri de doğru kullanılan bir çevrede yaşamaktır. İşte bu noktada, toplumun en önemli unsurlarından olan ve ulu önder Atatürk'ün "yeni nesil sizlerin eseridir." sözleriyle önemlerini vurguladığı öğretmenlerimize büyük görevler düşmektedir. İstenen toplumsal bilincin oluşabilmesi için, koruma konusunun, sevilen, eğlenceli, geliştiren ve öğretici bir ders olarak ilköğretim okullarında okutulması gerekmektedir. Dünyada barış içinde sağlıklı bir çevrede yaşayabilmek için konu bizler tarafından da tüm ayrıntıları ile tartışılmalı, özümsemeli ve geleceğimiz olan çocuklarımıza aktarılmalıdır. Çünkü doğru kullanılan çevrede yaşayan çağdaş toplumların bireyleri, gelişmelere açık, sorumluluk sahibi ve mutludur.

Res. 1. Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu UNESCO'nun XVII. Genel Kurulu tarafından 16.11.1972 tarihinde kabul edilen dünya kültürel ve doğal mirasının korunmasına dair sözleşmeye ülkemiz 24.1.1982 tarihinde imza atmıştır.

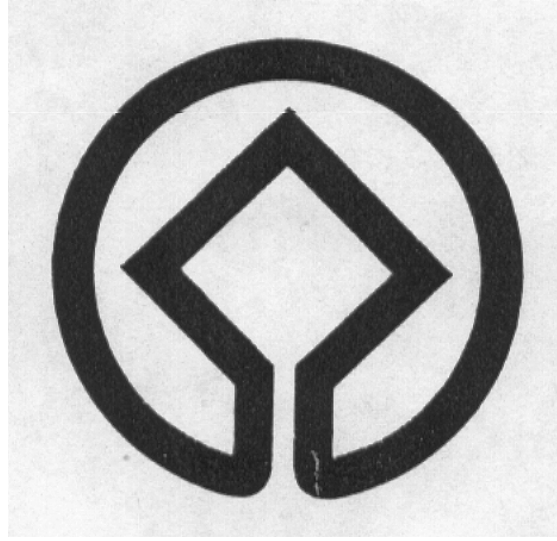

Fig. 2. Dünya Kültür Mirası Amblemi. Bu amblem kültürel ve doğal varlıkların birbirleriyle olan bağlılığını sembolize etmektedir: Merkezi kare insan tarafından yaratılmış bir formu ve daire doğayı temsil eder, her ikisi birbiriyle çok yakından bağlıdır. Amblem dünya gibi yuvarlaktır ve aynı zamanda korumanın bir sembolüdür.